НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СХОДОЗНАВСТВА ім. А. КРИМСЬКОГО

СХІДНИЙ СВІТ

THE WORLD OF THE ORIENT

1.2002

Заснований у 1927 р.
Насильно припинений у 1931 р.
Відновлений у 1993 р. Інститутом
сходознавства ім. А. Кримського НАНУ

КИЇВ-2002

ГОЛОВА РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ
АКАДЕМІК ОМЕЛЯН ПРІЦАК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Айбабін О. І.
Білецька І. П.
Брицин В. М.
Бубенок О. Б.
Гаркавець О. М.
Дашкевич Я. Р.
Кочубей Ю. М., *гол. ред.*
Курас І. Ф.
Матвєєва Л. В.
Онищенко О. С.
Приходнюк О. М.
Радівілов Д. А.
Рибалкін В. С.
Смолій В. А.
Сохань П. С.
Скляренко В. Г.
Тищенко К. М.
Хамрай О. О., *заст. гол. ред.*
Черненко Є. В.
Яценко Б. П.

Літ. редактор *Єлизавета Мазніченко*
Коректор *Наталія Адаменко*
Комп'ютерний набір *Юлія Дудка*
Комп'ютерний дизайн та макетування *Максим Безпалий*

Адреса редакції:
01001 Київ 1, вул. Грушевського, 4, к. 215
Телефони: головний редактор: (044) 228-76-52
редакція: (044) 235-42-71

© Інститут сходознавства НАНУ

З М І С Т

ТЕМА НОМЕРА: ВІЗАНТОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

Матвєєва Л.В. З історії візантинознавства. Ю. Кулаковський ***5***

Щербань Т.О. Візантійсько-слов'янські відносини XIV століття у висвітленні професора Т.Д. Флоринського ***18***

Зозуля С.Ю. Візантологічні дослідженння вчених Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови (1922–1930) ***32***

ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО СХОДОЗНАВСТВА

Петров В.П. Хазары в Крыму. Хазарское и русское письмо VI–IX вв. н.э. ***38***

Корпусова В.М. Питання орієнталістики у спадщині В.П. Петрова (післямова) ***41***

МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Кочубей Ю.М. Два "Решета" Михаїла Нуайме ***46***

Гафарова У.А. "Комментарий Табари" и его место в персидско-таджикской литературе ***51***

Маленька Т.Ф. Перська класична поезія в рецепції українською літературою XIX–XX ст. ***55***

Ахмад Амірі Хорасані. Погляд на сучасну літературу Ірану ***61***

Эмирова А.М. Актуальные проблемы крымскотатарской филологии ***74***

Бушаков В.А. Огузо-туркменський компонент в етногенезі кримських татар ***80***

ІСТОРІЯ

Bubenok O. Iranian–Turkic Ethnic and Cultural Symbiosis in the Steppes of Turan after the Hunnic Expansion ***86***

Ферхад Туранли. Стосунки давньоруської держави Київська Русь з Азербайджаном у IX–X ст. ***90***

Бережинський В.Г. Військова справа Волзької Булгарії та її війни зі слов'янами ***93***

Свистович С.М. Военные контакты древних мадьяр со славянами ***104***

Бодрухін В.М. Давньоруська державність і половці ***113***

Ігнатьєва І.М. Зміна етнічного складу населення Палестини в III–II тис. до н.е. за біблійними джерелами ***117***

Вардосанидзе С. Управление грузинской церковью и история епархии в 20–30 годы XX века ***124***

Гончарук А.З. СРСР і США в Тихоокеанській Азії за умов первинної нестійкості політичної структури (1945–1951 рр.) ***129***

ДИСКУСІЯ

Бардола К.Ю. О византийской экономической политике и экспансии арабов в VII в. ***144***

РЕЦЕНЗІЇ

Борділовська О.А. *Успенская Е.Н. Раджпуты: Рыцари средневековой Индии. Санкт-Петербург. – 2000. – 384 с.* ***151***

Бубенок О.Б. *Приходнюк О.М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н.е.). – Київ; – Чернівці: Прут, 2001. – 286 с.* ***153***

Храпунов Н.И. *Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко Л.В. Жизнь и гибель Херсонеса. – Харьков: Майдан, 2001. – 828 с.* ***155***

ВІТАЄМО

Цілеспрямованість і труд. Валерію Рибалкіну – 50 ..... ***159***

Список публікацій В.С. Рибалкіна (1977–2002) ***160***

ХРОНІКА

Міжнародна наукова конференція "Україна–Туреччина: минуле, сучасне і майбутнє". 14–16 травня 2002 р. ***164***

Тарасенко М.О. Подорож до Ґізи ***165***

Summaries ***166***

Наші автори ***172***

C O N T E N T S

TOPIC OF THE ISSUE: BYZANTINE STUDIES IN UKRAINE

L. Matveyeva. From the History of Byzantine Studies. Yu. Kulakovsky ***5***
T. Scherban. Byzantine-Slavonic Relations of XIV Century in Studies by Professor T.D. Florynsky ***18***
S. Zozulya. Byzantine Studies at Nizhyn History of Culture and Language Research Department (1922–1930) ***32***

ON THE HISTORY OF ORIENTAL STUDIES IN UKRAINE

V. Petrov. Khazars in Crimea. Khazar and Rus'ian Scripts in VI–IX Centuries A.D. ***38***
V. Korpusova. Oriental Issues in the Researches by V.P. Petrov ***41***

LANGUAGES AND LITERATURE

Y. Kochubey. Two "Sieves" by Mikhail Naimy ***46***
U. Gafarova. "Commentary by al-Tabari" and Its Place in Persian-Tajik Literature ***51***
T. Malenka. Persian Classical and Modern Poerty in the Perception of the Ukrainian Literature of XIX–XX Centuries ***55***
Ahmad AmiriKhorasani. The Overview of the Contemporary Iranian Poetry ***61***
A. Emirova. Some Topical Problems of the Crimean Tatar Philology ***74***
V. Bushakov. An Oghuz-Turkmenian Component in Ethnogenesis of Crimean Tatars ***80***

HISTORY

O. Bubenok. Iranian–Turkic Ethnic and Cultural Symbiosis in the Steppes of Turan after the Hunnic Expansion ***86***
Farhad Turanli. Towards the Relations between the Old Ukranian State of Kievan Rus' and Azerbaijan in IX–X Centuries ***90***
V. Berezhynsky. Art of War in Volga Bulgaria and Bulgarian Campaigns against Slavs ***93***
S. Svystovych. To the Magyar-Slavic Armed Contacts ***104***
V. Bodrukhin. Old-Rus'ian State and Polovtsians ***113***
I. Ignatieva. Biblical Sourses about Change of the Ethnic Structure of Palestine Population at III–II Millenium B. C. ***117***
S. Vardosanidze. Government of the Georgian Church and the History of the Eparchy in 1920-s–1930-s ***124***
A. Honcharuk. USSR and USA Policy in Pacific Ocean Asia Region in the Circumstances of the Primary Unstable Political Structure (1945–1951) ***129***

DISCUSSION

K. Bardola. On Byzantine Economic Policy and Arab Expantion in VII Century ***144***

REVIEWS

O. Bordilovska. *Uspenskaya Ye.N.* Rajputs: the Knights of Medieval India. Saint-Petersburg, –2000. – 384 p. ***151***
O. Bubenok. *Prykhodniuk O.M.* Steppe Population of Ukraine and Eastern Slavs (second half of I millenium A. D.). – Kyiv; – Chernivtsi: Prut, 2001. – 286 p. ***153***
N. Khrapunov. *Sorochan S.B., Zubar V.M., Marchenko L.V.* The Life and Death of Khersones. – Kharkov: Maydan, 2001. – 828 p. ***155***

CONGRATULATIONS

Purposefulness and Hard Work. V. Rybalkin's 50th Birthday ***159***
The List of Publications by V. Rybalkin (1977–2002) ***160***

CHRONICLES

International Research Conference **"**Ukraine–Turkey: the Past, the Present and the Future**"**. May 14–16, 2002 ..... ***164***
M. Tarasenko. Travel to Giza ***165***
Summaries ***166***
Our Authors ***172***

ВІЗАНТИНОЗНАВСТВО В УКРАЇНІ

Л.В. Матвєєва

З ІСТОРІЇ ВІЗАНТИНОЗНАВСТВА. Ю. КУЛАКОВСЬКИЙ

Византия явилась единственной прямой наследницей античного мира и прожила свою богатую и сложную историю, длившуюся более тысячи ста лет.

В. Кожинов

З давніх часів історія Візантії притягувала увагу дослідників всесвітньої історії. Відомий російський візантиніст і арабіст О.О. Васильєв, у науковій спадщині якого особливе місце займають роботи широкого плану з історії Візантії, в своїх "Лекциях по истории Византии" [Васильев 1917], що з часом увійшли окремим розділом до його книги [Васильев 2000], приводить нарис розробки історії Візантії на Заході і в Росії.

Засновницею наукового візантинознавства автор називає Францію XVII ст. О. Васильєв згадує, що ще у 1648 р. під протегуванням Людовіка XIV і міністра Кольбера вийшов перший том зібрання творів візантійських істориків. До 1711 р. видано було 34 томи.

У рік появи першого тому паризького зібрання його видавець Лабб надрукував відозву для дослідників візантійської історії, в якій звертав увагу на особливий інтерес до надто дивної за кількістю подій, надто захоплюючої різноманітністю, надто прекрасної за міцністю монархії. Він закликав європейських учених до пошуків і видань документів, "погребённых в пыли библиотек" і архівів, обіцяв усім, хто займається візантологією, "вечную славу, более прочную, чем мрамор и медь" [Васильев 1917, *2*].

Одним з перших французьких дослідників О. Васильєв називає Дюканжа (1610–1688), історика і філолога, археолога і нумізмата, який присвятив численні свої праці історії Візантії. Він залишив дуже важливі, наповнені історичними джерелами праці, серед яких виділялись: "История Константинопольской империи при французских императорах", "О византийских фамилиях" з надзвичайно багатим генеалогічним матеріалом і "Христианский Константинополь" з історичними відомостями про топографію Царграда 1453 р. Цінним виданням Дюканжа був також коментований збірник з історії науки, де викладені важливі відомості про візантійських істориків.

Поряд з давнім інтересом до імперії багато років існувала різко негативна думка про доцільність вивчення її історії. О. Васильєв зупиняється на подібних висловлюваннях відомих діячів культури і науки, коли в окремих країнах уся середньовічна історія сприймалась як "готична", "варварська" епоха, як джерело мороку і невігластва, Візантія не була винятком. Кращі уми цього часу, на думку автора, негативно ставились до ідеї монархічної влади у Візантії, до сильного впливу духовенства і час від часу робили суворі висновки щодо середньовічної грецької імперії.

З різким засудженням усього візантійського виступав великий Вольтер. Він критично сприймав взагалі римську історію імператорського періоду: "Существует другая история, еще более смешная (ridicule), – писав Вольтер, – чем история римская со времени Тацита: это – история византийская. Этот недостойный сборник (recuecil) содержит лишь декламацию и чудеса; он является позором человеческого ума" [Васильев 1917, *4*]. Такий серйозний французький історик, як Монтеск'є, який "обдарував" наукову громадськість "в высшей степени содержательными страницами средне-

вековой Восточной империи", писав, що з початку VII ст. "история греческой империи есть не что иное, как непрерывная цепь возмущений, мятежей и предательств" [Васильев 2000, *46*].

Негативне ставлення до історії Візантії у другій половині XVIII ст., що супроводжувалось зневагою, збереглося й на початку XIX ст. Відомий німецький філософ Гегель у своїх "Лекциях по философии истории" стверджував: "Византийская империя была внутри раздираема всякими страстями, а извне теснили ее варвары, которым императоры могли оказывать малое сопротивление. Государство находилось в постоянном состоянии небезопасности, представляло собой отвратительную картину слабости, где жалкие, даже абсурдные страсти не дают ничего великого в мыслях, делах и личностях" [Васильев 1917, *5*]. Гегель називав Візантію "гнилым восточно-римским государством".

"В ложном освещении, – писав Васильєв, – излагал историю Византии и английский историк Гиббон".

В Росії проблема оцінки Візантії та її спадщини особливо гостро постала у зв'язку з боротьбою "західників" і "слов'янофілів". Видатні представники культури, прибічники названих напрямів, використовували історію Візантії для обґрунтування різних громадських течій, слов'янофіли – для підтримки своїх теорій; західники, користуючись тим самим джерелом, брали ті дані, за допомогою яких можна було показати негативне значення візантійської історії і "выяснить всю опасность для России, если бы последняя вздумала следовать советам погибшей империи" [Васильев 1917, *31*].

У роботі "Былое и думы" О.І. Герцен писав: "Древняя Греция изжила свою жизнь, когда римское владычество накрыло ее и спасло, как лава и пепел спасли Помпею и Геркуланум. Византийский период поднял гробовую крышку, и мертвый остался мертвым; им завладели попы и монахи, как всякой могилой, им распоряжались евнухи, совершенно на месте, как представители бесплодности… Византия могла жить, но делать ей было нечего; а историю вообще только народы и занимают, пока они на сцене, т. е. пока они что-нибудь делают" [Васильев 2000, *78*].

Відомий "західник" 30-х років XIX ст. П.Я. Чаадаєв у своїй "головній праці життя" "Философических письмах", які він вважав "системой взглядов", малюючи чорними фарбами сучасний стан і минуле Росії, за корінь зла вважав вплив "растленной", "жалкой" и "презренной" Візантії. Дивно, що "друг Пушкіна", як його називають деякі автори, міг так писати про свою вітчизну: "Одна из самых прискорбных особенностей нашей своеобразной цивилизации состоит в том, что мы все еще открываем истины, ставшие избитыми в других странах и даже у народов, гораздо более нас отсталых. Дело в том, что мы никогда не шли вместе с другими народами, мы не принадлежим ни к одному из известных семейств человеческого рода, ни к Западу, ни к Востоку, и не имеем традиций ни того, ни другого. Мы стоим как бы вне времени, всемирное воспитание человеческого рода на нас не распространилось. Дивная связь человеческих идей в преемстве поколений и история человеческого духа, приведшие его во всем остальном мире к его современному состоянию, на нас не оказали никакого действия.

В то время когда среди борьбы между исполненным силы варварством народов Севера и возвышенной мыслью религии воздвигалось здание современной цивилизации, что делаем мы? По воле роковой судьбы мы обратились за нравственным учением, которое должно было нас воспитывать, к растленной Византии, к предмету глубокого презрения этих народов" [Чаадаев 1991, *323*].

З часом негативне ставлення до доцільності вивчення візантійської історії пішло у вічність. За браком наукового обґрунтування, воно ніколи не було визначальною течією. Важливішим моментом (як уже відзначалось) було те, що з давніх часів історія Візантійської імперії привертала увагу дослідників на Заході, в Росії, в Україні й згодом ця тенденція стала провідною в науковому світі.

Перші серйозні спроби вітчизняних вчених у вивченні історії Візантії належать до початку XIX ст., коли створювалися загальні зведені історії імперії, в яких намічались нові концепції її вивчення. О. Васильєв називає книги П. Наумова "Рассуждения, каким образом Константинопольская империя при всей слабости своей и несмотря на великие нападения разных народов, смогла держаться более тысячи лет, между тем как Римская разрушена варварами менее, нежели во сто лет" (1818), Д. Єртова "История Восточно-Римской или Константинопольской империи, выбранная из всеобщей истории" (1867), П. Медовикова "Латинские императоры в Константинополе".

У 50-х роках один з "самых глубоких славянофилов" О.С. Хомяков писав: "по нашему мнению, говорить о Византии с пренебрежением – значит расписываться в невежестве" [Васильев 2000, *79*]. Відомий вчений Т.Н. Грановський підкреслював: "Нужно ли говорить о важности византийской истории для нас, русских? Мы приняли от Царьграда лучшую часть народного достояния нашего, т. е. религиозные верования и начатки образования. Восточная империя ввела молодую Русь

в среду христианских народов. Но кроме этих отношений, нас связывает с судьбой Византии уже то, что мы славяне. Последнее обстоятельство не было, да и не могло быть по достоинству оценено иностранными учеными" [Васильев 2000, *79*]. Тільки слов'янські учені змогли оцінити історичне значення імперії.

Важливим джерелом вивчення історіографії Візантії є неопублікований рукопис монографічного дослідження відомого історика В.П. Бузескула, де названі імена славетних учених, які працювали в Україні в першій половині XIX ст. Але ці матеріали вже публікувалися в нашому часописі [Матвєєва 1999, *180–193*].

У другій половині XIX ст. вчені все частіше ставили питання про те, чи насправді Візантійська імперія являла собою повільний процес занепаду і розрухи, чи розвивалася за тими ж законами, під впливом яких жили інші народи і держави?

Із зростанням наукової думки з'явилась потреба у більш детальному дослідженні Східно-Римської імперії в контексті всесвітньої історії, визначенні її впливу на розвиток культури і науки інших народів. І це закономірно. Адже Східно-Римській імперії належало надто помітне місце в світі. Її історія має велике значення не тільки у зв'язку зі слов'янським світом, але й східним, не тільки щодо західноєвропейської історії, але й загальної. Візантія – останній залишок античного світу, охоронець спадщини еллінської культури.

Впродовж другої половини XIX ст. інтерес до Візантії в різних країнах зростає. Видатний візантиніст Ю. Кулаковський писав, що цей "новий дух" позитивного осмислення історії імперії, критичне ставлення до концепції Гіббона і його прибічників щодо тисячолітнього спадку Візантії відбився і змінами у Франції – створенням у старій Сорбонні кафедри візантійської історії, яку очолював у 1899–1934 рр. видатний візантиніст Шарль-Мішель Діль. Його наукові інтереси зосереджувалися в галузі візантійської археології та історії мистецтва, політичної історії та історії адміністративного апарату. У працях Шарля-Мішеля Діля підкреслено значення візантійської цивілізації.

У Росії нова доба в дослідженні Візантії почалася у другій половині XIX ст. Візантійська історія була в центрі уваги вчених-класиків, які стверджували, що Візантія гідна вивчення, бо її вплив на вітчизняну історію досить значний. Це помітне зрушення у дослідженні історії Візантії Ю. Кулаковський поєднує з іменем свого вчителя В.Г. Васильєвського, "оживившего изучение древнерусской истории привлечением византийских источников" [Кулаковский 1903, *525–553*].

До вивчення Візантії В.Г. Васильєвський звернувся на початку 70-х років XIX ст. Дослідження імперії учений поєднував з різноманітними і широкими завданнями вітчизняної історичної науки. Він вважав, що візантологія – наука ще дуже молода "и почти начинает только касаться даже таких отделов, в которых ей следовало бы быть полной госпожой". Історію Візантії Васильєвський назвав зовсім новим "отделом науки". Вчений підкреслював: "Есть отделы, в которых она (наука.–*Л.М.*) не должна и не может довольствоваться повторением чужого. К таким отделам принадлежит, конечно, и византийская история, так тесно связанная с русскою".

Васильєвський вступав на наукову ниву візантинознавства переконаним візантиністом, вважаючи цю сферу своїм покликанням. Вченого притягувала новизна прийдешніх досліджень ще незайманої наукою вотчини, "в которой может проявиться и воспитаться самостоятельная деятельность русских ученых в области всеобщей истории…", де "предстоит им не только усвоение чужого и в лучшем случае почтительное следование издали по протоптанным следам и дорогам, но и открытие новых путей, равноправное участие в общей ученой деятельности, с возможностью не только заимствования, но и своих собственных вкладов" [Безобразов 1899, *638*].

Васильєвський був справжнім засновником наукового візантинознавства. Він в числі перших подолав труднощі в тлумаченні середньовічних джерел, які вчений відшукував в архівних сховищах. Візантійські джерела багато в чому були єдиними свідченнями у вивчені слов'янського світу.

У згаданій статті П. Безобразова про В.Г. Васильєвського автор писав з приводу великого значення вивчення Візантії, підкреслюючи: "Ясно, что для ближайшего определения воздействия и взаимодействия Востока и Запада, нужно изучать Византию в ней самой и для нее самой. Только тогда окажется возможным решить любопытный вопрос, почему Восточно-Римская империя прожила на тысячу лет долее западной и что представляет византийская история, прогресс или постепенный регресс? Во всяком случае, и в этом третьем отношении Византия не лишена глубокого общеисторического интереса. Это единственное большое европейское государство, просуществовавшее все Средние века и павшее тогда, когда другие европейские государства, напротив, развивались и укреплялись. А между тем и на Востоке, и на Западе население состояло из европейских народов; и тут, и там не трудно усмотреть общую культурную основу, унаследованную от древнего мира, право было римским, наука эллинской" [Безобразов 1899, *639*].

Дослідження В.Г. Васильєвського підняли візантійську історію на вищий рівень, показали її значення як гідної уваги спеціальної науки. Візантинознавство виділилось у спеціальну галузь науки. Велику роль у цьому відіграли роботи Ю. Кулаковського. Вчений вперше видав трьохтомну "Историю Византии", але їй передували численні праці, присвячені імперії.

Першою публікацією Юліана Андрійовича з галузі візантинознавства була стаття "К объяснению надписи с именем императора Юстиниана, найденной на Таманском полуострове" [Кулаковский 1895, *189–198*]. Епіграфічна знахідка виявилась надзвичайно цінною. Ю. Кулаковський відзначив, що в історичних джерелах давніх мислителів – Прокопія, Малали, Феофана – він знаходив прямі свідчення про ставлення Юстініана Великого до території Боспорського царства. Він відновив зв'язок Боспора з імперією "в форме непосредственной зависимости его от центральной власти и вновь отстроил разрушившиеся от времени и внешних потрясений укрепления этого города". На думку Юліана Кулаковського, напис був "первым поныне вещественным свидетельством о тех событиях, о которых говорят нам историки и хронисты" [Кулаковский 1895, *189*].

Вчений мав сумнів щодо визначення дати пам'ятки. Відомий епіграфіст В. Латишев відносив пам'ятку до 533 р. Юліан Андрійович називав 548 або 563 рік. Згадування у напису Суворовської фортеці, яка будувалася 1793 р. і куди звозилося каміння з городища давньої Фанагорії, послужило підставою вченому припустити, що і цей камінь такого ж походження, у зв'язку з чим він досить докладно аналізував події того часу, обґрунтовуючи названу ним дату.

До ранніх візантійських робіт Ю. Кулаковського належить також стаття "К истории Боспора Киммерийского в конце VI века. (По поводу изъяснения надписи Евпатерия)" [Кулаковский 1896, *1–12*], в якій приведена наукова дискусія автора з академіком Латишевим і вміння вченого дотримуватись тактичних визнань у встановленні правди історії.

Цікавою дискусійною роботою була також стаття Ю. Кулаковського "Где находилась Вичинская епархия константинопольского патриарха?", існування якої відноситься до епохи імператора Андроніка Палеолога старшого (1282–1328).

У списку єпархії Константинопольського патріаршого престолу в числі митрополій називалася кафедра, заступник якої був названий вічинським. Існувала думка, що кафедра цього єпископа знаходилась поблизу місцевості, де жили алани, тобто на північному Кавказі. Про це повідомляв географ Ле-Кієн. Проте він не міг досконально стверджувати, що цей єпископ жив саме в Аланії, яка мала статус особливої митрополії – аланської, тому писав, що вічинський єпископ знаходився на Кубані і на своїй карті поставив м. Вічин на нижній течії цієї річки.

І, як буває в історії, наступні дослідники пішли тим же шляхом. Ю. Кулаковський називає роботу Вільча "Руководство церковной географии и статистики", де автор стверджував, що вічинський єпископ був підлеглим аланському митрополиту нарівні з кавказьким. Ту ж думку висловлював преосвященний Макарій в своїй "Истории христианства до Владимира". Він згадує двох єпископів – аланського і вічинського на Кубані.

Ю. Кулаковський, досліджуючи це питання, звертався до нових документів, які не були відомі Ле-Кієну. Історик посилається на видання Міклошича і Мюллера актів Константинопольського патріарха, які свідчили про існування Вічинської митрополії впродовж першої половини XIV ст. В документах називається митрополит Макарій.

У визначенні місцерозташування м. Вічина Юліан Андрійович використовує нове джерело, яке не згадує Ле-Кієн: праці Анни Комніної, де вчений знаходить свідчення про існування м. Вічина в припонтійських місцях на захід від Криму, тобто в області нижнього Дунаю.

Аналізуючи середньовічні карти чорноморського узбережжя та історичні документи, Ю. Кулаковський дійшов висновку, що м. Вічин знаходилося в гирлі річки Вічин. На думку вченого, місто було відоме "западным людям, как пограничный пункт державы золотоордынского хана. Что же касается до вичинской епархии, то мы можем с полной уверенностью утверждать, что она имела свою территорию на юг от нижнего Дуная, т. е. находилась в нынешней Добрудже, обнимая собою часть территории бывших провинций Нижней Мэзии и Скифии" [Кулаковский 1897, *7*].

У процесі дослідження історії Вічинської єпархії у Юліана Андрійовича виникали питання, на які він намагався відповісти за допомогою залучення нових джерел. Важливою загадковою таємницею було те, якому племені належала паства вічинського митрополита?

Автор писав, що наші літописи від початку XII ст. дають прямі свідчення з приводу потягу Київської Русі до нижнього Дунаю і встановлення влади київського князя у подунайських містах. За часів візантійського імператора Мануїла Комніна (1143–1180) територія нижнього Дунаю вважалась (як і в кінці XI ст.) підвладною Візантії, але імперія "не могла отстаивать свои границы и предоставляла здесь уделы русским выходцам". Ю. Кулаковський наводить історичні свідчення з приводу перебування російських князів в області нижнього Дунаю, у містах, які належали їм. Все це

давало підставу історику закінчити своє дослідження такими словами: “Смеем думать о гипотезе о русском элементе в пастве вичинского митрополита” [Кулаковский 1897, *22*]. Своє дослідження Юліан Андрійович продовжив у статті “Еще к вопросу о Вичине” [Кулаковский 1898, *393–397*].

До аналогічних праць відноситься і стаття історика цього періоду “Где был построен императором Юстинианом храм для Авазгов?”, написана з приводу появи публікації графині П.С. Уварової у виданні “Христианские памятники Кавказа” [Кулаковский 1898, *393–397*], де розглядалося питання історії виникнення храму в Піцунді, як одного з найдавніших пам’яток християнства в Абхазії. Використовуючи легенду, П.С. Уварова писала, що храм збудовано Юстініаном Великим. Зі слів графині, така думка вкорінилася на Кавказі.

Юліан Андрійович звернувся до джерел поважних авторитетів, які стверджували, що згаданий храм збудовано в епоху Юстініана Великого. Історик називає Дюбуа-де-Монпере, заслуженого дослідника Чорномор’я Ф. Бруна, професора М.П. Кондакова. Саме вони займалися вивченням цього питання. Зокрема, професор Кондаков з приводу Піцундовського храму повідомляв, що найдавніший храм в Абхазії, збудований Юстініаном, зберігся в нечисленних плитах і фрагментах, а церква Піцунди, до цього часу існує й “относится ко времени установки византийского канона (не ранее X ст.)”.

Ю. Кулаковський звернувся також до давнього історика Прокопія, згадавши, що саме він описував політичні події того часу, і зокрема втручання Юстініана у справи Абхазії з приводу заборони останній “постыдного торга людьми”, внаслідок чого в Абхазії відбувся політичний переворот. “Два царя, правившие дотоле страной, – писав Юліан Андрійович, – были низвергнуты, и организована была “свободная” форма правления; а вместе с тем абхазцы приняли христианство” [Кулаковский 1898, *394*]. На підставі цього автор стверджував, що імператор Юстініан не споруджував храму в Піцунді, й цей найдавніший храм міста з’явився значно пізніше епохи Юстініана. За свідченнями Прокопія, імператор для абхазців, які прийняли християнство, збудував храм в ім’я Пресвятої Богородиці й поставив там єпископа. Зіставляючи різні події того часу, Ю. Кулаковський вважав, що навернення в християнство авазгів передувало 547–548 року. Вчений звертався також до роботи Прокопія “О сооружениях имп. Юстиниана”, де давній історик, розглядаючи “строительную деятельность этого великого государства по всему лицу римского мира и даже за его пределами”, повідомляв, що з двох зруйнованих фортець на східному березі Понту Юстініан відновив Себастополіс, перетворивши його в неприступну фортецю і красиве місто, зробив його культурним центром Абхазії.

Оскільки Прокопій не згадував Піцунду і нічого не писав щодо її відновлення, Юліан Андрійович робить висновок, що, очевидно, кафедра абхазького єпископа мала б знаходитись в Себастополісі, підтверджуючи це припущення даними списку єпархій Константинопольського патріархату першої половини IX ст., в якому серед автокефальних архієпископій названа кафедра архієпископа Авазгії саме в Себастополісі.

Ю. Кулаковський писав далі, що впродовж того ж століття відбулися деякі зміни. Вивчаючи списки часів Лева Мудрого (886–911), дослідник виявив нові свідчення щодо Піцунди. Констянтин Порфирородний, син Лева Мудрого, в географічному огляді Південно-Східної Європи, визнаючи межі авазгів, називав місто Сотирополь. З іншого старовинного документа Юліан Андрійович у списку міст і місцевостей, які були перейменовані, виявив, що давній Пітиунт і пізніша Піцунда носила у греків ім’я Сотирополя, тобто міста Христа Спасителя. Історик приводить цілу низку документів XIV ст., що підтверджували факт об’єднання з часом сотиропольської єпархії з аланською митрополією. Юліан Андрійович у підсумку свого дослідження стверджував, що впродовж трьох століть авазги мали власний духовний центр не в Піцунді, а в Себастополісі, тобто теперешньому Сухумі. Храм, який існував близько Піцунди, не мав ніякого відношення до Юстініана Великого. Використовуючи зведений список мап у Бруна (Чорномор’я), вчений вказував, що кафедральний храм збудований для авазгів Юстініаном в ім’я Пресвятої Богородиці, храм в Піцунді – в ім’я святої Софії Премудрості Божої.

Надзвичайно цікавим дослідженням Ю.А. Кулаковського є стаття “К истории Готской епархии (в Крыму) в VIII веке”, присвячена важливому історичному документу, вилученому із зібрання рукописів Паризької бібліотеки і надрукованому в журналі “Zeitschrift für Kirchengeschichte” відомим істориком Де-Боором у 1891 р.

Новий документ поповнив серію під назвою Natitiae episcopatuum, яка відрізнялася “в высшей степени важным источником по многим географическим и историческим вопросам византоведения” [Кулаковский 1898, *174*]. Ю. Кулаковського цікавили матеріали, що торкалися історії Криму, і зокрема Кримської Готії та її єпархії. В давніших списках вона не значилася, а згадувалася як архієпископія у списку часів Лева Мудрого [Кулаковский 1898, *174*]. Юліан Андрійович звертається до матеріалів, опублікованих Де-Боором, і з них виділяє нові дані щодо готської єпархії. Визначення її, на думку

автора, мало значний інтерес, бо вона охоплювала Крим і південноросійські степи до нижньої течії Волги. Де-Боор припускав, що готська єпархія існувала в часи імператора Юстініана Великого. Ю. Кулаковський, спираючись на дані Прокопія – по суті єдине на той час цілком компетентне історичне джерело, – відкидає припущення Де-Боора і подає повний аналітичний огляд політичних умов періоду Юстініана Великого, доводячи, що в той час не могло бути й мови щодо існування готської митрополії. "В сообщении Прокопия, – відзначав історик, – появление крымских готов, равно и готов-тетракситов, в кругозоре византийской политики является как бы новым фактом ее расширения на земли, дотоле неведомые или по крайней мере разобщившиеся с культурным и политическим центром мира, Византией, вследствие разного рода неблагоприятных политических обстоятельств. В пору Юстиниана не может быть и речи о существовании готской митрополии в Крыму, которая притом, как епархия, столь превосходит своим значением кафедры херсонского, боспорского и других епископов на Черноморском побережье" [Кулаковский 1898, *178*].

З давніх джерел відомо, що кочові племена східних германців – кримські готи – за часів Юстініана були загнані в гори аварською навалою, яка оволоділа Кримом, тим-то підтверджується думка, що кримські готи на той час були незначною силою. У Прокопія автор знайшов свідчення щодо мирного землеробського характеру "этого обрывка великого воинственного православного племени".

Розширення духовної влади готської єпархії Ю. Кулаковський відносить до періоду, "когда хазарская держава вошла в кругозор византийской политики" [Кулаковский 1898, *178*], тобто другої половини VIII ст. Цей факт автор пов'язує з політичними і релігійними умовами хазарської держави, до якої ще в VII ст. увійшла Готія.

Концепція Ю. Кулаковського у дослідженні історії готської єпархії витримана часом. Спираючись на археологічні дані, сучасний історик О. Айбабін пише: "Судя по чеканным в Доросе имитациям монет 725–732 гг., хазары образовали Готию во второй четверти VIII в. Одновременно на ее территории Константинопольский патриарх учредил одноименную епархию" [Айбабин 1999, *227*].

Дослідження Юліана Андрійовича в період, що розглядається свідчить про те, що вчений вивчав сучасну історіографію візантиністів і у пошуках істини зіставляв їх з першоджерелами та критично оцінював дані. Це був новий етап у науковій діяльності Юліана Андрійовича – поворот до історії Візантії, проте методологія лишалася попередньою, у якій переважало критико-аналітичне вивчення документальних джерел для відновлення правди історії.

"Готська" проблема, започаткована готським істориком VI ст. Іорданом виданням "Гетики", існувала кілька століть в контексті Великого переселення народів і впливу східногерманських племен на слов'янський світ. Багато хто з відомих учених присвячували їй свої дослідження [Буданова 1999].

Початок XX ст. становить новий етап у вивченні історії готських племен. Він завершився визначенням логічної концепції історії східногерманських племен. В.П. Буданова вважає, що в оформленні гармонійної логічної концепції історії готів відіграли роль два фактори: вивчення самої писемної традиції з приводу готів, критичні видання і широка публікація писемних джерел, започаткованих у XIX ст. в Німеччині, Франції, Росії. Серед дослідників, які вводили в науковий обіг цілі серії писемних античних і візантійських джерел, автор називає і Ю.А. Кулаковського.

На мій погляд, роботи Юліана Андрійовича обіймають обидва фактори: він вивчає і саму писемну традицію та водночас критично оцінює важливі видання, присвячені даній проблемі.

У зв'язку з переходом до візантійської тематики Ю. Кулаковського цікавило питання готослов'янських відносин в давній період історії. До 1900-х років належать роботи історика, присвячені критичному осмисленню історії готів III–IV ст. – періоду, коли східногерманські племена вступають у взаємодію з пізньоримською і ранньовізантійською імперіями. Вчений писав з приводу публікацій Ф. Брауна [Кулаковский 1900, *47–51*], О. Погодіна [Кулаковский 1901, *345–360*; Погодин 1902, *2–15*], проводив власні дослідження, пов'язані з гото-слов'янською темою [Кулаковский 1905, *123–136*; 1905, 75–77; 1906, *1–10*; 1906, *300–309*].

Юліан Андрійович уважно вивчав і торкався різних сторін дослідження Ф. Брауна, вникав не тільки у його висновки і положення, але й в самий матеріал, залучений ним до дослідження, а також у методи його наукової роботи, і водночас викладав свої думки щодо оцінки тієї чи іншої гіпотези автора. Ю. Кулаковський припускав, що в доісторичній долі слов'ян взагалі й руських зокрема переселення готів з області нижньої Вісли на південне узбережжя Чорного моря і пониззя Дунаю, є важливою подією, бо безпосередньо пов'язане з переселенням слов'ян на південь і вступом їх на арену історії. Найчисленнішим племенем слов'ян називалися венети. "Если в I веке нашей эры, – повідомляв Юліан Андрійович, – славяне под именем венетов известны были древнему миру только как одна из крупных народностей далекого и неведомого севера, то после окончания

готской истории на черноморском побережье и переселении их в пределы империи, славяне предстали перед лицом культурного мира как огромный народ, напиравший на империю по всей линии ее северных границ, т. е. по течению реки Дуная" [Кулаковский 1901, *47*].

Вчений вважав, що готи мали б залишити свій слід на слов'янстві, особливо на тій частині, яка багато століть по тому почала називатися "російським племенем".

У критичній статті з приводу книги Ф. Брауна [Кулаковский 1901, *501*] Ю. Кулаковський передусім звертав увагу на різні думки з приводу походження імені Русь. Вчений ставив питання: кому воно спочатку належало? коли вперше з'явилося? У вітчизняній історіографії цим цікавилися здавна, але як і раніше, так і в часи Ю. Кулаковського не знаходили відповіді. Спір щодо походження Русі, як писав автор, вступив у нову фазу, коли робилася спроба вивести з готської мови саме слово "Русь". До такої етимології схилялися академіки В.Г. Васильєвський і Арист Аристович Куник. У 1890 р. на Московському археологічному з'їзді її намагався філологічно обґрунтувати професор Будилович, який запропонував етимологію слова "Русь" з hrodheis (епічне ім'я готів), Куник один з давніх періодів російської історії називав "готським".

Ю. Кулаковський не висловлював твердого переконання у вірогідності цієї теорії й мав надію, що питання в майбутньому може бути вирішене при більш глибокому дослідженні. Водночас вчений впевнено заявляв: "... каждый интересующийся русской историей отнесется с благодарностью к попытке осветить этот вопрос с той стороны, откуда может прежде всего быть брошен свет на него, а именно: лингвистики" [Кулаковский 1901, *501*].

З таких позицій підійшов Ф. Браун. У 1899 р. він рішуче виступив проти згаданої теорії і привів ґрунтовний лінгвістичний аналіз. Юліан Андрійович відзначав, що Браун представив самостійне дослідження і його труд заслуговує на велику повагу. Із листування з Ф. Брауном можна бачити, що він також ставився до Ю. Кулаковського і його праць з повагою. У 1899 р. у листі до Юліана Андрійовича він висловлював щиру подяку за "Сарматию" і "Аланов", надісланих йому: "Обе работы я прочел с живейшим интересом, – писав Браун, – они трактуют о вопросах, которыми я сам долго занимался. Сожалею лишь о том, что они вышли поздно, что я уже не мог воспользоваться ими для своей работы. Они принесли бы последней существенную пользу, хотя я подхожу к Птолемею, как и к аланам с несколько иной стороны. Если бы у нас было побольше таких монографий, как Ваша об аланах, то нам всем работалось бы легче и мы разбирались бы с меньшим трудом в хаосе сарматской этнологии" [ЦДІАУ... Спр. 146, арк. 26].

В роботі Брауна Ю. Кулаковський намагався знайти відповідь на питання: як саме автор уявляє давню долю готів? Намагаючись визначити вірогідність історичних свідчень автора, Юліан Андрійович звертається до давньої пам'ятки – твору Іордана "О происхождении и деяниях готов", найважливішої праці з історії східногерманських племен, народів Південного Причорномор'я, давніх слов'ян.

Робота Іордана являла собою перероблену історію готів, написану в часи Теодоріха Великого римським сенатором Кассидорієм. На думку Ю. Кулаковського, надто цікавим і цінним у книзі Іордана було те, що автор зберіг чудову народну легенду з приводу давньої долі готів, "в краткой версии, но ясную и простую", за якою "готы явились на материк в область нижней Вислы из Скандинавии при царе Бериге, а при пятом преемнике этого царя, Филимере, они передвинулись на юг из этой области в побережье Черного моря" [Кулаковский 1901, *504*].

У будь-якій легенді Юліан Андрійович завжди намагався відшукати "елементи історії", тимто визначається його ставлення до традиції. Вчений писав: "легенда о переселении из Скандинавии дана в великолепной чисто эпической, окраске, и как историки средних веков, так и германисты не сомневались доселе в том, что в основе ее сохранено нам зерно исторической истины" [Кулаковский 1901, *504*]. Водночас Ю. Кулаковський відзначав, що довіра істориків до цього свідчення легенди "дала определенный курс" напряму наукової розробки археологічних даних на території Швеції та сучасної Німеччини. У статті "Несколько слов по поводу "Ответа" профессора Ф.А. Брауна" Юліан Андрійович писав про досить непослідовне ставлення останнього до матеріалу легенд і сказань. Ф. Браун відкидає наявність будь-якого історичного зерна у готському сказанні з приводу виходу із Скандинавії, яке збереглося у відгомоні епосу в Іордана, і водночас виявляє повну довіру повідомленню Геродота про перевертнів – неврів і надає йому навіть алегоричного тлумачення.

Ю. Кулаковський критично сприймав прагнення Брауна висловити повну недовіру свідченням легенди і до його оцінки роботи германіста-етнолога Густава Коссинни, який зібрав археологічні дані на доказ скандинавського походження готів.

Історико-лінгвістичний аналіз тексту роботи Брауна, зіставлення даних з творами Іордана, Плінія, Таціта, дозволили Юліану Андрійовичу зробити висновок: "Итак, по г. Брауну, готы были туземцы на материке Европы, они не имеют никакого отношения к Скандинавии, к морю продви-

нулись они лишь в половине I века нашей эры. Народная легенда о заморском происхождении готов и переселении на материк с севера – не заслуживает никакого внимания и не заключает в себе никакого зерна исторической достоверности. Древнейшая история племени была совсем иная, и мы можем ее проследить по столетиям. Таковы положения г. Брауна" [Кулаковский 1901, *506*].

Ю. Кулаковський категорично виступив проти такого тлумчення історії готів. В його оцінці підкреслювалось, що Браун посміявся над історичним матеріалом, познущався над лінгвістикою, обернувши її в своїх вмілих руках у слухняне знаряддя, за допомогою якого можна довести будь-який парадокс. Уся ця "історія" давньої долі готів, на думку Ю. Кулаковського, була наслідком свавільних припущень і сміливого комбінування одних історичних свідчень і забуття інших, повним ігноруванням не тільки даних археології, а й географії.

Юліан Андрійович ретельно вивчив лінгвістичний аналіз Брауна і на фактах довів слабкість його теорії в аргументуванні положення з приводу поділу германських мов. Рецензент зупинився також на питанні конкретного використання Брауном давніх джерел, де виявив численні недоліки автора. Так, цілковито свавільним, на думку Юліана Андрійовича, було твердження Брауна, що Страбон вперше давав свідчення щодо готів. Ю. Кулаковський наводить більш ранні дані Плінія, який згадував ім'я грецького мандрівника IV ст. до н. е. Піфеоса як першого свідка перебування в пониззі Вісли готів – як племені, що мешкало в країні бурштину. Посилаючись на Плінія, Ю. Кулаковський писав: "При императоре Нероне была отправлена экспедиция в страну янтаря, существовал издавна установившийся торговый путь, по которому шла торговля янтарем, а потому от широкого кругозора римской политики того времени не могли бы, конечно, укрыться крупные этнические перевороты, каковым должно было явиться переселение большого народа в сторону, находившуюся в торговых сношениях с империей...

Пребывание готов в стране янтаря мы должны считать веками, и то обстоятельство, что Плиний знает реку Прегель под именем Guttalus, давно уже нашло себе справедливое толкование" [Кулаковский 1901, *510*].

Відстоюючи цю точку зору, Ю. Кулаковський вказував ще на одну обставину: історія готів на берегах Чорного моря свідчить, що море – їм не чужа стихія, і це, на думку вченого, зрозуміло лише за умови, що Скандинавія – їх батьківщина і вони декілька століть були мешканцями приморських країв, а не гірських долин і рівнин сусідніх з Богемією.

В роботі Брауна Юліан Андрійович знаходить занадто суперечливі моменти, коли автор буквально "пристосовує" історичні матеріали до своєї концепції історії готів. Те ж саме можна сказати і щодо ставлення Брауна до традиції: відтворюючи давню долю готів, він рішуче виступає проти використання народних сказань, але в розділі з приводу давньої долі слов'ян він використовує кілька легенд Геродота. Власне, Браун визнає слов'ян в неврах Геродота.

На продовження досліджень, що мали певний інтерес у галузі візантинознавства, Ю. Кулаковський вивчав джерела з історії слов'ян, яка у своїх витоках, до створення слов'янських держав, багато в чому таїлася в історії Візантії. Взаємовплив культур слов'янських "варварів" та імперії виявлявся не тільки на початкових стадіях, але й в наступні століття, і це питання завжди викликало велику цікавість вітчизняних вчених. Юліан Андрійович підкреслював, що слов'янські народи вписали не одну сторінку в світову культуру, але для того щоб оцінити і зрозуміти їх роль в історії людства, необхідно звернутися до Візантії – цієї великої середньовічної держави, берегині високих традицій давніх культур, наукової спадщини античності, яка внаслідок нової ідеології, що зародилася на Сході, розвивалась і зростала.

Продовжуючи вивчати історіографію в галузі Великого переселення народів, що так необхідно було у справі дослідження візантології, Юліан Андрійович звернув увагу на книгу О.Л. Погодіна "К истории славянских передвижений", видану 1901 р. Незабаром з'явилася рецензія Ю. Кулаковського, а згодом і виступ вченого в Товаристві Нестора Літописця [Кулаковский 1901, *345–360*; 1901, *49–51*].

Дослідження О. Погодіна являло собою перероблений курс лекцій, які читав автор у 1898–1899 та 1900–1901 рр. у Петербурзькому археологічному інституті. Юліан Андрійович оцінив складність того широкого і глибокого завдання, що його поставив перед собою автор: книга має дати повний огляд давньої долі слов'янства від першої появи цього племені на арені історії й до створення на заході слов'янської держави князя Само (623–658) – першого історично відомого політичного об'єднання західних і частково південних слов'ян, що включало територію Чехії, Моравії, Словаччини, землі лужицьких сербів, частину земель словенців і хорватів. Само став слов'янським князем у 623 р. після перемоги над аварами.

Ю. Кулаковський досить професійно оцінює і в цілому схвалює концепції автора, підкреслюючи, що його робота є самостійним дослідженням. У своїх висновках автор опирався на першо-

джерела давнього періоду слов'янської історії. Використовуючи роботи римських географів та істориків, зіставляючи та критично оцінюючи найдавніші свідчення щодо цих племен, О. Погодін робить огляд долі слов'ян на півдні аж до Греції й, визначивши батьківщину слов'янського племені, з'ясовує час їх розселення на заході. Завершується дослідження знаменним історичним фактом – виникненням слов'янської держави Само, що, на думку Погодіна, означало закінчення "ембріонального" періоду слов'янської історії. В цю розповідь вплітаються короткі розділи про готів, гунів і тюрків, які час від часу розселялися на слов'янських територіях.

Ю. Кулаковський підкреслював, що "автору нельзя отказать в обширных познаниях, в весьма широком знакомстве с литературой трактуемых им вопросов, повсюду видна у него ученая пытливость и искренность исследователя, а также полная свобода от предвзятых идей" [Кулаковский 1901, *345*]. Використовуючи свої широкі знання у розселенні та ролі готів і гунів на слов'янських землях, Юліан Андрійович зауважує автору, що викладення питань щодо їх перебування у межах теперішньої Росії слід було б пов'язати з будь-яким питанням, яке торкається слов'ян та слов'янської історії. "Нам бы казалось, – зазначає рецензент, – что под рубрикой "готы в России" в ученой работе по истории славян не следовало приводить общественные и установленные даты готских набегов на империю, а разъяснить связь истории готов с судьбами славянских народов" [Кулаковский 1901, *346*].

Помилкою Погодіна, на думку Ю. Кулаковського, було заперечення наявності будь-яких слідів впливу гунів і тюрків на слов'янське населення.

Ґрунтовно продуману і серйозно аргументовану гіпотезу щодо розселення слов'ян на заході та їх батьківщини рецензент знаходить в IX і X розділах монографії: "Родина славянского племени" та "Распространение славян на западе". Погодін встановив, що "наиболее чистая славянская географическая номенклатура" дана в області на півночі від Карпат, на схід до Дніпра, в Подолії, на Волині, в Галичині і Польщі. Батьківщиною слов'ян він вважав територію від середнього Дніпра до Карпат і течію Одера. Північна межа йшла течією річки Прип'яті, а південна – по тодішній Київській губернії через Подолію до Карпат. Простір між Віслою і Одером Погодін включав до території батьківщини слов'ян.

Зіставляючи назви річок, автор робив висновок, що на півночі від Прип'яті знаходилася вже територія литовського племені, і він не вважав її слов'янською. Аналіз географічної термінології верхньої Вісли і лівих приток Одера та річок дозволив автору стверджувати, що в Карпатах слов'янський світ зіткнувся з кельтським елементом, а на Одері – з останнім та германцями.

Ю. Кулаковський схвалював положення, висунуті О. Погодіним. Він писав: "Эти положения обставлены весьма серьезным анализом собранного автором обширного материала географических имен. Построения Погодина нельзя не признать серьезно продуманной и стройной гипотезой" [Кулаковский 1901, *5*].

У рецензії Ю. Кулаковського відбита його позиція щодо історії слов'янського розселення, знання численних історичних джерел, давніх візантійських літописів, що дозволило йому виділити те головне, що містилось у праці О. Погодіна. Книга, на думку рецензента, заслуговувала на визнання.

В рецензіях Ю. Кулаковського, які багато в чому можна віднести до власних досліджень, історик-класик намагається встановити істину з питання про території слов'ян, їх появу на історичній арені, вплив слов'янської культури на інші народи.

Цікавим дослідженням Юліана Андрійовича, де продовжилась слов'янська тема, є стаття "Где начинается территория славян по Иордану?", присвячена патріарху російського слов'янознавства, професору В. Ламанському.

Готський історик VI ст. Іордан у 551 р. видав книгу "История готов", яка стала важливим джерелом історії народів Північного Причорномор'я. Іордан, як сучасник подій, описує важливий період Великого переселення народів, подає цінні відомості про давніх слов'ян, двічі повторює визначення місця, з якого починається територія слов'ян, називаючи міста – civitas Novictunensis, водний басейн – Lacus Mursianus.

Ю. Кулаковський приділив велику увагу різним тлумаченням цього питання вченими, особливо німецьким професором Моммзеном, що визначив назване у Іордана місто як Новіодум у пониззі Дунаю (Ісакча), а водний басейн відносив далеко на захід, вглиб тодішньої Угорщини. Водночас Юліан Андрійович подавав і нове тлумачення, запропоноване німецьким вченим Вестбергом в його дослідженні "Zur Wanderung der Langobarden" (1904), згідно з яким обидва пункти переносились ще далі на захід, у місцевість Нейзидлерського озера, поблизу старовинного міста Carnuntum на середньому Дунаї, в місцевості Малих Карпат (перша половина VI ст.). Вестбергу здавалось, що він зробив "відкриття". Але, Ю. Кулаковський назвав це "відкриття" непорозумінням, яке не додає

нічого нового до історії розселення слов'ян. На думку Юліана Андрійовича, безсумнівно, Іордан вказував на місцевість нижнього Дунаю і мав на увазі Новіодум, теперішню Ісакчу. Ю. Кулаковський звертає увагу на недосконалість мапи, якою користувався Іордан, і це, природно, відбилося на його географічних оглядах.

"Обращаясь к тексту Иордана, – писав вчений, – позволяем себе высказать с полной уверенностью, что когда он отмечал "начало Скифии, являющееся также началом территории "склавенов", то разумеем низовье и устье Дуная" [Кулаковский 1905, *129–130*]. Щодо водного басейну Cacus Mursianus, то, як гадав Ю. Кулаковський, під цим іменем малась на увазі ціла система озер на північ від Ісакчі (Ялтух, Кагул, Кагарлар). Від цього міста і озер у бік річки Вісли на північ, Дністра і Дніпра на схід і уявляв собі територію слов'ян давній історик Іордан.

Вельми позитивним був відгук Ю. Кулаковського з приводу етнічної мапи Іордана, вчений підкреслював, що, попри всі її недоліки, вона є ясною і загалом відповідає умовам того часу.

Юліан Андрійович вказує на помилки у свідченнях Іордана. "Насправді, – писав він, – слов'яни на той час дісталися Дунаєм далеко вище Новіодума і оточуючих його боліт та водних басейнів. Слов'янська територія простягалась далеко на захід, охоплювала низини лівого берега Дунаю, де в кінці VI ст. їх знав Маврикій ("Стратегіка"). Іордан цього не знав".

Ю. Кулаковський намагався пояснити причину такого "неведения" Іордана, "человека проживавшего притом в столице империи, Византии". На думку вченого, це пов'язано з тим, що "поступательное движение славян закрывали в глазах византийцев гуннские орды". Слов'яни мало цікавили Іордана. Мета давнього історика – показати долю готів, які на ту пору закінчили свою історію в Італії. Але Іордан, за словами Ю. Кулаковського, знав Скіфію не за старою мапою, що традиційно ґрунтувалася на даних Геродота, де переважали "мертвые имена, ... как это было с Аммианом Марцеллиным: она была для него живой страной, заселенной живыми народами, в числе которых наши предки славяне занимали широкое пространство от Карпатских гор и низовьев Дуная в сторону Вислы и больших рек, впадающих в Черное море" [Кулаковский 1905, *136*]. Цими словами Ю. Кулаковський закінчує свою розповідь, заповнивши ще одну сторінку історії слов'янського переселення.

До слов'янських досліджень приєднується і стаття Юліана Андрійовича "Новые домыслы о происхождении имени Русь", в якій автор розглядає концепцію вченого-орієнталіста Марквардта, викладену в його дослідженні "Osteuropaische und ostasiatische Streifzüge". Марквардт гадав, що ім'я Русь є назва народу Hros, який жив у IV ст. на узбережжі Азовського моря, "сохранилось в памяти туземного населения и приложено было в IX столетии к вновь появившимся в тех пределах выходцам из далеких северных стран" [Кулаковский 1906, *11*].

Піддаючи критичному розбору теорію Марквардта, Ю. Кулаковський стверджував, що йому не вдалося розгадати таємницю походження імені Русь. Водночас, віддаючи належне німецькому вченому, Юліан Андрійович підкреслював: "... Интерес и важность для нас этого вопроса налагает на нас обязанность относиться с вниманием ко всякой попытке проникнуть в ту тайну, в особенности когда за это берется человек больших знаний, равно владеющий материалом классическим, западным и восточным" [Кулаковский 1906, *12*].

Під цим можна підвести риску в огляді головних праць-рецензій Ю. Кулаковського, які свідчать про перехід вченого до візантійської тематики.

Амміан Марцеллін

Вступом в історію Візантії можна вважати славетну роботу Юліана Кулаковського – переклад російською мовою (1906–1908) фундаментальної праці видатного візантійського історика IV ст., історіографа Давнього Риму Амміана Марцелліна. Історичний труд складався колись з 31 книги, але збереглися лише останні 18, що охоплювали період 353–378 рр. Назва праці Амміана Марцелліна – "Res Gestae", або "Діяння", перекладається – "Історія" і є надзвичайно цінним джерелом з історії Пізньої імперії. Амміан Марцеллін – сирійський грек родом з Антиохії (бл. 330–400), належав до місцевої провінційної знаті, все життя залишався язичником, але виявляв велику терпимість до християнства.

Відомо, що з ранньої молодості він перебував в імператорській гвардії на військовій службі, яку розпочав у званні протектора, що свідчить про знатність його роду. Починаючи з 353 р. саме перебування в гвардії слугувало невичерпним джерелом для написання "Історії", де відтворювалися історичні події сучасників у походах в Мілан, Галію, на схід.

Історик скрізь ішов слідом за імператором Юліаном. Амміан Марцеллін завжди мав потяг до сучасності, зосереджуючись на викладенні подій, свідком яких він був. "Вот что я, некогда солдат и грек, – писав візантійський історик, – изложил по мере моих сил, начав с правления Цезаря Нервы и доведя рассказ до гибели Валента. Я обещал в труде своем представить истину и нигде,

как думаю, сознательно не отступил от этого обещания умолчанием или ложью" [Кулаковский 1906, *XI*].

Амміан Марцеллін задумав свій труд як продовження знаменитого історичного твору Таціта. Давній історик написав свою роботу на основі документів – свідчень сучасників, тим-то значення "Історії" надто вагоме. Він належав до мислячих істориків. Його праця виключає елементи компіляції й виділяється прагненням автора сумлінно висвітлити події свого часу. Незаперечно, достовірність фактичного матеріалу очевидна.

Спираючись на труд Ю. Кулаковського, в якому багато в чому простежується спадкоємність між Римом і Візантією, відповідно – між римськими і візантійськими істориками, справедливо вважати Амміана Марцелліна, який знаходився на межі епохи, останнім представником античної історіографії й першим документалістом візантійської історії.

Повернемося до російського перекладу Амміана Марцелліна. Перша книга, куди увійшли книги XIV–XIX, з'явилася у Києві 1906 р. Переклад було виконано Ю. Кулаковським спільно з заслуженим ординарним професором кафедри класичної філології Університету св. Володимира А.І. Сонні. Друга книга включала книги XIV–XIX і була видана у 1907 р., і третя, що охоплює книги від XXVI до XXXI – у 1908 р.

Автори перекладу високо оцінювали історичний труд Амміана Марцелліна, ставили його ім'я поряд з іменами Лівія і Таціта, підкреслювали правдивість фактичних свідчень давнього історика – очевидця подій. "В литературном наследии Рима в сфере историографии, – писав у передмові до перекладу Ю. Кулаковський, – три имени имеют право на особенное наше внимание – Ливий, Тацит и Аммиан Марцеллин. Первые два писателя пользуются всеобщей известностью: Ливий издавна прочно занял место в школе, Тацит – в университетском преподавании, и знакомство с этими писателями входит в круг литературного образования... Ливий и Тацит давно стали доступны широкому кругу читателей в переводах на русский язык. Аммиан Марцеллин не имел переводчика, и, принявшись за перевод, мы думали сделать полезное дело, особенно теперь, когда крушение надежд, возлагавшихся на классическую школу, еще дальше отодвинуло часть русских образованных людей от возможности непосредственного изучения классического мира в памятниках его слова" [Кулаковский 1906, *III*].

Юліан Андрійович відзначав, що Амміан Марцеллін описує живу дійсність. Кінець IV ст. – час розквіту літературної діяльності давнього історика, який був "отражением образованности" свого часу, людиною, котра не сприймала нові християнські засади. Він залишався вірним язичеству. Епоха Амміана Марцелліна наповнена воєнними подіями, "... когда империя изнемогала в борьбе с надвигавшимся на нее варварским миром" [Кулаковский 1906, *IV*]. Безпосередній учасник їх, історик у своєму творі відображає "... подробную и точную картину жизни римского государства, сосредоточив главное внимание на событиях внешней истории, деяниях государей и государственных людей. Его правдивость и желание быть справедливым и беспристрастным, его широкая осведомленность в тех сторонах жизни империи, которых он касался в своем повествовании, делают его неоценимым по достоинству источником нашего знания о той эпохе. Живя сам в старых римских идеалах, он делает нам понятным то внутреннее отощание античного культурного человечества, которое привело жизнь государства к роковому кризису, положившему начало истории новых народов" [Кулаковский 1906, *IV*].

Перше видання перекладу Б. Варнеке відносив до останньої на той час роботи Ю. Кулаковського і високо його оцінював. Варнеке писав, що появу російського перекладу історії варто привітати від усієї душі, з одного боку, враховуючи важливість цієї пам'ятки для усіх, хто займається давньою і середньовічною географією, етнографією і політичною історією, а з другого – "... в виду того, что трудности Аммианова стиля позволяют пользоваться его оригиналом только присяжным классикам. Между тем даже специалисту по древнейшей русской истории приходится обращаться к этому источнику и тем самым ему придется благодарить проф. Кулаковского, принявшего на себя грандиозный труд перевода" [Варнеке 1907, *27–28*].

Другий випуск перекладу "Історії" в хронологічній послідовності охоплює період правління імператора Юліана (360–363).

Слід відзначити, що час правління імператора Юліана і він як особистість привертали увагу істориків стародавнього світу. Ю. Кулаковський писав: Юліан "… явился представителем реакции против восторжествовавшего уже христианства во имя идей эллинизма, как тогда понимали это слово, т. е. древней языческой религии, оживленной философской мыслью неоплатонизм" [Кулаковский 1907, *VII*].

Син Костянтина – Констанцій, ставши з 353 р. єдинодержавним владикою римського світу, зміцнив союз імперії з християнством. Юліан зробив безнадійну спробу розвалити цей союз і підняти

занепадаюче язичництво до значення державної релігії. Йому не вдалося це зробити, бо він помер під час походу на Персію (363).

Амміан Марцеллін, як вже зазначалося, лишався вірним релігії предків, у всьому співчував імператору Юліану, поділяв його погляди і, як людина військова, – тягарі походу до Персії. В описі подій давній історик зосереджував увагу на зовнішній історії царювання Юліана. На думку Юліана Андрійовича, велике значення для самого характеру його викладу і розуміння тодішніх подій мали і ті обставини, що Амміан Марцеллін писав "Історію" вже на схилі своїх днів, переживши час правління імператорів Валентина і Валента, писав у Римі, центрі світобудови, серед пам'яток минулої слави Вічного міста. В Юліані він визнавав представника ідеї римської світобудови і був далекий від думки докоряти за нещасливий похід до Персії. Амміан Марцеллін вважав Юліана одним з кращих державних діячів, яких мала Римська держава, і щиро намагався виставити його великою людиною, яку передчасно забрала зі світу живих заздрісна доля.

Для визначення сприйняття сучасниками перекладу "Історії" Амміана Марцелліна, оцінки праці Ю. Кулаковського і А. Сонні, важливою подією була поява рецензій редактора класичного відділу ЖМНП, доктора грецької словесності, професора С.О. Жебелєва, який присвятив свої відозви першим двом виданням. "Бесспорно, переводчики Аммиана Марцеллина на русский язык, – писав С.О. Жебелєв, – предприняли полезное дело. За исполнение его им должны быть признательны не только часть русских образованных людей, но и лица, специально занимающиеся классической филологией и древней (а также и раннесредневековой) историей" [Жебелев 1906, *186*].

Професор С.О. Жебелєв відзначав, що хороші переклади давніх письменників російською мовою завжди вельми необхідні для відродження і розвитку класичної школи, яка на межі XIX–XX ст. переживала не кращі часи. Рецензент зупинився і на головних вимогах до кращого перекладу класичного письменника, серед яких принципово важливими були такі: "… возможно точная передача не только содержания, но и формы переводимого произведения при безусловной корректности изложения с чисто литературной точки зрения. Аммиан Марцеллин не принадлежит к числу тех писателей, перевод которых на родной, живой язык дело легкое" [Жебелев 1906, *187*].

За словами перекладачів, Амміан Марцеллін як письменник претендував на "изящный стиль", тому "определенно и теоретически устанавливаемого предела обязательной близости к подлиннику нет и быть не может…" [Жебелев 1906, *187*].

Проте перекладачі зуміли передати своєрідний стиль Амміана Марцелліна. Рецензент відзначав, що переклад, виконаний цілком літературно, читається легше оригіналу.

У жовтні 1907 р. С.О. Жебелєв відгукнувся і на другий випуск перекладу. Йшлося вже про XX–XXV книги "Історії" Амміана Марцелліна. У шести книгах викладалися події 360–363 рр. Рецензент відзначав все ті ж достоїнства перекладу, що й у попередньому томі [Жебелев 1907, *449–450*].

Ю.Кулаковський надсилав своїм друзям цей переклад і мав від них схвальні відозви, про що, зокрема, свідчить лист Г. Зенгера: "Чрезвычайно вы меня обрадовали любезной присылкой второго выпуска Вашего перевода Аммиана. Теперь две трети своей нелегкой работы Вы одолели, можно надеяться на столь же успешное и быстрое завершение предпринятого труда. От души желаю Вам здоровья, досуга и необходимого для перевода остающихся шести книг спокойствия духа. Если, дай Бог, наши внутренние порядки улучшатся, то отразится благоприятно и на университетах. Киевский до сих пор с достоинством и твердостью защищал интересы науки против покушения тех невежественных бандитов, которые под названием "освободителей" стараются ввести у нас университетское рабство, какое когда-либо существовало" [ЦДІАУ... Спр. 210, арк. 210].

Останній, третій, випуск перекладу вийшов у 1908 р. У передмові до цього видання Юліан Андрійович писав: "Изданием этого выпуска я заканчиваю исполнение давно задуманного мною дела представить одного из крупных исторических писателей древности в уборе русской речи… Само собою разумеется, что я далек от мысли считать свой перевод неуязвимым и теперь, перегляды-вая отдельные места своего текста, нередко испытываю живое, но позднее желание дать другой тон фразе или исправить тот или иной недочет, иначе выразить оттенок мысли… Не с филологами – специалистами надеюсь я встретиться на страницах моего перевода, а скорее с теми, кому интересны и нужны сообщаемые Аммианом Марцеллиным исторические сведения, или с теми, кто не имея возможности читать подлинник, хочет ближе понять дух античного мира путем непосредственного знакомства с литературным наследием того давнего прошлого. Мне бы хотелось надеяться, что у меня будут такие читатели и что мое издание, на которое положено немало забот, старания и труда, не окажется излишним в русской литературе" [Кулаковский 1908, *IX*].

Переклад "Історії" Амміана Марцелліна – це останній рубіж, який подолав Ю. Кулаковський в тривалому підготовчому періоді переходу до написання трьохтомної "Історії Візантії".

ЛІТЕРАТУРА

Айбабин А.И. **Этническая история ранневизантийского Крыма**. Симферополь, *1999.*

Безобразов П. В.Г. Васильевский // **Византийский временник** (ВВ), *1899.* Т. VI. Вып. 3–4.

Буданова В.П. **Готы в эпоху Великого переселения народов**. Санкт-Петербург, *1999.*

Варнеке Б.В. Записка об ученых трудах Юлиана Андреевича Кулаковского (1876–1906 гг.) // **Известия Общества археологии, истории и этнографии при Императорском Казанском университете.** Казань, *1907.* Т. XXIII. Вып. 1. Приложение.

Васильев А.А. **Лекции по истории Византии. Время до Крестовых походов (до 1081 года)**. Петроград, *1917*. Т. 1.

Васильев А.А. **История Византийской империи. Время до Крестовых походов (до 1081)**. *2000.*

Желебев С.А. Ю. Кулаковский и А. Сонни. Аммиан Марцеллин. Перевод с латинского // **ЖМНП.** Киев, *1906.* Вып 1.

Желебев С.А. Профессор Ю.А. Кулаковский. Аммиан Марцеллин. История. Перевод с латинского //**ЖМНП**. Киев, *1907*. Вып. 2.

Кулаковский Ю.А. Маврикий. Тактика и стратегия: Первоисточник о военном искусстве императора Льва Философа и Николо Макиавелли / Пер. с лат. капитана Цыбышева; с предисл. П. Гейсмана // **ЖМНП**, Санкт-Петербург, *1903*.

Кулаковский Ю.А. К объяснению надписи с именем императора Юстиниана, найденной на Таманском полуострове // **ВВ,** *1895.* Т. 2. Вып. 1–2.

Кулаковский Ю.А. К истории Боспора Киммерийского в конце VI века. (По поводу изъяснения надписи Евпатерия) // **ВВ,** *1896.* Т. 3. Вып. 1.

Кулаковский Ю.А. Где находилась Вичинская епархия константинопольского патриарха? // **ВВ,** *1897,* № 3.

Кулаковский Ю.А. Еще к вопросу о Вичине // **ВВ,** *1898.* Т. V. Вып. 3.

Кулаковский Ю.А. Где был построен императором Юстинианом храм для авазгов? // **ВВ,** *1898.* Т. V. Вып. 3.

Кулаковский Ю.А. К истории Готской епархии (в Крыму) в VIII веке // **ЖМНП,** *1898.*

Кулаковский Ю.А. Новые домыслы о древнейшем периоде истории готов (по поводу книги Ф. Брауна) // **Чтения в Историческом обществе Нестора–Летописца (ЧИОНЛ)**, *1900*. Кн. 14. Вып. 2.

Кулаковский Ю.А. Готы на Висле // Браун Ф. Разыскания в области готских отношений. Т. 1: Готы и их соседи до V века. Период первый. Готы на Висле. Санкт-Петербург, *1899* //**ЖМНП,** *1901*.

Кулаковский Ю.А. Несколько слов по поводу "Ответа" проф. Ф.А. Брауна // **ЖМНП,** *1901*.

Кулаковский Ю.А. А.Л. Погодин. К истории славянских передвижений // **Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук.** Санкт-Петербург, *1901*. Т. VI. Кн. 4.

Кулаковский Ю.А. Где начинается территория славян по Иордану? // **ЖМНП,** *1905*; **ЧИОНЛ,** *1905.* Кн. XVIII. Вып. 3–4.

Кулаковский Ю.А. **Сборник статей по литературе и истории в честь заслуженного профессора Императорского Университета св. Владимира Н.П. Дашкевича**. Киев, *1906.*

Кулаковский Ю.А. О новом труде по начальной истории славян – Погодина: Из истории славянских передвижений // **ЧИОНЛ,** *1901.* Кн. XV. Вып. 4.

Кулаковский Ю.А. Новые домыслы о происхождении имени Русь // **Университетские новости,** *1906*, № 6.

Кулаковский Ю.А. А. Сонни. Аммиан Марцеллин. История / Пер. с латинского. Киев, *1906.* Вып. 1.

Кулаковский Ю.А. Предисловие // **Аммиан Марцеллин**. *1907.*

Кулаковский Ю.А. Предисловие // **Аммиан Марцеллин**. История / Пер. с лат. Ю.А.Кулаковского. Киев, *1908.* Вып. 3.

Матвеєва Л.В. Сходознавчі студії В.П. Бузескула (1858–1931) // **Східний світ,** *1999,* № 1–2. Etymon. До 80-річчя академіка О. Пріцака.

Погодин А.Л. **К истории славянских передвижений**. Санкт-Петербург, *1902.*

ЦДІАУ... Центральний державний історичний архів України, ф. 264, оп. 1, спр. 146, арк. 26; Спр. 210, арк 210.

Чаадаев П.Я. **Полное собрание сочинений и избранные письма**. Москва, *1991*. Т. 1.

Т.О. Щербань

ВІЗАНТІЙСЬКО-СЛОВ'ЯНСЬКІ ВІДНОСИНИ XIV СТОЛІТТЯ У ВИСВІТЛЕННІ ПРОФЕСОРА Т.Д. ФЛОРИНСЬКОГО

Тимофій Дмитрович Флоринський (1854, Петербург–1919, Київ), вихованець історико-філологічного факультету Петербурзького університету (1876), з 1882 р. доцент, протягом 1888–1917 рр. професор кафедри слов'янської філології, декан історико-філологічного факультету Київського університету, член-кореспондент Петербурзької академії наук (1898), спеціалізувався переважно на вивченні історії південних слов'ян в контексті з історією Візантії. Особливою цінністю відрізняється цикл наукових праць вченого, присвячений визначенню причин поневолення греко-слов'янських народів турками-османами, в якому він докладно реконструював становище Візантії в XIV ст., розглянув умови утворення Сербського царства, простежив процес його зміцнення, відтворив складні перипетії політичної боротьби тієї доби, коли Стефан Душан виношував заміри підкорити Константинополь й проголосити себе царем величезної імперії ромеїв, схарактеризував політику, запроваджену провідними країнами Заходу щодо Візантії, розкрив їх взаємовідносини з турками, глибоко і всебічно проаналізував вплив візантинізму на формування законодавчої бази Сербії, її внутрішній устрій, культурні традиції тощо.

Наукові відкриття професора Т.Д. Флоринського в галузі візантійсько-слов'янських зв'язків зробили потужний імпульс у розвиток візантинознавства та славістики.

Праці вченого здобули світове визнання: в 1890 р. Юго-слов'янська Академія наук та мистецтв у Загребі обрала його член-кореспондентом, 1891 р. він став член-кореспондентом Королівського Чеського товариства науки у Празі, 1897 р.–член-кореспондентом Сербської Королівської академії, 1898 р.–Чеської Академії Імператора Йосифа [Послужной.., арк. 24 зв.–26].

Проблема візантійсько-слов'янських зв'язків надзвичайно широка і багатогранна, оскільки початки слов'янської історії значною мірою сягають в історію Візантії, поступ слов'янських держав відбувався під значним її впливом, в свою чергу слов'яни здійснювали помітний вплив на імперію. Особливо тісно пов'язані між собою історичні долі Сербії й Візантії: з VIII ст. сербам доводилося вести безперервну боротьбу проти зазіхань імперії, в XI ст. вони підпали під візантійське панування, наприкінці XII ст. великий жупан Стефан Неманя домігся від Візантійської імперії визнання незалежності Сербії, а за правління Стефана Душана багато які візантійські землі були приєднані до могутнього Сербського царства, 1389 р. роздріблену на низку князівств Сербію підкорили турки й наклали на неї тяжку данину, 1453 р. під тиском турків-османів впала й Візантійська імперія, в середині XV ст. Сербія увійшла до складу Османської імперії.

Візантійсько-сербські відносини доби середньовіччя досліджували Мавро Орбіні, Іван Лукич Трогирянин (1604–1679), Павло Риттер Вітезович (1652–1713), Іован Раіч (1726–1801), Іларіон Руварц (1832–1905), Стоян Новакович (1842–1915) та інші сербські вчені.

Візантійсько-сербська проблематика набула розвитку в працях багатьох російських істориків: Олександра Гільфердинга, (1831–1872), Аполлона Майкова (1826–1902), Віктора Григоровича (1815–1876), Вікентія Макушева (1837–1883), Володимира Качановського (1853–1901), Якова Грота (1812–1893). Одним з найавторитетніших знавців свого часу історії Сербії та особливостей візантійсько-сербських відносин був професор Т.Д. Флоринський. Він неодноразово виїжджав до Сербії з метою збору архівних матеріалів, вивчав рукописні джерела, що зберігалися у Празі, Софії, Бєлграді, Москві, Петербурзі. Результатом глибокого історико-порівняльного аналізу візантійських і сербських джерел, в тому числі уперше введених до наукового обігу, став цикл праць Т.Д. Флоринського, що відкривався двотомною монографією "Южные славяне и Византия во второй четверти XIV ст." (1882).

Дослідження Т.Д. Флоринського "Южные славяне и Византия во второй четверти XIV в." складалося з двох частин. Перша частина – "Византия во второй четверти XIV века" – присвячена переважно політичній історії Візантійської імперії. Відтинок часу для дослідів Т.Д. Флоринський обумовив тим, що саме в цю добу здобули розвитку історичні процеси, наслідки яких згодом позначилися на долі усього Балканського півострова.

У цей важкий період Візантійська імперія намагалася відновити втрачену після латинського завоювання могутність. Латинська імперія проіснувала не довго, але залишила глибокий слід у багатьох сферах життя Візантії, сприяла зміцненню політичних та економічних позицій її традиційних суперників – Генуї та Венеції, які поставили в залежність від себе торгівлю Візантії. Результатом хрестового походу стало не лише відторгнення від Візантійської імперії деяких володінь, але і утворення на тих землях, які зберегли незалежність, кількох невеликих держав, що зруйнувало її

внутрішню цілісність. У XIV ст. перед ослабленою в економічному й політичному відношеннях Візантією постало кілька ворогів – латиняни, серби, болгари, турки. Всім їм водночас дати відсіч імперії було не сила. Вона була приречена. Залишалося невідомим лише, до кого перейде багата "візантійська спадщина". Незабаром це питання вирішилося на користь Османського царства.

З'ясуванню причин безпорадності греко-слов'янського світу перед турецькою навалою Т.Д. Флоринський присвятив свою працю. Відповідь на це питання вчений шукав у площині візантійсько-слов'янських відносин у другій половині XIV ст.

Падіння Візантійської імперії з усіма трагічними наслідками для балканських народів, відомий візантинознавець Джордж Фінлей (1789–1875) в "Истории византийской и греческой империй с 716 по 1453 г." (1854) пояснив занепадом духовних якостей грецького народу, втратою ним почуттів власної гідності, патріотизму, військової честі, громадянської свободи. Безпідставність даного твердження Т.Д. Флоринський довів пославшись на події, що сталися після 1204 р. – утворення Нікейської імперії та визволення Константинополя: "В событиях этих явно обнаружилось, что греческий народ при всей своей деморализации сохранял в себе еще достаточно патриотизма и преданности своей вере, даже отваги, чтобы выступить против западных поработителей" [Флоринский 1882а, *4*]. Успіхи Візантії Тимофій Дмитрович поставив у заслугу як грецькому народу, так і видатним правителям. Федір Ласкар (1208–1222) та Іоанн Ватац (1222–1254), за його словами, були "государями, одаренными сильною волею, значительным умом, расчетливым дипломатическим тактом и вместе с тем храбрыми и опытными военачальниками" [Флоринский 1882а, *5*]. Ці імператори маленьку Нікею перетворили на міцну державу, осередок культури й просвіти. Гідно продовжив справу своїх попередників, на думку Тимофія Дмитровича, і помітно розширив кордони імперії Федір II Ласкар (1254–1258), а Михайло VIII Палеолог (1259–1282) зажив слави відбудовника Візантійської імперії.

Блискучі результати правління непересічних царів були зведені нанівець Андроніком Старшим (1282–1328), при якому розпочався процес ослаблення Візантії, спалахнули тривалі міжусобні війни.

Т.Д. Флоринський розплутав складний клубок чвар та інтриг у царській династії, пов'язаних із суперництвом за царський титул Андроніка II (Старшого) та його онука Андроніка III (Молодшого) (1328–1341).

Розбещений й легковажний Андронік Молодший вступив у боротьбу за право престолонаслідування після випадкової смерті батька і оголошення його дідом – Андроніком Старшим наміру зробити своїм наступником когось іншого з родини.

Андроніку III пощастило згуртувати навколо себе потужну опозицію і в результаті низки війн взяти гору над дідом. Та, як зазначив Тимофій Дмитрович: "С самого начала отвечая только на вызов, он постоянно имеет в виду лишь оборону своих прав. Даже для себя он хлопочет не столько о признании своих прав на престол, сколько о восстановлении прежнего своего положения, как члена императорской фамилии" [Флоринский 1882а, *11*]. Звісно, що непоступливого онука побоювався діючий імператор, а могутніх його прибічників і, насамперед, честолюбного й впливового Іоанна Кантакузина – одного з найбагатших в імперії землевласників.

Уміло маніпулюючи довірливим Андроніком Молодшим, поєднуючи силові методи з витонченою дипломатією та закулісними інтригами, Кантакузин змусив-таки в 1330 р. Андроніка II зректися престолу на користь онука. Цю подію Кантакузин сприйняв лише як крок до своєї головної мети, бо "Сознавая свое умственное превосходство над обоими Андрониками, опираясь на родство своего дома с Палеологами, на свои богатства и нравственное обаяние, как представитель новой политической партии, стремился к чему-то большему, чем звание великого доместика" [Флоринский 1882а, *17*].

Т.Д. Флоринський замислився над питанням: заради власних амбіцій чи суто державних інтересів Кантакузин рвався до верховної влади в імперії? Задля відведення певного місця в історії Візантії Кантакузину й оцінки його значення як державного діяча, Т.Д. Флоринський порівняв становище Візантії напередодні вступу Іоанна Кантакузина на політичну арену з ситуацією в країні наприкінці його діяльності як великого доместика.

Тимофій Дмитрович високо оцінив виважену політику Михайла VIII Палеолога щодо Венеції й Генуї: "Видя в той и другой республиках хитрых врагов Византии, тайно стремящихся передать ее в руки латинства, этот мудрый государь старался во все свое царствование не допускать исключительного влияния в империи какой-либо одной, заключая политические и торговые союзы то с тою, то с другой, постоянно поддерживая между ними антагонизм" [Флоринский 1882а, *31*].

Геополітичний огляд Візантії, зроблений Т.Д. Флоринським, ще раз підтвердив його висновок про значні заслуги Михайла VIII Палеолога у справі відновлення Візантійської імперії. Кепський політик і полководець Андронік II обрав пасивно-оборонну зовнішню політику, що призвела

до втрати державою багатьох здобутків попереднього правління. Андронік III прийняв Візантію в жалюгідному стані: "Извне империи грозили со всех сторон враги. Флота нет, войска недостаточно, да и то деморализовано междоусобицами предыдущего царствования; казна пуста, а внутри везде и во всем упадок материальный и нравственный" [Флоринский 1882а, *35*].

Андронік III, не дуже розважливий політик, виявився здібним воєначальником. Він поставив собі за мету силою зброї піднести значення Візантії у світі. Але попри безперервні війни упродовж тринадцятилітнього його правління, за висновком Т.Д. Флоринського, помітного розширення кордонів імперії не відбулося. І все ж таки царювання Андроніка III Т.Д. Флоринський визнав як досить успішне, що певною мірою було забезпечено активною підтримкою Кантакузина: "Бросая взгляд на события этого царствования, нельзя не признать, что Кантакузин играет в них видную роль и при всех своих честолюбивых замыслах стоит всюду на высоте государственных интересов. …При расстроенных финансах, он успевает организовать хорошее войско и значительный флот, благодаря которым сделались возможными успехи в борьбе с Латинами в Архипелаге. Словом, заслуги Кантакузина – великого доместика для Византии – несомненны" [Флоринский 1882а, *57*]. Т.Д. Флоринський був переконаний, що за умови збереження Кантакузином статусу доместика і надалі, його діяльність принесла б імперії ще більше користі. Та сталося інакше…

Після смерті в 1341 р. Андроніка III Іоанн Кантакузин розв'язав справжню громадянську війну у боротьбі за престол. Захисниками інтересів малолітнього царевича Іоанна V Палеолога виступили імператриця-мати Ганна Савойська та патріарх Іоанн Каліка. Суперники вдавалися до усіх засобів у боротьбі один з одним. Ганна Савойська "несколько раз подсылает к Кантакузину убийц, вручая им то кинжал, то яд; ни одно покушение не удалось" [Флоринский 1882а, *79*]. В свою чергу Іоанн Кантакузин нічим не гребує у боротьбі за владу. Він вправно використовує спад економіки в країні для роздмухування в масах невдолення політикою уряду й особисто Ганною Савойською, йде на змову з турками і з їх допомогою вступає в Константинополь.

У 1347 р. Іоанна Кантакузина оголошено імператором нарівні з Іоанном V Палеологом і регентом до досягнення царевичем повноліття. Нарешті скінчилося протиборство двох партій, що лихоманило країну, оскільки "Обе стороны до такой степени увлеклись личной борьбой, что совсем забыли о государственных интересах" [Флоринский 1882а, *85*]. Т.Д. Флоринський зазначив, що кинута напризволяще держава зазнала територіальних втрат, зубожіння народу досягло небачених раніше масштабів, відбувалося розорення й аристократичних родин, державна казна вичерпалась: "При такой печальной обстановке состоялося воцарение Кантакузина. Как бы то ни было, теперь он снова стоял во главе управления империей, и следовательно, мог снова отдать на пользу ей свой ум и замечательную энергию, которые в этот пятилетний промежуток были им систематически направлены к разрушительным для государства действиям" [Флоринский 1882а, *90*].

Т.Д. Флоринський занурився в останній період державної діяльності Кантакузина, щоб з'ясувати, чи виправив він стан справ в імперії, криза в якій розпочалася значною мірою з його провини.

В історіографії закріпилася негативна оцінка Кантакузина як державного діяча. Ще творець концепції історії Візантії як поступового процесу її занепаду й деградації Е. Гіббон (1737–1794) у монографії "The history of the decline and fall of the Roman Empire" (1776–1788) зауважив, що свій хист Іоанн Кантакузин скоріше використовував на руйнування імперії, ніж на її відновлення [Гиббон 1883]. Тимофій Дмитрович утримався від огульного осуду всієї діяльності Іоанна Кантакузина і погодився з Е. Гіббоном лише щодо деструктивної ролі його в історії Візантії після смерті Андроніка III. Відразу після здобуття царського титулу Кантакузин знову знехтував інтересами імперії і розпочав боротьбу проти ним же самим запровадженої системи співправління двох царів: "Он домагается окончательного устранения Палеологов от престола и водворения своей династии, для чего обращается к обычной своей подпольной политике" [Флоринский 1882а, *91*]. Та ситуація кардинально змінилася. Іоанн Кантакузин свого часу вдало спекулював на погіршенні добробуту народу, винуватцями чого робив бездіяльний уряд й недбайливу царицю. Тепер претензії висувалися саме до нього. Спроби опертися на аристократію не дали очікуваного результату. Міське населення за підтримки селянства, виступило проти Кантакузина, що змусило його шукати прибічників на стороні, зокрема серед турків, але "Такое сближение с нечестивыми и варварами, составлявшими истинный бич для империи, возбуждало всеобщее раздражение" [Флоринский 1882а, *127*]. Праведний гнів населення викликало святотатство Іоанна Кантакузина, який: "не поколебался воспользоваться драгоценностями византийских святынь, переделать их в монету и расплачиваться ею с Орханом" [Флоринский 1882а, *127*]. Протиріччя в імперії невпинно загострювалися, і Кантакузин вже не міг контролювати ситуацію, був "не в состоянии совладать с поднятыми неурядицами и бесславно сходит со сцены, уступая дорогу законному наследнику престола" [Флоринский 1888, № 1, *4*]. У 1354 р. Іоанн Кантакузин зрікся престолу,

відійшов від політики, прийняв чернецтво, присвятив себе богословським працям й тихо помер на схилі років у 1383 р.

При оцінках постаті Іоанна Кантакузина світова, а надто сербська історіографія покладала на нього провину за відкриття туркам заради власних амбіцій шляху до Європи. З таким твердженням не погоджувався Т.Д. Флоринський. Тимофій Дмитрович підкреслив позитивну роль Кантакузина у першій половині його діяльності, відзначив неабиякі заслуги великого доместика. Наступні роки діяльності Іоанна Кантакузина вчений характеризував як такі, що пішли на шкоду Візантійській імперії. Відповідальним за нашестя турків Т.Д. Флоринський не вважав Іоанна Кантакузина, оскільки він, власне, нічим і не відрізнявся від інших тогочасних царів, що шукали союзу з Османським царством.

Відсутність єдності в греко-слов'янському світі, який своєчасно не усвідомив мусульманської загрози і не створив потужної антитурецької коаліції, на думку Т.Д. Флоринського, – головна причина тріумфального просування османів вглиб Європи. Падіння Візантії Тимофій Дмитрович пояснив тим, що: "судьба послала ей сразу несколько врагов. Турки выступают на путь завоевывания в то время, когда Византия напрягала свои силы в борьбе с Сербами и Латинами. …Не об оказании помощи Византии против неверных думали представители тогдашнего латинства, а о вторичном завоевании восточной столицы. Они как бы дожидались ее полного ослабления, чтобы нанести окончательный удар … В 1355 г. когда Турки стали уже прочно на европейский берег, Латинам казалось, что наступил этот удобный момент … Но теперь уже было поздно. Турки составляли силу; оспаривать у них Константинополь было трудно. При таком положении дел, когда с одной стороны Византии угрожало поглощение Сербским царством, а с другой – стояли более опасные для ее центра – Латины и Турки, причем первые, как стародавние враги Греков, возбуждали в них больше опасений, чем последние, когда, словом, воевать со всеми было невозможно и приходилось между врагами искать союзников, византийские правители предпочли Османов" [Флоринский 1882а, *137*].

Оскільки Візантія у будь-якому випадку була приречена на втрату державності, Т.Д. Флоринський зробив спробу змоделювати майбутнє й визначити правильність вибору Візантією узурпатора, проаналізувати, хто з них – османи або латиняни – заподіяли б балканським народам більше лиха. Вчений схилявся до думки, що все ж таки тривале панування турків на Балканах було більш прийнятним, ніж імовірна влада латинян. Зовсім чужі культурні традиції мусульман наражалися на стійкий опір завойованих народів, які страждали від економічних негараздів та політичних утисків, але зберегли власні національно-культурні відмінності. Відносна близькість західних європейців загрожувала руйнуванням притаманних слов'янам основних рис і особливостей, деформацією їх вірувань та ментальності, етнічним виродженням, що рівнозначно згасанню їх як окремих народів. Тимофій Дмитрович сподівався, що будущина дасть вичерпну відповідь, "который из двух разливов по своему существу должен был оказаться более выгодным для народов Балканского полуострова: турецкий ли, через пять веков совсем иссохший и не лишивший жизни потопленные им элементы, или латинский, который наверно состоялся бы, если бы не осуществился турецкий, и который в своем течении грозил уничтожить все жизненные, национальные и религиозные особенности народностей, составлявших население большей части империи и других государств Балканского полуострова" [Флоринский 1882а, *137*].

Праця Т.Д. Флоринського "Византия во второй четверти XIV века", хоча і містила багато нового матеріалу і цікавих думок щодо становища пізньовізантійського суспільства, не охоплювала усіх сфер історичного життя Візантійської імперії, бо розглядалася автором лише як ключ до осмислення сербської історії відповідної доби, оскільки: "Образование Сербского царства составляет один из самых блестящих моментов в средневековой истории южного Славянства" [Флоринский 1882б, *1*]. Щоб якнайкраще зрозуміти часи піднесення Сербської держави в другій половині XIV ст., Тимофій Дмитрович у другій частині монографії стисло охарактеризував історичний поступ сербів від найдавніших часів до вступу на політичну арену Стефана Душана.

Вчений виявив, що історичний розвиток слов'ян, початки якого на Балканському півострові сягають VII ст., в західній та східній його частинах відбувався по-різному. Тоді як на сході об'єднання слов'янських племен в єдину народність і державний утвір відбулося досить рано, два споріднених народи – серби й хорвати відособилися один від одного і пішли різними шляхами. Їх взаємини обмежувалися переважно політичною й церковною залежністю від імперії. В IX ст. хорвати (мешканці північно-західної частини Далмації) поступово перейшли від племінного устрою до державного й утворили королівство, у IX–XI ст. вони увійшли до складу Хорвато-Далматського королівства, в XII ст. підпали під владу Угорщини.

Серби майже протягом п'яти віків зберігали жупну форму адміністративно-територіальної організації й лише наприкінці XII ст. славнозвісний Стефан Неманя (1159–1196) започаткував про-

цес об'єднання сербських земель, 1190 р. домігся від Візантії визнання незалежності Сербії. Завдяки наступникові Неманя, його синові Стефану Первовінчаному (1196–1224), що вінчався на королівство, був офіційно засвідчений у світі факт утворення нової держави. Інший син Неманя – Растько прийняв чернецтво під ім'ям Сави, здобув сан архієпископа, запровадив у країні систему церковної ієрархії та мережу церковних інституцій і у такий спосіб сприяв згуртуванню сербів.

Попри значні успіхи у справі об'єднання південно-східних сербських земель, західні сербські регіони залишилися поза королівством, що, на думку Тимофія Дмитровича, свідчило про бездарність наступних після Неманя та Первовінчаного правителів та низький рівень самосвідомості сербського народу. Перші 80 років існування сербської держави вчений назвав добою "смут и усобиц в королевской семье, отчасти объясняемых недостаточным развитием в сознании народа и членов королевской семьи принципа единодержавия" [Флоринский 1882б, *12–13*].

Справу, розпочату Великим Неманею, продовжив краль Милутін (1282–1320): "Соединяя в своей личности не особенно высокую нравственность с дипломатическим умом и храбростью, Милутин с успехом продолжал выполнение поставленной Неманею задачи образования сербского государства, для чего решительно выступает на путь завоеваний на юго-востоке, отчасти указанный уже его знаменитым предшественником" [Флоринский 1882б, *14*]. Т.Д. Флоринський відзначив великі заслуги Милутіна щодо розширення кордонів Сербського королівства. Нетривале й досить безбарвне правління Стефана Уроша III (1320–1331) ознаменувалося, проте, перемогою сербів над болгарами, розширенням території Сербського королівства на південь та схід.

Т.Д. Флоринський окреслив кордони Сербського королівства в першій третині XIV ст., підкреслив строкатість етнічного складу та відмінності державного устрою в окремих його частинах: "В начале XIV в., вследствие усиления латинских колонистов и недальновидной внутренней политики самих кралей, государственное устройство Сербии обнаруживает отсутствие строго определенной системы. Последняя еще не успела сложиться, а направление, по которому она начинала развиваться, не предсказывало ему прочности и для будущего" [Флоринский 1882б, *26*].

Т.Д. Флоринський докладно розібрав схему управління в Сербському королівстві: краль керував дрібними територіально-адміністративними утворами (жупи, міста) двояко – в одних регіонах він призначав королівських намісників на певний термін, і вони управляли населенням іменем краля на основі королівських грамот та звичаєвого народного права, в яке був запроваджений і принцип общинного самоуправління; іншими містами, общинами, жупами керували властелі по праву спадкової власності й відраховували в казну певний відсоток від прибутків, виставляли у разі необхідності військо. Кількість таких напівнезалежних володінь (баштин) зростала і до часів Стефана Душана система тимчасового намісництва майже зникла, її заступили властелі-баштинники. Таку форму управління Т.Д. Флоринський вважав недосконалою, оскільки вона сприяла різкій диференціації суспільства з формуванням заможного боярського стану, з одного боку, та маси безправних злидарів-трудівників – з іншого. Значними привілеями в Сербії користувалося й вище духовенство – п'ятнадцятеро єпископій та митрополій королівства володіли величезними земельними угіддями.

Тимофій Дмитрович визначив головну тяглову силу держави – селянство, що окрім земельного податку ("сок", панщина), несло ще різні додаткові повинності. Відтак, економіка країни процвітала за рахунок експлуатації простого люду.

Т.Д. Флоринський зазначив, що наукою ще далеко не визначені усі візантійські впливи на Сербію, але впевнено можна стверджувати, що в дану епоху: "Сербское королевство, несмотря на свою политическую независимость, в культурном отношении отражало в себе сильное воздействие византийских начал" [Флоринский 1882б, *32*]. Крім суто культурної сфери, Тимофій Дмитрович помітив візантійські впливи і в інших галузях життя Сербії: "его можно проследить и в экономическо-социальном устрое королевства, например в податной системе, и в обычаях и должностях королевского двора, и в законодательстве светском и духовном, и в литературе (архитектура, живопись), одним словом во всем том, что принято включать в понятие образованности" [Флоринский 1882б, *32*]. Поряд з візантійськими Тимофій Дмитрович розпізнав у Сербському королівстві й західні впливи, які проникали разом з німецькими, італійськими, далматинськими купцями, ремісниками, підприємцями.

Далі Т.Д. Флоринський перейшов безпосередньо до періоду, дослідження якого необхідно було для обґрунтування наукової концепції, започаткованої в першій частині монографії, а саме **наявності антагонізму між світом західним (латино-германським) і світом східним (греко-слов'янським).** У другій частині праці вчений поставив собі за мету доведення тези: **"в умах Запада в отношении Сербского народа и Сербского государства господствовало то же враждебное настроение, какое проявлялось в отношении Греков и Византии; и против Сербии**

как члена все того же ненавистного восточно-православного мира строились подобные же коварные планы завоевания и порабощения, какие уже не раз были приложены в отношении верховной главы этого мира" [Флоринский 1882б, *33*]**.**

Т.Д. Флоринський відвів певне місце у монографії біографічним свідченням про Стефана Душана й обставинам вступу його на сербський престол. Вчений розповів, що син від болгарки й Уроша III, Стефан Душан народився близько 1308 р. і з десятилітнього віку виховувався у домі діда. Змужнілий Душан почав побоюватися, що батько може усунути його від престолонаслідування й передати правління сину від третьої дружини Марії Палеолог. Стефан згуртував навколо себе багатьох невдоволених правлінням батька кралей і воєвод, підняв повстання й оточив королівську столицю. Урош III (на прізвисько Дечанський) змушений був відступити в Неродимлю, та Стефан наздогнав його і відправив в ув'язнення до м.Звечан, де через кілька діб Урош III був умертвлений (задушений), звісно, з відома Душана.

8 вересня 1331 р. (с.с.) відбулося вінчання Стефана Душана на Сербське королівство. Ця подія не викликала загальної радості в країні, серби засуджували душогубця: "В глазах народа Стефан Дечанский – краль-мученик, причисленный и церковью к Святым, а о Стефане Душане и до сих пор передается предание, как об отцеубийце" [Флоринский 1882б, *63*].

Т.Д. Флоринський зазначив, що вже в перший рік правління Стефан Душан виявив ті політичні прагнення, якими керувався упродовж всієї державницької діяльності: "Он сразу выступил на путь завоеваний на юго-востоке Балканского полуострова, указанный ему еще дедом Милутином, и шел по нему настойчиво и искусно до самой своей смерти" [Флоринский 1882б, *66*].

Блискучі перемоги Душана, помітне розширення королівства за рахунок підкорення Македонії, Епіру, Фессалії, Акарнанії, Етолії, вінчання на царство 1346 р. надихнули його до нових, ще грандіозніших проектів: "он не довольствуется только ролью простого завоевателя византийских областей, а задается смелым планом разрушения Византийской империи и создания своего царства" [Флоринский 1882б, *103*]. Т.Д. Флоринський виявив, що задумане Стефаном Душаном царство не скидалося ані на царство Симеона, ані на царство Асеней, що передбачали державну незалежність болгар, звільнення від візантійського панування слов'янських земель. Тимофей Дмитрович вказав, що: "Душан занят был мыслью о создании нового царства взамен Византии, но не сербского, а сербско-греческого. Сербский народ, Сербское королевство, все присоединенные к нему славянские земли, должны были сделаться только составною частью империи Ромеев, главою которой он провозглашал себя" [Флоринский 1882б, *110*]. Завоювання Константинополя стало сенсом життя Душана.

Цар добре усвідомлював неабияку загрозу для своїх честолюбних замислів з Азії, тому шукав союзників, здатних на дієву допомогу, та вибір був невдалим. Стефан Душан зробив ставку на потужну морську державу Венецію. В цьому хибному рішенні, на думку Т.Д. Флоринського, виявилася: "недальновидность мечтательного царя, его ограниченное понимание современного ему положения вещей" [Флоринский 1882б, *143*]. Цар шукав підтримки могутньої держави, що брала участь у поході на Константинополь в 1204 р. і вичікувала слушного часу для повторного завоювання імперії. Неодноразові спроби Душана укласти союз з Венецією проти Візантії наражалися на витончені дипломатичні відмови. Венеція декларувала дружнє ставлення до Сербського царства, демонструвала приязнь до Душана, але ухилялася від укладення будь-яких військово-політичних угод з ним.

Найбільша держава на Балканах, заснована силою зброї, потребувала впорядкування свого внутрішнього устрою. Задля консолідації Сербського царства на єдиній правовій основі на соборі 1349 р. був ухвалений так званий "Законник Душана" як офіційний документ, який закріплював багато норм звичаєвого права й регламентував загальні основи державного і суспільного ладу в країні. Вироблення "Законника" мало важливе значення для вдосконалення законодавчої бази в державі, але вимагало й подальшої роботи в цьому напрямку, введення пакетів законів до конкретизації загальних положень "Законника", адаптації деяких норм права до окремих етносів й регіонів величезного царства. Та захопленому військовими походами Стефану Душану бракувало часу на виважену й послідовну внутрішню політику. Він знову і знову намагався залучити в союзниці для наступу на Константинополь Венецію і в 1350 р. підготував проект угоди з багатьма пропозиціями. Всі пункти документу були ухвалені Венецією, але "на самое важное, самое роковое для Душана предложение об участии венецианского флота в завоевании Цареграда последовал категорический отказ" [Флоринский 1882б, *178*]. Тільки тепер Стефан зрозумів безперспективність відносин з Венецією. Він зробив спробу зблизитися з турками і направив до них послів з багатими дарами, ще й пропозицією взяти за дружину царську дочку одному з синів верховного вождя османів. Переговори зірвав зять Іоанна Кантакузина, люди якого напали на сербських послів й конфіскували цінні

підношення. Відновити стосунки з турками Душану не пощастило, а Кантакузин незабаром залагодив конфлікт з османами.

Т.Д. Флоринський підтвердив свій висновок, зроблений у першій частині праці: Кантакузина не можна вважати єдиним пособником турків-османів, що відкрив їм шлях до Європи; Душана немає підстав називати захисником православ'я від ісламу. Вчений зазначив: "В отношении глубины понимания совершавшихся политических событий Душан отнюдь не стоял выше других своих современников. Никакого особенного политического провидения у него не было. Он видел и чувствовал тягость турецких нашествий, но о какой-либо организованной систематической борьбе с варварами не помышлял, столкновения его с ними были чисто случайными. Напротив, он искал союза с ними, рассчитывая этим с одной стороны обезопасить свои владения от опустошений, а с другой – иметь помощь против византийцев" [Флоринский 1882б, *193*].

В історичній науці існувала версія про похід Стефана Душана на Константинополь, що нібито відбувся 1355 р. і не завершився перемогою лише через смерть царя. Тимофій Дмитрович спростував це припущення, як таке, що не відповідає першоджерелам і категорично заявив: "Нет, мы решительно отказываемся признать поход Душана под Царьград в 1355 г. за действительно бывшее событие" [Флоринский 1882б, *206*].

Відтак, замість Греко-Сербського царства, покликаного заступити Візантійську імперію, Стефан Душан утворив лише Сербське царство, до складу якого увійшли і деякі грецькі землі. У середині XIV ст. на політичній арені світу постали три відособлені держави: знесилена Візантія, слабка, але не позбавлена політичного значення Болгарія і могутня Сербія.

Т.Д. Флоринського зацікавили питання, а чи справді титульна нація – серби посіли головне місце в царстві Душана, чи було Сербське царство виключно слов'янським, в яких відносинах воно перебувало з іншими країнами півострова.

Вчений відкинув усталену в історіографії тезу, що Болгарія, яка в XIII ст. відігравала провідну роль в політичному житті півострова, пізніше втратила свої переваги і перебувала в залежности від Сербії. Тимофій Дмитрович дійшов висновку: "Александр во время могущества Душана оставался таким же независимым государем, каким является после его смерти. Болгария отнюдь не входила в состав Сербского царства. Родственные узы, связывающие болгарского царя с сербским, мешали последнему сплотить в одно целое два юго-славянских государства" [Флоринский 1882б, *223*]. На думку Т.Д. Флоринського, історія надала шанс слов'янам у першій третині XIV ст. дати відсіч туркам й латинам і утворити на ґрунті Візантії могутню слов'янську імперію, але Стефан проґавив таку можливість, не залучив Болгарію до реалізації цього завдання, а шукав союзників у таборі ворогів.

Взаємини Душана з Дубровником, за словами Тимофія Дмитровича, носили сталий дружній характер. Маленька напівслов'янська республіка ніколи не конфліктувала з Великою Сербією.

Відносини Сербського царства з Боснією були напруженими внаслідок перетинання їх геополітичних інтересів. Тимофій Дмитрович не помітив дієвих спроб Душана відірвати Боснію від західного світу й прилучити до створеного ним політичного союзу.

Відтак, Стефану Душану не вдалося адекватно оцінити розташування сил на політичній арені, правильно обрати союзників, своєчасно розпізнати підступність ворогів, що і завадило йому досягти заповітної мрії.

Стефан Душан проголосив себе правителем православним. Він вправно вдавався до компромісів (аж до фальшивих запевнень в лояльності до римської церкви) задля поширення в країні православ'я, об'єднання підданих на основі єдиної віри. Та цього було замало. Величезна монархія складалася з областей з різнорідним населенням, регіони були слабо пов'язаними з центром, титульна нація – серби у Сербському царстві не становила переважної більшості в етнічному плані, процес асиміляції чужинців відбувався повільно. В державі бракувало доцентрових сил, зміцненням яких не дуже й переймався Стефан Душан. Тому йому і не вдалося: "ни придать прочность и могущество новому царству, ни тем самым отклонить созревавший важный переворот для всего полуострова" [Флоринский 1882б, *274*]. Не випадково ж Сербське царство впало після смерті свого яскравого лідера.

Монографія Т.Д. Флоринського "Южные славяне и Византия во второй четверти XIV века" (1882), побудована на солідній джерельній базі, стала новим кроком до пізнання візантійсько-слов'янських відносин та історії південних слов'ян доби середньовіччя. Праця, що стосувалася політичної, дипломатичної, військової, внутрішньої історії Візантії й Сербії, їх взаємозв'язків та відносин з іншими державами Балканського півострова та країнами Заходу, містила багато архівних даних, принципово нові концептуальні побудови й висновки.

Т.Д. Флоринский одним з перших спростував усталену в світовій історіографії тезу про стагнацію пізньовізантійського суспільства, поступовий рух до занепаду колись могутньої імперії,

відсутність на її політичному олімпі яскравих лідерів і т.ін. Тимофій Дмитрович виділив період піднесення Візантії, що передував її остаточному падінню, виявив як внутрішні, так і зовнішньополітичні причини ослаблення імперії, глибоко і всебічно проаналізував діяльність царів, по-новому оцінив роль Іоанна Кантакузина в історії Візантійської імперії, зняв з нього тавро єдиного посібника турків, який відкрив їм шлях до Європи і т. д.

Т.Д. Флоринський реконструював історію заснування і розвитку Сербського царства, об'єктивно охарактеризував правління Душана, чітко визначив його заслуги у створенні потужної сербської держави, вказав на політичні помилки. Захоплення постаттю Великого царя сербів, не завадило вченому розвіяти міф про Стефана Душана як єдиного захисника східного православ'я від ісламу. Тимофій Дмитрович довів, що і сербський цар шукав союзу з турками, недооцінював слов'янське братство.

Переконаний панславіст, Т.Д. Флоринський послідовно протиставляв у своїй праці два ворожих в його уявленні табори – латинський та слов'янський. Виходячи з цієї настанови, він обґрунтував висновок щодо головної причини утвердження турків на Балканах – брак єдності в греко-слов'янському світі. Вболіваючи за скрутне становище підкорених турками народів, Т.Д. Флоринський не виключав ще гіршої їхньої долі під імовірною владою латинян.

Дану проблематику Т.Д. Флоринський розвинув у творі "Политическая и культурная борьба на Греческом Востоке в первой половине XIV века" (1883), що відрізнялася великими надбаннями як в методологічному, так і джерелознавчому аспектах. Дослідження побудовано переважно на даних збірника документів XIV ст. "Diplomatarium Veneto-Levantinum" венеціанського архіву, виданого 1880 р. Венеціанським товариством вітчизняної історії. На основі використання матеріалів збірника Т.Д. Флоринський розглянув політичну ситуацію першої половини XIV ст. Він зазначив, що на початку XIV ст. турки-османи уперше зіткнулися з європейцями і почали втручатися в їх чвари, але ще не становили серйозної загрози. З другої половини століття турки – "народ храбрый, энергичный, прекрасно знакомый с военным делом, умевший соединять с мусульманским фанатизмом уважение к порядку, законности и значительную веротерпимость" [Флоринский 1889, *79*], перетворилися на грізну силу, яку не вдалося подолати народам Балканського півострова. Вчений слушно вважав, що причини швидкого зростання могутності турків слід шукати ще в першій половині XIV ст.

Упродовж тривалого часу хрестоматійними були звинувачення "дряхлої" Візантії за фатальні наслідки кінця XIV–XV ст. для балканських народів. Такі поверхові висновки не задовольняли Т.Д. Флоринського: "Даже при беглом обзоре фактов данной эпохи видно, что вина за турецкий погром ложится не на одну Византию. …Быстрый рост могущества Турок вытекал не из одного факта "дряхлости" Византии, а был результатом сцепления многих важных обстоятельств, зависел от общего положения дел на Востоке в первой половине XIV в." [Флоринский 1883, № 2, *38–39*].

У монографії "Южные славяне и Византия во второй четверти XIV в."Тимофій Дмитрович назвав дві головні причини утвердження турків на півострові – слабкість Візантії та її неспроможність дати відсіч одночасно численним ворогам і роз'єднаність греко-слов'янського світу, невміння правителів слов'янських держав правильно визначити пріоритети у зовнішній політиці. У праці "Политическая и культурная борьба на Греческом Востоке в первой половине XIV в."Тимофій Дмитрович визначив третю причину, що пояснювала подальший перебіг подій – брак єдності серед латинян, під якими розумів майже усі провідні країни Заходу.

Вчений зазначив, що в першій половині XIV ст. на теренах старого грецького Сходу, тобто в країнах прилеглих до східної частини Середземного моря, точилася запекла боротьба двох народностей та двох культур – змагання греків з латинянами, православ'я й католицизму. Греки займали оборонну позицію і намагалися відстоювати свою віру, освіченість, ментальність. Латиняни домагалися не лише політичної влади, але і поширення на Сході своїх релігійних вірувань та культурних звичаїв. Т.Д. Флоринський вказав, що вищі представники християнсько-європейського Заходу розробляли плани нових хрестових походів на Візантію, та реалізувати їх не змогли через брак одностайності. "Стремление к исключительному преобладанию на Востоке или по крайней мере к большему обеспечению своих частных, политических и торговых выгод в греческих землях, естественно порождало несогласия и антагонизм между отдельными членами западного мира" [Флоринский 1883, № 2, *42*]. Незгода серед латинян якоюсь мірою була на руку Візантії, оскільки полегшувала їй боротьбу з ворогами, та іноді імперія ставала заручницею витончених дипломатичних інтриг з боку тих або інших західних країн, які заради власної користі вступали в удавані союзи з нею. Природно, що "при таком положении дел представителями христианских государств не была во время предусмотрена опасность от турок" [Флоринский 1883, № 2, *43*]. Навпаки, в гонитві за ситуаційним зиском як греки, так і латиняни охоче йшли на альянси з турками.

У праці "Политическая и культурная борьба на Греческом Востоке в первой половине XIV века" Т.Д. Флоринський згрупував матеріали збірника (дипломатарія) за рубриками:

1. Становище підкорених греків під владою латинян.
2. Проекти нових хрестових походів для повторного завоювання Візантії.
3. Турки і союзи проти них.
4. Розбрат латинян за політичні й торгові переваги на Сході.

До кожного порушеного питання Тимофій Дмитрович спочатку навів свідчення документів, а далі власні коментарі, пояснення й висновки. Він, як завжди, обрушився на латинян: "Греки и вообще последователи православия рассматривались на Западе как злейшие, опаснейшие враги истинного христианства (католичества), которых можно безнаказанно давить, теснить, оскорблять..!" [Флоринский 1883, № 9, *328*]. Вчений підтвердив першоджерелами спроби організації нових хрестових походів на Візантію, невдалі антитурецькі блокування. Тимофій Дмитрович пояснив суть конфлікту між найвпливовішими тогочасними державами – Генуєю та Венецією: "Одним из главных поводов к вражде между Венецианцами и Генуэзцами служила торговля в Черном море. Со второй половины XIII в. эту торговлю Генуезцы держали почти исключительно в своих руках… Венецианцы старались по мере сил развить и свою торговлю в Черноморье. Стремления эти и вызвали отпор со стороны Генуэзцев, приведший к отчаянной борьбе между соперниками" [Флоринский 1883, № 9, *341*]. Т.Д. Флоринський дійшов висновку: "Взаимное соперничество самих Латинян за территориальное, политическое и торговое преобладание на Востоке есть, бесспорно, одна из важнейших черт, характеризующих общее состояние греческого мира в данную эпоху" [Флоринский 1883, № 9, *340*].

Центральне місце в науковій спадщині Т.Д. Флоринського посідає, видана друком 1887 р., його докторська дисертація "Памятники законодательной деятельности Душана, царя сербов и греков", що мала величезне наукове значення для славістів і візантиністів. Монографія джерелознавчого характеру відрізнялася глибиною й обґрунтованістю принципово нових висновків і свого часу визначила головний напрям подальшої розробки історії Сербії.

Праця Т.Д. Флоринського містить історико-філологічний аналіз різних редакцій законодавчих документів Стефана Душана, дослідження їх змісту та визначення історичного значення задля загальної характеристики діяльності Великого сербського царя та становища Сербського царства в період його правління.

Т.Д. Флоринський виділив дві основні риси особистості Стефана Душана: "Это постоянное преследование широких политических планов и страстное увлечение византинизмом" [Флоринский 1887, № 6, *4*]. Прояви першої риси характеру Душана у зовнішній політиці Сербського царства Тимофій Дмитрович докладно розібрав у другій частині монографії "Южные славяне и Византия во второй четверти XIV века". У цій праці вчений визначив прагнення царя створити єдине Греко-Сербське царство, до якого увійшла б Візантія, та шляхи досягнення поставленої мети, пояснив, чому Душану не вдалося реалізувати свій велетенський проект: "Создание сильного государства за счет завоевания Византийской империи – вот тот величавый план, который всецело занимает Душана, начиная с первых годов вступления его на сербский престол почти до самой смерти. Длинный ряд войн, походов, дипломатических сношений и предприятий, направленных к осуществлению этого плана, тянется в течение всего двадцатичетырехлетнего правления Душана (1331–1355) … он озабочен вопросом о полном завоевании Византийской империи, о взятии Цареграда и о создании единого греко-сербского государства… Не успел он ни овладеть Цареградом, ни соединить Сербию с Византийской империей; он основал только большое государство, в которое вошли многие византийские земли, и в котором греки, пожалуй, составляли численное большинство перед сербами. Причин такой неудачи сербского завоевателя, конечно, было много. Прежде всего, сам он не имел достаточно сил и средств для осуществления своего замысла и не сумел найти себе подходящих союзников; затем, византийцы успели несколько оправиться от своих внутренних усобиц и настроений, а главное, на дороге ему выступил могущественный соперник в лице турок-османов" [Флоринский 1887, № 6, *4–5*].

Аналізу наслідків захоплення Душана візантинізмом, що відбилися на його внутрішній політиці і зробили вплив на державний і громадський устрій Сербії, Т.Д. Флоринський присвятив свою докторську дисертацію.

Вчений оповів, що серби за часів заселення Балканського півострова перебували на партіархальному ступені розвитку. Звісно їх вразила розкішна й своєрідна візантійська культура, і серби відкрили їй широкий доступ у свої землі. Особливо поширилися візантійські наслідування в першій половині XIV ст. за царя Душана, коли: "византийское влияние проникало во все стороны народной и государственной жизни сербов. Оно сказывалось и в чертах государственного быта, и в законодательстве, и в системе налогов, и во внешней форме хрисовулов, и в церковной жизни, и в литературе, и в живописи, и в архитектуре храмов" [Флоринский 1887, № 6, *7*].

Ця точка зору в історіографії кінця XIX ст. була новою і нетрадиційною. Більш розповсюдженим був висновок відомого російського славіста Аполлона Олександровича Майкова (1826–1902), зроблений в "Истории сербского языка в связи с историей народа" (1858), що Душан і його народ приваблювали Грецію. Тимофій Дмитрович рішуче відкинув цю гіпотезу і довів у докторській дисертації власну тезу: "Не Душан притягивал к себе и сербскому народу Византию, а наоборот сам тянулся к ней со всею силою своего увлечения, нередко забывая о насущных нуждах своего сербского народа и сербского государства" [Флоринский 1887, № 6, *10*].

Як виважений політик, Стефан Душан попри свої симпатії до візантинізму, не допускав панування грецького елементу в Сербському царстві, але підтримував усталені традиції у відвойованих візантійських регіонах. Кінець кінцем така тактика призвела до утворення відособлених і майже не пов'язаних між собою областей, що керувалися напівнезалежними правителями і лише непересічна постать сильного царя правила чи не за єдину ланку, що пов'язувала розрізнені землі в єдине царство. Тому й не дивно, вважав Тимофій Дмитрович, що велика держава впала після смерті Стефана Душана.

Як засновник нового царства, Душан відав законодавством країни. Причому, як зазначив Т.Д. Флоринський, помилково пов'язувати, як це зазвичай роблять історики, лише з "Законником Стефана Душана" всю законодавчу діяльність царя, яка не обмежувалася даним кодексом і відбилася й на інших пам'ятках сербського права.

Більшість хрисовулів Душана на кінець XIX ст. була вже добре відома фахівцям. На черзі стояло завдання їх поглибленого вивчення й дослідження відносно форми та змісту. Тому у першому відділі праці Т.Д. Флоринський зосередив увагу на хрисовулах, простагмах та повелях Стефана Душана. Хрисовули видавалися монастирям, церквам, властелям, містам. Більша частина з тих, що збереглися, призначалися церковним інституціям. Документи містили свідчення про наділення церковних установ земельними угіддями, визнання їх незалежними від світської влади і т. ін. Пам'ятки, видані властелям, віддзеркалювали процес закріпачення простих сербів прикріпленням до властельських земель із забороною зміни осілості. В результаті вивчення змісту хрисовулів Тимофій Дмитрович зрозумів причини, що спонукали вільних селян відмовлятися від власної землі й переселятися на церковні – їм були не під силу численні державні й земські повинності, від яких вони звільнялися при монастирях з пільговими хрисовулами і несли обов'язки лише перед певними церковними установами. Тимофію Дмитровичу не вдалося уточнити коло таких обов'язків, але він був переконаний, "что с течением времени в своем положении они сравнивались с меропхами и подобно последним также прикреплялись к земле" [Флоринский 1887, № 8, *120*].

Огляд хрисовулів й простагм, виданих властелям та церковним інституціям на окупованих візантійських землях, привів Тимофія Дмитровича до висновку, що всі вони незалежно від подробиць змісту "прекрасно характеризуют отношение Душана к греческой церкви и греческим властям и к местной администрации в покоренной византийской области. Завоеватель сохранил здесь прежний порядок вещей, старался во всем подражать византийским императорам и усиленно заботился о приобретении расположения влиятельных элементов населения" [Флоринский 1887, № 9, *145*].

В унікальному документі – хрисовулі сербському митрополиту Іакову 1353 р. – Т.Д. Флоринський натрапив на цікавий історичний факт: вказівку на права сина царя Душана як співправителя держави. Текст хрисовула підтвердив свідчення візантійських літописців про те, що Душан поділив управління державою з сином і передав у його відання власне сербські землі.

Тимофій Дмитрович вивчив низку хрисовулів Дубровника, як тих, що стосувалися міжнародних відносин, так і приватних справ. Особливо виділив вчений хрисовул 1349 р. з важливими законами, що гарантували пільги дубровницьким купцям у царстві Душана і свідчили про політику торговельного протекціонізму, запроваджену С. Душаном щодо Дубровника.

Другий відділ монографії Т.Д. Флоринський присвятив дослідженню "Законника Стефана Душана". Автентичний список пам'ятки не зберігся, і в численних працях вчені намагалися реконструювати "Законник" за рукописами, зробленими переписувачами в різні часи.

Велике значення для вирішення цього завдання мала публікація А. Кухарським "Древнейших памятников славянского законодательства" (1838). На основі цього видання П.Й. Шафарик (1795–1861) зробив припущення, що "Законник" складається не з двох, як прийнято було вважати до того, а з трьох частин, тобто містить постанови 1349 р., 1354 р. і статті, введені після розпаду Сербського царства. Такої ж думки дотримувався польський історик права Вацлав Мацеєвський (1793–1883). У першому томі "Historya prawodawstw slowianskich" ("Історії слов'янських законодавств", 1832–1835) Вацлав Мацеєвський навів приклади викривлення в пізніші часи законодавства Душана і пояснив це явище турецьким впливом на сербське право. На основі зіставлення Ходошського списку з Раковацьким він

робив спроби визначити характерні ознаки деяких статей третьої частини "Законника", існування якої, до речі, рішуче заперечував сербський історик Н. Крстич, наполягаючи на двох складових пам'ятки.

Тезу про доповнення "Законника" статтями після 1354 р. тимчасово було закріплено в науці П.Й. Шафариком в 1851 р., завдяки публікації ним зведеного тексту усіх відомих у ті часи списків пам'ятки. Спочатку вчений навів весь Ходошський список, затверджений в 1349 р., з доповненнями 1354 р. Потім він представив статті Раковацького рукопису, відсутні в Ходошському списку з розподілом їх на дві частини: ті, що цілком логічно було б вважати пропущеними в Ходошському списку, й решту – імовірно видану після 1354 р., тобто вже при Уроші або Лазарі.

Такої самої структури дотримувався А.О. Майков (1826–1902) в "Истории сербского языка по памятникам, писанным кириллицею, в связи с историей народа" (1857).

В. Мацеєвський у другому виданні "Історії слов'янських законодавств" (1858) доводив, що сербське законодавство, сформоване Душаном, набуло розвитку при Лазарі. Вчений припустив, що включення доповнень до тексту "Законника" в пізніші часи були зроблені переписувачами для закріплення вже існуючих правових звичаїв, що склалися в Сербії під час турецького іга. В. Мацеєвський пропонував розглядати "Законник", як віддзеркалення еволюції сербського права з 1349 р. до 1700 р. Пізніше вчений став обережнішим з висновками і датував останні статті близько 1390 р.

Непереконливість висновків щодо походження й часу затвердження третьої частини "Законника" кінець кінцем призвела до заперечення її існування, як такої. Це сталося на початку 70-х - років XIX ст. і пов'язане з виходом в світ праці сербського історика Стояна Новаковича (1842–1915) "Законик Стефана Душана цара серпського 1349 и 1354" (1870). С. Новакович поклав край тривалій дискусії публікацією одного з найдавніших і найцінніших списків пам'ятки – Призренського з чіткою вказівкою, що статті "Законника" ухвалювалися двічі – на соборах 1349 і 1354 рр. Вчений навіть не згадав інших міркувань з цього приводу і не взяв на себе обов'язку спростування концепцій опонентів.

Наукове обґрунтування тези Стояна Новаковича дав Федір Федорович Зігель (1841–1921). У монографії "Законник Стефана Душана" (1872, магістерська дисертація) Ф.Ф. Зігель розібрав усі існуючі гіпотези щодо структури сербського кодексу і підкреслив їх слабкі місця. На основі порівняння Призренського списку з іншими, переважно Раковацьким, Ф.Ф. Зігель дійшов висновку, що лише 18 статей "Законника" відсутні в Призренському рукопису, але фігурують у пізніших списках. Професор Ф.Ф. Зігель відкинув припущення щодо виникнення цих статей після смерті Душана, враховуючи складну політичну ситуацію 1355–1400 р. – часів заколотів, міжусобиць, політичного й релігійного занепаду Сербії. Федір Федорович вважав маловірогідним розвиток законодавства протягом цього історичного періоду. Крім того, він не помітив у тексті "Законника" великих розбіжностей і регіональних впливів, які були б свідченням законодавчої діяльності обласних правителів.

Зважаючи на високий науковий авторитет С. Новаковича й Ф. Зігеля, в історіографії утвердилася версія про ухвалення "Законника" на соборах 1349 та 1354 рр. Цей висновок взяв за основу у своїй праці й Т.Д. Флоринський. (До речі, ця теза у наступні часи неодноразово переглядалася, але вчені не дійшли остаточної згоди щодо складу і повного тексту пам'ятки.)

На основі вивчення загального змісту "Законника" Душана Тимофій Дмитрович дійшов висновку, що цар намагався впорядкувати внутрішнє життя в країні, але обмежувався півзаходами і часто-густо закріплював порядки, що йшли на шкоду народу та державі: позбавив народ участі у державній законотворчості, потурав зміцненню місцевих правителів, стимулював баштинну систему, перетворив масу вільних селян на прикріплених до землі меропхів, узаконив рабство і т.ін. Разом з тим статті "Законника" гарантували суддям незалежність від можновладців, забороняли хабарництво, передбачали суворі покарання за кримінальні злочини, приписували монастирям захист убогих тощо. Стефан Душан переймався розвитком освіти в Сербії, стимулював торгівлю, підтримував ремісництво й підприємництво, боровся з різними зложиваннями, що характеризує його як компетентного державного діяча.

Попри численну наукову літературу, присвячену "Законнику", він жодного разу не підлягав суворому історико-філологічному аналізу, без проведення якого була неможлива й адекватна юридична оцінка пам'ятки.

Пам'ятки сербської писемності можна поділити на ті, в яких превалює церковно-слов'янська мова і на носії живої сербської народної мови. Оскільки "Законник" – це пам'ятка переважно світського права, він містив багато елементів народної мови, які зникли з тексту в XV–XVI ст. при переписуванні його представниками духовенства. Під цим кутом зору Тимофій Дмитрович розглянув списки "Законника", як вже відомі спеціалістам й почасти вивчені, так і ті, що були знайдені останнім часом і вводилися ним до наукового обігу вперше. Учений виділив, насамперед, як найдавніший, так званий Перший Григоровичевий список (знайдений В.І. Григоровичем (1815–1876) в Струзі

біля Охриди). Цей неповний рукопис, попри своє давнє походження, ще ніколи не підлягав ретельному вивченню. В.І. Григорович датував пам'ятку XV ст. Тимофій Дмитрович виявив в тексті Першого Григоровичевого списку значний вплив народної сербської мови, помітніший ніж в Ходошському рукопису, тому визнав його більш подібним до Призренського списку. За результатами палеографічного аналізу Тимофій Дмитрович датував Перший Григоровичевий список XIV століттям. Опублікований Стояном Новаковичем у 1870 р. і датований ним кінцем XV – початком XVI ст. Призренський рукопис, виходячи з мовних особливостей, Т.Д. Флоринський відніс до початку XV ст. Датування Ходошського рукопису 1390 роком його першим видавцем П.Й. Шафариком Т.Д. Флоринський визнав помилковим і відніс список до першої або навіть другої половини XV ст. Далі Тимофій Дмитрович зосередився на Другому Григоровичевому списку (знайденому В.І. Григоровичем під час подорожі Балканським півостровом в Афонському монастирі), описаному в 1879 р. Олексієм Єгоровичем Вікторовим (1827–1883), і визначив приблизний час його виникнення – XV–XVI ст. Потім Т.Д. Флоринський розібрав особливості Бистрицького рукопису 1444 року, що свого часу належав М.І. Надєждіну (1804–1856). На основі історико-філологічного аналізу й порівняння списків між собою Т.Д. Флоринський встановив їх співвідношення: "Второй Григоровичев список есть распространенная и дополненная редакция Ходошского списка, а Быстрицкий список есть дальнейшее развитие редакции Второго Григоровичева списка" [Флоринский 1887, № 11, *223*].

Т.Д. Флоринський згадав Шишаровецький рукопис 1541 року, докладно охарактеризував відмінності Раваницького рукопису першої половини XVII ст., який не був схожий на попередні, оскільки "в нем к подлинным законам Душана, прибавлены статьи из византийских юридических компиляций, которые, как мы видели, в древних рукописях обыкновенно помещались вместе с Законником" [Флоринский 1887, № 11, *231*]. До Раваницького рукопису, як помітив Тимофій Дмитрович, увійшла більшість статей Ходошського списку. Вчений описав Раковацький список та ще низку редакції "Законника" XVII–XVIII ст.

Отже, Т.Д. Флоринський уперше в своїй монографії розібрав всі відомі в той час списки "Законника", уточнив хронологію, встановив співвідношення рукописів, вивчив й прокоментував зміст статей. Але для зручнішого використання пам'яток необхідна була їх певна систематизація. Тимофій Дмитрович зазначив, що "Законник" зберігся не у двох редакціях, як вважала більшість вчених зі слів П. Й. Шафарика, а принаймні у восьми. Він розробив класифікацію списків "Законника", диференціювавши їх на вісім типів за критерієм подібності. Всі списки вчений розмістив у трьох таблицях: за ступенем давності самих списків, за ступенем давності наведених ними редакцій, за загальною кількістю вміщених у них статей. Така класифікація полегшувала порівняння викладу окремих місць "Законника" у різних списках і дозволяла спеціалістам більш ґрунтовно робити висновки щодо повної редакції пам'ятки, визначати походження й відслідковувати можливі зміни у формулюваннях окремих статей. Та ті завдання, які ставив перед собою Т.Д. Флоринський, далеко не обмежувалися цим колом питань. Тимофій Дмитрович вирішив розв'язати значно складнішу проблему – визначити складові єдиного зводу законів середньовічної Сербії. Тому він сконцентрував увагу не лише на самому тексті "Законника", але і на всіх слов'яно-сербських юридичних статтях візантійського походження, які зазвичай розміщувалися в рукописах безпосередньо поряд із законами Душана.Таке розширення області досліджень пояснювалося передбаченням Тимофієм Дмитровичем наявності внутрішніх зв'язків "Законника" з сербськими перекладами і компіляціями візантійських законів.

Сербські компіляції візантійських законів – "Синтагми" М. Властаря й "Закону царя Юстініана" до кінця 80-х років XIX ст. жодного разу не були предметом спеціального дослідження за різними рукописами і редакціями, а про їх зв'язки з законодавством Душана не існувало будь-яких припущень. Т.Д. Флоринський вперше взявся вивчити за рукописами тексти обох компіляцій, підготувати їх коментоване видання, пояснити відношення сербських компіляцій до грецьких оригіналів, визначити їх зв'язок з суто сербським законодавством.

У третьому відділі монографії Т.Д. Флоринський порушив питання щодо сербських компіляцій візантійських законів, що мало принципове значення для оцінки історичного значення законодавчої діяльності засновника Сербського царства, яка "не ограничилась изданием повелей и Законника, как обыкновенно думают, но выразилась замечательным образом в проведении славянской кодификации отчасти и прежде действовавшего в Сербии византийского права" [Флоринский 1888, № 1, *287*].

Т.Д. Флоринський зазначив, що нетривалий період піднесення Візантії в XIV ст. був лише слабкою тінню колишньої величі імперії. Законодавча діяльність Палеологів та Кантакузина обмежувалася виданням поодиноких новел і хрисовулів, норми діючого права регламентувалися переважно законодавчими документами IX–XII ст. У суспільстві відчувалася потреба в юридичному

зводі основних церковних та цивільних законів, розпорошених по різних статтях давніх пам'яток. У 1335 р. чернець Матвій Властарь видав збірку цивільних й церковних законів, розміщених в алфавітному порядку. В 1345 р. Костянтин Армянопул (солунський суддя) випустив у світ так званий посібник права для юристів. Обидві праці здобули поширення на православному Сході. Року 1672-го відбулося повне перевидання "Синтагми" М. Властаря, її вивчали каноністи, славісти, візантиністи, але їм так і не пощастило визначити всі джерела "Синтагми". Пізніше інтерес до пам'ятки згас. Т. Д. Флоринський одним з перших вчених XIX ст. повернувся до вивчення збірки М. Властаря і зробив цінні відкриття щодо її великого значення для сербського законодавства: "Сколь темным нам не представлялся бы вопрос об источниках Синтагмы, едва ли можно сомневаться в высоких достоинствах труда монаха Властаря… Представляя собой прекрасно составленный сборник всех важнейших церковных и гражданских законов, Синтагма очевидно удовлетворяла самой насущной потребности византийского общества. Поэтому же, несомненно, вскоре после выхода в свет, она стала известна в Сербском царстве, сделалась там предметом особого уважения и получила важное место в кодексе сербских законов" [Флоринский 1888, № 1, *305–306*].

Т.Д. Флоринський зробив огляд рукописів "Синтагми" і дійшов висновку, що найдавніша слов'янська редакція пам'ятки існує саме в сербському варіанті: "славяно-сербский перевод всего труда М. Властаря был выполнен в пределах Сербского царства еще до издания Законника" [Флоринский 1888, № 1, *320*]. Вчений вважав, що сербський переклад пам'ятки з'явився десь у 40-х роках XIV ст., коли Стефан Душан здобув можливість безпосередньо ознайомлюватися з працями візантійців і все більше переймався внутрішніми реформами в своїй державі, для проведення яких широко використовував досвід візантійського права.

Т.Д. Флоринський навів критико-аналітичний огляд пам'ятки і сформулював важливі висновки: скорочена "Синтагма" містить менше третини загальної кількості матеріалу повного оригіналу; вибірка матеріалу скороченої "Синтагми" не випадкова, а цілком вмотивована; сербська компіляція включає переважно цивільні закони, статті канонічного змісту вилучені; найважливіші церковні постанови загального значення наведені в сербській компіляції доволі повно, другорядні – у стислих, але точних формулюваннях; в деталях сербські компіляції суттєво відрізняються від оригіналу; деякі тексти цивільних законів мають помітні розбіжності з оригіналом; впадає в око намагання компіляторів виокремити з оригіналу головне й проминути другорядне; мова пам'ятки не скрізь однаково задовільна – іноді вона чітка і зрозуміла, місцями фактично копіює оригінал; грецькі терміни подані не лише в перекладі, але і з поясненнями їх змісту або замінені на сербські відповідники [Флоринский 1888, № 5, *438*]. На основі узагальнення проміжних результатів дослідження Т.Д. Флоринський зробив підсумковий висновок: "Сокращенная Синтагма представляет в значительной степени самостоятельную переработку византийской Синтагмы, задуманную и исполненную с известною определенною целью. Цель эта, по моему мнению, могла быть только одна: компиляция предназначена выполнять функцию "сербского Законника"" [Флоринский 1888, № 5, *439*].

У своїй монографії Т. Д. Флоринський порушив інші важливі питання, що мають відношення до формування сербської законодавчої бази: чи становить "Закон царя Юстініана" самостійну компіляцію, що виникла на сербському підґрунті й побудована на основі різноманітних візантійських джерел, чи це переклад вже готової візантійської компіляції? Містить пам'ятка лише візантійські закони чи в деяких з них можна розпізнати закони сербського походження? Щоб знайти відповіді на ці питання Тимофій Дмитрович вивчив й описав стислу редакцію "Закону царя Юстініана" у складі восьми рукописів. Вчений виявив у ній закони сербського походження. Він підкреслив, що видана ним стисла редакція: "закона царя Душана" важна не только сама по себе, по своему значению в Душановом кодексе законов, но и как живая свидетельница о практическом значении византийского права в сербских землях и более древнюю эпоху" [Флоринский 1888, № , *490*]. Тимофій Дмитрович визначив історико-юридичне значення "Закону царя Юстініана": "Он составляет самостоятельный, весьма важный отдел в кодексе сербских законов, выработанном и изданном при Душане" [Флоринский 1888, № 1, *491*]. Відтак, вчений довів, що "Законник" Душана становить доповнення не лише до "Синтагми" М. Властаря, але й до "Закону царя Юстініана", тобто "Законник" і ці візантійські збірки – складові єдиного зводу законів, діючих у створеному Стефаном Душаном царстві. У додатках до монографії Т.Д. Флоринський вмістив тексти "Законника" за різними списками.

Висновки Т.Д. Флоринського, високо оцінені його сучасниками, були сприйняті наукою і протягом тривалого часу не підлягали перегляду.

У середині 50-х років XX ст. вийшла друком праця академіка Юрія Володимировича Готьє (1873–1943) "Образование Сербского государства" (1947). У цій розвідці автор також підкреслив захоплення Стефана Душана ідеєю підкорення Константинополя, що заважало йому звертати належну увагу на внутрішні справи держави: "Расширяя при поддержке сербской феодальной знати

территорию Сербского государства к югу, Душан мало заботился об укреплении ее внутренних связей" [Готье 1947, *18*]. Але при розгляді на основі "Законника" С. Душана питання про формування феодального ладу в Сербії Ю.В. Готье поставив під сумнів висновок Т.Д. Флоринського щодо помітного візантійського впливу на сербське законодавство й відповідно внутрішній устрій Сербії, і вів мову лише про запозичення Сербією візантійської юридичної термінології: "Соседство с Византией, где феодальные отношения развивались полнее, чем в славянских странах, способствовало тому, что южнославянскими феодалами усваивалась греческая феодальная терминология, тем более, что и собственно греческие земли входили в состав царства Душана. Но это заимствование терминологии не подтверждает мнений о феодальном строе южных славян как результате влияния Византии. Феодальный строй Сербии был итогом ее внутреннего развития. Византийская феодальная терминология лишь оформляла уже сложившиеся феодальные отношения. Этот феодальный строй поддается изучению преимущественно через посредство Законника" [Флоринский 1947, *23*]. Концепція Ю. Готьє довго не проіснувала в науці. В середині 70-х років XX ст. Сербська Академія наук розпочала видання "Законика цара Стефана Душана" (Т. 1–1975; Т. 2–1981; Т. 3–1997), до якого увійшли як списки, що свого часу вже були описані П. Й. Шафариком, А. Соловйовим, С. Новаковським, Т. Флоринським та іншими вченими, так і знайдені пізніше і ще не відомі широким колам спеціалістів. Розглянуті видавцями збірки, як правило, окрім безпосередньо "Закону Стефана Душана", містили ще й стислу "Синтагму" М. Властаря, "Закон царя Юстініана", "Правила Іоанна Постника", деякі інші церковно-юридичні тексти. Відкриття Т.Д. Флоринського щодо рецепції візантійського права на Балканах цілком підтвердилося [Законник....1977].

Сербські вчені при коментуванні й датуванні списків не обмежувалися лише лексичним, синтаксичним, фразеологічним, морфологічним аналізом текстів, що кваліфіковано робив і професор Т.Д. Флоринський. Нові методи дослідження пам'яток, які включають, наприклад, філігранологічний, дозволили сучасним вченим досягти більшої точності у датуванні пам'яток, ніж їх попередникам, і дещо відкорегувати дані Т.Д. Флоринського: Призренський рукопис на основі паперових водяних знаків зараз відносять до першої чверті XVI ст., Шишаровецький – до середини XVII ст. і т.ін. Та дрібні похибки не зменшують цінність монографії Т.Д. Флоринського, яку наукове співтовариство вважає "выдающимся событием в русской славистике" [Послужной... *343*].

ЛІТЕРАТУРА

Гиббон Е. **История упадка и разрушения Римской империи**. Т. 1–7. Москва, 1883–1886.

Готье Ю. Образование Сербского государства // **Славянский сборник**. Москва, *1947*.

Законник... **Законик цара Стефана Душана**. Кн. 3. Београд. *1977*.

Послужной... Послужной список заслуженного профессора Императорского университета св. Владимира Тимофея Дмитриевича Флоринского // **Послужные списки преподавателей и служащих университета**. Держ. архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 4822. Арк. 10–38.

Славяноведение в дореволюционной России. Москва, *1979*.

Флоринский Т.Д. В память пятисотлетия Косовской битвы // **Университетские известия (УИ).** Ч. 2. Киев, *1889,* № 11.

Флоринский Т.Д. Политическая и культурная борьба на Греческом Востоке в первой половине XIV века // **УИ.** Киев, *1883,* № 2. Крит. и библ.

Флоринский Т.Д. Политическая и культурная борьба на Греческом Востоке в первой половине XIV века // **УИ**. Киев, *1883*, № 9. Крит. и библ.

Флоринский Т.Д. Памятники законодательной деятельности Душана // **УИ.** Ч. 2. Киев,.*1887*, № 6.

Флоринский Т.Д. Памятники законодательной деятельности Душана, царя сербов и греков // **УИ.** Ч. 2. Киев, *1887*, № 8.

Флоринский Т.Д. Памятники законодательной деятельности Душана, царя сербов и греков // **УИ.** Ч. 2. Киев, *1887*, № 9.

Флоринский Т.Д. Памятники законодательной деятельностн Душана, царя сербов и греков // **УИ.** Ч. 2. Киев, *1887*, № 11.

Флоринский Т.Д. Памятники законодательной деятельности Душана, царя сербов и греков // **УИ.** Ч. 2. Киев, *1888*, № 1.

Флоринский Т.Д. Памятники законодательной деятельности Душана, царя сербов и греков // **УИ.** Ч. 2. Киев, *1888*, № 5.

Флоринский Т.Д. **Южные славяне и Византия во второй четверти XIV века.** Вып. 1. Санкт-Петербург, *1882а*.

Флоринский Т.Д. **Южные славяне и Византия во второй четверти XIV века.** Вып. 2. Санкт-Петербург, *1882б*.

С.Ю. Зозуля

ВІЗАНТОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЧЕНИХ НІЖИНСЬКОЇ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ КАФЕДРИ ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ ТА МОВИ (1922–1930)

Ніжинську науково-дослідну кафедру історії культури та мови при Ніжинському інституті народної освіти (ННДК) було створено у 1922 р. як складову частину системи подібних 109 науково-дослідних кафедр, що почали формуватися в Україні з 1921 р. за постановою Народного Комісаріату освіти Ради Народних Комісарів УСРР [Історія Академії наук України 1993, *419*.]. У структурі ННДК протягом усього часу існування, з лютого 1922 р. до вересня 1930 р., з-поміж інших функціонувала секція античної культури – явище для тогочасної науки в Україні унікальне, оскільки установ подібного характеру було всього дві: у Ніжині та у Харкові [ВДАЧОН, ф.6121, оп.1, спр.106, арк.61].

Базою для створення науково-дослідницького осередку вивчення історії, філології та культури античного греко-римського суспільства слугував підбір висококваліфікованих античників, викладачів колишнього Історико-філологічного інституту князя Безбородько (1885–1920) (НІФІ) професорів П.В.Тихомирова, І.І.Семенова, І.Г.Турцевича, до котрих згодом приєдналися проф. О.І.Покровський та випускники аспірантури ННДК по секції античної культури К.Т.Штепа та Т.П.Алєксєєв. Однак тематична направленість досліджень членів секції виявилась дещо ширшою за окреслені рамки. Якщо проф. І.І.Семенов протягом недовгого часу (помер у грудні 1924 р.) перебування на посаді дійсного члена ННДК і керівника (після від'їзду з Ніжина першого її керівника проф. П.В.Тихомирова) секції античної культури у 1923–1924 рр. та аспірант Т.П.Алєксєєв розробляли античну проблематику [Алєксєєв 1928; 1929], то проф. І.Г.Турцевич та К.Т.Штепа значно розширили ці межі.

Коло наукових інтересів аспіранта ННДК, згодом наукового співробітника секції античної культури, керівника цієї секції в 1929–1930 рр., професора Ніжинського інституту народної освіти (НІНО), декана факультету соціального виховання Костя Тодосьовича Штепи виходить далеко за межі досліджень проблематики античного світу. Його провідний науковий інтерес стосується проблеми впливу античної демонології на формування християнського віровчення в добу його зародження [Штепа 1924; 1926]. На тлі цього К.Т.Штепа починає розробки суміжних проблем: впливу античних та християнських уявлень на українську міфологію на духовну культуру [Штепа 1927; 1928; 1928]. Хоч зберігаються і "класичні" античні сюжети [Штепа 1930]. На межі 1920–30-х років К.Т.Штепа звертається також до студій над окремими аспектами української історії, і деякі з них перетинались з візантологією [Кіржаєв, Ульяновський 1993, *79*]. Решта його розвідок стосується питань соціології та антирелігійної пропаганди, якою Кость Тодосьович цікавився в силу своєї викладацької діяльності. Ключовою ж науковою постаттю секції античної культури ННДК був проф. І.Г.Турцевич. З його діяльністю пов'язано започаткування принципово нового напряму досліджень ННДК – візантології.

В Україні 20–30-х років XX ст. візантологічна тематика структурно входила до спектру сходознавчих дисциплін, значною мірою дистанціюючись від античності, що, до певної міри, є цілком слушним, оскільки в своїй сутності історія Візантії[1], розмежувавшись із західною, одночасно пориває багато в чому і з материнською історією – античною [Тойнбі 1995, *27*], прагнучи до самодостатності і вбираючи в себе східні, орієнтальні політичні традиції, соціальні регулятиви, культурні цінності тощо. Така структурація історичного процесу дає можливість відносити візантологію до дисциплін орієнталістичного напряму, що і робилося в Україні до початку 30-х років коли візантологія, як і сходознавство в цілому, зазнало нищівного удару, пов'язаного зі зміною методологічних засад науки в СРСР і переходом на формаційну лінійну схему історичного процесу. У листі до І.Г. Турцевича проф. М.Н. Сперанський (*С.З.*) дело обстоит очень не важно: специалистов-византологов среди академиков нет, "Византийский временник" прекратился, и если что появляется по части Византии, то печатается в "Известиях" нашего отделения" [ВДАЧОН, ф.6112., оп.1, спр.61, арк.12]. Відсутність академіків-візантологів, про котру веде мову М.Н.Сперанський, пояснюється, з одного боку, останніми роками діяльності провідних візантологів Ф.І.Успенського, Н.П.Кондакова, А.А.Васильєва, – представників російської школи, започаткованої в середині XIX ст. В.Г.Васильєвсь-

ким, а з іншого – станом очікування серед молодих учених, що на кінець 20-х років уже встигли заявити про себе (К.Н. Успенський, Г.Н. Лозовик та ін.) викликаним патовою ситуацією, в яку потрапили методологи марксистсько-ленінської історичної науки. Аналіз історії візантійського суспільства марксистськими методами не давав бажаного результату: візантійська історія не відображала утворення і консолідації соціальних класів у Візантійській імперії та їх антагонізації, й внаслідок цього не відбулось повного переходу від особистої до поземельної залежності виробника у виробничих відносинах. Візантійське суспільство було і не рабовласницьким, і не феодальним у марксистсько-ленінському розумінні. Лише в кінці 30-х років, після тривалої дискусії та виходу кількох методологічних статей Г.Н. Лозовика [Лозовик 1928] і Ф.І. Шміта [Шмит 1932], було визначено місце і характеристику візантійської історії, яку слід: "изучать … как особую характерную разновидность феодальной формации, во многом отличной от Западной Европы" [Курбатов 1975, *147*]. Таку зміну методології відображає перспективний план розвитку ННДК на п'ять років, котрий було розроблено перед її розформуванням. У доповідній записці проф. К.Т. Штепи про реформування секції античної культури в секцію європейської культури подаються майбутні візантологічні студії співробітників ННДК в руслі розвитку європейської історії доби феодальної формації [ВДАЧОН, ф.6121, оп.1, спр.170, арк.23]. Візантологія "переплинула" від сходознавчого циклу дисциплін до європейського феодального середньовіччя.

Візантологічні дослідження в Ніжині репрезентовані науковим доробком проф. І.Г. Турцевича, що залишився єдиним ученим ННДК, котрий продовжував досліджувати вказану тематику[2] після від'їзду в 1930 р. до Києва Т.П. Алєксєєва та К.Т. Штепи [Верба 1994, *104*]. Його провідним візантологічним інтересом було вивчення історії політичної та суспільної боротьби у Візантійській імперії періоду її занепаду. За своїми науковими інтересами Іван Григорович Турцевич належав до дослідників історії Риму періоду пізньої античності. Але викладаючи курс загальної історії в НІФІ, він через певні обставини жваво цікавився пізньоантичною та постантичною історією (в марксистсько-ленінській інтерпретації: періоду розкладу рабовласницького ладу та періоду зародження і формування феодальних відносин, тобто раннього феодалізму). Особливий інтерес проф. І.Г. Турцевича викликала Східна Римська імперія, що зберегла, в більшій мірі, ніж Західна, після германського завоювання, риси античності і, як вважалось у російській історичній науці початку XX ст., була спадкоємницею античних традицій.

Цілком можливо припустити, що поява зацікавлення І.Г. Турцевича соціально-історичною проблематикою загалом пов'язана з методологічними новаціями у дослідженнях істориків Ніжинської вищої школи (НВШ) в кінці XIX – на початку XX ст. О.Г. Самойленко зазначає, що представники НВШ починають у своїх наукових працях звертатись до нових і прогресивних на той час методологічних концепцій дослідження історії, зокрема – марксистської [Самойленко 2000, *11–12*], – цілком характерна тенденція для кризового стану в російській історіографії на межі XIX–XX ст. Варто також узяти до уваги соціальну та політичну ситуацію в Російській імперії цього часу, яка давала багатий матеріал для історичного порівняння, ретроспекції, пошуку аналогій у причинах і наслідках, методах розв'язання суспільно-політичної кризи тощо. На відміну від свого давнього товариша і колеги по НІФІ та НІНО професора російської історії М.М. Бережкова, котрий, будучи людиною аскетичною і значно релігійнішою, після соціальних потрясінь 1917–1920 рр. не прийняв радянської влади, замкнувшись у собі, сповідуючи власний життєвий принцип "профессор русской истории может быть вне политики, а сам по себе" [Коваленко 1990, *105*]; І.Г. Турцевич зустрів і Лютневу революцію, і Жовтневий переворот, і встановлення радянської влади в Україні в цілому прихильно. Хоч зовсім швидко зневірився в новому суспільному ладі.

Викладаючи історію пізньоантичного і постантичного світу, зокрема Візантії, в НІФІ, потім у Ніжинському науково-педагогічному інституті (1920–1921) та НІНО (1921–1922), проф. І.Г. Турцевич не міг не помітити ролі соціальної активності мас в історії певного суспільства, особливо під час історично-визначальних політичних подій, таких як династична криза та громадянська війна у Візантійській імперії середини XIV ст. (так звана війна Кантакузина).

Цією проблемою ніжинський вчений зацікавився, як можна зрозуміти з листа проф. М.Н. Сперанського до Івана Григоровича та з матеріалів доповідей І.Г. Турцевича, зроблених ним на засіданнях ННДК, у середині 1910-х років після появи монографії румунського вченого М. Тафралі, присвяченої аналізу подій громадянської війни у Візантії середини XIV ст. у Фессалоніках – містіемпорії європейської (балканської) частини імперії, другому за чисельністю і за значенням у дер-

жаві [Tafrali 1913]. Опрацьовуючи монографію М. Тафралі, І.Г. Турцевич ознайомився також із рецензіями на неї, що з'явилися у 1913–1926 рр. [ВДАЧОН, ф.6112, оп.1, спр.307, арк.1]. У результаті було підготовлено кілька доповідей на тему: "Политические и социальные усобицы в Византии в XIV в.", котрі вчений виголосив на спільних (пленарних) засіданнях ННДК у кінці 1925 р.– на початку 1926 р. [ВДАЧОН, ф.6121, оп.1, спр.70, арк.33зв.–35; ф.6121, оп.1, спр.92, арк.9–11] і на засіданнях секції античної культури ННДК у першій половині 1929 р. [ВДАЧОН, ф.6121, оп.1, спр.106., арк.60 зв.][3].

Основним предметом уваги проф. І.Г. Турцевича стали досить сміливі формулювання М. Тафралі в оцінці фессалонікійських подій 1341–1349 рр. та його (Тафралі) посилання на сучасні до подій джерела, зокрема введення автором монографії до наукового обігу промови релігійного філософа Ніколая Кавасіли, яка потім стала мало не основним джерелом у дослідженні цих подій післявоєнною російською (радянською) (Свердловська візантологічна школа) та чеською (Празький візантологічний центр) історіографією, а після публікації американського вченого українського походження І. Шевченка [Shevchenko 1957] – справжнім каменем спотикання в загальному визначенні сутності подій середини XIV ст. у Фессалоніках.

Недостатня переконливість аргументування у визначенні цих подій як революції у М. Тафралі та визначення республіканської форми устрою повсталих Фессалонік змусили проф. І.Г. Турцевича звернутися безпосередньо до першоджерела: "Мне показалось неубедительным ... утверждение о зилотах Тафрали и его рецензентов, особенно характеристика зилотов на основании произведения Кавасилы, и я выписал из Парижской Bibliotheque Nationale фотографический снимок соответствующей рукописи этого произведения Кавасилы .. чтобы иметь возможность составить своё собственное прочное суждение и убеждение по этим вопросам…" [ВДАЧОН, ф.6112, оп.1, спр.307, арк.2]. Унаслідок ретельного аналізу фотокопії тексту промови Ніколая Кавасіли ніжинський професор прийшов до висновку про оціночні перебільшення М. Тафралі у визначенні зазначених фессалонікійських подій як революції зілотів та існування протягом 1341–1349 рр. демократичної республіки в місті (на зразок міст-комун середньовічної Італії). І.Г. Турцевич вказує на дуже погану обізнаність самого М. Тафралі з оригіналом тексту промови Кавасіли і загалом критично ставиться до оцінок у наукових колах дослідження румунського вченого, котрі багато в чому були завищені, дякуючи схвальному відгуку про працю М.Тафралі його ж вчителя, шанованого французького візантолога Ш.Діля [ВДАЧОН, ф.6112, оп.1, спр.307, арк. 1].

Аналізуючи об'єкт уваги Кавасіли, проф. І.Г. Турцевич ставить питання: чому на тлі розгорнутої громадянської війни і численних повстань в інших містах, на балканських територіях імперії, зокрема, тільки фессалонікійці назвалися зілотами; чому не можна вважати революцією схожі повстання в інших містах; чому селяни здебільшого підтримували повсталих, лише знаходячись на території цих міст, куди змушені були тимчасово переселятися через наступ або військ Кантакузина, або сербів Стефана Душана, або союзників Кантакузина – турків-сельджуків, а повертаючись до своїх осель швидко втрачали соціальну активність і фактично припиняли боротьбу проти "господствующего социального класса"? [ВДАЧОН, ф. 6112, оп. 1, спр.364, арк.3–4, 6]. Відповідь І.Г. Турцевич намагається віднайти в історії релігійно-політичних рухів у Східній Римській імперії I–XII ст. І зупиняється на політичному русі зілотів (арсенітів) XIII ст., вказуючи також на певну ідейну спорідненість його із зілотами іудейськими Іосифа Флавія I ст. н.е. Порівнюючи ідеологію зілотів-арсенітів та зілотів Фессалонік, проф. І.Г. Турцевич зупиняється на антирелігійних настроях повсталих, особливо у перший період повстання (1341–1342), та на затяжному конфлікті між містом та імператором щодо призначення нового митрополита Фессалонік, що, на думку І.Г. Турцевича, демонструє цілковиту відмінність цих зілотів [ВДАЧОН, ф.6112, оп.1, спр.364, арк.7 зв], особливо з огляду на ідеї зілотів Фессалонік стосовно широкого втручання держави (світської влади) в церковні справи, зокрема в зазіханні на майнові права могутніх православних монастирів на Балканах.

Вказуючи на абстрактність розповіді Кавасіли і порівнюючи її зі свідченнями інших авторів, насамперед – сучасника громадянської війни філософа Нікіти Григори, проф. І.Г. Турцевич підводить до висновку, що значення промови Ніколая Кавасіли для дослідження фасалонікійського повстання значно завищене М. Тафралі, хоча прямо про це і не говорить. Він лише піддає сумніву предмет висвітлення Кавасіли: "Идеология зилотов и множество всего совпадали и пока выступали в […]

этой борьбе под одним знаменем. Но совпадёт [ли] у Григора и Кантакузин? Григора [уже] хуже характеризует фессалоникийских зилотов как грабителей и [насильников]. Григора […] говорит о духовных зилотах. А о ком это говорит Кавасила в своей речи или […] это ещё надо решать" [ВДАЧОН, ф.6112, оп.1, спр.364, арк.6 зв.]. Через 30 років учений американського Дамбартон-Оукського дослідницького центру І.Шевченко, проаналізувавши тексти промов Ніколая Кавасіли, зробив висновок про їх повну непричетність до зілотського повстання [Shevchenko 1957, *78*; Горянов 1962, *311*]. Це викликало пожвавлену дискусію в наукових візантологічних колах і гостре заперечення радянських істориків, котрі визнавали це джерело головним у вивченні зілотського руху середини XIV ст. [Сюзюмов 1972, *531*].

Іншим завданням, яке ставив перед собою проф. І.Г. Турцевич, було з'ясування характеру фесалонікійських подій 1341–1349 рр. та визначення належного їм історичного значення. Вчений однозначно заперечив трактування М. Тафралі цих подій як революції та факт існування республіки у місті впродовж 1342–1349 рр., заснованої, як стверджував Ш. Діль, на принципах "свободы, равенства и братства" [Горянов 1962, *308*]. І.Г. Турцевич схильний визначати рух зілотів, у першу чергу, як політичний, а не соціальний, одночасно вказуючи на нагальну потребу визначити його (руху зілотів) соціальні та економічні передумови. Ніжинський професор робить спробу визначити характер цього руху як через його сприйняття населенням Фессалонік, так і через сприйняття населенням імперії війни Кантакузина в цілому. Для цього І.Г. Турцевич визначає головну причину соціального неспокою – постійну міждинастичну боротьбу, що в останні сторіччя існування Візантії набула яскравих рис боротьби за престол представників столичної та провінційної аристократії. І щоб зрозуміти мотиви і механізми такої боротьби, вчений намагається з'ясувати сприйняття природи самої імператорської влади у Візантії: "Кто-то сказал, что византийцы страдали порфироманией. Она вызывается, между прочим, отсутствием наследственной императорской власти, а это отсутствие, характерное для Византийской империи в обширном смысле слова за всё время её существования, обусловилось, между прочим, разносоставностью её населения, было вредно, а иногда и полезно…" [ВДАЧОН, ф.6112, оп.1, спр.255, арк.2]. У цьому І.Г. Турцевич вбачає продовження традицій політичної боротьби в античному суспільстві, головним чином у Римській імперії, коли населення поляризувалося через свої політичні уподобання. Суттєвою допомогою також при визначенні характеру подій у Фессалоніках середини XIV ст. проф. І.Г. Турцевич вважав пошук зв'язків, проведення певних паралелей зі схожими політичними та соціальними рухами сучасної їм Франції, Англії, Німеччини, Швейцарії, й особливо італійських міст-комун [ВДАЧОН, ф.6112, оп.1, спр.255, арк.3], що було зроблено Г.Л. Курбатовим, В.І. Рутбергом та В. Гріховою в 60-х роках [Курбатов, Рутберг 1969; Hrihova 1961].

У цілому проф. І.Г. Турцевич приходить до визначення подій у Фессалоніках 1341–1349 рр. як політичної події – повстання, а не "революції" чи "соціального руху" [ВДАЧОН, ф.6121, оп.1, спр.92, арк.10], на тлі політичної міжусобиці в державі, де Фессалоніки стали на бік столичної знаті, підтримавши правлячу династію Палеологів. А назва "зілоти" І.Г. Турцевичу здається більше політичним лозунгом певного політичного угруповання в місті, ніж самоназвою широкого суспільно-політичного руху.

Спростовуючи твердження М. Тафралі про республіканізм повсталих Фессалонік, І.Г. Турцевич вказує на особливості політичного устрою самого міста, котре завжди зберігало часткову автономію від Константинополя, яка передбачала дуалістичність верховної влади – містом керували два архонти: одного обирали з-поміж данатів (найбагатших торгових родів – міського патриціату), іншого призначав імператор, що, на думку грецького вченого Сафоса, було рудиментом античної полісної системи влади (поліси, у свою чергу, дуалізм влади дістали в спадок від царської влади у Давній Греції). Сафос, до речі, досліджував політичний рух зілотів середини XIV ст. ще до появи монографії М. Тафралі й ладен був убачати в ньому продовження античних традицій боротьби аристократії та демократії у грецьких містах до Р. Х. [ВДАЧОН, ф.6112, оп.1, спр.307, арк.2]. Дуалізм влади архонтів у Фессалоніках зберігався впродовж усього часу громадянської війни та повстання зілотів і був скасований лише після завоювання міста турками. Навіть у 1342–1349 роках у "республіканських" Фессалоніках один із архонтів представляв імператорську владу, мав окрему резиденцію, охорону і не підпорядковувався рішенням народних зборів, котрі в 1348–1349 рр. цілковито втратили свою вагу, як і угруповання зілотів [История Византии 1967, *157–158*].

Як бачимо, проф. І.Г. Турцевич, ретельно вивчивши джерельну базу та найповніше ознайомившись із сучасною науковою літературою, сформував досить чіткі уявлення про характер політичної та соціальної боротьби у Візантійській імперії середини XIV ст. і сформулював, відповідно, історичну оцінку ситуації, в якій опинилась Візантія.

З його листування з другом і колишнім колегою по НІФІ проф. М.Н. Сперанським зрозуміло, що на початку 30-х років І.Г. Турцевич намагався оприлюднити свої історичні розвідки з історії Візантії, прохаючи сприяти у цьому свого московського колегу. М.Н.Сперанський високо оцінив роботу ніжинського професора і порадив направити матеріали до тільки-но заснованого празького часопису "Byzantinoslavica" [ВДАЧОН, ф.6112, оп.1, спр.61, арк.13]. Автору даного дослідження, на жаль, не вдалося з'ясувати, чи була публікація проф. І.Г. Турцевича в цьому часописі. Скоріш за все – ні, оскільки в наступних дослідників – як вітчизняних, так і закордонних – візантологічної проблематики, зокрема в розвідках з руху зілотів, немає жодної згадки про таку публікацію. Але вважаючи на завершеність дослідження, наявність адреси часопису в Празі та можливості отримати непоганий гонорар, що у вкрай скрутному матеріальному стані І.Г. Турцевича, який після виходу на пенсію в 1927 р. поступово розпродував власну бібліотеку, аби елементарно прохарчуватися, – є підстави вважати, що вчений направляв свою візантологічну розвідку до "Byzantinoslavica", котру, цілком можливо, на тлі погрому українського сходознавства, політичних репресій, атмосфери підозри, було перлюстровано і не пропущено за кордон.

Таким чином, з огляду на все сказане вище, можемо зазначити, що секція античної культури Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови при Ніжинському інституті народної освіти залишила помітний відбиток у вітчизняній сходознавчій науці. Розширивши межі досліджень за суто античну проблематику, ніжинські вчені досягли помітних успіхів особливо в галузі візантології.

Констатуючи майже десятирічну перерву у візантологічних дослідженнях на теренах СРСР, викликану методологічними ротаціями у вітчизняній (як в українській, так і в радянській загалом) науці, можемо акцентувати увагу на активних студіях проф. І.Г. Турцевича цього ж часу, котрі, на жаль, за тих обставин не були опубліковані в тогочасній науковій періодиці. Що, без сумніву, надає їм додаткової ваги.

Ніжинський вчений у властивій йому манері копіткого і всебічного аналізу джерел виявив нові моменти в дослідженні обраної ним проблеми. Йому належить перший ретельний аналіз трактату Ніколая Кавасіли як джерела до історії політичних та соціальних рухів у Візантії XIII–XIV ст. І.Г. Турцевич сформулював власну оцінку і визначення руху зілотів та його висвітлення в сучасній історіографії. Першим серед вітчизняних дослідників проф. І.Г. Турцевич підняв означену проблематику, яку детально почали розробляти лише через 20 років потому: вивчення соціальних та економічних передумов повстання зілотів, дослідження ідеологічних підвалин зілотського руху Фессалонік, проблема ідентичності цього руху іншим соціально-політичним та ідеологічним течіям Візантії й зв'язку фессалонікійських подій 1341–1349 р. з масовими політичними і соціальними рухами тогочасної Європи. Ніжинський вчений підняв також питання психо-культурного осмислення історичних подій та явищ у циркумвізантійському світі – напрям, що на сьогодні ще чекає на свого дослідника.

Візантологічний доробок професора Івана Григоровича Турцевича, ніжинських вчених 20–30-х років XX ст. загалом відкриває принципово нову сторінку в історії не тільки Ніжинської вищої школи, але й національної науки в цілому.

[1] Або, точніше, історія циркумвізантійського світу – поняття трохи ширшого навіть за визначення "візантійський світ", де в останньому враховуються або частини Візантійської імперії, поглинуті в різний час єдиною державою, або суспільства, які належали до візантійської психо-культурної зони, пов'язані з імперією, головне релігійним чинником [Донченко, Романенко 2001, *117–118]*. Поняття "циркумвізантійський світ" має вбирати в себе як внутрішні процеси та явища візантійського світу, так і зовнішнє найближче його оточення; навіть якщо воно слабко або зовсім не споріднене з психо-культурою візантизму – його корелятивна дія дозволяє розглядати це оточення в єдиному історичному розрізі з візантійським світом.

[2] Щоправда на початку 1928/29 академічного року один із кандидатів у аспіранти ННДК по секції античної культури подав конкурсну вступну роботу на тему: "Економічні стосунки Хазарії з

Візантією", маючи п'ятирічний "стаж" її розробки та зі сподіваннями продовжувати дослідження у вказаному напрямі. Але Ю.В. Оландер конкурсний відбір не пройшов: на вступному іспиті в нього не виявили знань із марксизму-ленінізму, а також аргументували відмову відсутністю спеціаліста з цієї проблематики, який керував би майбутньою роботою претендента на аспірантське місце. Хоч таким керівником міг би стати проф.І.Г.Турцевич, за умови коригування теми відповідно до наукових інтересів вченого, але не змінюючи принципово об'єкт і напрям досліджень. І ми могли б констатувати факт народження власної візантологічної школи в Ніжині. Натомість аспірантську посаду отримав інший претендент – М.О. Калюжка, випускниця НІНО, активний комсомольський діяч, котра подала конкурсну роботу "Аграрні рухи в античній Греції та Римі", що, до речі, і стало предметом її подальших наукових студій [ВДАЧОН, ф.6112, оп.1, спр.425, арк.35, 38].

[3] Зіставивши матеріали протоколів засідань ННДК та чернеток лекцій і доповідей І.Г. Турцевича, можна зробити висновок, що останньою він зачитував доповідь про зілотів Фессалонік та трактат Ніколая Кавасіли, текст котрої подається як додаток до цієї розвідки.

ЛІТЕРАТУРА

Алексеєв Т. До історії соціяльного забезпечення в Атенах // **Ювілейний збірник на пошану акад. М.С.Грушевського**. Ч.II. Київ, *1928*.

Алексеєв Т. Сторінка історії соціяльного забезпечення в Атенах // **Записки Ніжинського іституту народної освіти**. Кн.9. Ніжин, *1929*.

Верба І.В. Кость Штеппа // **Український історичний журнал**, *1994*, №3.

Горянов Б.Т. **Поздневизантийский феодализм**. Москва, *1962*.

Донченко О., Романенко Ю. **Архетипи соціального життя і політика** (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення). Київ, *2001*.

История Византии: В 3 т. Москва, *1967*. Т. 3.

Історія Академії наук України. 1918–1923. Документи і матеріали. Київ, *1993*.

Кіржаєв С., Ульяновський В. Причинок до студій з української орієнталістики 1920–1930-х років: незнаний збірник "Україна і Схід" // **Україна в минулому**. Вип. IV. Київ–Львів, *1993*.

Коваленко А.Б. М.Н.Бережков – историк и краевед // **Література та культура Полісся**. Вип.1. Ніжин, *1990*.

Курбатов Г.Л. **История Византии. Историография**. Ленинград, *1975*.

Курбатов Г.Л., Рутберг В.И. Зилоты и чомпи // **Византийский временник**. Т.30. Москва, *1969*.

Лозовик Г.Н. Десять лет русской византологии // **Историк–марксист**, *1928*, №7.

Самойленко О.Г. **Методологія історії та історіографія у науковій спадщині вчених Ніжинської вищої школи** (друга половина XIX – початок XX ст.): Автореф. ... канд. іст. наук. Київ, *2000*.

Сюзюмов М.Я. Зилоты // **Большая советская энциклопедия**. Т.17. Москва, *1972*.

Тойнбі Дж. А. **Дослідження історії**. Т.2. Київ, *1995*.

Шмит Ф.И. Политика и византоведение // **Сообщения ГАИМК**, *1932*, №7–8.

Штепа К. До українських народних переказів про створення першої людини // **Ювілейний збірник на пошану акад. М.С.Грушевського**. Київ, *1928*.

Штепа К. Нариси з історії античної й християнської демонології. I–II // **Первісне громадянство та його пережитки на Україні**, *1926*, кн.6,7.

Штепа К. Проблеми античного релігійного синкретизму в зв'язку з мотивами староукраїнської легендарної творчості // **Первісне громадянство та його пережитки на Україні**, 1927, Кн.1–3.

Штепа К. Селянські рухи в Римській імперії. I. Circumcelliones // **Записки Ніжинського іституту народної освіти**. Кн.10. Ніжин, *1930*.

Штепа К. Чарівники та відьми // **Безвірник**, *1928*, №14.

Штепа К.Ф. Учение о демонах у античных и христианских писателей в эпоху зарождения христианства // **Бюллетень научно-исследовательской кафедры истории культуры и языка**. Нежин, *1924*, №1/2.

Hrihova V. La revoite des zelotes a Salonique et les communes italianes // **Byzantoslavica**, *1961*. Vol.XXII.

Shevchenko I. Nicolas Cabasilas "Antyzealot" // **Dumbarton Oaks Papers**, *1957*. V.11.

Tafrali M. **Thessalonique au quatorzieme sciele**. Paris, *1913*.

ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО СХОДОЗНАВСТВА

В.П. Петров

ХАЗАРЫ В КРЫМУ. ХАЗАРСКОЕ И РУССКОЕ ПИСЬМО VI–IX вв. н.э.
Тезисы доклада

1. Вопрос о хазарском и русском письме Крыма в VI–IX вв. н.э. остается на сегодня все еще мало разработанным как в своей постановке, так и в имеющейся исследовательской литературе.

2. Одним из основных и важнейших[1] источников в вопросе о письменности Крыма в данный период является “Паннонское житие” Кирилла и Мефодия (конец VIII в.). Согласно “Житию”, Константин во время своей хазарской миссии, относящейся к 860 или 861 году, находясь в Херсонесе (Корсуне), изучал здесь[2] древнееврейские книги, самарянские, а также книги и язык, который в “Житии” определяется[3] как “русский”.

3. Наряду с “Паннонским житием”, не меньшее значение имеет другой исторический[4] источник, сообщение персидского историка XIII в. Фахр-ад-Дина Марварруди. Последний[5] указывает на родственность хазарского и русского письма, на общность их происхождения.

4. В 40–50-х годах делались неоднократные попытки выяснить происхождение древнерусского письма, его генетическую основу и установить связи славянской глаголицы с так наз. “загадочными знаками” Северного Причерноморья.

5. Неудача сделанных попыток объясняется, с одной стороны, недостаточностью имевшихся в распоряжении исследователей археологических материалов, а с другой стороны[6] также тем, что исследователи, обходя основной вопрос[7] о синхронных связях графических систем данного периода, сразу же обращались к постановке вопроса о диахронных (генетических) связях.

6. Полевые археологические работы последних лет в области Среднего Поднепровья (Жовнин, Воин, Пеньковка, Киев, Белгородка[8] и др.) засвидетельствовали наличие на этой территории в древнерусское время[9] знаков и надписей типа “резов и черт” наряду с глаголицей и кириллицей, аналогичных славянскому Подунавью.

7. Эта система древнерусского письма, более древняя чем глаголица и кириллица, продолжала существовать в бытовом употреблении в IX–XI вв. в Древней Руси, подтвердивши предположение Лихачева о многоалфавитности древнерусской письменности.

8. Графическая система Среднего Поднепровья по своим типологическим признакам ближайшим образом отвечает графической системе хазарского письма, как это последнее засвидетельствовано на материалах раскопок в Саркеле, на Маяцком городище, а также на баклажках из Новочеркасского музея, в прямом соответствии с упоминанием персидского историка Марварруди о родственности хазарского и русского письма и общности их происхождения.

[1] У першому варіанті немає слів ”и важнейших”.

[2] У першому варіанті замість слів “изучал здесь древнееврейские книги, самарянские” є “изучал древнееврейский язык, самарянские книги”.

[3] У першому варіанті “определяется в “Житии”.

[4] У другому варіанті немає слова “исторический”.

[5] У першому варіанті слово “Марварруди”.

[6] У першому варіанті немає слів “стороны также”.

[7] У першому варіанті “обойдя вопрос”.

[8] У першому варіанті слово “Киев” написано після слова “Белгородки”.

[9] У першому варіанті немає “на этой территории в древнерусское время”.

В.П. Петров

ХАЗАРЫ В КРЫМУ. ХАЗАРСКОЕ И РУССКОЕ ПИСЬМО VI–IX вв. н.э.

В рецензии на книгу Емила Георгиева “Славянская письменность до Кирилла и Мефодия” (София, 1952) М.П. Сотникова так освещает историографическую ситуацию, как она сложилась к настоящему времени: “Литература, посвященная происхождению славянской письменности, многочисленна и разнообразна. Нет, пожалуй, ни одного крупного филолога, лингвиста, палеографа XIX–XX вв., который в той или иной связи не касался этой проблемы. И все же, вследствие крайне ограниченного количества и случайности источников, наука до сих пор не располагает общепринятым решением данной проблемы”[1].

Кроме недостаточности источников, необходимо указать также на их неупорядоченность. Начнем с письменных известий, и в первую очередь с “Паннонского жития” (к. IXв.) Константина – Кирилла (826–869). В VIII-ой главе этого важнейшего источника, датируемого временем никак не позже конца IX века, сообщается, что Константин во время своей хазарской миссии, приурочиваемой чаще всего к 860 или 861 году, прибывший из Византии в Крым и находясь в Херсонесе – Корсуне, прежде всего занялся изучением древнееврейского языка (“беседы”) и книг. Углубляя свой языковый опыт, он счел нужным самым тщательным образом проштудировать древнееврейскую грамматику. Больше того, он перевел при этом грамматику в восьми частях. В “Житии” об этих занятиях Константина читаем: “Херсона дошьдъ, наоучися тоу жидовьстѣи [(жидовьскои)] бесѣдѣ и кънигамъ, осмь чястии граматикия прѣложь, (прѣложи) и отъ того разоумъ болии въсприимъ”[2]. Непосредственно вслед затем он обратился к штудированию “самарянских книг”. Получивши эти книги, он затворился в “храмине”. “Самарянинъ же етеръ (нѣкои) тоу живѣаше и, приходя къ немоу, сътязашеся съ нимъ и принесъ (принесе) кънигы самаряньскы, показа емоу. И испрошь я оу него философъ, затворися в храминѣ [и на молитву ся наложи (прѣложи) и, отъ бога разоумъ приимъ,] чисти (чътати) начятъ кънигы бес порока”[3]. В Херсонесе же Константин нашел псалтырь и евангелие, “роусьскыми письмены (росъскы письмены) писано”[4]. Это сообщение содержится во всех 23 дошедших до нас списках “Паннонского жития”, за исключением двух, в которых вместо слова “роусьскыми” употреблено выражение “роушскымь письменемь”.

“Житие” не разъясняет, что представляли собой эти письмена, которые именуются “русскими”. Из общего контекста, однако, видно, что, разыскав в Корсуни русские книги, философ отнесся к их изучению столь же внимательно, как и к штудированию древнееврейских и самарянских книг. Как и в обоих предыдущих случаях, он начал с разговорной речи. Овладевши с помощью человека, знавшего этот язык, русскою “беседою”, он приступил к изучению незнакомых ему письмен. Прикладывая к письменам “гласные и согласные”, он в конце концов начал “чисти и съказати”.

Повествование “Паннонского жития” способно вызвать недоумение. Посланный в Крым к хазарскому кагану с ответственным политическим поручением, выступая как доверенное лицо императора, личный его представитель, Константин, опытный и тонкий дипломат, “цѣсарьскую дрьжаву вѣдыи и чьсть”, никуда не торопится. Он не спешит ехать в ставку к кагану, задерживается неопределенно долгое время в Херсонесе, ведет здесь замкнутую, уединенную жизнь, занимается делами, не имеющими, казалось бы, никакого отношения к возложенному на него дипломатическому поручению. Вместо всего этого он изучает мертвые культовые языки, трудится над переводом или же составлением древнееврейской грамматики, разыскивает книжные раритеты. В изображении “Жития” он выступает перед нами как философ, книголюб, педантичный, отрешенный от мира грамматик, чуждый всей житейской суеты.

Как все это понять и объяснить? Нет ли во всем этом какой-либо искусственной путаницы и нарочитой иконописной стилизации. Проще и легче всего, конечно, усомниться в сообщениях “Жития” и отбросить их как не отвечающие реальной действительности. Большинство исследователей так и поступает. “Обычно считают известия в “Житии” о том,

что Константин изучал языки преувеличенными и относятся к ним с недоверием", заявляет в своем фундаментальном труде о Кирилле и Мефодии акад. П. Лавров[5].

Хотя акад. П. Лавров как будто [придерживается] установившегося взгляда ("Впрочем, едва ли это так!.."), однако и он в своих комментариях, столь же добросовестных, как и обстоятельных, не предлагает никаких объяснений, для чего Константину, по прибытии в Херсонес – тогда важный портовый город, опорный пункт Византии в Крыму, – понадобилось переводить грамматику, разыскивать, быть может, редкие книги, [до]биваться безукоризненного произношения на языке, который обозначается в "Житии" как самарянский, и, наконец, в конечном счете, какая могла встретиться у него здесь в Корсуне надобность в якобы "русских" книгах, как бы ни понимать это выражение?

У нас нет оснований скептически относиться к сообщениям, приводимым в "Паннонском житии", но как их понять? Думаем, что если учесть черты эпохи, то сведения "Жития'' окажутся полностью оправданными. IX-ый век – эпоха, когда политика была облечена в религиозные одежды. Дипломатический представитель – духовное лицо, монах, инок, компетентный в вопросах вероучения, знающий, какое цесарство от бога, и способный доказать это и опровергнуть доводы противника – иноверца.

В начале VIII-ой главы, перед рассказом о хазарской миссии Константина и Мефодия, в "Житии" приведена мотивировка миссии, обрисована политическая и международная ситуация, вызвавшая посылку миссии. Древнее племенное язычество в Хазарии, как общественная идеология, окончательно обветшало. Оно не отвечало уже потребностям общества. Религией правящей верхушки хазарского государства к этому времени становится иудейство. Масуди принятие хазарами иудейства датирует концом VIII–началом IX века. Ал-Факих (IX в.), переписавший Ибн-Хордадбега, указывает: "Хазары все евреи, а именно они в недавнее время приняли иудейство".

Хотя иудаизм и сделался к середине IX ст. признанной религией хазарского правительства, как об этом сказано в "Житии" ("Евреи оустятъ (нудятъ) ны вѣру ихъ и дЬла (дѣтѣль) прияти"), однако иудейская религия "не могла не встретить активного противодействия со стороны многочисленных в Хазарии христиан и мусульман", справедливо замечает М.И. Артамонов[6]. К тому же – и это важно особо подчеркнуть – за каждой из этих религиозных группировок Хазарии стояли могущественные ед[и]новерные государства, за христианами – Византия, за мусульманами – Арабский халифат.

Арабы, именуемые в "Житии" сарацинами, обещали хазарам устойчивый мир и крупную материальную поддержку ("миръ дающе и дары мъногы"). Хазары были остро заинтересованы в обеспечении мирных отношений на юго-востоке страны с странами Ислама, но они в такой же мере стремились сохранить дружественные отношения с Византией, как об этом сказано там же в "Житии". "Старую (прьвую) дроужьбу и любъвь дрьжаще, языкъ бо велии суще, отъ бога цѣсарьство дрьжите," "сего ради съламъ (послахомъ) къ вамъ". Происходил обмен посольствами.

Миссия Константина к хазарам, как полномочного представителя византийского императора, была сугубо ответственной. От ее успеха или неуспеха зависело многое, тем более, что Константин должен был, представляя интересы Византии, тем самым представлять интересы всех крымских христиан в Хазарии, поскольку они находились под религиозной опекой Византии, подчинялись церковно-иерархической юрисдикции константинопольского патриарха.

Все становится на свое место. Предмет, объем и цель изучений, предпринятых Константином в Крыму, определялись характером миссии, ее непосредственными политическими задачами.

[1] М.П. Сотникова. (Рецензия). Емил Георгиев. Славянская письменность до Кирилла и Мефодия. София, 1952. Вопросы истории, 1953, № 3, – С. 99.

[2] П. Лавров. Кирило і[та] Меф[т]одій в давньослов'янському письменстві.–[УАН, Збірник Історично-філологічного відділу, № 78].–Киев, 1928. – С. 259.

[3] Там же. – С. 259.

[4] Там же. – С. 259[260].

[5] П. Лавров. Назв. соч., – С. 17.

[6] [Артамонов М.И. История хазар. – Л., 1962. – С. 329.].

В.М. Корпусова

ПИТАННЯ ОРІЄНТАЛІСТИКИ У СПАДЩИНІ В. П. ПЕТРОВА

(Післямова)

Наукову спадщину не визнаного в Україні видатного українського вченого, наукові концепції якого багато в чому випереджали свій час, оригінального мислителя, історіософа, видатного письменника-модерніста, одного з трьох, що зробили революцію в українському письменстві, якому не бракувало інтелектуальної, філософської прози, людини, інтегрованої в світову культуру та науку, особистості, яка за словами Ю. Шевельова, була "однією з найбільших, якщо не найбільшою інтелектуальною постаттю серед еміграції, один із дуже небагатьох, хто міг сказати своє слово в розвитку світової думки", Віктора Платоновича Петрова нещодавно почали досліджувати на Батьківщині [Шерех 1995, *173–184*; Шевельов 2000, *8–38*; Павличко 2000, *84–88*; 1993, *111–125*; Загоруйко 1993, *4–5*; Агеєва 2000, *3-20*; Пронкевич 2000, *73–79*; Фізер 1999, *42–44*; Матвієнко 2000, *9–16*; Гороховський 1992, *90–98*; Толочко 1992, *3–8*; Максимов 1986, *1–5*; Абашина 1997, *13–19*; 1986, *6–8*; Петраускас 1997, *20–254*; Стрижак 2000, *2–19*; Дмитренко 2000, *88–91*]. Про В.П. Петрова тільки почали говорити, сперечатися, але ще немає видрукуваних збірок його праць, вони не перекладені іншими мовами, йому ще не надано відповідного місця поряд з Фуко, Леві-Стросом, Фрезером та ін. Здебільшого про нього писали коротенькі статті як про фахівця з тієї чи іншої галузі гуманітарної науки з приводу певного ювілею, тоді як треба монографічно оцінювати його наукову спадщину в цілому, в єдності, не очікуючи ювілейних дат. До складу спадщини В.П. Петрова входять як друковані, так і недруковані праці з літературознавства, лінгвістики (топоніміки, ономастики, семасіології), фольклору та етнографії, етногенезу, археології, філософії та історіософії, більшість з яких є за своєю суттю культурологічними. В центрі досліджень В.П. Петрова була європейська людність, насамперед та, що мешкала на теренах України, проте він не міг залишити поза увагою й не досліджувати матеріали народів Сходу, тому його спадщина також пов'язана з орієнталістикою. Це обумовлено як характером його фундаментальних досліджень, зокрема в галузях фольклору, індоєвропеїстики, так і завдяки такому чиннику, як географічне розташування України між Заходом та Сходом, що позначилося на її історії. Матеріали Сходу використовуються В.П. Петровим у кількох аспектах.

Аспект перший: Етноісторія. Вивчаючи етноісторію Східної Європи першого тисячоліття до н. е., В.П. Петров досліджує давні східні народи, насамперед скіфів, їх мову та етнос [Петров 1968; 1966, *25–31*; 1963, *19–32*; 1962, *109–118*; 1965; Петров, Макаревич 1963, *20–31*]. З позицій лінгвістичної географії, на підставі етимологічного аналізу назв та імен – залишків скіфської мови, що збереглися в творах античних авторів (грецьких й римських), в епіграфічних пам'ятках Північного Причорномор'я, в топоніміці та гідроніміці, В. Петров, на відміну від інших вчених (Я. Харматти, Л. Згусти та ін.), які обмежувалися порівнянням скіфських назв з іранськими мовами, порівнює скіфську мову не тільки з іранськими, але й з мовами інших народів суміжних територій: фракійськими та балтійськими. Як наслідок, він приходить до висновку, що скіфська мова не є діалектом іранської, а є самостійною індоєвропейською мовою південної частини Східної Європи, що мала зв'язки не тільки з іранськими, але з фракійськими та балто-слов'янськими мовами. За Петровим, скіфська мова входить до складу мов східного індоєвропейського ареалу, що має найближчу спорідненість з іранськими мовами на Сході, фракійськими на Південному Заході й балтійськими на Північному Заході. Ці оригінальні погляди В.П. Петрова, що випереджали свій час, не викликали дискусії, спростування чи підтримки. З боку археологів-скіфологів думки Петрова залишилися не визнаними та замовчуваними, за винятком поодиноких випадків посилань на нього [Раевский 1977, *19, 25, 188*; Брайчевский 1985, *22–23*; Павленко 1994]. За словами скіфолога В.А. Іллінської, "Петров випав з обойми історіографії".

Досліджуючи етногенез слов'ян, В.П. Петров не міг не враховувати роль гунів в історії Східної Європи першого тисячоліття н. е. Він підкреслював, що в сучасній історичній науці найчастіше перевагу віддано археологічним джерелам, тоді як письмові джерела не коментуються, їх не враховують, більш того, про них забувають, тому в літературі з'являються твердження, які не відповідають звісткам давніх авторів – Йордана, Прокопія та їх сучасників про гунів, антів, готів, про території, зайняті цими народами, та події тієї доби [Петров 1970, *67–72*]. В. Петров, як талановитий лінгвіст, індоєвропеїст, читає давніх авторів мовою оригіналу, що приводить в

окремих випадках до уточнення існуючих перекладів та зовсім іншого коментаря давнього тексту. За Петровим, згідно "Гетиці" Йордана "ни о каком вторжении гуннов в конце IV в. на территорию антов говорить не приходится. К уничтожению черняховской культуры гунны не имели отношения". Петров зробив іншу реконструкцію історичних подій IV ст., яка відрізнялася від існуючої реконструкції Шахматова, Момзена. В.П. Петров пише: "Если полагаться на Йордана, то ни об истреблении готов в Крыму и разрушении Боспора – Пантикапея, как это утверждал Моммзен, ни тем более о разграблении и сожжении гуннами поселений антов и конце черняховской культуры в результате гуннского вторжения на рубеже IV–V вв. говорить не приходится. Можно думать, что гуннское вторжение ограничилось в 375 г. непосредственно Крымом, подчинением живших здесь готов. У нас нет ни малейших оснований говорить о продвижении гуннов в это время в Поднепровье или Побужье, связывать конец черняховской культуры с нападением гуннских орд и, таким образом, ограничивать существование черняховской культуры концом IV в. …На антов нападали не гунны, а готы, и соответственно речь должна идти не о гуннском, а о готском нашествии на антов. В войне готов и антов гунны выступили на стороне последних" [Петров 1970, *67–72*]. Ці думки Петрова щодо гуннів знайшли визнання славістів [Баран 1998, *200–202*].

Не залишився поза увагою В.П. Петрова й один з головних давньоруських богів – Хорс, згаданий в літопису під 980 р. та в "Слові о полку Ігоревім", іраномовне походження якого він розглядає при вивченні назв давньоруських божеств [Петров 1964, *169–170*].

Що стосується першоджерел (письмових, археологічних, історичних тощо), то В.П. Петров завжди надавав їм великого значення. Навіть за трагічних часів репресій, а саме в 1937 р., під час "дискусії", присвяченої цькуванню істориків, приводом до чого було написання проспекту нової "Історії СРСР", свій обов'язковий виступ В.П. Петров присвятив не критиці вітчизняних, зокрема українських, істориків (у виступі обов'язкову частину критики, невелику у відсотковому відношенні, він направив на німецьких расистів), а захисту першоджерел. В.П. Петров підкреслював, що "Джерела – основа історичної науки. Без попередньої розробки джерел не може бути історичної науки. Це знали буржуазні вчені; вони перед тим, як дати той або інший том з історії, давали том або томи джерел". І далі ставив завдання: "Ми повинні мати переклади Прокопія, Маврикія, Йордана, ми повинні мати нові переклади **арабських** авторів" (підкреслення моє.–*В.К.*] [Дискусія 1937, *33*].

Аспект другий: Фольклор. У своїй фундаментальній праці "Основні проблеми фольклору та ідеології первіснообщинного періоду" В.П. Петров висуває аксіоматичне твердження, що "тільки дослідження фольклору і ідеології первіснообщинного періоду дозволить історично точно реконструювати зміст і сенс, генетичні основи фольклорних образів, мотивів, тем і сюжетів", що "поза фольклором первіснообщинного періоду, поза системою ідеологічних категорій первісного мислення всі мотиви, образи й тематика художнього фольклору лишатимуться мовчазними й історично нерозкритими", отже, "вивчення фольклору-ідеології первіснообщинного часу повинно стати вихідною точкою в циклі фольклористичних студій, посередньою ланкою, що зв'язує дослідження поезії, мистецтва й мислення". Свої дослідження фольклору-ідеології первіснообщинного часу В.П. Петров ґрунтує на ретельному аналізі етнографічних матеріалів переважно східних народів Далекого Сходу (тавгійців, телеутів, гиляків-нивухів, жовтих уйгурів, бурятів), тюрків Сибіру (шорців), палеоазійських народів Східної Півночі (якутів, евенків, чукчів, юкагирів), кочовиків, горців Середньої Азії (гірських таджиків, киргизів, казахів) тощо [Петров, а.ф. № 16, спр. № 211; спр. №209; спр. №254; 1933, *1–112*; 1935, *140–177*].

В.Петров вважає, що "проблема взаємин фольклору й мислення стає однією з основних проблем, що підлягає розв'язанню при вивченні первіснообщинного фольклору". Особливу увагу він приділяє зв'язкам фольклору і мови, зокрема питанням тлумачення фольклорно-мовних термінів, неточність перекладу яких призводить до застосування загальних категорій (істоти, людини, людського, тваринного, природного), що не були властиві свідомості, а тим самим і мові того часу, а також до повного ігнорування первісної нерозчленованості мови, для якої характерна цілковита недиференційованість частин речення.

За В.П. Петровим, у первісної людини ідеологія була фольклором, спочатку виникало уявлення як ідеологічна категорія, світогляд, похідним від якого був фольклорно-поетичний образ (ліричнопісенний, казковий, обрядовий), ("От представления к образу и обряду"). На думку Петрова, міф і обряд похідні, вони не існували як монада. Він доводить, що нерозчленованому уявленню первісної

людини про рід як єдність мертвих, живих і ненароджених відповідає її нерозчленоване уявлення про народження і смерть. “Розуміння народження й смерті в ідеології первіснообщинного часу не було пов’язане з уявленнями про початок та кінець існування людини, воно не було пов’язане з уявленнями про існування окремої й ізольованої особи…, народження не розглядалось як початок індивідуального існування людини, смерть як її кінець… В фольклорі й ідеології первіснообщинного часу думка про протилежність життя й смерті спочатку була відсутня. Вона розвивалась тільки поступово”. “Уявлення, що людина після смерті лишається співналежною роду, знаходило собі зовнішній вираз в низці відповідних обрядів і звичаїв”, “первісна людина мислила в колі обмежених уявлень, переважно локально-просторових і гентильних, родових, що по-різному комбінувались”. “Свідомість людства на даному етапі оперувала тільки просторовими й родовими, гентильними, категоріями”. “Світогляд того часу на моральних поняттях не базувався, з них не виходив. Етичні поняття не були вихідними уявленнями того часу” [Петров, *4, 8, 16, 17, 38, 63, 64, 65, 119, 121*]. “Смерть, за уявленнями тієї епохи, є не моральна, а локальна категорія; смерть є просторове переміщення, “відхід”, а “народження” – це повернення. Новонароджений – це член роду, що повернувся” [Петров, *48*]. В.П. Петров приходить до таких висновків ще в 30-ті роки й підтверджує їх наприкінці життя, у 60-ті роки. Нині поняття “рід” більшістю вчених не визнається, замість нього існує поняття “прагромада”, “первісна община,” “ранньородова община”, проте це не впливає на концепцію Петрова. Зараз вченими визнається уявлення первісної людини про єдність живих і померлих членів прагромади, хоча проблема взаємин життя та смерті розглядається в аспекті “вирішення докорінних **суперечностей** (виділення моє.–*В.К.*) між життям і смертю,” “своєрідною перемогою життя над смертю” [Станко 1997, *46*; Смирнов 1991, *7*], що є значним кроком назад у порівнянні з поглядами В.П. Петрова.

Дослідження мислення, ідеології, уявлень первісної людини на підставі вивчення етнографічних матеріалів східних народів, дало підставу В.П. Петрову сказати нове слово також у вивченні інших питань фольклору, зокрема обрядів календарного й родинного циклів та казки, що є “важливою жанровою ділянкою в фольклорі кожного з народів”. На відміну від О. Афанасьєва та В. Проппа, які вважали, що в морфологічних основах чарівна казка являє собою міф, В. Петров дає іншу історичну розробку казки, займає іншу теоретичну позицію. За Петровим, казка – не є міф, за наявності деяких спільних рис подібності, казка й міф утворюють окремі ступені й рівні фольклорного розвитку. Казка, яка бере свій початок в ідеологічних уявленнях тієї доби, коли ще ні міф, ні казка не склалися в своїй жанровій відокремленості, згодом збереже свій первинний, тісний зв’язок з архаїчними обрядовими діями й зі структурними схемами цих дій. Наскрізна сюжетна схема морфологічної однотиповості чарівної казки, відхід героя та його повернення у зміненому вигляді найближче відповідають загальному змісту родових уявлень про відхід і повернення (смерть і народження), а також обрядовим діям, котрі їх супроводжували. З цих же історичних позицій, згідно з уявленнями первісної людини, що сприймала свою людність як єдність мертвих, живих та ненароджених, В. Петров розкриває зміст обрядового фольклору родинного та календарного циклів (похоронні голосіння, весілля, колядки, купальські та жниварські обряди тощо). Петров вважає недоречними й помилковими посилання Фрезера на магію й магізм при розкритті змісту цих обрядів.

Аспект третій: Художні твори. В.П. Петров (літературний псевдонім В. Домонтович) застосовував свої знання Сходу не тільки у наукових працях, але й в красному письменстві, використовуючи східні матеріали у властивій йому манері – вводив документальні уривки, приховані цитати, асоціації. Петров (Домонтович) вмів “вибрати ароматні деталі доби” в персоніфікованому есе, що виникло на гранях анекдоту, мемуаристики і наукової розвідки” (Ю. Шевельов). До таких художніх творів належить біографічний нарис ”Ой поїхав Ревуха та по морю гуляти”. В ньому мовою інтелігентної людини дуже яскраво намальовано арабський світ крізь призму тривалої мандрівки, яка супроводжувалася надзвичайними пригодами на теренах Передньої Азії, яскравої особистості, сина свого часу – доби Романтизму першої чверті XIX ст., історичної особи, пана В.Ржевуського, котрий “в бедуїнах Арабії побачив щасливих дітей природи” [Ой поїхав… 2000, *377–398*].

Аспект четвертий: Знання заради життя. Знання Сходу В.П. Петровим, на той час радянським розвідником, стало в пригоді маленькому народу – караїмам, саме існування яких було під загрозою під час окупації України німецькими фашистами в роки Другої світової війни. Слово В.П. Петрова, визнаного, авторитетного у військових, зокрема у “власовців”, вченого, інтелектуала, було вирішальним у дискусії за участю фашистів, українських вчених, що залишилися на оку-

пованій території, та караїмів з приводу походження останніх, від якої залежало або тотальне знищення караїмів, як євреїв, або визнання їхньої "рівноправності" з іншими народами. Позиція В.П. Петрова, стосовно походження караїмів як нащадків хазар, котрі були в основному тюрками, що прийняли іудаїзм, а також нагадування того історичного факту, що караїми, на відміну від євреїв, у царській Росії мали привілеї шляхти, – все це переконало німців й визначило долю караїмів, схиливши хитку рівновагу дискусії у бік збереження життя цього народу [Стрижак 2000, *5*][1].

Аспект п'ятий: Писемність. Хазари, як сучасники та сусіди давніх слов'ян, вивчалися В.П. Петровим при дослідженнях проблеми походження найдавнішої слов'янської писемності. "Слов'яно-хозарські зв'язки. Порівняльна характеристика слов'янської руніки" як підрозділ за № 4 мав бути складовою частиною згаданої фундаментальної праці "Слов'янська руніка. Черти й різи. Походження найдавнішої слов'янської писемності" [Славянская руника… *60*]. Виходячи із змісту цієї монографії, відомому за Авторефератом, та змісту декотрих рукописів, які зберігаються в НА ІА НАНУ, її було заплановано тоді, коли вже окремі ідеї було апробовано в доповіді та видрукувано [Слов'янська писемність… 1963, *18–29*], написано окремі глави, параграфи, але вони залишилися в рукописах, не друковані. До останніх належить рукопис "Хазары в Крыму. Хазарское и русское письмо VI–IX вв. н. э."[2] , який друкується вперше. Він складається з двох частин: статті та тез доповіді, які за суттю є двома окремими рукописами. Обидві частини мають (за В. Петровим) однакову назву, що свідчить про їх належність до однієї глави чи розділу, але зміст тез доповіді значно ширший за зміст статті. Хоча остання маленька за обсягом, але цікава за змістом, навіть в ній можна побачити методику досліджень В.П. Петрова, котрий завжди відстоював принцип історизму в будь-яких дослідженнях чи то з фольклору, чи з археології, чи з лінгвістики тощо, котрий завжди "учитывал черты эпохи," яку вивчав, виходив з неї. Статтю не завершено, проте подальший хід думок В.П. Петрова цілком зрозумілий, він також простежується в тезах доповіді. Останні збереглися у двох варіантах, з яких в одному не вистачає пунктів 7 та 8. Найбільш пізнім варіантом, мабуть, є другий, з вісьмома пунктами тез. Варіанти за змістом не відрізняються один від одного, за винятком авторських редакторських правок. Обидві частини рукопису (стаття й тези) не датовані, але за змістом, виходячи з цитування книги М.І. Артамонова "История хазар" (Л., 1962 р.), вони були написані не раніше 1962 р. Рукопис підготовлено до друку В.М. Корпусовою.

Дякуємо дирекції Інституту археології НАНУ, а також співробітникам Наукового архіву ІА за можливість публікації рукопису В.П. Петрова.

[1]Цю караїмську історію розповідав мені в Бахчисараї ще наприкінці 50-х років минулого століття Є.В. Веймарн.

[2] В НА ІА НАНУ, а.ф. № 16 В.П.Петрова зберігаються недруковані рукописи з цієї теми: Слов'янська руніка, ч. I (спр. № 217); Слов'янська руніка, ч. II (спр. № 218); До питання походження та історії слов'ян (Рези) (спр. № 116); Про найдавніше слов'янське письмо (спр. № 219); Руніка. Письмо. [матеріали] (спр. № 117); Хазары в Крыму. Хазарское и русское письмо VI–IX вв. н.э. (спр. № 178).

ЛІТЕРАТУРА

Абашина Н.С. Петров про поняття "археологічна культура" // **Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян**. Київ, *1997*.

Абашина Н.С. Вивчення етногенезу слов'ян у працях В.П. Петрова // **Археологія**, *1986*, № 54.

Агеєва В. Мовні ігри В. Домонтовича // **Домонтович В. Дівчина з ведмедиком. Болотяна Лукроза.** Київ, *2000*.

Баран В.Д. **Давні слов'яни**. Київ, *1998*.

Брайчевский М.Ю. "Русские" названия порогов у Константина Багрянородного // **Земли Южной Руси в IX–XIV вв**. Київ, *1985*.

Гороховський Є. Віктор Петров – сторінки творчої спадщини // **Хроніка 2000**. Вип. 2., *1992*.

Дискусія // **Наук. записки ІІМК**. Кн. І. *1937*.

Дмитренко М. Віктор Петров – дослідник українського фольклору // **Народна творчість та етнографія,** № 4, *2000*.

Загоруйко Ю. "Романізовані біографії" Віктора Петрова // **Слово**, ч. 6, *1993*.

Максимов Є.В. Питання історії стародавніх слов'ян у працях В.П. Петрова // **Археологія**, *1986.* № 54.

Матвієнко С. Біографічне та автобіографічне: перетин у текстах Віктора Петрова // **НУКМА. Магістеріум**. Вип. 4. Літературознавчі студії. Київ, *2000*.

Ой поїхав… "Ой поїхав Ревуха та по морю гуляти" // **Домонтович В. Дівчинка з ведмедиком. Болотяна Лукроза**. Київ, *2000*.

Павленко Ю.В. **Передісторія давніх русів у світовому контексті**. Київ, *1994*.

Павличко С. Київські неокласики і розвиток української культури поетичного слова // **Народна творчість та етнографія,** *2000*, № 4.

Павличко С. На зворотному боці автентичності: Культурфілософія Петрова-Домонтовича-Бера (1946–1948) // **Сучасність**, *1993*, № 5.

Петраускас О.В. Балто-слов'янські відносини за роботами Віктора Платоновича Петрова // **Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян**. Київ, *1997*.

Петров В.П. До методики дослідження власних імен в епіграфічних пам'ятках Північного Причорномор'я // **Питання топоніміки та ономастики. Матеріали І Республ. наради з питань топоніміки та ономастики**. Київ, *1962*.

Петров В.П. Ідеологічні уявлення народів Сибіру. НА ІА НАНУ.

Петров В.П. **З студії про передкласове суспільство. Ловецькі і хліборобські культи.** Київ, *1933*.

Петров В.П. К вопросу о генетическом изучении охотничьих игрищ // **Советская этнография**. Кн. VI. *1935*.

Петров В.П. Назви слов'янських (давньоруських) божеств// **Тези доп. VI Укр. славіст. конф., 13–18 жовт. 1964 р.** Чернівці, *1964*.

Петров В.П. Основні проблеми фольклору та ідеології первісно-общинного періоду. НА ІА НАНУ.

Петров В.П. Письменные источники о гуннах, антах и готах в Причерноморье // **КСИА**. Вып. 121. *1970*.

Петров В.П. Про первісне суспільство та пережитки родового ладу в Росії. НА ІА НАНУ.

Петров В.П. **Скіфи. Мова і етнос.** Київ, *1968*.

Петров В.П. Скіфія та Іран. До проблеми ірано-скіфських мовно-етнічних взаємин // **Сходознавчий збірник.** Вип. 1. *1965*.

Петров В.П. Скіфська релігія. Імена скіфських божеств у Геродота // **Археологія**. Т. 15. *1963*.

Петров В.П. **Язык. Этнос. Фольклор**: Автореф. по совокупности работ на соиск. уч. ст. канд. филолог. наук. Київ, *1966*.

Петров В.П., Макаревич Л.М. Скифская генеалогическая легенда у Геродота, Диодора Сицилийского и Валерия Флакка // СА, *1963*, № 1.

Пронкевич О. М. де Унамуно – Х. Ортега-і-Гассет- В. Домонтович: "Історії вигаданих кохань " // **НУКМА. Магістеріум**. Вип. 4. Літературознавчі студії. Київ, *2000.*

Раевский Д.С. **Очерки идеологии скифо-сакских племен**. Москва, *1977*.

Славянская руника… Славянская руника. Черты и резы. Происхождение древнейшей славянской письменности // **Петров В.П. Язык. Этнос**… № 130.

Слов'янська писемність… Слов'янська писемність за археологічними пам'ятками // **Питання походження і розвитку слов'янської писемності. Матеріали наук. сесії АН УРСР, присв. 110-річчю слов'янської писемності.** Київ, *1963*.

Смирнов Ю.А. **Мустьерские погребения Евразии**. Москва, *1991*.

Станко В.Н. **Духовна культура. Давня історія України**. Київ, *1997*.

Стрижак О. Віктор Петров (До 105-річчя з дня народження й 30-річчя з дня смерті) // **Народознавство,** *2000*, № 58..

Стрижак О. Віктор Петров // **Народознавство**, *2000*, № 58.

Толочко П. Віктор Петров – дослідник українського етногенезу // **Петров В. Походження українського народу**. Київ, *1992*.

Фізер І. Український Фуко чи французький Петров? Разюча схожість двох історіософів // **Наукові записки НУКМА**. Т. 17. Філологія. Київ, *1999*.

Шевельов Ю. Шостий у гроні. В. Домонтович в історії української прози. В. Домонтович. Без ґрунту. Повісті // **Українська модерна література**.Київ, *2000*.

Шерех Ю. (Шевельов). Не для дітей// **Хроніка 2000**. Вип.1. *1995*.

МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Ю.М. Кочубей

ДВА “РЕШЕТА” МИХАЇЛА НУАЙМЕ

Важко переоцінити ту роль, яку відіграв Михаїл Нуайме (1889–1988) в історії сучасної арабської літератури [Имангулиева 1975; Кочубей 1978, *160–163*; Літературна Україна 1978]. Його творча спадщина – широка і різноманітна: прозаїк, майстер психологічної новели і біограф, поет-новатор, який пробував себе і в драматургії, він, звичайно ж, глибокий і своєрідний мислитель, що зумів у своїх книгах і окремих есе створити свій світ – світ духовності та гуманізму. Його назвали “відлюдником з Шахруба”, і в цьому найменні відбився лише факт його фізичного існування, зовнішній образ буття. Але своїм інтелектом, своїм духом він жив життям не тільки свого народу, а й всієї планети, активно впливав на процес розвитку сучасної літератури арабського світу.

Тут якраз варто нагадати, що на додаток до всіх досягнень у згаданих вище різних галузях творчої діяльності, Михаїл Нуайме займає цілковито виключне місце в історії арабської літератури XX століття як критик. Можна сказати, що з нього й започаткувалася сучасна арабська критика.

Згідно з природним (що, мабуть, можна психологічно пояснити) порядком, людина, в якій прокинувся літератор, вступає на усипану терням літературну ниву як поет. І хоча, як відомо, Михаїл Нуайме не проминув юнацьких поетичних поривів, все ж у літературі він вперше виступив як критик.

У липні 1912 р., вже перебуваючи в Сполучених Штатах Америки, він публікує у четвертому номері журналу “Аль-Фунун”(**اَلفنو ن** – “Мистецтва”), що почав видаватися, статтю під заголовком “Світанок надії у ночі відчаю”. У цій статті він вітає появу журналу і пов’язує з ним великі надії на відродження арабської літератури. Справді, перший номер журналу, що його видавав друг Нуайме, як і він, випускник школи Російського Палестинського товариства в Назареті, Насіб Аріда (1887–1946), взяв напрям на оновлення з явною орієнтацією на російську літературу, переклади з якої було вміщено в журналі. Під “ніччю відчаю” розумілася література, що по-епігонському йшла слідом за некращими традиціями попередніх епох.

Чому Михаїл Нуайме виступив у літературі насамперед як критик? Він сам дав відповідь на це запитання у своєму відомому листі акад. І.Ю. Крачковському. Розповідаючи про своє навчання у Полтавській духовній семінарії, він пише: “В семінарії я швидко засів за російську літературу. Переді мною ніби відкрився новий світ, сповнений чудес. Я читав жадібно. Навряд чи існував який-небудь російський письменник, якого б я не перечитав... Літературний застій у всьому арабомовному світі кинувся мені в очі, коли я покинув Росію. Це мене вразило і було дуже прикро мені, людині, вихованій на тонкому мистецтві Пушкіна, Лермонтова і Тургенєва, на “сміхові крізь сльози” Гоголя, на захоплюючому реалізмові Толстого, на літературних ідеалах Бєлінського і, нарешті, на високій людяності наймогутнішого, глибокого, повного і найпрозорливішого серед усіх російських письменників – Достоєвського. Ви легко зможете зрозуміти, чому мої перші літературні проби арабською мовою були, в основному, критичного характеру” [Крачковский 1956, *224–225*].

Продовжуючи співробітництво в журналі “Аль-Фунун”, а потім в “Ас-Сайях” (“Подорожній”), він публікує статті, замітки з різних проблем літературного життя арабського світу. Критика його безстороння, судження сміливі, підходи нетрадиційні. Замість переказів (в міру суб’єктивних) змісту творів і граматичних розтинів мови авторів, Нуайме йде вглиб, аналізує розглядуваний матеріал у світлі характерних для російської критики поглядів на роль і призначення літературної творчості в суспільному розвитку. При такому підході все легковажне, нежиттєве, штучне, одержавши відповідну оцінку, відсовувалося вбік і розчищало шлях для іншої літератури – пов’язаної з епохою, з реальним життям народу.

Свої критичні виступи і статті про літературу він зібрав в одну книжку, яка 1923 р. побачила світ у Каїрі. Не випадково вона була названа “Решето” (**الغربال** – “Аль-Гирбаль”). На цьому “решеті” Михаїл Нуайме просіяв всю сучасну йому арабську літературу, вміло відділяючи добрі зерна від полови. Передмову до збірки написав відомий єгипетський письменник Аббас Махмуд аль-Аккад (1889–1964) – один з діячів літературної школи “Діван”, що зайняла помітне місце в історії літературного процесу в арабському світі.

У книзі представлено результати дев’ятирічної праці Нуайме як критика та есеїста (всього 22 статті). Автор серйозного дослідження про Нуайме К. Нейланд (Нідерланди) [Nijland 1975, *83*] ділить все вміщене в книзі на дві частини: “літературна теорія” і “літературна критика”, хоча й зазначає, що такий поділ умовний, бо і у теоретичних статтях міститься конкретна критика, а в критичних оглядах автор звертається до постановки теоретичних питань.

Нуайме розглядає цілу низку творів різних авторів, в тому числі вірші поетів-емігрантів Насіба Аріди, Рашида Селіма аль-Хурі, касиду “еміра поетів” Ахмеда Шауки, книжки аль-Аккада і аль-Мазіні, англомовні твори Аміна ар-Рейхані й Дж. Халіля Джубрана, переклади п’єс Шекспіра та деякі інші.

“Решето” Нуайме слід розглядати, звичайно, в контексті того часу, коли в арабському світі, за незначним винятком, панував чисто філологічний підхід до оцінки творів – барвистість мови, гра словами, кучерявість стилю служили підставою для найвищих похвал. Причому такі похвали, як відзначав Нуайме, адресувалися будь-кому, хто опублікував заримовані рядки на шпальтах газети.

Нуайме, збагачений знанням кращих зразків західної літератури, в умовах не пов’язаного з певними (характерними для Близького Сходу) обставинами життя, зміг прямо висловити свої погляди на літературну творчість, дати орієнтири новій арабській поезії й прозі, які створювалися з урахуванням специфіки того періоду, що його переживали арабські народи, а саме, початку національно-визвольної боротьби, і з врахуванням тих впливів, які арабська література стала відчувати з боку Заходу з його авангардистськими (часто деструктивними) напрямами. У цьому його величезна заслуга перед культурою арабів.

Він твердо виступив за літературу реалістичну. “Поезія, – писав Нуайме, розглядаючи збірку аль-Аріди, – що стосується її походження – одна. Її не можна зміряти, поділити, змінити, бо в основі поезії – життя, а життя одне й те ж у комарі, у верблюді й у левові. Але що стосується вияву поезії, то вона, як і життя, різноманітна, багатобарвна і різного рівня” [Нуайме 1975, *127*]. Тому вважає автор, судити поезію треба, не виходячи з усталених канонів і формул, а на основі правди життя, наскільки вірно поезія його відображає . Разом з тим його розуміння поезії не приземлене, він вірить в таїну поезії, вважає, що вона народжується в душі поета і, якщо створене ним передає його почуття іншій людині, значить, він справжній поет і його поезія справжня. У статті “Поезія і поет” він пише: “Поет – маємо на увазі поета, а не версифікатора – не кидається до пера, якщо його не підштовхне внутрішня рушійна сила, йому не підконтрольна. У цьому відношенні він раб. Але він абсолютний господар, коли береться виліплювати для своїх почуттів і думок статуї з фраз і ритмів, бо він їх вибирає за власним бажанням” [Нуайме 1975, *86*].

Нуайме підкреслює свою віру в абсолютну правду і абсолютну красу (пізніше він стане згадувати й “абсолютне добро”), які також служать базою для літературних оцінок. Розвиваючи свою думку в статті “Вісь літератури”, він підкреслює, що по-справжньому великий письменник є сином свого часу і предтечею. Ретельно відбиваючи тимчасове, індивідуальне, нестале щоденного життя, він завжди намагається зв’язати його з універсальним, постійним і вічним. У цьому Нуайме, на нашу думку, цілком виправдано вбачає велич таких творців, як Гомер, аль-Мааррі, Данте, Шекспір.

Розмірковуючи про роль поета і мовби полемізуючи з відомим класичним визначенням, він заявляє, що поет – це "пророк, філософ, художник, музикант і жрець. Пророк тому, що бачить своїм духовним зором те, чого не бачать всі інші. Художник тому, що він може вилити те, що він бачить і чує, в красиві форми словесних образів. Музикант – бо він чує гармонійні звуки, яких не чуємо ми, там, де нам чується лише гуркіт та шум... Жрець – бо він служить божеству, яким є правда і краса" [Нуайме 1975, *84–85*].

Не залишає поза увагою у своєму "Решеті" Михаїл Нуайме завжди актуального в арабському світі питання про мову. Зокрема, йому присвячена стаття "Жаб'яче кумкання". Він виступає за свободу вибору мовних засобів, за оновлення словника, щоб письменник міг по-справжньому правдиво відбити життя. Не менш рішуче він виступив, насамперед, у статті "Слабкості і хвороби" (так араби називають порушення правил віршування) проти панування канонізованих середньовічних виражальних засобів арабської поезії, чим викликав на себе вогонь критиків-консерваторів.

Слід відзначити, що у власній творчій практиці він в цілому дотримувався своїх теоретичних настанов в поезії, а також у використанні розмовної мови. Разом з тим після повернення з еміграції на батьківщину він всіляко підкреслював важливу роль літературної мови, справедливо вбачаючи у цьому запоруку арабської єдності.

Серед опублікованих в "Решеті" матеріалів міститься і його вступ до п'єси "Батьки і діти", в якому він у стислій формі виклав багато своїх теоретичних положень. Хотілося б відзначити, що цей дуже важливий документ історії арабської літератури був перекладений російською та українською мовами Т.Г. Кезмою (1882–1958), але не був опублікований [ІР НБУ... спр. 45].

До речі, "решето" Нуайме мало досить "вимогливі" отвори, так що з нього випали майже всі автори, що пройшли процедуру "просіювання". Доброго "зерна" залишилося зовсім небагато, але, як справедливо зазначає біограф Михаїла Нуайме його племінник Надім Нуайме [Naimy 1967, *139–140*], оцінки, висловлені в "Решеті", виявилися цілком надійними, час не зміг їх спростувати. Заява Михаїла Нуайме про те, що в зарубіжних літературах є "сонця і місяці", а у арабів тільки "світлячки", що треба йти у науку до Заходу, "який ще вчора був нашим учнем", не могло не викликати обурення сучасників. Проте, розглядаючи цю подію – появу "Решета" з історичної перспективи, можна сказати, що "шокове лікування" пішло на користь новій арабській літературі, яка була в процесі творення, помогла їй вийти на вірний шлях і посісти належне місце в боротьбі за визволення, національне і соціальне.

Після виходу "Решета" Нуайме опублікував небагато критичних статей в кількох збірках, продовжуючи виступати в періодиці, відгукуючись на різні події в літературному і громадському житті арабських країн.

І тільки майже через п'ятдесят років, у 1972-му, в Бейруті з'явилася нова збірка критичних статей і літературознавчих есе під заголовком "В новому решеті" ("Фі ль-гирбаль аль-джадід"(**في الغربال الجديد**). Найбільш ранній матеріал датується 1936, а найпізніший 1968 р., таким чином, охоплено тридцятидворічний період. Ця книга красномовно свідчить, що Нуайме зовсім не був відлюдником, а, навпаки, дуже уважно спостерігав за літературним життям арабського (і не тільки арабського) світу і своїм авторитетним словом брав активну участь у формуванні того, що ми називаємо сучасною арабською літературою.

Із сорока п'яти вміщених у книзі матеріалів, двадцять є свого роду персоналіями, три – передмови до книг, а решта двадцять дві – це замітки щодо прочитаного у вигляді листів або звернень до авторів. Серед них бачимо письменників як старшого покоління, тих, хто розпочинав свій шлях в літературі, як і він, у першому десятиріччі XX ст. (Махмуд Теймур, Тауфік Аввад, Бешара аль-Хурі, Рушді Ма'алуф), так і молодших, котрі стали відомими після Другої світової війни (Сугейль Ідріс, Юсуф аль-Халь, Тауфік Сайїг та ін.).

Що стосується персоналій, то рівно половина з них присвячені зарубіжним авторам, а друга половина – це есе про арабських письменників (старшого покоління), в тому числі представників сирійсько-американської школи (Амін ар-Рейхані, Ш. Ма'алуф, Н. Аріда, І. Абу Мади, Р. Айюб).

Характерно, що більша частина есе про зарубіжних авторів стосується представників російської літератури. Нуайме пише про Льва Толстого, Пушкіна, Горького, Достоєвського, акад. І.Ю. Крачковського, стаття про якого називається "Крачковський і арабські рукописи". З представників інших

країн його увагу привернули Тагор, Ніцше, Уїтмен і Емерсон. Простий перелік згаданих вище імен показує, що його цікавили, насамперед, письменники-мислителі, які жили інтенсивним духовним життям і мали значний вплив на духовний розвиток не тільки своїх країн, але й всього світу. Вже в цьому велика заслуга Михаїла Нуайме, який привертав увагу читаючої верстви в арабських країнах до творчості першокласних зарубіжних авторів, що стояли на ґрунті позитивних етичних та естетичних ідеалів і відстоювали ідеї гуманізму.

Цілком очевидно, що погляди таких мислителів, як Л. Толстой, Ф. Достоєвський, Р. Тагор, Емерсон, були близькі самому Нуайме, як це можна побачити з його філософських есе. Тут слід, звичайно, назвати й Дж.Х. Джубрана, творчості якого він присвятив окрему книжку. Його судження про арабських письменників старшого покоління допомагають рельєфніше уявити історію зародження і становлення сучасної арабської літератури, роль, яку в цьому процесі відіграли письменники-емігранти Північної та Південної Америки.

У другому "Решеті" Нуайме не стільки критикує скільки стверджує те, що, на його думку, має бути притаманним справжній літературі. Він виступає за правдиве, реалістичне зображення життя в художніх творах, і тут прикладом йому служать твори Пушкіна, Достоєвського, Горького, Толстого, завдяки яким, а також Чехову і Тургенєву, російська література зайняла видатне місце в світі. Але розуміння ним реалізму не приземлене і разом з тим не відірване від життя, він розглядає це явище (реалізм) історично, що цілком очевидно з його відгуку про книги Радвана аш-Шагаля "Про поезію, мистецтво і красу" і "Абу-т-Тайїб аль-Мутанаббі" (1962).

У статті про Ніцше, названій "Творець супермена", його цікавить навіть не суть вчення німецького філософа, а те, що він сміливо виступив проти загальноприйнятих в той час уявлень про роль особистості в розвитку суспільства. "Велетнем духу і пера" назвав він Льва Толстого. В той час як ідеологи неоколоніалізму штовхали арабських письменників на шлях відмови від національних ідеалів, запевняючи, що ніби тільки таким шляхом можна досягнути "універсальності" і вийти на світову арену, Михаїл Нуайме писав: "Лев Толстой великий, тому що він, зображаючи болі й надії свого народу, виразив болі й надії народів всієї землі" [Нуайме 1988, *15*].

Нуайме стоїть на цілком демократичних позиціях, що особливо яскраво видно на прикладі статті про Уолта Уїтмена, за його словами, – "батька вільної поезії" [Нуайме 1988, *62*]. Він підкреслює, що у нашу "епоху демократії" поезія також має бути демократичною, враховувати роль трудівника. Народність відзначається ним і в творчості Пушкіна, Горького і Шевченка.

Однак не повинно створюватися враження, нібито Нуайме скрізь і всюди виступає поборником "заангажованості" літератури. Голий соціологізм йому не притаманний. У замітці про книгу Махмуда Теймура "Література і літератори" він, наприклад, звертаючись до автора, пише: "Арабська література відображає сьогодні жорстоку трагедію, і слід пам'ятати те, що ти нагадав у своїй книзі, а саме: що все життя не є вервечкою національних, політичних, громадських і економічних проблем. Що в ній йдуть потоки естетичні, гуманістичні та духовні й губляться в її величезних просторах проблеми минущі й мирські..." [Нуайме 1988, *293–294*]. У передмові ж до касиди Абдаллага Ганема "Над туманом" Нуайме, зокрема, зазначає: "Але в касиді гарні вірші, чудові описи, що вибачає всі неясності щодо цілей її творця. Бо він, як поет, обдаровуючи нас поетичними образами, викликає у нас сп'яніння красою і підіймає нас, хоча б на годину, до того, що "над туманом", який оточує нас з усіх боків" [Нуайме 1988, *202*].

Він відгукується і на твори, написані народною мовою (Ас'ад Саба) і на вірші представників "нової поезії". Позитивно оцінює він молодого на той час поета Юсуфа аль-Халь (1917–1987), який опублікував збірку новаторських віршів під назвою "Забутий колодязь", що стало, звичайно, великою моральною підтримкою нового напряму в галузі поетичної форми. А така допомога була потрібна, бо "вільний вірш" зустріли досить прохолодно в традиційних літературних колах арабських країн. Та разом з тим, як мудрий учитель, він закликає поета до стриманості й терпимості, бо ж існують й інші поетичні форми, які також мають право на існування. Він підкреслює, що тільки час може сказати про віршотворця: Ecce Poeta.

Михаїл Нуайме не стояв осторонь від актуальних проблем своєї багатостраждальної батьківщини, про що свідчать вміщені в збірці відгуки на книги, присвячені, наприклад, Ісламу або політиці, хоча їх і не багато. Так, висловлюючись про книгу керівника Прогресивно-соціалістичної партії Ліва-

ну Камаля Джумблата "Революція в світі людини", він поділяє благородні замисли автора, але звертає його увагу на складність завдань, що стоять перед партією, яка стала на шлях реалізації високих ідеалів, "бо люди, – говорить він,– у своїй більшості ще не готові їх прийняти, а сліпо йдуть утореною дорогою" [Нуайме 1988, *272*]. Розглядаючи художні твори, на цей раз роман Сугейля Ідриса "Аль-Хандак аль-'амік" (назва одного з кварталів Бейрута), критик не випускає з поля зору його актуальності й підкреслює цю якість твору як позитивну. Він пише, звертаючись до автора: "Актуальна тема, яку ти вибрав для свого роману, буде актуальною завжди. Маю на увазі боротьбу, що продовжується, між генерацією, яка стала на певний шлях, і генерацією, яка блокує цей шлях. І я радий, мій брате, засвідчити, що ти добре показав дуже важливий аспект цієї боротьби в житті Лівану та інших арабських країн і що ти в "Аль-Хандак аль-'амік" зробив великий крок – і сміливий – вперед, сподіваюсь, що ти зробиш наступні кроки, ще більші й ще сміливіші" [Нуайме 1988, *249*].

Окремо згадаємо про статтю "Тарас Шевченко". Це текст виступу письменника в 1964 р. у Бейруті на вечорі, присвяченому 150-річчю від дня народження Великого Кобзаря, який потім було надруковано в ліванському журналі "Ат-Тарик" (**الطريق** – "Шлях") у 1964 р. [Ат-Тарик 1964, *64–70*]. Нуайме розповідає арабському читачеві про Україну та її народ, досить детально говорить про життєвий і творчий шлях Шевченка, цитує уривки з його творів. Оцінка Михаїлом Нуайме творчості генія українського народу, яку, до речі, він і до цього не раз висловлював, дуже висока. Завершується стаття перекладом "Заповіту". Аналіз цього перекладу в порівнянні з двома іншими зроблено нами свого часу й опубліковано в збірці "Хай слово мовлено інакше...". Ми знайшли кращим саме переклад Михаїла Нуайме [Кочубей 1982, *232–239*].

Несучи вільне слово правди про український народ і його літературу мільйонам людей, які говорять арабською мовою, великий ліванський письменник-мислитель відплатив землі своєї юності щедрою і щирою любов'ю. Ось що він писав: "У тобі, Україно, є, хай і маленька, частка мене, яку я сіяв у твою землю п'ять дорогоцінних років моєї юності. І останні півстоліття я все збираю і збираю врожай, і цьому немає кінця. І який може бути кінець, коли в тебе такі невичерпні джерела добра, краси, свободи і любові, як Шевченко, Котляревський, Франко, Українка, Коцюбинський та інші?" [ІР НБУ... спр. 137, арк. 1]. Тут варто додати, що і в першому томі своїх мемуарів "Сімдесят...", частково виданому 1980 р. у Москві російською мовою під назвою "Мои семьдесят лет", і в книзі "Вдалі від Москви і від Вашингтона", і в особистих листах до автора цієї статті він незмінно тепло згадував місто Полтаву, де фактично почався його шлях до всесвітньої слави. У цьому місті з нагоди 100-річчя від дня народження Михаїла Нуайме було проведено наукову конференцію, яка набула розголосу і знайшла відгук у всьому арабському світі [Lebedinska 1990].

Оглядаючи подумки два "Решета" Нуайме, які охоплюють майже 60-річний період його праці як критика та есеїста, треба сказати, що його "просіювання" добре прислужилося справі розвитку сучасної арабської літератури, яка, залишаючись у відповідності із заповітами Михаїла Нуайме на здоровій національній основі й засвоюючи все краще зі світового досвіду, поступово виходить на належне їй місце на арені світової культури.

ЛІТЕРАТУРА

Ат-Тарик. 1964, № 4–5.

Имангулиева А.Н. **"Ассоциация пера" и Михаил Нуайме**. Москва, *1975*.

ІР НБУ... ІР НБУ НАН України, ф. 173., спр. 45; спр. 137, Арк. 1.

Кочубей Ю.М. Гордість арабської літератури // **Всесвіт**, *1978*, № 5.

Кочубей Ю. "Заповіт" Т. Шевченка арабською мовою // **Хай слово мовлено інакше**. Київ, *1982*.

Крачковский И.Ю. **Избранные сочинения.** Т. III.Москва, *1956*.

Літературна Україна, 1978, 9 червня.

Нуайме Михаїл. Аль-Гирбаль. 10-е вид. Бейрут, *1975*.

Нуайме Михаїл. Фі аль-гирбаль аль-джадід". 4-е вид. Бейрут, *1988*.

Lebedinska T. Poltava in the Arab Press // **Ukraine**, *1990*, № 4.

Naimy, Nadeem N. Mikhail Naimy: An Introduction. Beirut, *1967*.

Nijland C. Mikha'il Nu'aymah: Promotor of the Arabic Literary Revival. Istanbul, *1975*.

У.А. Гафарова

“КОММЕНТАРИЙ ТАБАРИ” И ЕГО МЕСТО В ПЕРСИДСКО-ТАДЖИКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Блестящая эпоха правления династии Саманидов после 200-летнего арабского владычества отражает бурный расцвет и величие первого централизованного государства таджиков и иранцев. Достигнутое благополучие экономического состояния могущественного государства Саманидов и прогрессивная политика их эмиров и визирей способствовали возрождению национальной духовной культуры.

Этот блистательный и величественный период сопровождался торжеством таджикско-персидского литературного слова. Вместе с Саманидами поэзия взошла на золотой трон. “Одно имя Рудаки, по выражению европейского востоковеда Дармстетера, царит над всей эпохой” [Рудаки... 1958, *19*]. Шахид Балхи, Рабиа Балхи, Дакики, Кисаийе Марвази представляют поколение поэтов, писавших свои стихи на языке дари. Именно в этот период великий Фирдоуси начал писать свою огромную историческую эпопею “Шах-наме”. Перевод с арабского “Истории Табари”, сделанный Бал’ами, а также перевод “Тафсири Табари”, осуществленный учеными теологами Мавераннахра представляют собой великолепные образцы прозаических произведений на “фарси дари”.

Оказывая широкую поддержку авторам, писавшим на фарси дари, Саманиды не запрещали в своём государстве литературное творчество на арабском языке. В этот период арабский язык продолжал господствовать на обширнейшей территории мусульманского Востока в качестве языка межэтнического общения. Как латынь в средневековой Европе, он служил универсальным международным научным языком. Арабский язык давал возможность ученым значительно расширить область распространения своих научных трудов. Вот почему наряду с литературой на таджикском языке (дари) развивалась при Саманидах и литература на арабском языке.

Представителями единой арабоязычной мусульманской культуры являются выдающиеся деятели науки и культуры саманидского периода: в истории и литературоведении – Ибн Кутейба ад Динавари, Табари, Хамза, Исфахани; в географии – Ибн Факих Хамадани; в медицине – Мухаммад ибн Закария Рази; в музыке – Исхаки Мавсили; в математике – Абу Ма’шар Джафар ибн Мухаммад Балхи; в философии – Абу Наср Фараби. К этой когорте принадлежал и гениальный энциклопедист Авиценна. Они были, по выражению Ибн Халдуна, “авангардами науки в исламе” и внесли свой бесценный вклад в развитие мировой цивилизации.

И сегодня, когда в странах Востока заходит речь об истоках мусульманской цивилизации и достойном вкладе иранцев и таджиков в “Мусульманский Ренессанс”, произносится имя одного из великих корифеев науки саманидского периода Абу Джа’фара Мухаммада ибн Джарира ат-Табари. В этом нет ничего удивительного, ибо знаменитый историк, комментатор, математик, теолог, коранолог, языковед, сказитель хадисов, иранец по происхождению Табари был энциклопедистом своего времени.

Табари родился в 839 г. в селении Амул Табаристана и скончался в Багдаде в 923 г. Как пишет Хатиб Багдади, “на похоронах присутствовало столько людей, количество которых известно Аллаху. Возле его могилы в течение нескольких месяцев круглосуточно совершали намаз и молились Аллаху. Его смерть оплакивали в своих стихах многие поэты” [Тарихнамайе... 1374 х. к., *22*]. Данное высказывание свидетельствует о легендарной славе этого выдающегося ученого.

Табари был гениальным ученым своего века. Он выучил Коран еще на седьмом году жизни, а в девять лет начал собирать хадисы. В 12 лет был одинаково осведомленным во всех известных тогда отраслях знания. Если бы он не был корифеем науки, он не пользовался бы таким огромным авторитетом и безграничной славой, как в правительственных кругах, так и среди народа. Преклоняясь перед знанием и творческим гением Табари, многие из эмиров и халифов просили его обучать их сыновей. Как сообщается в одном из источников: “Как-то возле дверей его дома в Багдаде удалось сосчитать 400 верховых животных, которые принадлежали сыновьям халифов, эмиров и визирей, желающих приобрести знания у Табари. Там же стояли 30 верховых животных, возле каждого из которых стоял один эфиопский слуга” [Тарихнамайе... 1374 г. к., *21*].

Табари отличался исключительной продуктивностью. Существует довольно правдоподобная легенда, согласно которой в свои 86 лет жизни Табари ежедневно писал по 40 страниц, а если не учитывать период детства, то ежедневно он писал по 14 страниц.

Табари создал большое число оригинальных работ по мусульманскому праву, грамматике, математике, истории, но мировую славу ему принесли два произведения “Та‘рих ар-русул ва-л-мулук” и “Джами‘ ал-байан ан та‘вили-л-Кур‘ан”. Именно благодаря этим бесценным книгам, в исламском мире Табари называют “абу-л-муаррихин” *(отец историков)* и “абу-л-муфассирин” *(отец комментаторов)*, а сами произведения “умму-т-таварих” (*мать истории)* и “умму-т-тафасир” *(мать комментариев)*. Оба произведения либо полностью, либо частично переведены на различные языки мира, в том числе на французский, английский, немецкий, урду, персидский, турецкий.

Значение летописи Табари для изучения истории мусульманского мира невозможно переоценить. В этом многотомном компилятивном труде нашли отражение события длительного исторического периода – от истории древних царей Персии до царствования халифа Муктадира (908–932). Знаменитая “История Табари” является превосходным источником по истории и культуре иранских народов. В ней мы находим исчерпывающие сведения о древних царях Персии вплоть до воцарения Сасанидов, о материальной и духовной культуре иранских народностей, об их образе жизни и мифологии, о верованиях и обычаях.

Летописный свод Табари представляет образец строго научного, по понятиям того времени, исторического труда, в котором все другие цели заслоняются заботой о максимально возможной полноте материала и наиболее точной передаче слов источников. [Бартольд 1964, *236*]. Для достижения достоверности информации автор использовал литературную форму иснада – целой цепочки ссылок передатчиков друг на друга, причем каждый передающий ссылается на свой непосредственный источник, и так – до первоисточника, то есть до участника или очевидца, рассказ которого передавался в первом лице. Труд Табари во всем мусульманском мире считался объективным и незаменимым сводом фактического материала.

Меньше чем за полвека после смерти автора по указанию саманидского эмира Мансура ибн Нуха (961–976) выдающимся просвещенным визирем Абу Али Бал‘ами (ум. 974 г.) была написана известная персидская переработка “Та‘рихи Табари”. Сокращенный и переработанный перевод Бал’ами является древнейшим историческим трудом на новоперсидском языке дари. Автор наилучшим образом воссоединил историю и культуру Ирака с духовными ценностями мусульманского общества. В течение многих веков этим замечательным произведением широко пользовались персидско-таджикские историки [Сомониён... 1998, *56*].

Как уже отмечалось, “Джами‘ ал -байан ан та‘вил ал-Кур‘ан” – второй громадный труд ат-Табари. Он представляет собой фундаментальный свод всего, что было сделано по толкованию Корана. Тафсир ат-Табари получил широкое распространение, его усердно переписывали в разных концах мусульманского мира на протяжении столетий.

Арабский текст тафсира Табари был издан в 30 томах издательством Майманийа (Каир, 1903). Он был переведен на английский, французский, персидский языки.

Из века в век продолжалось написание трудов по экзегезе Корана – тафсиров. Комментирование Корана выросло в особую отрасль знания, относящуюся к исламским или коранические дисциплинам[1].

Мусульманская экзегетика, так же как и другие литературные и филологические исследования, служила эффективным подспорьем для понимания, изучения и интерпретирования Корана. Тафсиры, сыгравшие важнейшую роль в становлении мусульманской религиозной доктрины, содержат филологические, исторические и богословские комментарии ко всему тексту Корана. В специфической форме они отразили основные этапы идеологической и политической борьбы в арабо-мусульманском обществе.

Существовало две тенденции в толковании Корана: 1) тафсир би-л-‘илм, то есть историко-филологический и законоведческий комментарий, основанный на мусульманской традиции; 2) тафсир би-р -ра‘й – метод рационалистического толкования Корана с помощью личного мнения [Бахауддин Хуррамшохи 1371, *150–157*; Забихуллах Сафа 1371, *69–71*; Джирджи Зейдан1372, *466–468*].

Ат-Табари в своем многотомном комментарии разделил коранические тексты на три категории: 1) недоступные пониманию людей, подлинный смысл которых известен только Алаху; 2) те, смысл которых можно выяснить, опираясь только на традиционные разъяснения, восходящие к самому Пророку; 3) те, сложности толкования которых являются лингвистиче-скими и снимаются с помощью знания филологии.

Изречение Пророка “Тот, кто толкует Коран по своему усмотрению попадает в ад” подтолкнуло в конце концов к принятию компромиссного решения: всякое толкование Корана следует возводить к Пророку и не следует произносить свое собственное суждение. Допускались только лишь лингвистические комментарии. Впрочем, доказательством того, что несмотря на все ограничения в отношении толкования Корана, можно было при некоторой изворотливости сказать многое, чему, собственно, там и не место, является комментарий самого Табари, восхваляемый именно из-за сочетания в нем традиции с собственными рассуждениями автора [Мец 1961, *164–165*].

“Тафсир” Табари является классическим и авторитетным образцом тафсир би-л-ма‘сур, то есть толкованием, основанным на традиционных разъяснениях и преданиях, восходящих к самому Пророку и его сподвижникам (сахаба). Хадис и иснад – важная часть аргументации этого сочинения. Комментируя аят за аятом, слово за словом, Табари затрагивает различные вопросы, касающиеся лексикографии, грамматики, литературы, философии, фикха, богословия, историографии и т. п. Его труд является замечательным источником не только хадисов, но и рассказов, преданий (касас). Для полного истолкования каких-либо сюжетов, понятий или образцов Корана Табари часто приводит в качестве примера стихотворные вставки и различные сообщения об обстоятельствах произнесения аятов (асбаб ан-нузул). По мнению немецкого востоковеда К. Броккельмана, “Джами‘ ал-байан ан

та‘вил ал-Кур‘ан” содержит в себе больше исторических сведений, чем в “Та‘рих ар-русул ва-л-мулук” [Беляев 1987, *80*]. Вот почему саманидский визирь Ба’ами при переводе “Истории Табари” на персидский язык сопоставлял все исторические сведения, рассказы и предания с информацией “Тафсири Табари” [Гафуров 1972, *377*].

Академик Б. Гафуров в своем фундаментальном труде “Таджики” персидский перевод арабской книги “Тафсири Табари” относит к памятникам периода Саманидов. Этот “Комментарий” состоял из 14 томов и переведен учеными Мавераннахра в 962 г., то есть одновременно с переводом “Истории Табари” [Стори 1972, *99–100*].

Персидское предисловие содержит сведения, касающиеся обстоятельств, которые привели к этому предприятию. В нем говорится, что арабский оригинал в 40 томах был доставлен Абу Сахлиху Мансуру ибн Нуху, который найдя его трудным для чтения, пожелал, чтобы он был переведен. Улама Мавераннахра, которых он созвал и просил дать фетву относительно допустимости такого перевода, выразили мнение, что для лиц, не знающих арабского языка, допустимо законом читать и писать толкование Корана по-персидски. Свое мнение они основывали главным образом на стихе Корана: “Мы отправляли посланников только с языком их народа, чтобы они разъяснили им” (сура XIV, 4 – пер. Крачковского И.Ю.), а также и на том соображении, что со времени Адама до времени Исмаила все пророки и цари на земле говорили по-персидски, и Исмаил был первым пророком, который говорил по-арабски.

В соответствии с этим Мансур ибн Нух собрал ученых мужей из Бухары, Самарканда, Балха, Ферганы и других мест, а они в свою очередь, избрали из своей среды группу переводчиков. В процессе своей работы эти ученые сократили оригинал, опуская иснады. Они также добавили некоторые исторические сведения, вплоть до 956–957 гг. [Абдулаев 1998, *224*].

Как явствует из предисловия, Саманиды были заинтересованы в развитии и распространении языка дари, или фарси дари, в качестве государственного. Налицо их стремление добиться официального признания и письменного оформления родного языка с тем, чтобы превратить его в национальный и идеологический фактор развития государственности [Тарджимаи Тафсири Табари 1367, *29–30*].

Именно благодаря политике Саманидов и особому постановлению ученых теологов Мавераннахра о том, что языком богословской литературы наравне с арабским может быть и таджикский (персидский), язык фарси дари получил статус государственного языка. Ему открылся доступ к научной и художественной литературе.

Понимая роль переводческой деятельности в развитии культурных процессов страны, Саманиды положили начало систематическим переводам с арабского языка. Под их покровительством и по их поручению были переведены поэтическое произведение “Калила и Димна” Рудаки, “Та‘рих” и “Тафсир” Табари, “Ас-савод ал-а‘зам” Абулкасима Ибрахима ибн Зайда Самарканди и др.

Таким образом, “Тарджамаи Тафсири Табари” представляет собой подстрочный перевод с комментарием, который первоначально делился на 14 томов, а позднее на 7 томов (суб‘). Этот комментарий опубликован в Тегеране Хабибом Йагмаи в 1372 г. в 7 томах и представляет особый интерес вследствие того, что дает представление о таджикском языке на сравнительно раннем этапе его развития.

Сопоставительное изучение этих двух произведений приводит к выводу, что сокращение было произведено за счет длинных иснадов, многочисленных стихотворных отрывков на арабском языке, а также различных научных толкований и комментариев, касающихся вопросов лексикографии, грамматики, литературы, философии, фикха и т. п., которые были опущены. Основное внимание переводчиков было уделено переводу самого Корана, а также переводу сказаний и легенд. С этим связано и композиционное построение “Тафсири Табари”. В отличие от оригинала, текст перевода разделяется на две чередующиеся части: 1) перевод коранических аятов; 2) комментарии и сказания (касас).

После предисловия книги приводится перевод первой суры Корана “ал-Фатиха” и относящихся к ней комментариев и сказаний (касас). Затем посредством простого предложения “Бозгаштем ба Куръон” (“Возвратимся к Корану”) начинается перевод части аятов длиннейшей суры Корана “ал-Бакара”. После перевода 42 аятов опять начинается пересказ соответствующих сказаний и историй. Использование предложения “Бозгаштем ба Куръон” до самого конца текста служит связующим композиционным элементом этого произведения.

Естественно, что коранические аяты переведены методом “пословного” перевода. В этой композиционной части произведения мы видим особую серьезность и обдуманность каждого слова, несущего большую смысловую нагрузку. Что же касается сказаний и преданий “Тафсири Табари”, то здесь мы наблюдаем большую свободу перевода. Переводчики главным образом стремились к тому, чтобы сделать содержание этих легенд доступным, интересным и даже занимательным для читателя. Надо сказать, что это им удалось. В данном случае литературное мастерство переводчиков позволило добиться подчинения произведения основной, ведущей идее – установлению грам-

матических и стилистических норм таджикско-персидского языка того времени. Одаренность переводчиков проявлялась и в том, что стремясь к эстетике обычного и простого, свойственного эпохе Рудаки, они смогли передать смысл оригинала не совершая ни в чем насилия над родным языком. Они сумели искусно соединить два разных стиля в одном произведении – четкий подстрочный перевод Корана и свободный перевод мифологических и хроникальных повествований.

Язык “Тафсири Табари” имеет общность с литературным языком фарси дари X в. Стиль этого произведения характеризуется ясностью и простотой, естественностью и выразительной торжественностью. Этот источник во многих отношениях, особенно цепной композицией, сходен с “Та‘рихи Табари” Бал‘ами. Своеобразие стилю придает изображение исторических событий, описание древних сюжетов и старинных мотивов, а также духовных ценностей доисламской традиции. Большую познавательную ценность представляют приводимые древние сюжеты и образы, мифы и легенды, хадисы и предания. Это составляло важное и богатое народно-патриотическое и литературно-художественное наследие. Авторы прозаических произведений, так же как и поэты эпохи Саманидов, обращались к традиции и народным обычаям, черпали свое вдохновение в доисламской иранской культуре. Памятники этой эпохи отличаются вниманием к деталям и умением обобщить, должной торжественностью изложения, динамичностью описания и яркостью изображения. Эти общие особенности осознавались авторами той знаменательной эпохи.

Привлекает внимание близость языка “Тафсири Табари” к общеразговорной речи. Однако, поскольку это произведение является прежде всего переводом арабской книги, в нем мы находим множество арабских слов и выражений, а также коранических аятов и реминисценций. Имеются многочисленные примеры использования художественных средств изображения (такрар, ташбих, садж, мувазана, тазод и т. д.). Между персидско-таджикской и арабской литературными традициями таким образом устанавливалась преемственная связь в плане содержания и формы [Мухаммад Тахи Бахор 1942, *45*; Брагинский 1989, *29–92*].

Изучение стилистических особенностей “Тафсири Табари” имеет важное значение, так как в этом произведении отражается начальный этап развития таджикско-персидского языка и установление его грамматических и стилистических норм. Этот оригинальный труд относится к числу произведений, которые способствовали выработке и культивированию национальных форм и традиций, возникновению научно-художественной прозы.

Несомненно, данные, приводимые в настоящей статье, не могут раскрыть эту тему во всей полноте. Однако они дают возможность подвести некоторые итоги.

Итак, “Тафсири Табари” является замечательным литературным памятником эпохи Рудаки, когда культурное возрождение Средней Азии и Ирана переросло в блестящую эпоху торжества таджикско-персидского литературного слова. “Тафсири кабир”, как в оригинале, так и в переводе, представляет образец жанра мусульманской экзегетики, а также символ арабо-иранских литературных и культурных взаимоотношений в эпоху Саманидов. Благодаря мастерству переводчиков под покровительством Саманидов в X в. был составлен первый оригинальный комментарий Корана на персидском языке, который оказал огромное влияние на развитие персидско-таджикской литературы и мусульманской экзегетики в последующие века. Как один из первых переводов Корана, это произведение заложило прочную основу для дальнейших переводов священной книги мусульман на таджикско-персидский язык.

[1] Корпус религиозных или коранических наук состоит из 14 или 15 дисциплин (в том числе истории Корана, мусульманской экзегетики, науки о способах рецитации, переводов Корана, хадисоведения, фикха и т. п.) которые способствовали более глубокому изучению и интерпретированию Корана

ЛИТЕРАТУРА

Абдулаев С. **Амир Исмоили Сомони.** Худжанд, *1998.*

Бартольд В.В. Главные труды на арабском языке по истории ислама и его культуры // **Сочинения**. Т. II, ч. 2. Москва, *1964.*

Бахауддин Хуррамшохи. **Кур‘ан пажухи.** Техрон, *1372.*

Беляев В.А. **Ат-Табари**. Ташкент, *1987.*

Брагинский И.С. **Абу Абдаллах Джафар Рудаки**. Москва, *1989.*

Гафуров Б. **Таджики**. Москва, *1972.*

Джирджи Зейдан. **Та‘рихе тамаддуни ислам**. Техрон, *1372.*

Забихуллах Сафа. **Та‘рихе адабиёт дар Ирон**. Т. I. Техрон, *1371.*

Мец А. **Мусульманский Ренессанс**. Москва, *1961.*

Мухаммад Таки Бахор. **“Малику-ш-шуаро”. Сабкшиноси**. Т. 2. Душанбе, *1942.*

Рудаки... **Рудаки и его эпоха**. Душанбе, *1958.*

Сомониён дар оинаи таърих. Т. I. Хучанд, *1998.*

Стори И.А. **Персидская литература.** Биобиблиографический обзор / Перераб. и доп. Ю.Э. Брегель. Т.I. Москва, *1972.*

Тарджимаи Тафсири Табари. Ба тасхех ва эхтимоми Хабиби Ягмои. Ч. I, Техрон, *1367.*

Т.Ф. Маленька

ПЕРСЬКА КЛАСИЧНА ТА СУЧАСНА ПОЕЗІЯ В РЕЦЕПЦІЇ УКРАЇНСЬКОЮ ЛІТЕРАТУРОЮ XIX–XX ст.

Перші російськомовні переклади окремих поезій перських класиків X–XV ст. – Гафеза й Джамі – з'явилися в Україні у харківських часописах "Украинский вестник" (1816) та "Украинский альманах" (1831). Це були вірші з Джамі "Предвестник утра красного" в перекладі Нішвського [Украинский… 1816, *222–223*] та уривок з Гафеза "Твоя душа подобна поверхности вод" в перекладі Є. Буркова [Украинский… 1831, *95–97*].

Поява цих перекладів у харківських часописах обумовлена розвитком сходознавства в Харківському університеті початку XIX ст. Так у 1829 р. кафедру східних мов очолював випускник Лейпцигського університету Б.А. Дорн, який ще до переїзду в Україну написав ряд сходознавчих праць, зробив переклад із Сааді і переклав англійською мовою перську "Історію афганців" (XVII ст.) Ніяматуллага. Остання праця вийшла у Лондоні, коли Б.А. Дорн був уже професором східної літератури Харківського університету. У 1829–1832 рр. він викладав арабську та перську мови, а також проводив читання перських класичних текстів за хрестоматією О.В. Болдирєва. "Переглядаючи цей реєстр можна зробити висновок, що за кілька років у Б. Дорна... утворилася стала група слухачів, які вивчали в нього арабську та перську мови. Матеріали хрестоматії Болдирєва, що містять головним чином тексти художньої літератури, безперечно, могли викликати у студентів зацікавлення цими заняттями" [Ковалівський 1961, *28–29*], а також й перші переклади перської середньовічної поезії.

Проте лише наприкінці XIX ст. перська поезія зазвучала повнокровно і яскраво завдяки українським перекладам А.Кримського, які були надруковані І. Франком у галицьких часописах – "Народ", "Правда", "Життє і слово". У 1890 р. у львівському журналі "Народ" (№ 22)з'явилися п'ять рубаї О. Хайяма" та стаття А. Кримського "Один з перських протестантів – Хайям", яка була передмовою до перекладів. З цієї публікації й почався А. Кримський як перекладач перської класичної поезії. Деякі дослідники помилково вважають першими публікаціями перекладів А. Кримського з О. Хайяма в журналі "Правда" (1892, т. IV) [Дун 1972, *21*] та в збірці поезій "Пальмове гілля" (1901) [Кримський 1972, *612*].

У 1894–1895 рр. один за одним з'являються переклади А.Кримського з Сааді, Гафеза, Фірдоусі [Сааді 1894; Гафіз 1895; Фірдоусі 1895]. Переклад з фарсомовного оригіналу "Шах-наме" Фірдоусі вчений здійснив, не маючи попередників у слов'янських літературах. У 1896 р. у Львові в серії "Літературно-наукової бібліотеки" (№ 7) вийшло окремою книжкою доповнене видання перекладу, в передмові до якого А. Кримський зазначив: "Гадка, щоб видати в українському перекладі антологію з "Шаг-наме", йде не від мене, а від мого шановного приятеля Івана Франка" [Кримський 1896, *3*]. План перекладу також був складений разом з І. Франком. А. Кримський вважав більш придатною для перекладу перської епопеї українську мову, яка, на його думку, "більше надається до перекладів епічних перських творів, ніж великоруська, і дослівний переклад Фірдовсія на російську мову тхнув би бридкою семінарщиною, а по-вкраїнськи виходить гаразд" [Кримський 1896, *3*].

До А. Кримського в Росії був перекладений лише уривок з "Шах-наме" – "Рустем і Сохраб" В. Жуковським, який використав німецький переклад Рюккерта. Свій переклад сам В. Жуковський вважав не лише вільним, а "своєвільним", зазначивши, що він багато чого викинув і багато чого додав. На сьогодні іраністами першим перекладом "Шах-наме" в Росії вважається саме переклад А. Кримського, "хоча переклад цей зроблено не російською, а рідною перекладачеві українською" [Бертельс 1960, *174*].

Наприкінці XIX ст. починається і праця А. Кримського над перекладами найблискучішого перського лірика XIV ст. – Гафеза Шіразі. В архіві вченого зберігається ще студентська праця "Hafiziana", датована 15 квітня 1891 р. з численними підрядниками газелей Гафіза [Маленька 1993]. Поетичні переклади А. Кримського з Гафеза виходили друком в журналах "Життє і слово" (1895, т. III кн. 1) та "Шлях" (1917, № 3), окремим, втраченим за часів громадянської війни, виданням "Гафиз. Песни. З Гафізових пісень" (1918), в третій частині "Пальмового гілля" (1922), в "Антології з Гафізового дивану" до монографії "Хафіз та його пісні в його рідній Персії (XIV ст.) та в новій Європі" (1924).

Підсумком перекладацької праці А. Кримського стала перша україномовна перська антологія – "Пальмове гілля ч. III" (1922), куди увійшли переклади від Рудакі, Дакікі, Кісаї (X ст.) до Джамі (XV ст.). Ця антологія поряд з оригінальними поезіями А. Кримського в перших двох частинах "Пальмового гілля" (1901 та 1908 рр.) заклала основу орієнтального (перського) напрямку в українській модерній поезії XX століття.

Орієнталізм в українській літературі початку XX ст., як і в літературах європейських – французькій, німецькій, англійській, російській – став одним із проявів модернізму. Засвоєння основних мотивів, образів, жанрів, форм перської поезії виявились у творчості Ш. Леконт-де-Ліля, О. Барб'є, А. Франсуа-де-Реньє, Г. Аполлінера, Г. Гофмансталя, І. Буніна, В. Соловйова, В. Хлєбнікова, Вяч.Іванова, І. Северяніна, М. Гумільова, М. Кузьміна та ін. Вже самі назви поетичних творів – "Наслідування перському" і "П'яний дервіш" М. Гумільова, "Перський вечір" М. Кузьміна, "Троянди Шіразу" І. Буніна, "Газелли" І. Северяніна та "Газелли про троянду" Вяч. Іванова, "Перські мотиви" С. Єсеніна, "Похвала Гафізу" О. Барб'є, "Ісфагань" Г. Аполлінера говорять самі за себе. Захоплення естетикою Азії, прагнення віднайти нову Землю Обітовану на Сході штовхали Р. Кіплінга і М. Реріха до пошуків своєї "Білої Індії" (так, до речі, називається і відомий цикл М. Клюєва), А. Рембо – до мандрів в Єгипет, В. Гогена – на Таїті, В. Хлєбнікова – в Персію. Європейські поети початку XX ст. услід за своїми попередниками Дж. Байроном і Й. Гете здійснюють паломництво на Схід – реальне і літературне. Поети-модерністи XX ст. поділяють концепцію Гете – втечі на Схід як пошуку першооснови, природності, гармонії, натхнення:

Заради твоїх дивовижних троянд
Я здійснив би шлях ще довший.
Не таке, як всюди, сонце твоє
І воно співає в кришталевому небі.
Музика твоя, співзвучна зорям,
Для мене стала відтепер
Мірилом мистецтва.

Г. Аполлінер. Ісфагань

Орієнталізм української поезії початку XX ст. ("перський" А. Кримського, "єгипетський" Лесі Українки, "індійський" І. Франка) суголосний європейському. Рецепція відбувається шляхом засвоєння тем, мотивів, філософій, образів, жанрів. Так філософія суфізму, якою овіяна вся перська поезія, є підґрунтям для власних поезій А. Кримського у перших двох частинах "Пальмового гілля" і вона, поряд з філософією буддизму, присутня й у світоглядній системі ліричного героя "Зів'ялого листя" І. Франка.

Текстологічний аналіз "Зів'ялого листя", формально-образних засобів, загальної гами почуттів (від закоханості до зневіри, нарікань на жорстокого тирана – кохану до зародження нової віри), яка так нагадує симфонію почуттів суфійської перської поезії, наявність ремінісценцій із "Західно-Східного Дивану" Гете, традиційних "гафізівських" образів, дає можливість прослідкувати перські впливи на поетичній тканині "Зів'ялого листя". Цей цикл був написаний І. Франком у "післявіденський" період, коли він повернувся у Львів після тривалого перебування у Віденському університеті, де працював над докторською дисертацією "Варлаам і Йосааф. Старохристиянський духовний роман". Дослідження вимагало порівняння шести орієнтальних версій роману. І. Франко ознайомився з багатою скарбницею східних літератур. До того ж відоме його захоплення "Західно-Східним Диваном" Гете, в якому німецьким класиком була реципійована середньовічна перська поезія, зокрема любовна лірика Гафеза. Ці чинники, а також редакторська праця І. Франка над перськими перекладами А. Кримського сприяли засвоєнню і підсвідомому використанню у "Зів'ялому листі" мотивів і образів перської поезії.

Саме цю збірку І. Франка було віднесено українською тогочасною критикою (В. Щурат) до перших проявів декадентської – модерністичної поезії в Україні [Гундорова 1996]. У наступній поетичній книзі "Мій ізмарагд", поряд з поміченою і достатньо обґрунтованою дослідниками рецепцією давньоіндійської літератури [Папуша 2000], прослідковується і рецепція перських класиків XIII ст. – притчевих месневі Дж. Румі і дидактичної поезії Сааді. І. Франко першим в українській поезії використав форму газелі, поширену в арабській та перській літературах. В російській поезії кінця XIX – початку XX століття газель набула надзвичайної популярності. Цю поетичну форму використовують, а часом й нещадно експлуатують, російські поети-декаденти І. Северянін, Г. Шенгелі, С. Парнок, Вяч. Іванов та ін., що й викликало незадовільну реакцію А. Кримського: "На всяких літературних згуртуваннях, в альманахах, тощо виступають сучасні російські поети, им же имя легион, та й частують публіку своїми газэллами (обов'язково з буквою "э" і з безглуздим подвоєнням "лл" – певне за аналогією до "новелла", "Ізабелла" і т.ін. слів західної піїтичної обихідки). А вже ж коли хтось має втішну спробу читати справжні перські газелі, того всякі такі напруги з "газэллами" попросту одштовхують: вони бо зовсім не викликають того естетичного враження, яке приходить тоді, коли доводиться читати перських поетів їхньою рідною мовою" [Кримський 1972].

Натомість в українській літературі XX ст. поширеною стала форма рубаї, що було викликано перекладами рубаї О. Хайяма. Після А. Кримського наприкінці 20-х років другу спробу перекладів О. Хайяма

з оригіналу зробив його учень П. Лозієв. У 1927 р. на одному із засідань ВУНАСу П. Лозієв виголосив доповідь "Переклади Е. Фітцджеральда з О. Хайяма", а в 1928 р. з'явилася його рецензія на французький переклад Е. Дюляка рубаї О. Хайяма. Цей переклад було зроблено не з оригіналу, а з англомовних перекладів Е. Фітцджеральда. Як зауважив П. Лозієв: "Переклад Е. Фітцджеральда на французьку мову Дюляк зробив добре без перекручень. Але Хайам Фітцджеральда – не О. Хайям а сам Фітцджеральд" [Лозієв 1928]. Це спричинило появу статті П.Лозієва "О. Хайям – вільнодумець" і публікацію його власних перекладів рубаї [Лозієв 1930].

У цей же період в українській поезії з'являється цикл К. Білиловського "Персіянські мотиви" (1927), який тематично дещо перегукується з "Перськими мотивами" С. Єсеніна. К. Білиловський – український лікар і поет, який у 1925–1932 рр. працював на півночі Ірану в м. Решт, обслуговуючи персонал радянських представництв. Цикл викликаний коханням поета до персіянки Лейли Гаффарі, мати якої походила з української родини, що здавна жила у Персії. "Персіянські мотиви" К. Білиловського написані в дусі реалістичної традиції пошевченківської доби і не належать до модерністичної поезії, яка в той час вже яскраво розвивалась в Україні.

Натомість українська модерна поезія першої половини XX ст. активно використовує не лише тематику й мотиви, а й філософію Сходу. Цікава паралель простежується між перською середньовічною і українською модерною поезією початку XX ст. з огляду зіставлення в них філософських концепцій суфізму і пантеїзму. Синтезуючись з українським міфологічним пантеїзмом, перський суфізм приніс незвичайний модерний колорит в поезію А. Кримського, О. Олеся, П. Тичини [Маленька 2001].

Період 30-х років можна охарактеризувати як період "Червоного Сходу" (саме так було перейменовано часопис "Східний Світ" з метою його порятунку від сталінської цензури). Молоді українські поети І. Калянник, Т. Масенко, В. Мисик – слухачі харківських курсів ВУНАСу – у 1932 р. були відряджені до Таджикистану з метою вивчення мови та літератури. Проте рецепція перських класиків й перської філософії у їхніх творах не відбулася, оскільки метод соцреалізму зобов'язував поетів оспівувати комсомольські новобудови і боротьбу з басмачами. Персько-таджицький Схід постав у їхній творчості як Схід соціалістичних перетворень. Красномовною є назва віршованої "Повісті про подорож до Сталінабаду, басмацьку банду і сміливого піонера Алі", що увійшла до збірки "Східні новели" (1934) І. Калянника.

"Літературу 20–30-х рр. можна було б назвати літературою подолання орієнталізму" – вважає Ю.Кочубей [Кочубей 1999, *137*], маючи на увазі подолання тенденції філоорієнталізму і заміщення його режимом тотальної цензури. Проте були спроби нового прочитання східної поезії й перських класиків. Відомо, що сходознавець А. Ковалівський залучав до перекладів для українського видання Сааді учня А. Кримського з Лазарівського інституту східних мов Є. Ребрика, який працював у Тегерані, а в 1930–1932 рр. був викладачем Харківського технікуму сходознавства. Цей факт засвідчено в листі А. Ковалівського до Є. Ребрика від 28.10.1932 р., який зберігся в архіві А. Дуна. Це також підтверджують рукописи Є. Ребрика – підрядникові переклади Сааді [Дун 1972, *64*]. На жаль, видання "Гулістану" і "Бустану" Сааді в Харкові так і не було здійснене, а це стало б подією в історії українсько-перських літературних взаємин.

Якісно новий етап засвоєння перської поезії відбувся в 60–70-ті роки у творчості В. Мисика. Його переклади з Рудакі, Сааді, Хайяма, Гафіза, – це новаторський крок у школі українського перекладу зі східних мов. Перекладаючи О. Хайяма [Хайям 1965], В. Мисик використав за джерело найновіше на той час наукове видання рубаї Хайяма англійського іраніста А. Арберрі, долучивши деякі твори з таджицьких видань 60-х років. Врахувавши (і заперечивши!) досвід А. Кримського, який перекладав рубаї восьмирядковим віршем у дві строфи (оскільки не міг умістити насичений образами і філософськими думками чотирирядковий вірш перського класика), В. Мисик максимально можливо передав зміст і форму хайямівського рубаї, зберігши класичні чотири рядки і обов'язкове римування – *абаа*:

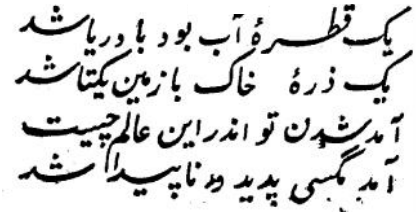

Ковтає крапельку розбурхана ріка,
На землю падає пилиночка легка.
А як же ти живеш? Хіба не так зникаєш,
Як та дрібнесенька у вихорі мошка?

В. Мисик переклав рубаї О. Хайяма шестистопним ямбом – "олександрійським віршем", який краще за інші віршовані розміри передає філософські роздуми перського поета XII ст.:

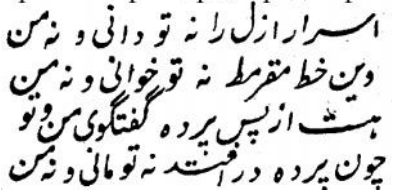

Що небо виграло, вдихнувши в мене душу?
Коли піду я геть, що в світі я порушу?
Кого я не питав, ніхто не пояснив,
Чому я в світ прийшов, чому я зникнуть мушу.

Перському класику XII ст. В. Мисик присвятив і цикл власних поезій "Хайям", де вдало інтерполював у власний текст типовий хайямівський мотив – "Бог – гончар; людство – глина на гончарному крузі Всесвіту". Імена перських поетів X–XV ст. Рудакі, Ібн Сіно, Сааді, Хайяма, Гафеза, Джамі органічно увійшли в поезію В. Мисика поряд з іменами Дж. Кітса, Р. Бернса, Й. В. Гете, Ф. Гельдерліна та інших європейських класиків. Таким чином у творчості українського поета відбулася зустріч Сходу і Заходу.

Наприкінці 70-х років В. Мисик підготував окреме видання газелей Гафеза [Гафіз 1972], яке й на сьогодні є найдовершенішим перекладом перського лірика XIV ст. Досить повно він переклав і поетичний спадок Рудакі (X ст.). Сюди увійшли переклади касид, газелей, рубаї, окремих розрізнених бейтів, які дійшли від засновника персько-таджицької поезії. Майстерність В. Мисика можна проілюструвати перекладом відомої газелі Рудакі, яка зіграла історичну роль у долі бухарського еміра, змусивши його повернутись з тривалих гостин в Гераті до рідної Бухари:

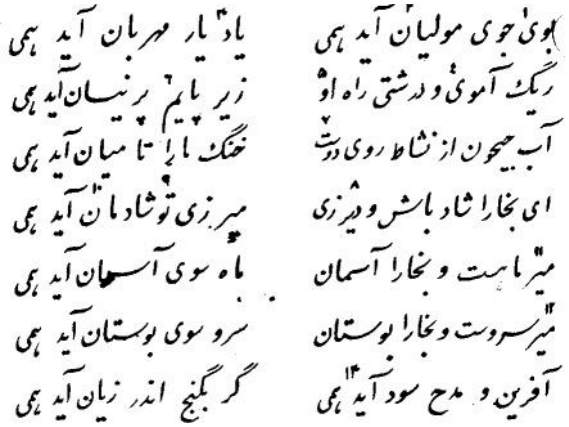

Знову вітер од Мульяну повертає,
В душу думка про кохану повертає,
Під ногами в мене рінь свою Аму
У доріжку шовкоткану повертає.
Від коня мого запінений Джейхун
Течію свою захланну повертає.
Так радій же мовновладцю, Бухара,
Що з дзвінками каравану повертає!
Він – як місяць, ти – як небо, Бухара!
Це твій місяць із туману повертає!
Він – як явір, ти – як сонячний майдан!
Це твій явір до майдану повертає.

У 1961 р. в Харкові за упорядництвом А. Ковалівського вийшла друком "Антологія літератур Сходу", куди увійшли й переклади перських класиків – О. Хайяма, Гафеза, Дж.Румі. Проте це були переклади, здійснені у 20–80-х роках П. Лозієвим, П.Дроздовою (ініціали Д.П.Л. або Д.П.) у співпраці з А. Сафаровим. Всій перській літературі було відведено лише п'ять сторінок, і на тлі новаторських повноцінних перекладів В. Мисика перські переклади з "Антології" можна розглядати лише як факт.

В українській поезії 60–70-х років найпоширенішим жанром східної поезії став жанр рубаї, що був заснований і розвинений персами в X–XV ст. З кінця 50-х років Д. Павличко працював у цьому жанрі й 1987 р. видав цілу окрему книгу "Рубаї" – власних (236) чотиривіршів. Окрім Д. Павличка данину цій поетичній формі віддали В. Мирний, В. Забаштанський, Р. Качурівський, А. Кацнельсон, О. Довгий, В. Коломієць та інші [Кочубей 2000].

Наприкінці 70-х років у видавництві "Молодь" вийшла друком книжка перекладів молодої поезії Таджикистану – "Зорі Паміру" (Київ, 1977), куди увійшли вірші С. Халімшо, О. Амінової, Г. Сафієвої, Р. Назрі, Л. Шералі та ін. у перекладах П. Мовчана, П. Засенка, А. Тарана, В. Лучука, В. Забаштанського, С. Литвина, П. Осадчука, Г. Чубач та ін. Проте ці переклади були зроблені за посередництвом підрядника, оскільки перекладачі не володіли перською мовою.

Поезія перського класика XIII ст. Дж. Румі – найяскравішого представника суфійського напряму в перській середньовічній літературі – привернула увагу українських перекладачів і дослідників Я. Полотнюка та М. Ільницького ("Румі. Поезії", Київ, 1982). Автори здійснили переклад з мови оригіналу ліричних фрагментів та 44 притч з "Маснаві Манаві", а також 7 газелей і 26 рубаї з "Дивану Шамса Тебрезі". Звичайно за обсягом україномовний "Диван" Румі складає всього десяту частину творчої спадщини поета-суфія, проте цей переклад і на сьогодні залишився найповнішим перекладом його поезії. Перекладачі користувалися відомим виданням Р.А. Нікольсона [The Mathnawi… 1925–1940], а також критичним текстом "Дивану Шамса" іранського філолога Фарузанфара, долучивши бомбейське літографічне видання "Маснаві" 1900 р. та делійське 1873–1874 рр., які мають поряд з текстом покажчика і реєстри суфійських слів-термінів.

Найостаннішою новинкою у сфері поетичного перекладу з фарсі є видання рубаї О. Хайяма в поетичній інтерпретації Г. Латника [Хайям 2002]. До книги увійшло 1270 рубаї перського класика, проте переклади зроблені, на жаль, не з мови оригіналу.

Новим етапом засвоєння перськомовної поезії є творчість поетів "вісімдесятників" – К. Москальця, І. Маленького, А. Могильного. Останні два поети мали безпосереднє спілкування з Таджикистаном, а І. Маленький ще й з Іраном, а також з перською класичною, таджицькою й іранською поезією 60-х років XX ст. – "шере ноу" (вільного вірша). Теми й образи Таджикистану увійшли в поетичні збірки А. Могильного "Турмани над дахами" (Київ, 1987) – цикл "Вечір у передгір'ї" та "Обриси міста (Київ, 1991) – цикл "Арії". Переклади І. Маленького віршів таджицьких та іранських "шістдесятників" Б. Собіра, Г. Сафієвої, Н. Рахматулло, Н. Надерпура, Ф. Фарухзад та ін. друкувалися в часописах "Сузір'я", "Всесвіт" (1989, № 3),книзі "Злива" (Київ, 1997). Окрім перекладів І. Маленького в "Книгу в книзі. Тюльпани вогню" ("Сузір'я", 1987, № 26) увійшли переклади І. Римарука, І. Малковича, Б. Чіпа, В. Осадчого, П. Мовчана, А. Могильного, В. Герасим'юка таджицьких поетів 60–80-х років – З. Абдулло, Л. Шералі, Н. Яздона, Г. Сафієвої та ін. Проте всі ці переклади, за винятком перекладів І. Маленького, були зроблені за текстом підрядників.

Філософія суфізму і перська поетична символіка, східна чуттєвість і колорит східних образів органічно синтезувалися у творчості І. Маленького з українським міфологізмом, язичницькою образністю, елементами авангарду. Пластичність перської газелі і арузу надали нової пластичності й ритміки своєрідним верлібрам І. Маленького, які власне і не є верлібрами, а мають цікаву "плаваючу" риму. Останнім фактом засвоєння перської філософської традиції в українській літературі є публікація віршів у прозі І.Маленького "Медитації на тему графіки Мухаммада Фарч'яна" ("Всесвіт", 2001, № 7–8) – іранського сучасного художника, у творчості якого яскраво виявилася суфійська філософія і символіка.

Зразком традиційних перських діалогів поета з поетом-попередником є цикл "Тиради" у збірці К. Москальця "Songe du vieil pelegrin" – "Пісня старого пілігрима" (Київ, 1994). У своїх філософських суперечках з Нізамі та Всевишнім К. Москалець використав традиційну бейтову структуру вірша, характерну для перських месневі, прийом "гофтогу" – дискусії-діалогу, суфійські філософські мотиви та хайямівську іронію:

Єдиному, Хто вміщує в Собі
Зорю і павутину на траві;
Хто промовляє хмарами, дощем,
Соборами, зруйнованими вщент;
Хто зі свого квітучого огроду
Зірвав полин для нашого народу…
***
"О, Таїно, – кажу собі тихцем, –
не відринай мене за все оце,
коли знайшлося місце для такого
невже мене не знайдеться для Бога?"

Нове модерністичне прочитання "Західно-Східного Дивану" Гете – першого літературного зразка поетичного європейсько-східного (німецько-перського синтезу) – дає український поет представник 90-х років, А. Бондар у своєму "Східно-Західному Дивані (1994–1996 рр.)" [Бондар 1997]. Використовуючи модерний верлібр і класичний сонет та катрен, німецькі й українські культурологічні образи в синтезі з античними, коранічними й суто перськими, поет витворив трагічну філософську картину сучасного буття.

Перська класична поезія X–XV ст. й сучасна перськомовна – таджицька та іранська поезія другої половини XX ст., – була реципійована українською літературою XIX–XX ст. шляхом перекладу, наслідування поетичних тем, образів, філософії суфізму та жанрових поетичних форм.

Проте залишаються до сьогодні неперекладеними кращі зразки іранської сучасної поезії – філософські верлібри С. Сепехрі, романтична лірика Жале, Ісфагані, класичні газелі й месневі П. Ентесамі та М. Шахріяра, поезії засновника школи "шері ноу" Н. Юшиджа та яскравих "шістдесятників" А. Шамлу та М. Оміда.

Естетична відкритість сучасної іранської поезії, що синтезувала перську класичну та модерну європейську традиції, зробили її надзвичайно яскравою, цікавою з точки зору формального новаторства, структури образу і засобів художнього творення.

Непоміченою, на жаль, для української літератури залишилася і творчість перськомовних поетів Індії – представників так званого "індійського стилю" в перській літературі – А.Х. Дехлеві (XIII ст), М.Н. Тусі (XV ст.), Беділя (XVIII ст.), М. Галіба (XIX ст.) та М. Ікбала (XX ст.). До речі, підрядники газелей А.Х. Дехлеві зберігаються в архіві А. Кримського як додаток до статті одного з його учнів-іраністів "Ново-перська лірика" [Маленька 1998]. Очевидно, А. Кримський мав на меті перекласти поезію А.Х. Дехлеві, як і твори найяскравішого представника суфійської течії в перській літературі X–XV ст. Ф. Аттара, оскільки в архіві вченого перекладача присутні підрядники газелей Аттара.

Перська класична і сучасна перськомовна поезія Ірану і Таджикистану потребує нового прочитання, відкриття нових імен українською перекладацькою школою початку XXI ст.

ЛІТЕРАТУРА

Бертельс Е. **Избранные труды. История персидско-таджицкой литературы.** Москва, *1960.*

Бондар А. Зі "Східно-Західного Дивану" (1994–1996) // **Сучасність**, *1997*, № 7–8.

Гафіз. Газелі / Пер. А.Кримського // **Життє і слово**. *1895.* Т. 3. Кн. 1.

Гафіз. **Лірика** / Пер. В. Мисика. Київ, *1972.*

Гундорова Т. Франко не Каменяр. Едм., *1996.*

Дун А.З. **Из истории литературных связей таджикского и украинского народов**. Душанбе, *1972.*

Ковалівський А. Вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові у XVI–XX ст. // **Антологія літератур Сходу**. Харків, *1961.*

Кочубей Ю. До специфіки українського орієнталізму // **Східний Світ**, 1996, № 2. Київ, *1999.*

Кочубей Ю. Освоєння східних форм в українській поезії XX ст. // **IV Міжнародний конгрес україністів**. Доповіді та повідомлення. Літературознавство. Кн. 2. Київ, *2000.*

Кримський А.Ю. **Твори** в п'яти томах. Київ, *1972.* Т. 1.

Кримський А. Передмова 4 кн.; Шах-наме. Львів, *1896.*

Лозієв П. Переклади Фітцджеральда з О.Хайяма // **Східний Світ,** *1928*, № 2.

Лозієв П. О.Хайям. Переклади // **Східний Світ,** *1930*, № 10-11.

Маленька Т. "Hafiziana" А.Кримського // **Східний світ**, *1993*, № 2.

Маленька Т. Суфізм і пантеїзм: перська середньовічна й українська модерна поезія XX ст. // **Східний Світ**, *2001*.

Маленька Т. "Новоперська лірика" – невідомий документ з архіву А. Кримського // **Близькосхідний кур'єр**, *1998*, лютий.

Папуша І. **Індійська література в рецепції І.Франка**. Тернопіль, *2000*.

Сааді. Талісман. Бутан / Пер. А.Кримського // **Життє і слово**, 1894. Т. 1, Т. 2. Кн. 4.

Український… **Украинский вестник**. Харків, *1816.*

Український… **Украинский альманах**. Харків, *1831.*

Фірдоусі Шах-наме, або Іранська книга царів / Пер. А. Кримського // **Життє і слово**, *1895.* Т. 3. Кн. 2, 3; Т. 4, Кн. 5, 6.

Хайям О. **Рубаї** / Пер. В. Мисика. Київ, *1965.*

Хайям О. **Рубаї** / Поет. інтерпретація Г. Латника. Київ, *2002.*

Ахмад Амірі Хорасані

ПОГЛЯД НА СУЧАСНУ ЛІТЕРАТУРУ ІРАНУ

Культура кожної країни є частиною великої культурної спадщини людства та віддзеркалює всю історію окремої нації. Базуючись на цьому, перська література вважається однією з найважливіших та найвизначніших цінностей східної цивілізації та Ісламського світу, тому митців цієї царини людської мудрості, незалежно від того поети вони чи письменники, можна віднести до культурних та літературних особистостей світу. Сьогодні культурний внесок цих митців визнаний всім світом, а відомі діячі та світова спільнота пов'язують нашу культуру та цивілізацію з іменами цих великих людей.

Дивлячись на історію нашої країни, ми розуміємо, що Іран, незважаючи на численні перетворення протягом свого життя, вірно і стійко продовжує свої культурні традиції. Причиною того, що іранська культура не зникла перед культурами завойовницькими, є її величність, поширеність та глибокі корені.

Одним з найважливіших факторів літературної історії Ірану є поява його сучасної перської літератури. Саме цей факт вимагає для дослідження витоків цієї літератури здійснення короткого екскурсу в її минуле для того, щоб потім окреслити різні сторони цієї літературної події.

Іран пережив впродовж своєї історії різні події, які можна поділити на два основних історичних періоди: 1) доісламський; 2) післяісламський.

1. Доісламський період, частина якого відображається у міфах тих часів, – час, коли Іран займав великий географічний простір, його кордони простягалися на заході до сучасної Європи, на півдні – до Африки. На півночі та сході він також мав значну територію. Літературні пам'ятки тих часів відносяться, головним чином, до творів, пов'язаних із зороастризмом. Крім того, залишилися клинописи з творами, що дійшли до сучасників з глибин історії. Правління Ахеменідів, Селевкідів, Аршакідів та Сасанідів залишили по собі письмові та неписьмові пам'ятки і сьогодні є культурною та літературною скарбницею Ірану. "Шахнаме" Фірдоусі є коротким нарисом тих славетних часів, який в перській та світовій літературі увічнив давню історію Ірану у вигляді епічних, героїчних та історичних міфів.

2. Післяісламський період – це час, коли з появою Ісламу та прийняттям мусульманських норм та законів іранцями формується інший тип літератури. Початок цього формування проходить протягом двох століть на тлі суспільних, політичних та воєнних подій, що відбуваються. Але поступово, з появою самостійних правителів Ірану та утвердженням перської мови в іранській історії з'являються нові сторінки. Поява династії Тахеридів та Саффаридів, а з часом і міцної влади Саманідів передвіщає виникнення нового образу іранської літератури та культури, який, незважаючи на історичні події, що сталися згодом, залишив пам'ятки, що яскраво говорять про тогочасне життя і стан Ірану.

Культурні письмові пам'ятки Ірану, які ми зараз називаємо перською літературою, з початку свого нового життя отримали вигляд як поезії, так і прози. Ці твори належали до різних галузей науки, зокрема теології, природознавства, математики, кожна з яких мала свої окремі гілки знань. Але чисту літературу, втіленням якої були прозові та поетичні твори, дослідники поділили на окремі підрозділи. У даній статті ми розглянемо лише віршовані твори, а для розгляду прозових творів, розвитку та видів прози з початку її існування до наших днів ми оберемо іншу статтю.

Дослідники поділяють перську поезію з початку існування до наших днів на періоди, зазначені нижче:

1. **Хорасанський стиль**, що охоплює другу половину IX ст. і продовжується до кінця XI ст., містить перші та найдавніші твори перською мовою, які були написані у Великому Хорасані та на Сході Ірану, і саме через місце появи та зосередження таких творів їм присвоїли назву хорасанських. Іноді цей стиль називають також "туркестанським стилем". Цей поетичний стиль, з історичної точки зору, охоплює періоди Тахеридів, Саффаридів, Саманідів та Газнавідів.

Література цього стилю є веселою, спрямованою у зовнішній світ, не містить релігійної філософії, є реалістичною, насиченою любовними метафорами та національним епосом. Вона виражається, головним чином, у поетичних творах, які мають назву *касида*. З числа великих поетів, які творили цим стилем можна назвати Рудакі, Кесаї, Насера Хосроу, Фаррохі, Манучахрі, Фірдоусі, Хакані, Анварі та інших.

2. **Іракський стиль,** який охоплює XIII–XV ст., з історичної точки зору відноситься до періодів правління монголів, Ільханів, Тимуридів. Територією його зосередження був іранський Ірак.

Література цього стилю спрямована на внутрішній світ людини, вона сумна, ідеалістична, в ній переважають внутрішні тенденції над зовнішніми, вона лірична, оспівує любов, любовні бажання, приділяє велику увагу ісламській філософії, релігії. Цей стиль характеризується формою,

що має назву *газель*. З числа великих поетів, які писали саме цим стилем, можна назвати Санаї, Атара, Сааді, Ходжує Кермані, Хафіза, Салмана Савджи, Мовлаві та інших.

3. **Індійський стиль** охоплює 150 років – XVII–першу половину XVIII ст. Це поетичний стиль періоду Сефевідів. Через те, що в епоху Сефевідів культурним центром Ірану був Ісфаган, а Іран у цей період переживав період економічного розквіту та оновлення, цей стиль іноді називають "ісфаганським стилем".

Література Індійського стилю змістовна, наповнена значенням, а не зовнішньою формою. Її поетична форма – це здебільшого *газель* та *одновірш*. Відомі поети цього стилю – Саеб Табрізі, Келім Кашані, Бідель Дехлаві. Географічними центрами цього стилю були Індія та Ісфаган.

4. **Стиль періоду повернення** – це стиль середини XVIII–кінця XIX ст.

5. **Новий стиль** – стиль другої половини XX ст. і сучасності.

Останні два стилі не мають точних меж, і зазвичай поети кінця одного періоду починають наступний період чи є сучасниками початківців наступного періоду. Всі ці стилі мають проміжні періоди (1). Середній між індійським стилем та стилем періоду повернення називається проміжним періодом (Фетрат). З історичної точки зору цей період охоплює час між періодом Сефевідів та початком правління Фатхалі – Каджарського шаха (1831). Великі поети проміжного періоду – Хатіф Ісфагані та Сохаб Ісфагані.

Період повернення – друга половина XVIII ст., тобто з кінця періоду Афшарів, і продовжується до епохи Керім Хана Занду. Але повним цей період називають з часу Фатхалі Шаха і далі (2).

З розпадом уряду Зендів та приходом до влади Мохаммад Хана Каджара, адміністративний центр Ірану переміщається з Шираза до Тегерана. У подальші часи – конституційні – важливими видавничими та літературними центрами Ірану, що забезпечують народ країни пресою, є Тегеран, Тебріз, Мешхед, Ісфаган, Решт, Шираз та ін.

Створення та зміна кожного стилю є результатом суспільного та культурного розвитку, зокрема поява Хорасанського стилю пояснюється перетворенням Хорасану як на центр незалежної та автономної іранської влади, так і на місце набуття офіційності перською мовою у цьому регіоні по відношенню до арабської.

Поява іракського стилю є результатом монгольської навали, залежності, що стала її наслідком, а також поширення суфійської філософії.

Створення індійського стилю можна віднести до часів приходу до влади Сефевідів, що викликало появу нових проблем та мислення. Іншим фактором є перенесення літературного та поетичного центру з Ісфагану, столиці Ірану, до Індії. Це сталося через те, що Сефевідські правителі не сприймали вихвалянь та не підтримували поезії, а поети прагнули знайти місце, де б вони могли збувати "свій товар". Звичайно, не можна було знайти кращого місця, ніж Індія. Індійські правителі створювали там двори, подібні до іранських, а враховуючи те, що перська мова в той час була офіційною в Індії, там "купляли" іранські "товари" (сприймали літературу та культуру). В індійському стилі вірш відірвався від "чистої літератури", поширений тільки при дворі, де записувався, підтримувався та розповсюджувався. Цього разу він прийшов на базари та вулиці й втратив свою колишню велич. Таємничий зміст, мініатюрна література та метафори, які важко сприймалися розумом, призвели до того, що з'явилася нова течія і поети каджарської епохи почали створювати новий стиль, який згодом отримав назву "повернення до стилю давніх поетів" – створення касид хорасанським стилем, створення газелей стилем поетів іракського періоду. З числа поетів періоду повернення, що писали касиди, можна назвати Саба Казні, Соруш та Шибані. З поетів, що писали газелі іракським стилем – Меджмар Ісфагані, Форукі Батамі та Нішат Ісфагані.

Важливо й те, що давня традиційна література (хорасанський, іракський, індійський та проміжні стилі) використовувала усталені та основоположні форми. Поетичні елементи, незалежно від мелодики, розміру, арузу та інших особливостей вірша, знаходилися на своєму місці, і тому вірш, з точки зору форми та виду, був завжди на висоті майстерності. Найскладнішим був завжди зміст віршів. У касидах зазвичай неправдиво вихвалялися деспотичні правителі, в ліричній поезії та любовних газелях – за винятком газелей та віршів філософсько-релігійного змісту – темою оповіді були земні та звичайні кохані.

Вірш цього періоду не відображав суспільних проблем народу тих часів. Він більше слугував інтересам правителів та царів. Іншими словами, вірш належав окремим особистостям, а більшість народу не мала від нього ніякої користі. Але вірш епохи повернення, розвиток якого ми можемо простежити у часи правління Каджарів, наближається до проблем суспільних змін та перетворень (про які піде мова далі), до текстів, що розкривають сутність життя. На відміну від

попередньої поезії, що описувала, уявляла, а іноді проводила брехливі порівняння, вихваляла та схвалювала двір і придворних, вірш епохи повернення більше зосереджує увагу на реальності й проникає до суспільної думки. У цей час поети та митці формують два осередки. Група ерудованих та освічених митців, що знаються на методах та способах написання віршів, дотримуючись основних законів та правил віршобудування, прагнуть надати їм нового змісту, але свої вірші будують за допомогою тих самих давніх форм – касиди, газелі та маснаві. З цієї групи поетів можна назвати Малека Ошшоарає Бахара, Адіба Ольмамалека Фарахані та ін. Інша група поетів, які не дуже знались на поезії минулих часів, писала найчастіше вуличною та базарною мовою, тобто мовою простолюдинів, і тому зміст їхніх творів був зрозуміліший народу. Саме у цей час у перських віршах починають вживатися європейські запозичення і виникають нові поетичні форми, як, наприклад, мостазад, мохаммас, теране і тасніф.

Проміжний стиль епохи повернення та новий стиль – це стилі конституційного періоду, який вважається вступом та початком сучасної літератури Ірану. Тому слід проаналізувати та пояснити етапи його формування, через те що конституційна революція була одним з найважливіших факторів політичних, суспільних та культурних змін в Ірані. Здійснення конституційної революції, внаслідок якої у країні виникли нові культурно-літературні течії, було результатом конкретної історичної ситуації, що склалася на той час. Ці події співпали з промисловим та культурним прогресом Європи, а Іран, що нещодавно познайомився з західним світом, долучився до перетворень, які відбулися в інших країнах. Тому література взагалі та вірш зокрема не залишилися осторонь, адже конституційна епоха – це є період пробудження іранців. Це епоха, коли народ почав добиватися своїх суспільних прав та, незважаючи на важкі випробування, вже зміг відчути смак деяких свобод. Таким чином, зміна суспільного устрою країни також здійснила певний вплив на інші сфери людської діяльності. Нове становище та поширення ідей свободи батьківщини, політичного суверенітету, влади народу захопили людей, ці зміни привели до змін в літературі. Вірш й література в цілому, які до цього часу залежали від двору (а поети писали найчастіше вихваляння придворним і царям), цього разу вийшли на суспільну арену та у народ. Література і вірш набули ознак реалізму. Вони позбулися своїх колишніх форм і трансформувалися, віддаючи перевагу новому змісту та смислу, який виходив із зв'язків з іншими країнами й суспільних перетворень у світі. Нижче ми наводимо деякі з факторів, що призвели до зміни стилю та способу будови вірша, в результаті чого з'явилась нова типова система в іранській літературі як в поезії, так і в прозі, що стала основою створення сучасної літератури Ірану:

● Російсько-іранські війни; неспроможність правителів тих часів вирішувати економічні проблеми, як результат – промислова відсталість країни.

● Відрядження студентів за межі країни та їхнє знайомство із західною культурою, вивчення європейських мов, читання та переклад західних, турецьких (османських) та арабських (єгипетських) книжок і газет.

● Намагання пробудити своїх співвітчизників з боку іранців, що мешкали на Кавказі, писали статті турецькою та перською мовами.

● Розповсюдження в Ірані деяких прогресивних єгипетських газет.

● Заснування друкарень та газет у самому Ірані, а також видання та переклади європейських книг.

● Заснування нових учбових закладів, особливо політехнічних інститутів (Даратольмоареф), та приїзд до них європейських викладачів.

● Надходження нових світових досягнень до Ірану. Дух нововведень, який почувався тоді не тільки в Ірані, але й у арабських країнах, зокрема в Єгипті та Османській імперії, неможливість протистояти цим процесам в жодній країні.

● Встановлення конституційного режиму, заснування парламенту і надання народу права вирішувати долю країни й встановлювати закони.

● Знайомство народу з такими новими суспільними, філософськими та юридичними поняттями, як свобода, нація, партія, закон, інтелігент, деспотизм, конституція, парламент.

● Розповсюдження думок, книг і статтей видатних політиків та суспільних діячів, зокрема Саєда Джамаль Адділа Асадабаді, Ахунд Офа, Талбофа та інших.

● Подорожування людей до Османської імперії, Індії та західних країн (3).

Поступове формування нових елементів та ідей на політичній і суспільній арені приводить також до поступових перетворень у літературі.

Автор книги "Як спраглий глек" так окреслює основні поняття перського вірша у цей період:

● *Свобода* тлумачилась як еквівалент поняття західної демократії, а не так, як вона розумілась у давньому вірші, тобто свобода та обізнаність у знаннях і свобода від примусу та ув'язнень, про що часто говориться у перській поезії.

● *Закон* – те, до чого прагнули всі, а саме: те, щоб країна керувалася законами, прийнятими народними депутатами, а суспільна влада зайняла місце особистого володарювання.

● *Батьківщина* – це територія, де проживають народи, які мають спільну національність, мову та культуру, а не в своєму колишньому сенсі, тобто місце народження людини.

● *Нове виховання та навчання* охоплює всі прошарки суспільства, незалежно від того, чи є людина чоловіком, чи жінкою, ця потреба відчувається все більше і більше з розвитком друкарської промисловості та засобів масової інформації.

● *Увага до нової науки та техніки* – потреба, яка відчувається у світі соціально-культурних подій.

● *Нестача зацікавлення та віри* у філософські поняття й загальнолюдські цінності й як результат цього – релігійна філософія та метафізика втратили своє значення у поезії, а їхнє місце зайняли поняття реального та мирського світу.

● *Увага до народу*– зацікавленість та бажання поетів показати мрії та потреби народу, зрозуміти його суспільні проблеми у світлі світових перетворень (4).

За часів Фатх Алі Шаха сталася французька революція, а з появою Наполеона та розгортанням воєнно-політичних подій у Росії та Англії Іран стає учасником світових подій.

Таким чином, у результаті цих суспільних перетворень і поширення мистецтва перекладу, преси та видання думок видатних діячів збільшується увага до суспільно-політичних проблем всередині країни. Поява та присутність мудрих особистостей, як, наприклад, Амір Кабір, Каєм Макам, та їхні думки, ідеї й дієві вчинки, без сумніву, вплинули на суспільно-політичну та літературну сфери іранського життя. Вони нагадували славетне минуле країни та реальне послаблення та занепад в результаті владарювання нездарних правителів та їхніх підлеглих, з болем повставали й проголошували такі поняття, як заперечення гніту диктатури, свободу та прагнення до свободи, патріотизм, захист прав жінок, прагнення до оновлення, увагу до способу життя та цивілізації європейців, прагнення до справедливості, потребу в новій освіті та вихованні, законодавство, розвиток критичності у роботі, покращення влади. Швидкий прогрес на заході й занепад країни у період Каджарів, особливо під час руйнівних ірано-російських війн, наслідками яких стали поразка Ірану та втрата ним частини території країни, посилили активність видання друкованих робіт іранців, що жили за межами країни (особливо тих, хто мешкав на Кавказі та в Османській імперії), пробудження прогресивних мислителів та релігійних вчених всередині країни, а також дух оновлення. Це спричинило появу нападів та критику колишньої літератури, а також створення серед людей нового стилю у всіх напрямах.

Хоча історичний відлік початку нової літератури розпочинають найчастіше з конституційного руху (1945), насправді його паростки зароджувались ще раніше, і, можливо, що знайомство іранців з європейською цивілізацією, яке привело до конституційного руху, зіграло дієву роль у прискоренні появи та вдосконалення цієї літератури.

У формуванні сучасної літератури Ірану взяли участь два осередки. Перший – це група прогресивних мислителів та вітчизняних літературознавців, які під впливом численних факторів, зазначених вище, вдалися до перегляду різних галузей людської діяльності, зокрема літератури, а друга – група поетів та письменників, які через суспільно-політичні проблеми залишили вітчизну та стали жити в інших країнах, особливо у суміжних з Іраном.

З першої групи можна назвати Реза Колі Хана Хедаята, Мохаммада Хасан Хана Еттемадоссалтане (Сані Ольдулле), Мохаммада Тахера Мірзу, Мірзу Алі Хана Аміноддулле, Юсеф Хана Мосташарольдулле та ін. З другой групи – Абдоль Рахіма Тальбофа, Хаджу Зейнольабедіна Марагеї, Мірзу Малекомхана, Мірзу Фатхалі Ахундзаде, Саєда Джамаладдіна Асадабаді, Мірзу Акахана Кермані та інших (5).

Таким чином, враховуючи вказані вище проблеми, можна зазначити, що з'являється нова персомовна література, яка може тлумачитися нами як *література конституційна*. Деякі особливості конституційної літератури виражаються в новому мисленні, увазі до повсякденних проблем життя, у визнанні потреб сучасної людини, новому погляді поетів на внутрішній та зовнішній світ людини, у відкритті істини, створенні деяких нових поетичних форм. Незважаючи на лексику і фразеологію у традиційній поезій та прозі, що відрізнялися від мови простого народу, у літературі цього періоду таких чітких рознобіжностей немає. Вживання нових та іноземних слів, таких як "парламент", "театр", "персонал", "факультет", "естамп", "університет", "радикал" та інших стало поширеним у перській прозі та поезії. Наявність вульгарних стилів і сатири, а також народних приспівок так само є особливістю літератури конституційного періоду.

Загалом, чим тіснішими стають зв'язки з Європою та знайомство з європейською поезією, тим більше перський вірш віддаляється від національної традиції. З числа великих поетів

конституційного періоду можна назвати Адібольмамалека Фарахані, Мірзаде-є Ешкі, Іраджа Мірзу, Арефа Казвіні, Саєд Ашрафа Плані, Фаррохі Єзді, Парвіна Еетесамі, Малек Ошшоарає Бахара та Дехходу, зразки віршів яких наведені нижче.

Адібольмамалек Фарахані. Був у групі прибічників традиційного стилю. Його ім'я – Мірза Мохаммад Садек Амірі. Він був поетом та журналістом, отримав псевдонім Адібольмамалек від Мозаффара Аддін Шаха. Подорожував до Кавказу, Хорезму та Баку. Цей поет писав для газети "Султанський Іран" і був редактором газети "Парламент". Помер 1956 р. у віці 58 років . Його вірші мають у переважній більшості "колір та запах давнини", у касидах він наслідує Анварі. Але зміст віршів наповнює новими елементами, зокрема увагою до батьківщини, соціально-політичною тематикою. Ось зразок його вірша:

افسوس که این مزرعه را آب گرفته دهقان مصیبت زده را خواب گرفته
خون دل ما رنگ مي ناب گرفته وز سوزش تب پیکر مان تاب گرفته
رخسار هنر گونه مهتاب گرفته چشمان خرد، پرده ز خوناب گرفته
ثروت شده بي مایه و صحّت شده بیمار.... (6)

На жаль, це поле вкрилося водою,
А занапащений хлібороб заснув.
Кров нашого серця стала кольору чистого вина,
Від гарячої лихоманки наше тіло здригається.
Обличчя мистецтва стало схоже на луну,
Розумні очі вкрилися завісою кривавих сліз.
Багатство стало бідним, а здоров'я стало хворим..

Мірзаде-є Ешкі. Це патріотичний поет. Він боровся з режимом правителів та суєтою придворних. Він був народним поетом і свої вірші присвячував Вітчизні та свободі. Тому в 1924 р. був вбитий. Деякі літературознавці вважають його порушником традицій та засновником нового стилю. Ось зразок його вірша:

ترقيّ اندرین کشور محال است که در این مملکت قحط الرّجال است
خرابي از جنوب و از شمال است بر این مخلوق آزادی وبال است
دریغ از راه دور و رنج بسیار... (7)

Прогрес у цій країні неможливий,
Тому що в цій країні не стачає мужів.
Усюди розлад – від півдня до півночі.
У цьому творінні свобода неможлива,
На жаль, далекий шлях і великі страждання...

Іраджа Мірза. Був онуком Фатх Алі Шаха. Цей поет писав сатиричні твори, де критикував соціальне становище країни. Він добре володів перською, арабською та французькою мовами й багато чого навчився від своїх вчителів. Писав, використовуючи більшість поетичних форм, але відомим стали його суспільні кат'ати, особливо сатира та гумор. Через його чуттєву мову та вірші, де він говорить про матір, йому дали псевдонім "Поет матері". Його мова є м'якою, легкою та наближеною до мови простолюдинів. Помер 1925 р. Бахар називає його "Новим Сааді". Зміст поезії Іраджа можна звести до таких громадянських тем:

1. Критика соціально-політичного становища країни.
2. Заохочення молоді до навчання та оволодіння новими ремеслами.
3. Критика і увага до виховання та освіти дітей.
4. Увага до матерів та вдячність за їхню місію.
5. Патріотизм та любов до Ірану.

Ось один з його віршів:

گویند مرا چو زاد مادر پستان به دهان گرفتن آموخت
شبها بر گاهواره من بیدار نشست و خفتن آموخت
یک حرف و دو حرف بر زبانم الفاظ نهاد و گفتن آموخت
لبخند نهاد بر لب من بر غنچه گل شکفتن آموخت
پس هستي من ز هستي او ست تا هستم و هست دارمش دوست (8)

Говорять, що коли мене народила мати,
Вона навчила мене брати її груди до рота.

Вечорами біля моєї колиски
Вона сиділа і навчила мене спати.
Одне слово, друге слово
У моїй мові
Стали вимовлятися – і навчила мене говорити,
Вона навчила мене посміхатися,
Розкрила мене, як квітку.
Я є, тому що вона є.
Скільки б я не був і вона – я буду її любити.

Саєд Ашрафоддін Гілані. Народний поет-сатирик, заснував газету "Подих півночі". Ця газета стала такою популярною, що люди її засновника стали називати "Подих півночі". Газета порушувала гострі питання проти режиму, що правив країною. Поет писав вірші розмовною і народною мовою. У його творах втілилися бажання та сподівання суспільства, тому весь народ захоплювався його поезією. Газета "Подих півночі" виходила в Решті, дуже швидко вона потрапляла у більшість куточків країни і ставала дефіцитною. Влада не могла їй протистояти. Зрештою Гілані проголосили божевільним і в 1934 р. він помер. Ось зразок його твору:

تا چند کشي نعره که قانون خدا کو
آن کس که دهد گوش به عرض فقرا کو
مردم همگي مست و ملنگند به بازار
انصاف و وفا و صفت و شرم و حیاکو
در علم و ترقيّ همه آفاق عوض شد
ما را به سوی علم و یقین راهنما کو

گوش شنوا کو؟
گوش شنوا کو؟
گوش شنوا کو؟
از دین شده بیزار
گوش شنوا کو؟
اخلاق عوض شد
گوش شنوا کو...؟(9)

Де слухач?
Куди долетить крик, де Божий закон?
Де слухач?
Де той, хто прислухається до слів бідняків?
Де слухач?
Всі люди, сп'янілі та байдужі, на базарі
Стали зневажати віру.
Де справедливість і вірність, сором'язливість і чесність?
Де слухач?
Через науку і прогрес всі країни змінилися,
Хто нас поведе до науки і знань?
Де слухач?

Фаррохі Йазді. Ще один славетний поет, вірші якого сповнені мотивами свободи та патріотизму. Народ обрав його депутатом до парламенту. Після рішучих виступів проти існуючого режиму, його кидають до в'язниці, зашивши рот. У 1939 р. в тюрьмі поета було вбито. Ось зразок поезії Фаррохі Йазді:

آن زمان که بنهادم سر به پای آزادی
تا مگر به دست آرم دامن وصالش را
در محیط طوفانزای، ماهرانه در جنگ است
دامن محبت را گر کني ز خون رنگین
فرّخي ز جان و دل مي کند در این محفل

دست خود ز جان شستم از برای آزادی
مي دوم به پای سر در قفای آزادی
نا خدای استبداد با خدای آزادی
مي توان تو را گفتن پیشوای آزادی
دل نثار استقلال جان فدای آزادی (10)

В час , коли я присвятив своє життя свободі,
Я відмовився від житці заради свободи.
Щоб ухопити щастя свободи за поділ,
Біжу я зо всієї сили слідом за свободою
У стані постійної бурхливої боротьби
Між деспотичним капітаном та богом свободи.
Якщо ти зможеш вилити любов з крові –
Тебе можна назвати засновником свободи.
Фаррохі віддає своє серце і життя задля цього,
Серце приносить у жертву революції, а життя віддає за свободу.

Парвін Еетесамі. Народився у 1906 р. та пішов з життя у 1941 р. Його коротке 35-річне життя пройшло у розчаруваннях та суму. Мова Парвіна близька до мови давніх поетів, таких як Манучехрі, Сааді, Хафіза, Мовлаві. Він застосовує поетичні форми тамсіль та моназере. Його поетичний талант проявився ше в дитинстві. Ось зразок його поезії:

هر که با پاکدلان صبح و مسایي دارد — دلش از پرتو اسرار، صفایي دارد
زهد با نیت پاک است نه با جامه پاک — ای بس آلوده، که پاکیزه ردایي دارد
شمع خندید به هر بزم، از آن معني سوخت — خنده بیچاره ندانست که جایي دارد
سوی بتخانه مرو، پند بر همن مشنو — بت پرستي مکن ، این ملک خدایي دارد (11)

У того, хто з ранку до вечора спілкується з людьми, чистими серцем,
Серце наповнюється чистотою від сяйва таємниці –
Аскет чистий від своїх намірів, а не від своєї чистої одежі.
Як багато брудних, що мають чисту одіж...
Свічка світила на всіх бенкетах , але від того згасла.
Нещасна свічка не знала, де саме треба світити...
Не ходи до язицьких храмів, не слухай поради брахманів,
Не поклоняйся ідолам, у нашого світу є свій бог (11).

Бахар. Справжнє ім'я – Мохаммад Такі, а псевдонім - Малекошшоара. Він відомий на ім'я Малекошшоара Бахар. Заснував тазети "Хорасан", "Ноубахар", "Тазебахар" та "Журнал факультету", потрапив до в'язниці, був зісланий. Крім того, що був поетом, Бахар був відомим вченим, добре знав мову пехлеві. Ось деякі його наукові роботи: "Історія політичних партій", "Стилістика перської прози", "Історія розвитку перської поезії", "Різні перські статті та нариси", редагування історії Бальамі, історії Сістану, "Короткого нарису історій та фольклорів", "Збірка уфінських оповідань", "Диван віршів".

Помер у 1951 р. Цей поет писав вірші у всіх поетичних жанрах і вважається метром перського вірша. У більшості його творів ми бачимо любов до батьківщини та свободи. Ось зразок його поезії:

از ملک ادب حکم گزاران همه رفتند — شو بار سفر بند که یاران همه رفتند...
افسوس که افسانه سرایان همه خفتند — اندوه که اندوه گساران همه رفتند
فریاد که گنجینه سرایان معاني — گنجینه نهادند به ماران همه رفتند
یک مرغ گرفتار درین گلشن ویران — تنها به قفس ماند هزاران همه رفتند
خون بار بهار، از مژه در فرقت احباب — کز پیش تو چون ابر بهاران همه رفتند (12)

Всі правителі царства літератури вже пішли,
Ти також збирайся у дорогу, тому що всі твої друзі пішли.
На жаль, сплять всі оповідачі казок.
Сумно, ті всі, що сумували, вже пішли.
Жаль, що оповідачі скарбу значень залишили цей скарб і пішли.
Самотньою залишилась полонена пташка у розореному квітнику,
Тисячі інших солов'їв відлетіли...
Ей, весно, плач кривавими сльозами від розлуки з любов'ю,
Тому що перед тобою всі друзі, як хмари, пішли.

Алі Акбар Деххода. Він був вченим, політиком і поетом, добре знав всі давні науки. Вступив до школи політики і досконало вивчив французьку мову. Здійснив подорож до Європи для набуття нових знань. Якийсь час був депутатом парламенту і разом з Міша Джахангіром Ширазі, що потім був вбитий, відкрив газету "Сурееспрафіл". Його сатиричні статті охоплюють всі проблеми суспільства. Помер в 1955 р. Найважливіші його твори: "Чаранд о паранд" (збірка сатиричних статей), збірка віршів, що містить політичні та соціальні поезії, вірші у давньому стилі, юмористичні та сатиричні твори, близькі до народної мови, а також нові поетичні форми, як, наприклад, "Рання пташка", яку потім назвали новою поезією. З точки зору змісту більшість віршів Дехходи має тематику, популярну в конституційну епоху, наприклад, мотиви патріотизму, прагнення до законності, боротьби з пригнічуванням людей і самолюбством, а також з брехнею та підступністю. Його перу належать: "Емсаль – ва хеккам" (збірка прислів'їв та повчальних притч); "Словник". Останній є його найбільшою дослідницькою працею і складений у вигляді енциклопедії. Він вважається найбільшим перським словником, тому що містить 222 томи і 26575 сторінок. Даний уривок є частиною вірша поета, який він написав з приводу смерті свого друга та співробітника Мірзаджангіра Ширазі:

ای مرغ سحر چو این شب تار — بگذاشت ز سر سیاهکاری
و ز نفحه روحبخش اسحار — رفت از سر خفتگان خماری
بگشود گره ز زلف زر تار — محبوبه نیلگون عماری
یزدان به کمال شد پدیدار — و اهریمن زشتخو حصاری
یاد آر ز شمع مرده یاد آر...(13)

Ей, рання пташка, коли ця темна ніч
Перейшла в день
Та з животворного подиху ранку
Похмілля вийшло з голів сплячих,
Сонце розплутало вузлик золотого завитка.
З'явилося світло
Та заточило темряву.
Пам'ятай про загаслу свічку, пам'ятай.
А от приклад гумористичного тлумачення патріотизму в поезії Алі Акбар Деххода:

هنوزم ز خردی به خاطر دراست — که در لانه ماکیان برده دست
به منقارم آن سان به سختی گزید — که اشکم چو خون از رگ آن دم جهید
پدر خنده بر گریه ام زد که هان — وطن داری آموز از ماکیان (14)

Я все ще пам'ятаю, як в дитинстві
Я простягнув руку до курей –
Півень мене так дзьобнув,
Що в мене полилися сльози, як і кров з моєї руки.
Мій батько засміявся над моїми сльозами і сказав:
"Ти пізнав патріотизм від курей".

У конституційний період література вперше наближається до реальних потреб суспільства і багато людей знайомляться з газет із революційною літературою того часу. Вірш також наближається до політичних проблем. Можливо, така поезія не мала досконалості з точки зору літературної майстерності, але через те, що була відображенням суспільної історії свого часу, заслуговує на вивчення. Ці вірші написані мовою народу та про його болі. Такі поетичні мотиви, як вихваляння, любов та релігійна філософія, поступаються місцем проблемам дня. Високі літературні вирази відходять у минуле. Вірш конституційної епохи став початком появи нової поезії.

Епоха "Німа", або новий період.

Політичні та суспільні події після конституційного періоду, як, наприклад, Перша світова війна, заворушення 1920 р. та зміна шахського правління Каджарів на династію Пехлеві, вплинули також і на літературні тенденції. Літературні зміни, особливо у поезії, яка у минулі часи була відома як поезія конституційного періоду, проявилися більше в царині змісту віршів, тобто тематики та ідейного спрямування, що сформувалися в конституційний період, були новими, і нова поезія відрізнялася від поезії минулих часів не тільки лексикою. Такі слова, як "свобода", "батьківщина", "закон", "прогрес", "боротьба з гнітом та деспотією" та ін., були новими словами для літераторів і стали більше вживатися як в поезії, так і в прозі, особливо у публіцистичному стилі. Класичні поетичні жанри – газель, касиди, рубаї, двовірша – знову стали вживатися, як у минулому, і тільки в обмежених випадках застосовувались нововведення, такі як *мостазад*, *мохаммас* та *чхарпаре*.

Але в період, відомий під назвою період "Німа", набувають розвитку і змін не тільки зміст та смисл творів поетів і письменників, а й форма та вигляд віршів. Головним чином йдеться про появу віршів без рими. Незважаючи на те, що про вірш говорять як про "ритмічне уявне слово", тобто лише ритміка та уявні образи вважаються необхідними складовими вірша, рима завжди була умовою мелодійності та інтонації вірша, основою його побудови. Рима була беззаперечною літературною традицією, що зберігалася поетами, і правильність вірша, і майстерність митця визначалися його вірним римуванням. Сутність вірша також бачили у правильному створенні та поданні рими. Однак в цей період відбувається дивне революційне перетворення у цій сфері, яке одразу здивувало всі літературні кола, – з'являються мелодійні вірші, що мають поетичний зміст та образність, але не мають рими й не дотримуються правил арузу щодо месри. Тобто поети стали вживати короткі та довгі месри, що у минулому було неприпустимим. Про мостазад ми не говоримо.

У розвитку поезії та улюблених поетичних мотивів літераторів з'явився новий погляд на спільноту та її розуміння. Це мало було статися, тому що за словами Мовлана: "Життя змінюється, суспільство також змінюється". Таким чином, літератори в цей історичний відрізок часу пішли шляхом, про який потім Сепехрі сказав: "Треба омити очі і подивитися по-іншому, треба промити слова, слова повинні бути самим вітром, самим дощем".

Отже, літературна арена Ірану через суспільні зміни та перетворення потребувала перегляду всього. Треба було подивитися на світ і те, що його оточує, з іншого боку та з інших позицій. Так і сталося, і тому виник новий стиль. Так з'явилась революційна література як у поезії, так і в прозі. Перехід від старої літератури до нової не був простим, виникла довга суперечка між прибічниками традиційності та тими, хто прагнув нового. Були конфлікти та угоди, навіть і зараз така суперечка ще триває. І зараз є люди, які заперечують існування сучасної літератури і проголошують її позбавленою справжньої літературної цінності. Проте незважаючи на цей факт, сьогодні новий революційний вид літератури та погляду на оточуючий світ, а також новий стиль літературної перської мови мають серйозний вплив на літературне життя Ірану.

Звичайно, першими поетами, що змінили літературні традиції в результаті суспільних і культурних перетворень, були Ешкі, Лахуті та Ірадж, про яких ми розповіли. Але справжнім засновником нового стилю можна вважати Такі Раф'ата, який у газеті "Таджаддод" публікував свої статті, як , наприклад, "Літературний переворот", де йшлося про виникнення нового літературного стилю та погляду в іранській літературі.

Деякі літератори нового покоління, як Такі Раф'ат, вважали, що перська література заважала нововведенням, і говорили, що треба змінити такі літературні підходи. (15). Сам Такі створив бейт віршів, який відрізняється виглядом, формою від минулих поетичних творів. Наприклад, не витримується рівновага між месрами. Таке нововведення Такі зробило його відомим і навіть викликало появу нової поетичної школи під назвою "Школа Раф'ата". Саме в час, коли він працював редактором газети "Таджаддод", він і створив основу цього руху, опублікувавши гострі та сильні статті (16). Тоді ж Алі Есфандійарі, відомий під іменем Німа Юшидж, написавши "Бліду казку", відкрив Новий період у сучасній перській літературі (17).

Іншими засновниками вірша Німа були Джафар Хаменеї та пані Шамс Касмаї. Хаменеї першим побудував вірші за зразком чхарпаре, його поетичне мислення також відрізнялось від стилю попередніх поетів. Шамс Касмаї мешкала в Ашгабаді, вона вивчила російську та турецьку мови і співробітничала з Такі Раф'атом по виданню газети "Таджаддод". У нечисленних віршах, що залишились від неї, не витримана рівновага меср та рима, ці вірші майже копіюють європейську поезію ...(18)

Поетичні зміни в епоху вірша Німа можна охарактеризувати з трьох точок зору:

1. З точки зору змісту вірш вважався засобом відображення життя. Поет повинен бути дитиною свого часу. Тому для поезії своєї епохи Німа Юшидж пропонував теми суспільного змісту.

2. З точки зору мислення Німа вважав, що поет повинен замість того, щоб слухати, бачити. Тобто замість розумових та символічних картин, він створював об' єктивні образи, замість штучних форм та повторення змісту, він використовував досвід.

3. Форма та стиль вірша також повинні були змінитися. Розмір та рима повинні були слідувати ним та формуватися згідно поетичних почуттів та хвилювань. Німа вважав, що розмір і рима – необхідні складові вірша. Він порівнював вірш без рими з людиною без кісток. Проте, на його думку, не слід ставити риму в чітко визначеному місці, а лише там, де буде треба. Аруз також, за Німою, є обов'язковим для поезії – звичайно, як засіб праці поета, а не як необхідність для самої поезії (19).

Однією з основних особливостей вірша давнього стилю було дотримання "рівноваги розміру меср" і дотримання "поезії на основі повторення рими". Це стало правилом традиційного вірша на довгі роки. Але в новому вірші, відомому під назвою "Німа", ці два принципи забулися і не дотримувалися, що привело до появи нового стилю. Автор книги "Мій будинок – хмарний" вбачає стабільність традиційного вірша, на відміну від деяких поверхових змін, у трьох непорушних принципах: вигляд та форма, стабільна протягом століть, літературна мова, що сформувалась відповідно формі, а також значеннєвість, яка створює відмінність поезії від прози. В аналізі вірша "Німаї" говориться: "Основа нововведення у вірші "Німаї" полягає у заснуванні трьох нових принципів, що призвели до зруйнування трьох принципів традиційного вірша. Вільні білі вірші й мають в основі форму традиційного вірша, що ж до рівноваги розміру бейтів та меср всіх бейтів, яка лежить в основі поезії з повторенням рими, то з відходом від цих принципів, вірш повністю змінився. Літературна мова давнього вірша була поступово сформована на принципах красномовства, правди та умов лаконічності, з точки зору давніх літераторів, у цьому вона базувалась на трьох основних системах: фонетичній, лексичній і граматичній. Обмежені форми давнього вірша базувалися на цих постулатах. Якщо не брати до уваги ці умови та правила, закрити очі на основи лаконічності та красномовства, принцип донесення смислу і значення у багатьох цих віршах не брався до уваги, а створенням символічної мови зводився навіть до приховання смислу або його викривлення" (20).

Новий вірш має три види:

Вільний вірш – той, що має розмір арузу, але місце розташування рими не є визначеним. Вірші Німа Юшиджа, Ахвана Салеса, Форуг Форрогзад, Сохраба Сепехрі (кожен зі своїм особливим стилем) відносяться саме до цієї групи.

Білий вірш, хоча і є ритмічним, не має класичних відповідників розміру арузу, місце розташування рими в ньому також не є визначеним. Серед відомих поетів, що писали цим стилем, можна назвати тільки Ахмада Шамлу.

Вірш нової хвилі не тільки не має відповідників розміру арузу, але зазвичай не є також ритмічним і не має рими. Цей стиль відрізняється від прози тільки способом подання теми та особливою манерою висловлення думок, тобто образною поетичною мовою. Вірш нової хвилі відомий своєю складністю та важкістю сприйняття.

Серед цих трьох стилів найбільшу популярність здобув саме вільний вірш. Останнім часом від взаємодії нового вірша з традиційною поезією сформувався новий стиль, який можна назвати новим традиційним віршем (21).

Як вже було сказано, до Німа новим віршем писали Таті Раф'ат, Джафар Хаменеї та Шамса Кесмаї, але ця назва перейшла у назву "Німа", а самого поета стали називати "головою нового вірша" та "батьком нового вірша". Поезія Німа, а особливо його твір "Казка" стали початком формування в перській літературі іншого стилю.

Однією з важливих особливостей "віршів Німа" є те, що вони мають назву і поет завжди розповідає в них історію їхнього написання. Ця особливість менше простежується у перському традиційному вірші. Це має велике значення, тому що полегшує вивчення літературними критиками ходу думок поета (22).

У поетичному стилі "вірш Німа" поети звертаються більше до суспільних проблем і шукають шляхи їхнього вирішення. У цій поезії, крім того, більше проявляються почуття та душевні хвилювання. Звичайно, у цьому новому стилі присутні й деякі ознаки традиційних стилів. Зокрема, вірші Мехді Ахван Салеса та Шамлу мають ознаки хорасанського стилю, у віршах Форуг та Сепехрі присутні ознаки іракського стилю, в стилі нової хвилі є ознаки індійського стилю, а у віршах Малекошшоарає Бахара наявні ознаки стилю епохи повернення.

Прибічники Німа продовжують його справу і тому зараз пишеться чимало такого роду віршів, з числа поетів можна назвати Ахмада Шамлу, Сохраба Сепехрі, Сійавоша Касраї, Ісмаїла Шахруді, Мехді Ахвана Салеса, Форуг Форрогзад та інших, які розпочали розвиток цього нового поетичного жанру.

Німа Юшидж. Його основне ім'я – Алі Есфандійарі. Він народився в 1895 р. у селі Юш, що у Мазандарані. Свої дитячі роки поет провів на лоні багатої природи Мазандарану. Йому було дванадцять років, коли він разом зі своєю сім'єю приїхав до Тегерана та після того, як закінчив початкову школу, для оволодіння французькою мовою вступив до школи "Сен Луї". Першим надрукованим віршем Німа є "Бліда казка". Помер поет у 1959 р. через запалення легенів у Тегерані (23). Ось зразок його вірша:

مي تراود مهتاب
مي درخشد شبتاب
نيست يک دم شکند خواب به چشم کس و ليک
غم اين خفته چند
خواب در چشم ترم مي شکند
نگران با من استاده سحر
صبح مي خواهد از من
کز مبارک دم او آورم اين قوم به جان باخته را بلکه خبر
در جگر ليکن خاری
از ره اين سفرم مي شکند.....

Світить місяць,
Блищить світлячок,
Навіть на мить сон не відлітає від людей.
Сум цих декількох сплячих
Порушує сон в моїх вологих очах
І, як і я, хвилює цих людей.
До мене приходить хвилюючий ранок.
Ранок просить в мене,
Щоб я людям передав вранішній вітер і пробудив їх.
Думка про це, ніби колючка в печінці,
Мучить мене.

Вірш, частина якого наведена, виражає суспільне становище поета і змальовує його суспільство як “тих, що сплять”, а поет не має спокою через сум від необізнаності цих людей. Ранок є образом того, що пробуджує та освічує свідомість суспільства. Він вимагає від поета, щоб той йшов за ним, щоб пробудити своїх сплячих сучасників. Але складнощі та випробування на цьому шляху є такими нестерпними, що поет порівнює їх з колючкою, встромленою йому в печінку....

Мехді Ахван Салес починає свою літературну творчість з написання віршів у хорасанському стилі. Цей поет дуже сильно любив давню літературу, зокрема великий шедевр Фірдоусі “Шахнаме”. Разом з тим він дуже рано захопився поезією Німа, і його поетичний талант у цій галузі зріс з написанням збірок “Зима” та “Закінчення Шахнаме”. Вірш “Зима” показує суспільне становище того часу. У формі алегорій поет яскраво змальовує свою сучасність.

سلامت را نمي خواهند پاسخ گفت
سرها در گريبان است
كسي سر بر نيارد كرد پاسخ گفتن و ديدار ياران را
نگه جز پيش پا را ديد نتواند
كه ره تاريک و لغزان است
و گر دست محبت سوی كس يازی
به اكراه آورد دست از بغل بيرون
كه سرما سخت سوزان است (24)
.....

Він говорить – ніхто не відповідає.
Голови в комірцях.
Той, хто не піднімає голови, щоб відповісти та побачити друзів,
Може бачити тільки у себе під ногами,
Тому що дорога є темною та слизькою.
Але якщо ти даси руку дружби комусь,
Він з ненавистю простягне руку з-під пахви.
Усюди пронизливий холод.

Ахван є поетом, який, критично дивлячись на суспільно-політичне становище, обговорює його проблеми.Саме тому його вірші мають соціальне забарвлення. Задушливе суспільство свого часу він порівнює з холодом і ненавистю, з темним та слизьким шляхом.

Сахраб Сепехрі. Народився в Кашані 1928 р. Успішно пройшов курс навчання малюванню і, зважаючи на свій поетичний талант, плідно поєднує у своєму розумі та почуттях поезію з образотворчим мистецтвом, будучи одним з найкращих митців нового стилю. У його віршах проблискує щирість, що виражає його духовний світ. На поезії Сахраба Сепехрі почувається вплив східної релігійної філософії, який дехто вважає результатом впливу буддистського вчення. Можливо, вплинули його подорожі, здійснені на схід. Поет дивиться на природу іншим поглядом. Найпотворніші речі для нього мають смисл, красу та певну місію. Вільна поетична уява дала йому перевагу над іншими поетами: його вірш є вільним і більш мелодійним, ритміка поезії є кращою, ніж в інших поетів. Лаконічність його віршів впливає на розум та душу читача, доносячи до нього думки поета. У віршах Сахраба можна побачити розчарування від проявів цивілізації, позбавленої любові й духовності, та від атмосфери того часу. Поета притягує невинна природа, яка є місцем любові та чистоти, саме з цими думками він дає своїм віршам життя і духовність. Сепехрі те, що бачить, виражає легко . Помер поет у 1980 р. від раку. Його твори видані у вигляді окремих видань, а також у збірці “Вісім книжок”. Ось зразок його поезії:

نشاني
خانه دوست كجاست؟ در فلق بود كه پرسيد سوار
آسمان مكثي كرد
رهگذر شاخه نوری كه به لب داشت به تاريكي شنها بخشيد
و به انگشت نشان داد سپيداری و گفت:
نرسيده به درخت
كوچه باغي است كه از خواب خدا سبز تر است
و در آن عشق به اندازه پرهای صداقت آبي است
مي روی تا ته آن كوچه كه از پشت بلوغ، سر به در مي آرد
پس به سمت گل تنهايي مي پيچي
دو قدم مانده به گل
پای فوّاره جاويد اساطير زمين مي ماني
در صميمّيت سيّال فضا، خش خشي مي شنوی
كودكي مي بيني

رفته از کاج بلندی بالا، جوجه بردارد از لانه نور
و از او مي پرسي
خانه دوست کجاست. (25)

Адреса
– Де будинок мого друга? –
На світанку подорожній запитав.
Небо трішки помовчало,
Потік світла з його рота вказав на темний пісок,
Він пальцем вказав на тополю і сказав:
– Не доходячи до дерева,
Це зелена вулиця, що зеленіша від Божого сну.
В ній любов, як крила спокійної вірності.
Піди до кінця цієї вулиці, а після досягнення зрілості увійди,
Потім поверни у бік квітки самотності –
Тут залишається два кроки до квітки
Біля вічного фонтану земних міфів. Залишайся
У щирості рідкого повітря, прислухайся –
Побачиш дитину.
Ця дитина полізе на високу ялинку, щоб взяти пташку зі світлого гнізда,
У неї спитай,
Де будинок мого друга.

Цей вірш є відомим філософським віршем Сахраба, який містить такі складові елементи: поет шукає будинок друга, питає його адресу у мандрівника, що стоїть у світлі (на світанку). Це питання є важливим, і небо також зупиняється. Старий відповідач, що має світлі слова на губах, з порадами просвітлює темряву того, хто запитує, та просвіщає його. Тополя також є величним образом. Сад, любов, вірність – високі поняття. Блакитний колір виражає спокій, зелений колір – чистоту. Квітка самотньості – це самотній світ, тобто відхід від усіх земних потреб. Його прозорий переляк – це світ подиву, який він отримує в кінці, цей подив як пізнання, подив від величності, а не від незнання. Дитина у філософії – невинна людина, на основі цього поет вважає, що кожна людина, повертаючись до первісної чистоти, знайде дорогу до будинку друга та дійде до вічного коханого (бога). Дитина і світле гніздо – це повернення до первісного очищення, шлях за адресою друга – знаходження вічної любові.

Разом з новим віршем Німа традиційний вірш не зникає і продовжує своє існування. Найбільших зусиль в цьому напрямі докладали супротивники нового стилю. Хоча традиційний вірш все ще будувався на основі старих поетичних форм, зміст його насправді зазнав впливу соціальних та часових чинників і не був схожий на колишні придворні та вихвальні вірші. Цей поетичний стиль, як і нові вірші Німа, був віддзеркаленням часу, а також показником соціальних проблем і внутрішніх почуттів поета. Традиційний стиль був продовжений поетами Малекошшоара Бахаром, Парвіном Еетесамі, Шахрійаром, Хушанг Ебтехаджем, Хаміді Тиразі, Амірі Фірузкухі, Хабібом Йакмаї, Рахі Моайарі, Пажманом Бахтійарі, Натель Ханларі, Мехрдад Авеста, Шахрохі, Сабзварі, Алі Моаллемом та ін. Аналіз творчості кожного з цих великих поетів є темою іншої роботи, де ми зможемо приділити досить багато місця і уваги кожному з них.

Говорячи про сучасну літературу, слід згадати і сучану прозу, в якій також виник новий стиль і нові форми. З'явились також і нові відомі письменники, що написали цінні й вічні прозові літературні твори. Слід зазначити значний розвиток дитячої та юнацької літератури, казкової літератури та драматургії. Зараз видається велика кількість таких творів. Мохаммад Джафар Йахакі у книзі "Як спраглий глечик" говорить про сучасну перську літературу за межами Ірану, зокрема про літературу Афганістану і Таджикистану як про літературу двох географічних областей, де говорять перською мовою. Така увага є доречною, зацікавлені можуть звернутися до вищевказаних джерел, щоб познайомитись з цією літературою.

Крім того, велика література епохи Ісламської революції займає особливе та передове місце у сучасній перській літературі. Це література, що з'явилась у розпалі формування

священної Ісламської революції іранського народу. Як зазначено вище, створення кожного стилю є результатом соціальних змін та перетворень, тому внаслідок звершення Ісламської революції, започатковується література революційної епохи, яку також іноді називають літературою опору, жертовності та мученицької смерті. Це література, що була виразником мусульманського бойового духу іранців по відношенню до регіонального та світового авторитаризму, тому що ця революція була революцією скривджених та знедолених. Ця революція одразу перевернула світ та звільнила країну від регіональних та світових агресорів, а самих їх зганьбила. Під час цих подій сформувалась література, що стала виразником національної мужності, відваги й жертв нації, яка, проливши кров своїх найкращих синів, зростила молоді паростки свободи, незалежності та Божої влади й, віддавши життя, захистила їх.

Література революційної епохи – це література, де виблискують найкращі почуття та душевні пориви. Ця література, особливо поезія, займає почесне місце у перській літературі, вона несе на собі священний герб нації. Поети цієї епохи, зрозумівши становище країни того часу, поєднавши священні ідеї, священну війну, а також священні почуття та поривання, створили невмирущі вірші, виконавши таким чином свій обов'язок перед людьми та батьківщиною. Є надія, що за нагоди цей прошарок сучасної літератури, який тільки почав своє життя і набирає сили, буде проаналізований і висвітлений у публікаціях.

Примітки:

1 - 13-12 سبک شناسي شعر ، دکتر سيروس شميسا ، ص

2. Див. вище ст. 305.

3. Див. вище ст. 339-340.

4 - 22-20 چون سبوی تشنه، دکتر محمد جعفر ياحقي، ص

5. Див. вище ст. 15.

6. Див. вище ст. 29.

7. Див. вище ст. 66.

8. Див. вище ст. 46.

9 - ادبيات معاصر ، دکتر اسماعيل حاکمي، ص 23

10 - چون سبوی تشنه، دکتر محمد جعفر ياحقي، ص71

11 - ادبيات معاصر ، دکتر اسماعيل حاکمي، ص 29

12 - چون سبوی تشنه، دکتر محمد جعفر ياحقي، ص 39

13. Див. вище ст. 53.

14 - ادبيات معاصر ، دکتر اسماعيل حاکمي، ص 35

15 - چون سبوی تشنه، دکتر محمد جعفر ياحقي، ص 81

16. Див. вище ст. 82.

17. Див. вище ст. 85.

18. Див. вище ст. 82-84.

19. Див. вище ст. 99-100.

20 - خانه ام ابری است، دکتر تقي پورنامداريان، ص 17

21-346 سبک شاسي شعر ، دکتر سيروس شميسا، ص

22- 115 چون سبوی تشنه، دکتر محمد جعفر ياحقي، ص

23 -57 ادبيات معاصر ، دکتر اسماعيل حاکمي، ص

24 - چون سبوی تشنه، دکتر محمد جعفر ياحقي، ص121

25- ادبيات معاصر ، دکتر اسماعيل حاکمي، ص139

Бібліографія:

1- پورنامداريان، تقي. خانه ام ابری است (شعر نيما از سنت تا تجدد) . انتشارات سروش. چاپ اول. تهران1377

2- حاکمي، اسماعيل. ادبيات معاصر. انتشارات دانشگاه پيام نور. چاپ سوم. تهران1375 .

3- حقوقي ، محمد. مروری بر تاريخ ادب و ادبيات امروز ايران. انتشارات قطره. چاپ دوم. تهران1377 .

4- سبحاني ، توفيق. تاريخ ادبيات 4. انتشارات دانشگاه پيام نور. چاپ ششم. تهران 1375.

5- شمس لنگرودی، محمد. مکتب بازگشت. انتشارات مولف. چاپ اول. تهران 1372.

6- شميسا، سيروس. سبک شناسي شعر. انتشارات فردوس. چاپ دوم. تهران 1375.

7- ياحقي، محمد جعفر. چون سبوی تشنه. (تاريخ ادبيات معاصر فارسي). انتشارات جامي. چاپ سوم. تهران 1375

А.М. Эмирова

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ КРЫМСКОТАТАРСКОЙ ФИЛОЛОГИИ

Репрессии, которые в течение полувека проводились советским тоталитарным режимом по отношению к крымским татарам, нанесли огромный ущерб их языку и художественной литературе. В условиях ссылки язык перестал выполнять все свои социальные функции, кроме одной – "семейного" языка, вследствие чего распалась стилистическая система языка. Из словарного состава исчезли – за невостребованностью в новых условиях проживания – огромные пласты слов, связанных с традиционными для крымских татар формами жизнедеятельности: табаководством, отгонным животноводством, промышленным садоводством, виноградарством и др. На их место мощным потоком хлынули русизмы, интернационализмы и заимствования из местных языков (узбекского, таджикского и проч.).

Начало регулярных изданий художественной литературы на крымскотатарском языке можно отнести к 1970 г., однако количество изданных книг за все время ссылки и их совокупный тираж равняются примерно годовой книжной продукции и годовому тиражу довоенного времени [Граннес 1994, *4*].

Репрессии коснулись не только языка и художественной литературы, но и науки – филологии: был наложен запрет на научное осмысление и описание крымскотатарского языка и художественного слова. В каком же состоянии находится сегодня крымскотатарская филология с ее двумя разделами – языкознанием и литературоведением?

Крымскотатарское языкознание

Целостной науки о крымскотатарском языке как самостоятельного частного языкознания в рамках тюркологии сегодня еще нет. Имеются лишь отдельные работы, посвященные исследованию частных языковых явлений и проблем. В области лексикологии, например, рассмотрены только проблемы происхождения крымскотатарской лексики [Меметов 1988, *19*], однако до сих пор не изучены такие лексические категории, как полисемия, синонимия, антонимия, омонимия, гиперогипонимия, семантические поля и др. Не описана крымскотатарская фразеология и свойственные ей категории [Эмирова 1999, *35*]. Отсутствуют работы в области фонологии: не определены разновидности (варианты и вариации) и соответственно количество гласных и согласных фонем, не описаны их дифференциальные признаки и т. д.

Фактически не исследована и звуковая сторона крымскотатарского языка: не определен характер словесного ударения (динамическое, долготное, тоновое или комбинированное?); не исследованы типы слогов и не разработана их комплексная типология; не выявлены характерные для крымскотатарского языка типы интонационных конструкций; не описаны на репрезентативном речевом материале такие фонетические явления, как редукция, аккомодация, ассимиляция, диссимиляция и др.

Фонемный состав и звуковой строй языка сегодня невозможно изучать и адекватно описывать без использования соответствующих экспериментальных методов, специальной записывающей и анализирующей аппаратуры. Эти задачи могут быть выполнены только в лабораторных условиях. Такой лаборатории не существует.

Самым значимым в коммуникативном аспекте участком языковой системы является грамматика. Морфология, словообразование и синтаксис крымскотатарского языка описаны лишь в прикладных целях – применительно к нуждам школьного и частично вузовского преподавания [Акъмоллаев 1989, *17*]. Отсутствуют монографии теоретического характера.

Выше речь шла об изучении языковых явлений в синхронии, то есть современного состояния языка новейшего периода. Предшествующие же этапы развития языка (старокрымскотатарский язык XIII – XIX вв.) фактически не изучены. Можно назвать лишь краткий фонетический и лексический комментарий изданных В.В. Вельяминовым-Зерновым "Материалов для истории Крымского ханства", выполненный А.Н. Самойловичем [Самойлович 2000, *188–195*].

Крымскотатарский язык нового времени – первой половины XX в. – описан весьма фрагментарно [Самойлович 1916; Крымский 1930; Фазыл, Нагаев 2001]. Принимая во внимание уровень развития лингвистической мысли того периода, работы названных ученых нуждаются сегодня в переиздании с научными комментариями в системе координат лингвистики последнего времени.

Как было отмечено выше, основные участки крымскотатарского языка – звуковая сторона, грамматика, словарный и фразеологический составы, семантика – не описаны в полном объеме даже в рамках системно-структурной лингвистики, которая в последние два десятилетия стала постепенно уступать свои позиции новой научной парадигме – коммуникативной лингвистике.

Девизом коммуникативной лингвистики является "человек в языке", то есть мыслящий, чувствующий, говорящий, слушающий и интерпретирующий речь человек во всем объеме его комму-

никативных потребностей и интенций. Коммуникативная лингвистика – это интегральная наука, представленная сегодня комплексом составляющих с взаимодополняющими и частично перекрывающимися предметными областями: функциональной грамматикой, логическим синтаксисом, лингвистической прагматикой, теорией речевых актов, теорией референции, психолингвистикой, нейролингвистикой, лингвистической когнитологией, лингвокультурологией и др. Об исследовании крымскотатарского языка в рамках новой научной парадигмы говорить еще рано.

Развитие любого языка обусловлено потребностями общества. Процессы взаимодействия языка и общества во многом протекают стихийно. Ядерные участки языка – система фонем, грамматика, основной словарный фонд – развиваются по имманентным, то есть присущим самому языку, законам. Однако в языковой системе имеются и такие периферийные участки, в которых допускается сознательное воздействие общества.

Сегодня, после длительной вынужденной паузы в развитии крымскотатарского языка и науки о нем, вызванной известными социальными катаклизмами XX в., история предоставляет нам возможность оптимизировать развитие языка, воздействуя на его периферийные участки. К ним относятся: терминология, графика и нормативно-стилевая система (в аспекте кодификации норм литературного языка).

1. **Лингвистическая терминология** – обязательный концептуально-языковой инструментарий, способствующий адекватному описанию всех уровней языковой системы и оптимизации процессов изучения и преподавания языка. Наличие или отсутствие терминологии – объективный показатель уровня развития соответствующей науки.

В довоенные годы в Крыму была издана серия небольших русско-крымскотатарских переводных терминологических словарей (без дефиниций и иллюстративного материала) по таким учебным дисциплинам, как языкознание, литературоведение, математика, физика, химия и др. Используемая сегодня лингвистическая терминология крымскотатарского языка не вполне удовлетворяет практическим нуждам высшей и средней школы: отсутствует общеязыковедческая терминология; имеются терминологические лакуны в таких областях науки, как фонология, лексикология, фразеология, семантика; наблюдаются многозначность, синонимия и омонимия терминов, что является недостатком терминосистемы. Так, термин *дередже* используется в разных значениях: “залог” (*фииль дередже*ѕи – “залог” как глагольная категория), “степень сравнения” (*сыфат, зарф дередже*ѕи – “степень сравнения” прилагательного, наречия). Однокорневое слово *дередженик* означает “частица”. Гласные переднего ряда именуются эквивалентными терминами *йымшак*ъ или *ог сыра*, заднего ряда – *къвалын* или *арт сыра*.

Потребности развивающейся науки о языке, а также школьного и вузовского преподавания поставили на повестку дня проблемы создания разного типа филологических словарей, в том числе и словаря-справочника лингвистических терминов [Эмирова 1992]. Такое учебное пособие создано коллективом авторов под руководством и при непосредственном участии проф. А.М. Эмировой [Эмирова, Ганиева, Сейдаметова 2001]. Это первый справочник такого рода на крымскотатарском языке. Он включает в себя около 150 словарных статей, в которых толкуются основные понятия общего и крымскотатарского языкознания.

Сегодня ощущается острая нужда в толковых терминологических словарях на крымскотатарском языке и других сфер знания и производства: математики, физики, химии, медицины, машиностроения и др. В теории лексикографии давно разработаны пути и способы образования терминов: заимствование из других языков, в том числе калькирование разного рода (словообразовательное, семантическое, фразеологическое, синтаксическое), специализация (сужение или расширение) лексических значений единиц общенародного языка и т. д. При составлении крымскотатарских терминологических словарей других областей знания специалисты должны в обязательном порядке консультироваться с языковедами. Такие экспертные функции мог бы взять на себя авторитетный научный центр – НИИ крымскотатарского языка и литературы, который функционировал в Крыму до войны и восстановления которого в последние годы тщетно добивается крымскотатарская научная общественность.

2. **Графика** – совокупность графем, знаков препинания, ударения и др. – призвана адекватно отражать на письме звуковую сторону языка (речи). Однако ни в одном из существующих типов письма нет идеальной графики. Поэтому, а чаще по причине изменения социо- и геополитических условий в разных языках время от времени предпринимаются попытки оптимизации (реформы) графики.

Крымскотатарское письмо за последние 70 лет реформировалось несколько раз: до 1929 г. существовало арабское письмо, с 1929 по 1938 г. – латиница, затем кириллица, которой крымские татары пользуются по сей день. Эти реформы были продиктованы политическими соображениями – ускорить процессы советизации и ассимиляции нерусских народов России. Сегодня впервые за всю историю развития крымскотатарского языка представилась возможность провести реформу крым-

скотатарской графики, исходя не только из изменившихся геополитических условий (а они, действительно, кардинально изменились), но и из потребностей оптимизации процессов развития крымскотатарского языка и системы образования на этом языке.

Известно, что кириллица неадекватно отражает некоторые фонемы крымскотатарского языка. Так, фонемы <о> и <у> в некоторых позициях обозначаются буквами *ё* и *ю*, в других – буквами *о* и *у* (*огюз, кок, озь, кузь*). Определенные трудности связаны и с отражением на письме фонем <и> и <ы>: *кирпи* (произносится <кырпы>), *бир* <быр> и даже <бр>, *теткъикъ* <теткъыкъ> и др.

В апреле 1992 г. в Симферополе была проведена международная научная конференция, посвященная проблемам перехода на латинскую графику. Новый алфавит был разработан и принят в сентябре того же года, а в 1997 г. легитимирован Верховным Советом Крыма. Сегодня все еще функционирует кириллица, однако крымскотатарские средства массовой информации стали активно пользоваться новой графикой. При этом бросаются в глаза орфографические и пунктуационные расхождения в оформлении текстов. В связи с этим сегодня очень остро стоит вопрос о правилах транслитерации с кириллицы на латиницу (они еще не составлены), а заодно – об оптимизации крымскотатарской орфографии и пунктуации.

3. **Нормативно-стилистическая система** – это следующий участок языка, в котором допустимо сознательное воздействие общества. Любой национальный язык существует как совокупность социальных и территориальных вариантов. В крымскотатарском языке выделяют три основных территориальных диалекта: степной (кыпчакско-ногайская подгруппа кыпчакских языков), средний (кыпчакско-половецкая подгруппа кыпчакских языков) и южный (огузская группа), каждый из которых распадается на говоры и наречия. В основу литературного языка в конце 20-х годов XX в. был положен средний диалект.

Литературный язык, как известно, характеризуется стилистической дифференциацией, полифункциональностью, большей или меньшей обработанностью и нормированностью. Нормы литературного языка – это совокупность обязательных для всех носителей языка правил употребления языковых единиц в речи, их изменения, сочетания друг с другом, написания и произношения. Эти нормы должны быть кодифицированы, то есть систематизированы и описаны в монографиях, учебных пособиях и ортологических словарях. Нормы литературного языка призваны оптимизировать процессы языковой коммуникации – обеспечивать взаимопонимание между коммуникантами. Без единого литературного языка не могут развиваться образование, искусство, наука, общественно-политические институты.

Каково сегодня состояние крымскотатарского литературного языка и его норм? Более или менее непротиворечивый свод правил орфографии слов и словоформ разработан усилиями таких ученых, как У. Куркчи, А.Н. Гаркавец, А.М. Меметов и др. И тем не менее учителя средних школ, преподаватели вузов, писатели и журналисты испытывают большие трудности в этом плане, о чем свидетельствует разнобой в написании одних и тех же слов на страницах газет, журналов и учебных пособий.

Хуже обстоят дела с нормами орфоэпическими, грамматическими и словоупотребления. Нужны специальные ортологические словари (правильностей и трудностей) с разработанной системой транскрипции. До сих пор не составлен даже толковый словарь крымскотатарского языка, который призван регламентировать правильное употребление слов в речи (в соответствии с их лексическим значением), их написание, сочетаемость и в определенной степени – произношение.

Крымскотатарское литературоведение находится в еще более плачевном состоянии, нежели языкознание.

Имеющиеся работы в той или иной степени затрагивают проблематику всех трех разделов литературоведения – теории литературы, истории литературы и литературной критики. Однако крымскотатарское литературоведение как отдельная наука еще не сформировалось.

1. **Теория литературы** изучает общие законы развития литературы, ее роды и виды (жанры), структуру и язык художественных произведений, приемы и методы анализа текстов. Предметом теории литературы является также стихосложение.

Крымскотатарская художественная литература в теоретическом аспекте не описана. Следует дать подробное описание родов и видов литературы: эпоса, лирики, драмы – и свойственных им жанров. Неисследованной теоретической проблемой является взаимодействие крымскотатарской литературы со смежными литературами – арабской, персидской, османско-турецкой. В дальнейшем, как известно, крымскотатарская литература начала испытывать на себе влияние русской литературы, которое усилилось в начале XX в. и особенно во второй его половине. Это влияние прослеживается в преемственности как жанров, так и изобразительно-выразительных средств языка.

О сильном влиянии русской художественной литературы на свое творчество свидетельствует, в частности, известный писатель крымскотатарского зарубежья Дженгиз Дагджи: “Aslında Rus kűltűrű içinden çıktım. Rus kűltűrű ve edebiyatıyla beslendim. Eserlerimde (bazan bilerek, bazan da fark?nda olmadan).

Rus edebiyatının önemli etkisi oldu". ("Я вообще вышел из русской культуры. Я воспитан русской культурой и литературой. На мое творчество (осознанно или неосознанно с моей стороны) оказала значительное влияние русская литература") [Cengiz Dagci 1998, *33*].

Особенно сильное влияние русской и через ее посредство европейских литератур заметно в области крымскотатарской поэзии. Сегодня редко кто из поэтов пишет в традиционных восточных жанрах рубайи, месневи, касыда, газели; редко кто пользуется стихотворными размерами аруз и эджа. Более того, крымскотатарские поэты продолжают осваивать европейские поэтические жанры. (Пример тому – переводы сонетов А. Мицкевича на крымскотатарский язык, выполненные Ш. Селимом.) Крымскотатарское стихосложение – классическое и современное – как объект теории литературы нуждается в пристальном внимании и анализе ученых-литературоведов.

Отдельная теоретическая проблема – это творчество крымских татар, пишущих на русском языке: Л. Буджурова, Э. Куддусов, Я. Бекиров, Э. Байрамов, А. Эмирова, А. Шем, Э. Оразлы, Р. Аппазов, Р. Сейфулла и др. К этой же группе можно отнести писателей, творящих одновременно на крымскотатарском и других языках: на родном и русском – С. Эмин, Э. Амит, Н. Умеров, Э. Умеров, Р. Фазыл, Т. Халилов и др.; на крымскотатарском и узбекском языках – У. Эдемова, Ш. Алиев, И. Абдураман, С. Нагаев, А. Велиев и др. Какова диалектика взаимодействия в их творчестве национального содержания (крымскотатарской "картины мира", национальных ценностных ориентиров) и инонациональной формы? Каким образом в "поверхностной" (языковой) форме их текстов "кодируются" крымскотатарские этнокультурные феномены? Эти вопросы ждут своего теоретического осмысления.

2. **Истории литературы**, пожалуй, "повезло" более всего. Зачатки историко-литературных исследований творчества отдельных крымскотатарских писателей можно обнаружить в средневековых поэтических антологиях – тезкере. В них дана биобиблиографическая справка о придворных поэтах тюркского мира и краткая характеристика их творчества. Так, в антологии Лятифи (XVI в.) включена информация об одном крымском поэте, в антологию Кыналы-заде (XVI в.) и Салима (XVIII в.) – соответственно о трех и четырех поэтах; в антологии Фатина (XIX в.) имеются сведения о десяти крымских поэтах [Абдульваапов 1996].

Попытки описания отдельных периодов в истории крымскотатарской литературы, а также особенностей творчества некоторых писателей предпринимались и в начале XX в. Следует назвать работы А. Айвазова [1908], О. Акчокраклы [1920], А. Лятиф-заде [1927], Б. Чобан-заде [1928], А. Крымского [1930], А. Гирайбая [1935], А. Алтанлы [1935] и др. Работы названных авторов сегодня недоступны массовому читателю. Их обзор сделан в монографии И. Керимова [Керимов 1998], в которой на широком социально-политическом фоне показано развитие крымскотатарской литературы конца XIX–начала XX вв. Данная монография является первым комплексным исследованием крымскотатарской художественной литературы указанного периода, в котором анализ историко-литературных проблем с необходимостью дополнен оценкой художественных реалий. К данной монографии примыкают и научные исследования Ш.Э. Юнусова [Юнусов 1998].

Из антологий последнего времени следует указать на [Türkiye...1999; Къуртнезир 2000; Фазыл, Нагаев 2001]. Изданный в Анкаре (на турецком языке) 13-й том антологии тюркских зарубежных литератур [Türkiye...1999] посвящен крымскотатарской художественной литературе и устному народному творчеству. В антологии даны краткая биографо-библиографическая справка о 83 писателях (начала XIII – конца XX вв.) и образцы их текстов. Выделено два периода в развитии крымскотатарской литературы – ханский и послеханский (включая литературу последних лет).

Предварительная периодизация литературы намечена и в [Фазыл, Нагаев 2001], однако характеристика каждого периода крайне скупа и поверхностна. Так, литературе периода Золотой Орды уделено лишь 2,5 страницы текста, периода завоевания Крыма Россией – 1,5 страницы, периода "пробуждения" – 2,5 страницы и т. п.

Предстоит дать полновесное описание литературного процесса различных периодов развития крымскотатарской литературы – охарактеризовать различные литературные школы и направления в контексте социально-политических и культурных реалий данных периодов.

Особое внимание следует уделить крымскотатарской зарубежной литературе. Вынужденная эмиграция татар из Крыма имеет давние исторические корни. Наиболее выпукло эта тенденция обнаружила себя после завоевания Крыма Россией, когда насильственный захват земель, принадлежавших татарам, вынуждал их покидать родину.

В XX в. вынужденный исход татар из Крыма имел место в годы гражданской войны, затем – раскулачивания и коллективизации. Последняя волна эмиграции, связанная с военными событиями 40-х годов XX в., разбилась на два потока: один унес людей – через плен и концентрационные лагеря – в Европу, оттуда – в Америку, Турцию, Австралию, другой в одночасье – актом тотальной депортации – выплеснул оставшуюся часть народа (около 200000 человек) в восточные регионы бывшего Советского Союза.

На новых местах духовная культура крымских татар продолжала развиваться, хотя и более медленными темпами, питаясь национальными традициями, но одновременно испытывая на себе влияние окружающего культурного контекста. Крымскотатарская зарубежная литература до сих пор не осмыслена во всем ее объеме, не периодизирована и не описана как особый компонент культуры крымских татар. Сегодня есть основания говорить о крымскотатарской литературе так называемого "дальнего" и "ближнего" зарубежья. К первой относится творчество писателей, живших и живущих за пределами бывшего Советского Союза. Ко второй можно причислить творчество писателей, живших и живущих не в среднеазиатском регионе (в местах компактного расселения крымских татар после депортации), а в других регионах СССР.

В литературе "дальнего зарубежья" известны имена таких писателей, как Мемет Ниязий, Джафер Сейдамет, Мемет Муедин Севдияр, Фикрет Юртер Кырымлы, Дженгиз Дагджи и др. Творчество этих писателей – бесценное достояние крымскотатарской, общекрымской и общеукраинской культур, и в этом качестве оно должно быть объективно описано и по достоинству оценено [Эмирова 1997, *28*; 2000, *31*]).

3. Наиболее слабым участком крымскотатарского литературоведения является **литературная критика**, призванная интерпретировать и оценивать художественные произведения с позиций социальных и общекультурных задач того или иного времени [Литературный... 1987, *169, 198*]. К исследованиям литературно-критического характера можно отнести работы [Керим 1998; Крымский 1930; Чобан-заде 1928], в которых охарактеризован литературный процесс начала XX в.

И наконец, самая важная общефилологическая проблема – **литературный язык** как первоэлемент художественной литературы. Возрождение и развитие национальной культуры, в данном случае – крымскотатарской национальной литературы, предполагает наличие развитого литературного языка.

Как сообщалось выше, крымскотатарская литература, и соответственно письменно-литературные формы языка, имеют многовековую историю и традиции. Сохранились образцы официальных документов (ханских приказов, международной переписки), деловых бумаг (дарственных, купчих, уставов ремесленных цехов и др.). Дошли до наших дней также прекрасные образцы средневековой дворцовой лирики XVII в. Старокрымский письменный язык той эпохи находился под сильным влиянием общетюркского литературного языка. Литературные традиции Джучиева улуса, по мнению А.Н. Самойловича, соседствовали в нем с чертами османско-турецкого литературного языка [Самойлович 2000, *189*], что проявлялось, в частности, в обилии арабско-персидских лексико-фразеологических и грамматических категорий и форм. В целом эти тексты были далеки от живых народных говоров. Даже в начале XX в., по наблюдениям А.Н. Самойловича, письменно-литературный язык становился "…понятен крымским татарам только после специального его изучения" [Самойлович 1916, *11*].

Письменные формы литературного языка конца XIX – начала XX вв. не отличались однородностью: некоторые тексты были ориентированы на турецкий литературный язык (по мнению А. Крымского, таким был язык газеты "Терджиман" И. Гаспринского [Крымский 1930]), другие были исполнены на разных крымских диалектах. Как известно, в середине 20-х годов XX в. было принято решение о переориентации литературного языка на средний диалект. Предполагалось, что дальнейшее развитие литературного языка будет происходить путем отказа от арабско-иранских элементов при разумном сочетании наиболее коммуникативно значимых единиц из кыпчакских и огузских говоров Крыма.

Процессы становления крымскотатарского литературного языка были прерваны войной (1941–1945 гг.) и тотальной депортацией народа.

Сегодня к литературному языку предъявляются иные требования: он в первую очередь должен выполнять социально-консолидирующую функцию, то есть способствовать объединению крымских татар, говорящих на разных территориальных диалектах, в сильную нацию с развитой культурой. В этих условиях литературный язык понимается как обработанная и нормированная форма общенародного языка, имеющая наддиалектный характер. (О нормах литературного языка см. в разделе "Крымскотатарское языкознание"). Без развитого литературного языка не может быть высококачественной художественной литературы и науки о ней – литературоведения во всех его ипостасях.

Как видно из сказанного, многие участки крымскотатарской филологии ждут своего исследования. Медленные темпы развития филологической науки объясняются отсутствием высококвалифицированных ученых и необходимых условий для их подготовки (сегодня работают три доктора и пять кандидатов филологических наук, трое из которых подготовлены в последние два года). Следует наконец создать благоприятные условия для развития крымскотатарской филологической науки: увеличить количество мест в целевой аспирантуре, установить достойную оплату труда аспирантов и их научных руководителей, выделить специальные гранты для создания учебной и научной литературы на крымскотатарском языке и др.

ЛИТЕРАТУРА

Абдульваапов Н.Р. Османские тезкере // **Крымский музей 1995–1996**. Симферополь, *1996*.

Айвазов А.С. Миллий Кърым эдебиятындан // **Ватан хадими**. Карасубазар, *1908*. № 21.

Алтанлы А. Шамиль Тохтаргъазы ве Асан Чергеев // **Большевик ёлу**. Акъмесджит, *1935*. № 4, 6–10.

Акъмоллаев Э. **Кърымтатар тилининь амелияты**. Ташкент, *1989*.

Акъчокъракълы О. Кърым тюрк-татар эдебиятынынъ къыскъаджа тарихчеси // **Миллет**. Акъмесджит, *1920*. № 6.

Гаркавец А.Н. Очерк крымскотатарской фонетики, морфологии и орфографии // Ш.А. Асанов, А.Н. Гаркавец, С.М. Усеинов. **Крымскотатарско-русский словарь**. Киев, *1988*.

Гирайбай А. **Кърым эдебиятына бир бакъыш**. Кърым шаирлери. Костендже, *1935*.

Граннес А. **Опыт библиографии советской художественной литературы на крымскотатарском языке с первых изданий в ссылке до конца советского периода (1957–1991)**. Норвегия, Берген, *1994*.

Керим И.А. **Медений эснас (1920–1938).** Симферополь, *1997*.

Керим И.А. **XIX асырнынъ сонъу ве XX асырнынъ башына къырытатар бедий сёзюнинь эврими**. Симферополь, *1998*.

Керим И.А. И. Гаспринскийнинъ "Молла Аббас" романы акъкъында // **И. Гаспринский. Молла Аббас**. Т. 1. Симферополь, *2001*.

Кримський А.Ю. Неоднакові групи татарських наріччів у Криму – на надбережному й гірському півдні та на степовій півночі. Стан дослідів над ними // **А.Е. Кримський. Тюрки, Їх мови та літератури. Тюркські мови**. Вип. II. Київ, *1930*.

Кримський А.Ю. та ін. **Студії з Криму, I–IX**. Історія ханства, взаємовідносини з Україною, нарис кримськотатарського письменства. Київ, *1930*.

Къуртнезир З. **Къырымтатар эдиплери**. Омюр ве яратыджылыкълары акъкъында къыскъа малюматлар. Симферополь, *2000*.

Литературный... **Литературный энциклопедический словарь**. Москва, *1987*.

Лятиф-заде А. Къырымтатар эдебиятынынъ сонъки деври акъкъында // **Окъув ишлери**. Акъмесджит, *1927*. № 4–5.

Меметов А. **Татар тили грамматикасынынъ практикумы**. Ташкент, *1984*.

Меметов А.М. **Источники формирования лексики крымскотатарского языка**. Ташкент, *1988*.

Меметов А.М. **Лексикология крымскотатарского языка**. Симферополь, *2000*.

Самойлович А.Н. **Опыт краткой крымскотатарской грамматики**. Петроградъ, *1916*.

Самойлович А.Н. К истории крымскотатарского литературного языка // **А.Н. Самойлович Избранные труды о Крыме**. Симферополь, *2000*.

Усеинов Т.Б. **Къырымтатар эдебиятынынь орта асырлар девири**. Симферополь, *1999*.

Фазыл Р., Нагаев С. **Къырымтатар эдебиятынынъ тарихы**. Симферополь, *2001*.

Чобан-заде Б.В. **Къырымтатар ильмий сарфы.** Акъмесджит, *1925* (На араб. языке).

Чобан-заде Б.В. **Сонъ девир къырымтатар эдебияты. Тенкъит теджрибелери**. Акъмесджит, *1928* (На араб. языке).

Эмирова А.М. Крымскотатарский язык: последствия геноцида // **Кримські татари: історія і сучасність**. (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу). Матер. міжнар. наук. конф. (Київ, 13–14 травня 1994 р.) Київ, *1995*.

Эмирова А.М. Языковая ситуация в Крыму и насущные проблемы возрождения крымскотатарского языка // **Культура народов Причерноморья**. Симферополь, *1997*. № 1.

Эмирова А.М. Крымскотатарская зарубежная литература как феномен крымской культуры // **Диалог культур: этнические реалии и будущее Крыма**. Междунар. научно-практ. конф. Сб. ст. Симферополь, *1997*.

Эмирова А.М. Крымскотатарская лексикография: современное состояние и перспективы развития // **Культура народов Причерноморья**. Симферополь, *1998*. № 3.

Эмирова А.М. Сопоставительная характеристика фразеологии русского и крымскотатарского языков: универсальное и специфическое // **Культура народов Причерноморья**. Симферополь, *1999*. № 6.

Эмирова А.М. Феномен Дженгиза Дагджи // **А.М. Эмирова. Крым – любовь и боль моя.** Симферополь, *2000*.

Эмирова А.М., Ганиева Э.С., Сейдаметова Н.С. **Къырымтатар тили тильшынаслыкъ терминлернинъ лугъаты**. Симферополь, *2001*.

Юнусов Ш.Э. **Кримськотатарська поезія 1920 років**: Автореф... канд. філол. наук. Київ, *1998*.

Cengiz Dağcı. **Hatıralarda Cengiz Dağcı** (Yazarın Kendi Kaleminden). Ankara, *1998*.

Emirova A. Kontrastive Analyze somatischen. Phraseologie im Russischen und Krimtatarischen // **EUROPHRAS–95**. Europäische Phraseologie im Vergleich: Gemeinsames Erbe und Kulturelle Vielfalt. Bochum, *1998*.

Türkiye... Türkiye Dişındakı Türk **Edebiyatları Antolojisi**. 13. Kırım Turk-Tatar Edebiyatı. Ankara, *1999*.

В.А. Бушаков

ОГУЗО-ТУРКМЕНСЬКИЙ КОМПОНЕНТ В ЕТНОГЕНЕЗІ КРИМСЬКИХ ТАТАР

Спрадавна Криму притаманна поліетнічність, обумовлена поділом його території на такі природно-географічні зони: степову, нагірну, Керченський півострів та Південнобережжя. Зональні природні умови формували господарський устрій, побут і культуру населення, визначали етногенетичні процеси і процеси державотворення.

У доісторичну добу в гірській частині Криму сформувалася кизил-кобинська археологічна культура, котра належала таврам, а решту півострова займали степові доскіфські племена, вірогідно, іраномовні, як і таври [Степи... 1989, *29–32, 80–83*; Храпунов 1995, *9–25*]. В античну епоху на Керченському півострові існувало Боспорське царство, гори і Південний берег Криму займали таври, південно-західною частиною володів Херсонес, передгір'я і степ належали Скіфському царству зі столицею в Неаполі, що знаходився на місці сучасного городища Керменчік у Сімферополі [Античные государства... 1984, *45–71*; Степи... 1989, *125–140*].

Напередодні монгольського завоювання в нагірному Криму мешкали алани, що інтегрувалися в румейську релігійну і мовну спільність, а степ займали кипчаки-половці. В золотоординську епоху в Криму оселилися тюрко-монгольські племена й роди, імена котрих збереглися у назвах сіл північного передгір'я і гірських долин: *Байдар, Албат, Актачи, Бадрак, Кояш, Карач, Курчи, Даїр, Бітак, Вейрат, Калмук-Кари, Чуюнчи, Найман, Аргин, Конрат, Баксан, Тайган, Тама, Уйшун* та ін. У топонімії Південного берега немає жодного тюрко-монгольського етноніма, оскільки степовики там не селилися через відсутність умов для ведення скотарського господарства.

За часів середньовіччя передгір'я і степ належали Кримському ханству, південно-західна частина півострова – князівству Феодоро, Південнобережжя перейшло від Візантії Генуезькій республіці. У 1475 р. генуезькі володіння в Криму і Феодоро загарбала Османська імперія, утворивши тут свій санджак із центром у Кафі, що проіснував до 1774 р. Трьохсотлітнє османське панування у Південному Криму призвело до ісламізації й мовної асиміляції частини християнського грекомовного населення. У санджаку оселялися вихідці з Анатолії та північно-західного Кавказу, про що свідчать археологічні матеріали [Мыц 1991] і топоніміка: етнонім *черкес* в назвах багатьох урочищ і селищ; ойконіми *Харатук* CwTr&, пов'язані з убихським етнонімом *варданe* та етноойконімом *Арадук* в Абхазії; ойконім *Тувак*, що етимологізується з адигейського *тIуакI* "долина межи гір", "межиріччя". Кримський хан Сагіб-Ґірей (вбитий в 1554 р.), здобувши перемогу над астраханським ханом Ягмурджи, переселив з його володінь до степового Криму ногайців [Негри 1844, *384*].

Дотатарське населення нагірної частини Криму А. Якобсон охарактеризував так: "Населення цього краю не можна назвати ні грецьким, ні готським, ні аланським. Не можна назвати його і праболгарським. Різні народності краю, довгий час перебуваючи в постійному спілкуванні й тісній взаємодії, неминуче зливалися, створюючи єдиний етнічний сплав. Епоха інтенсивного зростання сільських поселень в Тавріці – VIII–IX ст. – це час формування в країні єдиної середньовічної народності, в котрій розчинялися різні етнічні елементи, в тому чи іншому ступені грецизовані" [Якобсон 1970, *194*]. Тюрко-монгольські родоплемінні групи, що осіли в нагірному Криму, сприйняли від автохтонного етносу сільську територіальну общину, котра склалася тут в глибокому середньовіччі [Якобсон 1970, *168–169*]. Саме в північному передгір'ї між Старим Кримом, який був першою столицею Кримського юрту, і Бахчисараєм, столицею Кримського ханства, – цей район називається *orta yolaq* "середня смуга" – в результаті змішування прийшлих тюрко-монгольських племен з місцевим дотатарським населенням сформувалося ядро кримськотатарського етносу.

При безперервних міграціях на півострів різномовних народів древній етнолінгвістичний поділ Криму неухильно оновлювався. Ось що пише історик Кримського ханства В.Смирнов: "... тюркське населення в Криму становить неабияке розмаїття, яке позначилося як на зовнішній будові тіла, особливо в рисах обличчя, так і на фонетичній структурі мови. Таке розмаїття на відносно невеличкому територіальному просторі не могло бути, певна річ, спричинене простою випадковістю або впливом самих лише географічних умов. Тип татар Південного берега і найближчих до нього гірських місцевостей внутрішнього Криму значно відрізняється від татарського типу пологих місцин і степових рівнин, не кажучи вже про чистих ногайців" [Смирнов 1887,*4–5*]. Самі кримські татари поділяли тюркське населення півострова, включаючи ногайців, на *şehernen dağ xalqı* "народ міст і гір" (це жителі Сімферополя, Карасубазара, Феодосії та Євпаторії, гір і Південнобережжя) і *çöl xalqı* "народ степу". Згідно з класифікацією тюркських мов, діалект степового ногайського населення (*noğay tatarları*) належить до кипчацької групи, діалект південнобережних татар – до огузької, а діалект татар "середньої смуги" (*qırım tatarları*) у фонетичному і лексико-граматичному відношеннях є проміжним між північним кипчацьким і південним огузьким. Татари "середньої смуги" населення Південного берега, як християнське греко- і тюркомовне, тобто румеїв та урумів, так і тюркомовне мусульманське, іменували давнім, центрально-

азійським за походженням, терміном *tat* [Радде 1856, *290–291*; Радлов 1896, *XII–XV*; Кримський 1974, *499–502*; Севортян 1996, *234*; Ізидінова 1995]. На Сході татами тюрки-кочовики називали землеробське іраномовне населення. Кримські ногайці татами вважали не лише південнобережних жителів, а також передгірських і гірських татар [Кондараки 1783, *149*; Филоненко 1963, *128*; Pelliot 1949, *77–106*; Севортян 1966, *234*; Schütz 1977].

В історичній ойконімії Криму відображено близько трьохсот родоплемінних імен, в основному тюркських та монгольських. Історико-лінгвістичне дослідження кримської етноойконімії дає змогу виявити співвідношення різних етнічних компонентів, котрі взяли участь в етногенезі кримськотатарського етносу: кипчаків, туркменів, монголів, аланів і "черкесів". Мабуть, першим звернув увагу на значення етноойконімії Криму в дослідженні походження кримськотатарського народу М. Арістов: "... в іменах татарських сіл на Таврійському півострові збереглися дотепер назви родів, котрі показують основний етнічний склад кримських татар. Саме в списках населених місць кримських повітів Таврійської губернії (крім Ялтинського), виданих 1856 р., зустрічаються по п'ять разів імена *найман* і *аргин*, чотири рази ім'я *конграт*, по три рази імена *кипчак, алчин* і *китай*, по два рази імена *кангли, алач* і *тама*; окрім того, ті ж імена *кірей, кірієт, киргиз-казак* та інші виявляються в складних назвах населених місць, напр.: *Боз-Оглу-Кереїт, Унгар-Найман, Карт-Казак*, цікаве, поміж інших, ім'я *Кучук-Токсаба* (№ 750)" [Аристов 1896, *402–403*]. На тотожність казахських і узбецьких родоплемінних імен вказував О. Акчокракли: "Нині в Криму існує багато сіл, котрі носять назви киргизо-казахських і узбецьких улусів та орд. Як свідчать їхні назви, ці племена бувши ще кочовиками твердо знали імена своїх уругів, але з переходом до осілого життя, внаслідок частих змін місця проживання, через нестаток землі і змішування родів, переплутані і забуті назви орд, улусів та уругів, збережено лише форму написання тамг" [Акчокраклы 1927, *7*]. У статті А. Маркевича "Географічна номенклатура Криму як історичний матеріал: (Топонімічні дані кримських архівів)", написаній на засадах п'яти тисяч архівних справ і межових планів, зазначено: "Важливе значення мають назви татарських і ногайських поселень у степовій частині Криму для з'ясування складу його населення в татарську добу, а також назви залишених, розорених сіл внаслідок виходу татар до Туреччини, бо багато цих назв згодом було забуто чи замінено іншими" [Маркевич 1928, *31*]. Незабаром була опублікована стаття З. Навширванова "Первісні нотатки щодо племінного складу тюркських народностей, що перебували на півдні Русі і в Криму", в якій на основі писемних джерел і топонімічних даних робиться необгрунтований висновок, що у складі тюркського населення Криму переважає огузький компонент. Статтю автор завершив такими словами: "Тюрко-татарська топонімія Криму ще не розроблена. Лінгвістика, філологія та етнографія кримських тюрко-татар майже не порушені. Мої нотатки є попередніми і лише намічають кілька питань, пов'язаних з топонімікою та археетнографією. Розвинути намічені питання як слід я ще не зміг через відсутність під руками необхідних історичних джерел, в яких, я гадаю, знайдеться ключ до цих питань" [Навширванов 1929, *96*].

Огузо-туркменську частку в конгломераті тюрко-монгольських племен, що осіли в Криму, можна визначити шляхом аналізу номенклатури родоплемінних імен, відбитих в топонімії або згаданих у писемних пам'ятках, використовуючи притому різні побічні докази.

Згідно зі свідченнями мусульманських і візантійських істориків, в 1263/64 році з Малої Азії в Добруджу, а звідти вже до Криму переселилося сельджуцьке плем'я *чапані*, очолюване Салтук-Бабою. В цей же час сельджуцький султан Ізз-ад-дін Кей Кавус II, рятуючись від монголів, переселився зі своїми підданцями з Анатолії до Добруджі з дозволу візантійського імператора Михаїла VIII Палеолога, звідки незабаром вони були вимушені перейти до Криму. Там Ізз-ад-Дін одружився з донькою золотоординського хана Берке на ім'я Убрай і одержав в управління (*ікта*) міста Солхат (Старий Крим) і Судак. Помер Ізз-ад-дін 1278/79 року [Брун 1880, *333*; Тизенгаузен 1941, *26*; Навширванов 1929, *79*].

(До речі, деякі вчені пов'язують етнонім *гагауз* з іменем Ізз-ад-діна *Кей-Кавуса* (کیکاوس), що досить слушно, зважаючи на походження від відповідних епонімів етнічного імені османів, ногайців, узбеків.)

Хівінський хан Абу-л-Газі (XVIII ст.) повідомляв, що, за народними переказами, до Криму в XIII ст. переселилися з Ірану туркмени-салори [Кононов 1958, *72*]. С. Поляков вважає, що про правдивість тих переказів може свідчити існування надгробків у вигляді "дворогих" пірамідок як у Туркменії, де вони належать салорам, так і в Криму, куди їх через Передню Азію могли принести саме туркмени [Поляков 1973, *102–103, 122*].

На думку З.Навширванова, в кримському гідронімі *Салгир* відобразився етнонім *салор ~ салгир* [Навширванов 1929, *80–81*]. Академік П. Кеппен вважав, що назва найбільшої ріки Криму походить від назви розташованого на ній однойменного села [Кеппен 1837, *347, прим. 517*]. У Сімферопольському повіті були села *Салгирка* та *Салгирчик*, в Перекопському – *Салгир-Кият*. Ці три ойконіми, безумовно, є вторинними щодо гідронімів *Салгир* та *Салгирчик*, а етимон гідроніма *Салгир* слід пошукати в тюркській апелятивній лексиці.

О. Трубачов вбачає в гідронімі *Салгир* індоарійський мовний релікт. На підставі гідроніма та ойконімів *Salusta* (назва Алушти в Ідрісі, XIII ст.), *Солхат, Єні-Сала, Улу-Сала, Біяс-Сала, Фоті-Сала, Ходжа-Сала* він створює індоарійський апелятив **salā* "стік, схил", який нібито мав оронімічне значення "(Таврійські) гори". Гідронім *Салгир* О. Трубачов пояснює з індоарійських мов як **sal-gir(ī)* "падаюча з гір *Salā*" [Трубачев 1979, *128–133*]. Гіпотеза О. Трубачова є хибною, оскільки знаходиться поза межами кримських

етнолінгвістичних реалій, а ойконім *Алушта* походить від назви візантійського укріплення *Ἀλουστον φρούριον* "Невмивана (?) фортеця" (у Прокопія Кесарійського, V ст.), ойконім *Солхат* має генуезьке походження і пояснюється з лігурійського діалекту італійської мови [Бушаков 1991; 1992], а в решті ойконімів представлений кримськотатарський термін *sala* "село", запозичений у східних слов'ян [Бушаков 1989].

Звернімось до киргизького *salğar ~ salqar* (від *sal-* "класти, стелити") в терміні *salğar col* "велика гірська дорога (*не стежка*)", котрому протистоїть термін *soqmo col* "незручна вузька стежка, їзда по якій виснажує вершника" [Киргизско-русский словарь, 1965 *627*], та турецьких *salma* (від того ж дієслова *sal-* "розташовувати, стелити; пускати, відпускати") в терміні *salma sığır* "худоба, що пасеться без пастуха" і *salma* "проточний (про воду)". Семантика дієслова *sal-* дає підстави тлумачити гідронім *Салгир* як "велика, широка" або "проточна" (ріка), тобто як якісний прикметник *salğır*, утворений за допомогою афікса *-ğır* (*-ğir, -ğır, -kir*) від дієслівної основи *sal-* [Abrahamowicz 1971, *40, прим. 81*]. Можна також припускати, що вздовж ріки тягнувся великий шлях і саме його наявність відбилася в назві ріки внаслідок топонімічної метонімії. Східнослов'янський термін *сакма ~ сокма* "стежка, торована дорога" походить від тюркського *soqma*, тотожнього киргизькому *soqmo* в терміні *soqmo col*. Вірогідність такої етимології гідроніма знаходить підтвердження в семантиці гідронімів України: (річки) *Текуча*, (балки) *Широка*, (потоки і яри) *Широкий*, (балка) *Широкі Береги* і *Широкі Луки*, (балки) *Шляхова* та (яри) *Шляховий*.

Не виключено, що етнонім *салор ~ салгир* (давньотюркське *salğur*) за морфологією ідентичний гідроніму, але має дещо іншу – етнонімічну – семантику, також зумовлену семантичним полем дієслова. На думку М. Баскакова, етнонім *salğur*, утворений від дієслова *sal-* за допомогою афікса *-ğur*, означає "той, хто прокладає шлях", "той, хто влаштовує, будує" [Баскаков 1980, *204*]. (За Рашід-ад-діном, етнонім племені *салор* [*салур*] означає "усюди, куди б не прийшов, його меч і булава будуть в дії" [Рашид-ад-дин 1952, *89*], а за Абу-ль-Газі-ханом, – "озброєний шаблею" [Кононов 1958, *53*]. Східні історики, ймовірно, пов'язували епонім племені з перським *سلاحدار selahdar* "джура", "завідуючий зброєю (*придворний чин*)").

Питання щодо можливості походження гідроніма *Салгир* від огузо-туркменського етноніма *салор ~ салгир* залишається відкритим. Поява легенди про переселення салорів до Криму могла бути спричинена випадковим збігом етноніма і гідроніма.

Чи існують, крім свідчень істориків, інші докази міграції до Криму туркменів? Такими доказами можна вважати імена туркменських племен, відображені в кримській ойконімії, ними слугують також матеріальна культура і місцева географічна термінологія. Про можливе туркменське походження "дворогих" надгробків у Криму вже згадувалося вище.

У тюркській ойконімії Криму відображені такі імена огузо-туркменських племен: *бечене, джебні ~ чибні ~ чапні* (нині рід *ябані* туркменського племені ерсарі), *йайджи, кирик ~ кизик* і *баят*. Етноніми *бечене* і *джебні* відображені в назвах сусідніх сіл *Біченак* і *Чабі* Перекопського повіту. Відомо, що сельджуцьке плем'я *чапані* потрапило до Криму в XIII ст. з Малої Азії через Балкани, але в ойконімах *Біченак* і *Чабі*, вірогідно, представлені родоплемінні імена ногайців, до складу яких увійшли роди і племена різного походження, в тому числі й туркменські. В другій половині XIX ст. рід *бес авил* караногайського племені кенегес називався *беченег* [Калмыков, Керейтов, Сикалиев 1988, *46*]. Ногайський етнонім *бес авил* (*бешаул ~ бешуйли ~ бешевлі*) широко представлений в кримський ойконімії: *Бешевлі ~ Бешуйли* в Карасубазарському, Акмечетському, Кефінському та Козловському каймаканствах, *Бешаул* в Кефінському; в Бердянському повіті існував аул *Бешеул* Єдісанської орди. Тамга огузького племені *бечене* [*беджене*] мала вигляд [Рашид-ад-дин 1952, *89*] або [Кононов 1958, *53*]; її другий варіант схожий з тамгою *soy* "гак", інакше *sörgö* "гак для вичинки шкіри", роду *бішул* башкирського племені *бішул* [Кузеев 1974, *246*], кревного ногайському племені *бес авил*. Можна припускати, що ногайський етнонім *бес авил* є переосмисленим огузьким етнонімом *беченег*, широко представленим у топонімії багатьох регіонів: ойконіми *Біченек* Південного Кавказу [Гусейнзаде 1982] і *Печеняга, Печіняги* в Добруджі; в Угорщині багато топонімів, утворених від етноніма *besenyö* "печеніг" [Энциклопедический словарь 1891, *655*].

Ойконіми *Джайчи, Алти-Пармак-, Боз-* і *Сусуз-Джайчи* в Євпаторійському повіті, населеному ногайцями, дають підставу стверджувати, що до складу Ногайської орди входило туркменське плем'я *йайджи*, з іменем якого Г. Гейбуллаєв пов'язує азербайджанські ойконіми *Яйджи, Ашага-* та *Юхари-Яйджи* [Гейбуллаев1985, *89–90*].

Ойконіми *Кирк-Ашага* в Акмечетському, *Кирк, Кучук-* і *Чокракли-Кирк* у Карасубазарському та *Кирк* у Феодосійському повітах походять від етноніма *кирк*. Плем'я *кирик*, або *кизик*, було в складі огузів, у XIV–XV ст. – у складі туркменів. З ним пов'язуються численні ойконіми *Кирикли* в Азербайджані [Алиев 1980, *59*]. Етнонім *кирк* представлений в етнонімії караногайців (рід *кирк* племені месіт), каракалпаків (рід *кирк* племені китай), казахів (рід *кирк* племені сари-уйшунь) та узбеків (плем'я *кирк*).

В ойконімі *Бая[т]-Туркмен*, крім імені народу, відображене ім'я родоплемінної групи *баят*, котра існує і в чарджоуських туркменів – нащадків огузького племені *баят*. Етнонім *баят* широко представлений в ойконімії Азербайджану, Ірану та Туреччини. У складі Киргизької орди ногайців, що займала до 1861 р. Північне Присивашшя, був аул *Туркмень*. Тамги акногайського роду *тюркпен* "туркмен" співпадають з тамгами туркменської релігійно-соціальної групи *овляд* [Баскаков 1941, *131, 141*; Демидов 1976, *33*].

Приведені вище історичні і топонімічні дані дозволяють дійти висновку, що огузо-туркменські родоплемінні групи потрапляли зі сходу до Криму як південним шляхом – через Малу Азію і Балкани, так і північним, перебуваючи перед тим спочатку в складі Золотої, а потім – Ногайської орди.

У топонімії Південного берега Криму немає жодного тюрко-монгольського етнотопоніма. Одначе, зважаючи на поселення біля Судака туркменів Ізз-ад-діна, в його окрузі привертає до себе увагу ойконім *Шéлéн*, схожий з азербайджанськими ойконімами *Шілян-Ашага, Шілян-Юхари* та *Шілян-Тязя* ("Нижній, Верхній та Новий Шілян") в колишньому Геокчайському повіті, котрі, як вважає Г. Агаєв, походять від імені племені *шілян ~ шірян* [Агаев 1964, *149*]. Назву *Шелен* село вже мало до 1365 р., коли генуезці захопили Судак з навколишніми селами [Бертье-Делагард 1914, *18–19, 23*], тому представники племені *шілян* або ж вихідці з азербайджанського селища *Шілян* мали прийти до Криму, подібно вірменам та караїмам, внаслідок монгольської навали в XIII ст. (О. Бертьє-Делагард пояснював ойконім *Шéлен* з кримськокорумейського şila "тисяча" – новогрецьке *χίλια ~ χίλιοι*, оскільки в генуезьких документах він писався *Sille, Sili*, а в перших російських списках кримських сіл – *Шиле* [Бертье-Делагард 1914, *19*]). До свого виходу з Криму у Північне Приазов'я 1779 р. в селі Шелен мешкали румеї. Мешканці Шелена разом з вихідцями з кримських сіл Айланма, Чермалик (тюркські ойконіми) та Капсіхор (румейський ойконім) заснували в Приазов'ї село Чермалик. Зважаючи на існування в нагірному Криму румейських сіл з такими назвами, як *Шелдан* (румейське *şuldón*, новогрецьке *χελιδόνι* "ластівка"), *Шулю, Шурю* (пор. новогр. *χυρο[ν]* "фортеця, неприступне місце, оборонна споруда"), *Шума* (пор. новогр. *χύμα* "схил, спуск"), не можна виключати можливість румейського походження ойконіма *Шелен*. Одначе, на тлі історичних свідчень щодо умов поселення туркменів-сельджуків у південно-східній частині Криму, етнографічних і мовних особливостей, притаманних татарам цього регіону, про що йтиметься нижче, етимон ойконіма *Шелен* можна вбачати в перському شیلان *şilan* "царська учта, царський стіл"; *şeylan* "обрус", "віно" (згадаймо тлумачення ойконіма *Вінниця* з апелятива *віно* і те, що Ізз-ад-дін одружився був з дочкою хана Берке). Від перс. شیلان походять турецьке *şölen* "званий обід", *рел.* "трапеза" та киргизьке *şilen* "вид частування в складчину", *іст.* "почастунок (*кумис і м'ясо*), котрий обов'язково давався баями на джайлоо".

Грекомовні румеї і тюркомовні уруми мешкали до виходу з Криму в одних селах з татарами. Південнобережні татари від Ускюта до Ай-Сереза, значить і в Шелені, називали себе *tat* [Куфтин 1925, *39*], тобто вважали себе автохтонним населенням на відміну від татар північного передгір'я і степу. Для південного діалекту кримськотатарської мови характерна сильна палаталізація приголосних у сусідстві з голосними переднього ряду [Ізидінова 1995, *45*]. Притаманний поширеному в південно-східному Криму румейському діалекту *айла* (пор. новогр. *ἀγιαλός* "морський берег") перехід [k] > [ç] перед голосними переднього ряду є характерною рисою південних діалектів азербайджанської мови: *küçä* > *çüçä* "вулиця", *gün* > *cün* "день". Тому можна припустити, що такий перехід був притаманний і татським говіркам східної частини Південнобережжя, принесеним у Крим туркменами-сельджуками Ізз-ад-діна, і виник в діалекті *айла* завдяки його інтерференції з татськими говірками.

Б. Куфтін звернув увагу на "безсумнівні кавказькі та малоазійські риси в культурі південнобережних татар і, зокрема, в їхніх житлах" [Куфтин 1925, *39*]. Як він зазначив, в гірських селах зберігалися саклеподібні двоповерхові будинки, що нагромаджуються одні над іншими, створюючи на схилі ущелини багатоярусну споруду. Пересувалися в цих селах кривими сутками із кам'яними східцями. Будинки мали плоский дах, який ніде не спостерігався у північних передгір'ях (там дахи вкривалися черепицею-татаркою); кімнати розміщалися хрестом, а не в одну лінію; найстаріші будинки не мали вікон, а освітлювалися через особливі отвори в даху або через димохід [Куфтин 1925, *41–42*]. Звісно, що тип поселення і тип житла визначаються не лише кліматичними умовами, рельєфом місцевості, наявністю будівельних матеріалів, способом життя, але й історичними традиціями. Описаний Б. Куфтіним тип татарського житла східної частини Південного берега близький до так званого *імарету*, одного з найбільш поширених типів житла в Азербайджані. Задня і частково бокові стіни житла цього типу сховані в косогорі; верхній отвір даху, складеного з колод, котрі утворюють ступінчате склепіння, слугував для освітлення; дим вогнища виходив через широкий прямий димохід [Народы Кавказа 1962, *105*]. Подібні однокімнатні будинки існували й в Анатолії там, де немає лісу. Вони мали плоский дах, який зверху затрамбовувався сумішшю землі та каміння. Світло потрапляло у приміщення через отвір посередині стелі, прямо над тандиром. Отвір слугував за димар. На косогорі будинки розміщалися терасами, і дахи будинків нижнього ряду знаходилися на рівні підлоги будинків наступного ряду. Будинки тулилися один до одного [Народы Передней Азии 1957, *337–338*].

(В азербайджанській мові *imarät* значить "великий будинок". При Сельджукідах і в Османській імперії термін *imaret* мав значення "благодійний заклад", пор. також прикметник *imaret* "впорядкований" в турецькій і кримськотатарській мовах. Арабський термін عمارة *'imārat* "будівництво; будівля, будинок" був запозичений тюрками з перської мови у формі عمارت *emarät*. В Криму існував ойконім *Імарет ~ Емарет.*)

У топонімії південно-східного регіону Кримського півострова відображені орографічні терміни *egeç, xasar* і *tütkel*, котрі мають значення "вирва, провалина, провалля, шахта", та гідрографічні терміни *köbke* з неясним значенням і *tıynaq* "промоїна, вимоїна, де застоюється вода": гірські хребти *Біюк-* та

Кучук-Етеч і *Бот-Етеч* на північний схід від Старого Криму; карстові шахти *Еміне-Баїр-Хасар, Одаман-Хасар, Тюпсюз-Хасар* та *Хундук-Коса[р]* (пор.: лиман *Кундук*, або *Сасик*, в Буджаку) на Карабі-Яйлі, провалля *Хасарлик* на горі Демерджі; провалля *Ат-Сокмак-Тюткель*, печери *Кара-Карлик-Тюткель* і *Курюч-Агач-Тюткель* на Карабі-Яйлі; заболочена місцевість *Хамишин-Кобкесі* та джерело *Кобкебаглар* (крим.-тат. *bağ* "сад, виноградник") і *Кічкіне-Кобке* (крим.-тат. *kiçkine* "малий") біля річки Шелен; озеро *Енгіс(Етіс)-Тинах* на Карабі-Яйлі, зрошувальна канава *Яртинах* біля села Ворон, луг *Лахлин-Тинах*, озеро *Етіз-Тинах*, утворене річкою Малбай, колодязь та урочище *Тинак-Баш-Кую* біля села Ай-Серез (пор. урумські назви балок *Тийнагин-Тарама* та *Халфатинаг* у Північному Приазов'ї).

Етимологія і ареал вищеназваних місцевих географічних термінів підтверджують історичні свідчення, що одними з предків татар південно-східного Криму були туркмени-сельджуки. Термін *egeç*, споріднений з турецьким *egiş ~ egin* "плече", "пагорб, невелике узвишшя", пор. туркменське *egin* "плече", "пагорб, невелике узвишшя" і давньотюркське *egin* "плече". Термін *xasar* до Криму, ймовірно, занесли вихідці із Закавказзя. Його слід виводити з арабського خصاص *xasās* "розколина, щілина, тріщина", котре могло потрапити у мову туркменів-сельджуків через перське посередництво і змінилося на *xasar* в результаті дисиміляції [s] – [s] > [s] – [r]. У словнику С.Усеїнова термін *tütkel* подано як *тюткелер* "шахти природні" [Крымскотатарско-русский словарь 1994, *307*]. Походить він, вірогідно, від перського دودکش *dudkāş ~ dudkeş* "димохід, димар, комин, вогнище", "шахта". В азербайджанській мові *dudkeş* значить "димохід". Перехід загальнотюркської фонеми [ş] в [l] притаманний чуваській мові: давньотюркське *qamış* "комиш" – чуваське *хăмăл* "стебло (*злаків*)", д.-тюрк. *qïş* – чув. *хел* "зима", д.-тюрк. *qoyaş* – чув. *хĕвĕл* "сонце", д.-тюрк. *taş* – чув. *çул* "камінь". Поява форми *tütkel* в кримськотатарській мові вимагає спеціальної розвідки. Лексему, котра відповідала б кримському географічному терміну *köbke*, не вдалося відшукати ні в тюркських, ні в перській або грецькій мовах, одначе його можна порівняти з киргизьким *көбөө ~ көбөөл ~ көбөөт* "вимоїна, заглибина в березі", ймовірним монголізмом, зважаючи на монгольські афікси множини *–l* і *-t*, присутні у другому і третьому варіантах слова. У старописемній монгольській мові це слово мало б форму **köbege*, пор. кирг. *көбөө* "оторочка по краях поли і подолу або по полях головного убору" і калмицьке *köwe* (< старописемне монг. *köbege*) "край, ребро, грань, виступ", "чагарник, що облямовує поле", "край капелюха". Кримськотатарському терміну *tıynaq* "промоїна, вимоїна, промивина, водорий, де застоюється вода" відповідає *tıynak* "гребля", "ставок, водойма" у гагаузькій мові. Іменник *tıynaq* утворений від дієслова крим.-тат., ног. *tıy-* "загатити, спинити". У словниках огузьких мов аналогічного дієслова не знайшлося, але гаг. *tıynak* дає підставу припускати, що термін *tıynaq* у Добруджу, а потім до Криму могли принести саме туркмени-сельджуки.

Історичні свідчення про поселення у південно-східному Криму туркменів-сельджуків, а також наведені етнографічні та лінгвістичні дані, що вказують на можливість міграції в цей регіон тюрків з Азербайджану, можна доповнити ще релігійними аргументами. Татари цього кримського регіону відвідували *азіз* (священне місце) в селі Ельбузли, котре знаходилось між селом Сали і Судаком, на свято *Ашир куню* – день скорботи мусульман-шиїтів у пам'ять про мученицьку загибель імама Гусейна, сина Алі, внука пророка Мугаммеда [Куртиев 1996, *43–44*]. День *ашура* завершує десятиденні траурні церемонії (араб. عاشورا *'āşūrā'*, крим.-тат. *aşır*) і припадає на десяте число місяця мугарема. Шиїзм поширений в Ірані та Азербайджані, а турки і кримські татари є сунітами, у котрих жалоба за Гусейном не відрізняється від решти траурних свят.

Розглянуті історичні свідчення, топонімічні, етнонімічні, мовні та етнографічні матеріали вказують на те, що огузо-туркменські племена були вагомим компонентом в етногенезі кримських татар. Після утворення Золотої Орди вони потрапляли до Криму як через Анатолію, так і через східноєвропейські степи. Є підстави ставити питання про переселення до східної частини Південнобережжя тюрків з округи селища Шілян в Азербайджані.

ЛІТЕРАТУРА

Агаев Г.Д. **Данные этнотопонимии о расселении тюркоязычных племен в Азербайджане XI–XV вв.** Этническая ономастика. Москва, *1984*.

Акчокраклы О. Татарские тамги в Крыму // **Оттиск из Известий Крымского педагогического института**. Кн. 1, отд. 1. Симферополь, *1927*.

Алиев А.И. Огузские этнонимы в топонимии Азербайджана // **Ономастика Кавказа**. Орджоникидзе, *1980*.

Античные государства... 1984. **Античные государства Северного Причерноморья.** Москва, *1984*.

Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности // **Живая старина**. Вып. 1. Санкт-Петербург, *1896*.

Баскаков Н.А. Структурные и смысловые модели тюркских этнонимов и их типологическая классификация // **Ономастика Востока**. Москва, *1980*.

Бертье-Делагард А.Л. **Исследование некоторых недоуменных вопросов средневековья в Тавриде** / / Отдельный оттиск из Записок Одесского общества истории и древностей. Т. 32. Одесса, *1914*.

Брун Ф. Черноморье // **Сборник исследований по исторической географии**. Т. 2. Одесса, *1880*.

Бушаков В.А. Термины, обозначающие селения и крепости, в топонимии Крыма // **Советская тюркология**. Баку, *1985*, № 2.

Бушаков В.А. Семантический анализ крымских ойконимов с топоформантами *–сала, -кой, -эль/-эли* и аффиксом *–лар ~ -лер* // **Советская тюркология.** Баку, *1989*, № 2.

Бушаков В.А. Как возникло название города и страны *Крым* // **Къасевет,** *1991*, № 1 (21).

Бушаков В.А. Солхат, Таврика или *Крым* // **Русская речь,** *1992*, № 5.

Гейбуллаев Г.А. О некоторых азербайджанских этнотопонимах // **Советская этнография**. *1985*, № 3.

Гусейнзаде А. Ойконимы Закавказья, включающие этноним *бичене* // **Советская тюркология,** *1982*, № 5.

Демидов С.М. **Туркменские овляды**. Ашхабад, *1976*.

Ізидінова С. Фонетичні особливості діалектів кримськотатарської мови // **Східний Світ,** *1995*, № 1.

Калмыков И.Х., Керейтов Р.Х., Сикалиев А.И. **Ногайцы: Историко-этнографический очерк**. Черкесск, *1988*.

Кеппен П.И. **Крымский сборник**: О древностях Южного берега Крыма и гор Таврических. Санкт-Петербург, *1837*.

Киргизско-русский словарь / Сост. К.К. Юдахин. Москва, *1965*.

Кондараки В.Х. **Универсальное описание Крыма**. Ч. 1. Николаев, *1873*.

Кононов А.Н. **Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази хана Хивинского**. Москва–Ленинград, *1958*.

Кримський А.Ю. **Твори**. Т. 4. Київ, *1974*.

Крымскотатарско-русский словарь. Сост. С.М. Усеинов. Тернополь, *1994*.

Кузеев Р.Г. **Происхождение башкирского народа. Этнический состав, история расселения**. Москва, *1974*.

Куртиев Р. **Календарные обряды крымских татар**. Симферополь, *1966*.

Куфтин Б.А. **Жилища крымских татар в связи с историей заселения полуострова**: Материалы и вопросы. Москва, *1925*.

Маркевич А.И. Географическая номенклатура Крыма: (Топонимические данные крымских архивов) // **Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии**. Т. 2 (59). Симферополь, *1928*.

Мыц В.Л. О пребывании "черкесов" в Крыму. Проблемы истории Крыма // **Тезисы научной конференции (23–28 сентября 1991 г., Симферополь)**. Вып. 1. Симферополь, *1991*.

Навширванов З.Ш. Предварительные заметки о племенном составе тюркских народностей, пребывавших на юге Руси и в Крыму // **Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии.** Т. 3 (60). Симферополь, *1929*.

Народы Кавказа. Т. 2. Москва, *1962*.

Народы Передней Азии. Москва, *1957*.

Негри А. Извлечения из турецкой рукописи Общества, содержащей историю крымских ханов // **Записки Одесского общества истории и древностей**. Т. 1. Одесса, *1844*.

Поляков С.П. **Этническая история Северо-Западной Туркмении**. Москва, *1973*.

Радде Г. Крымские татары // **Вестник Императорского Русского географического общества**. Ч. 18. Санкт-Петербург, *1856*.

Радлов В.В. **Образцы народной литературы северных тюркских племен**. Ч. 7: Наречия Крымского полуострова. Санкт-Петербург, *1896*.

Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. 1. Кн. 1. Москва–Ленинград, *1952*.

Севортян Э.В. Крымскотатарский язык // **Языки народов СССР**. Т. 2: Тюркские языки. Москва, *1966*.

Смирнов В.Д. **Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII в**. Санкт-Петербург, *1877*.

Степи… **Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время**. Москва, *1989*.

Тизенгаузен В.Г. **Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды**. Т. 2: Извлечения из персидских сочинений. Москва–Ленинград, *1941*.

Трубачев О.Н. Таврские и синдомеотские этимологии // **Этимология**. **1977.** Москва, *1979*.

Филоненко В.И. К вопросу этимологического анализа тюркских гидронимов Крыма // **Ученые записки Пятигорского педагогического института иностранных языков**. Т. 28. Ставрополь, *1963*.

Храпунов И.Н. **Очерки этнической истории Крыма в раннем железном веке. Тавры. Скифы. Сарматы**. Симферополь, *1995*.

Энциклопедический словарь / Издатели Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. Т. 3А. Кн. 6. Санкт-Петербург, *1891*.

Якобсон А.Л. Раннесредневековые сельские поселения юго-западной Таврики // **Материалы и исследования по археологии СССР**. № 167. Ленинград, *1970*.

Abrahamowicz Z. **Hadży Mehmed Geraj z Krymu. Historia Chana Islama Gereja III**. Warszawa, *1971*.

Menges K.H. **The Turkic languages and peoples: An introduction to Turkic studies**. Wiesbaden, *1968*.

Pelliot P. **Notes sur l'histoire de la Horde d'Or**. Paris, *1949*.

Schütz E. The Tat people in the Crimea // Acta Orientalia Hungarica. Vol.31, fasc. 1. Budapest, *1977*.

ІСТОРІЯ

Oleg Bubenok

IRANIAN-TURKIC ETHNIC AND CULTURAL SYMBIOSIS IN THE STEPPES OF TURAN AFTER THE HUNNIC EXPANSION[1]

After the Hunnic invasion the Turkophone element got a predominant political position in the steppes of the Central Asia and Eastern Europe. In the 6-th century AD the Empire of turkuts was founded. It included the steppes of Turan. After the 581-st year AD this state was divided into two Kaganates: the Eastern and the Western. The Western Turk Kaganate included the steppes of Turan and became the Northern neighbor of the Sasanid Iran. In the middle of the 7-th century AD the Western Turk Kaganate broke down. As a result in the Western and Northern parts of the Caspian region the Khazar Kaganate was founded and the steppes of Central Asia were seized by tribes of the Pecheneges, Oguzes and other Turkophone nomads. They became the Northern neighbors of the Arab Khaliphate, included the Islamic Iran, Khwarizm and Mawarannahr. The narrative documents of early Middle Ages did not mention practically the former Iranophone Sarmatian-Alan tribes in the steppes of Turan. However, it does not mean that the Iranophone population completely disappeared from the Turan steppes. It is quite possible that the descendants of the Sarmatians-Alans depended politically on the Turkophone newcomers and were gradually assimilated by them. The evidence of this process can be traced in the names of some Turkophone tribes.

We know names of some of these ethnic groups: ***bulgar, khazar, kangar, kuman, turkman***, etc. D. Yeremeev believes that components of these ethnic names meaning "man" - ***ar(er)*** and even ***men(man)*** - have an Iranian (Indo-European) origin. This scholar supposes that Turks had borrowed these terms from the Iranophone population of Turan on the border of Hunnic and Old Turkic epochs during the 5-th century AD [Еремеев 1970, *136*]. In the beginning of the 10-th century AD an Arab author - al-Mas'udi - mentioned the Islamic Guards of Khazars King – ***al-arsia***. This author wrote that they were the migrants from Khwarism [Минорский 1963, *193—194*]. We have no information concerning the language of this ethnic group. However, some Modern scholars believe that the people of ***al-arsia*** were the descendants of Ancient Sarmatian people - ***Aorses***. Some time later this people were known as ***arsi*** in the Central Asia [Артамонов 1962, 407; Добродомов 1989, *17—18*].

N. Aristov marked out the ethnic names of Turkophone tribes of Central Asia as ethnic terms, which, according to his point of view, had the Indo-European (Sarmato–Alanian) origin: ***Arins*** (***Aryas***), ***Assans*** (***Ases***), etc. This scholar believed that it was a result of the staying of dinlins – the Indo-European population [Аристов 1896, *320—329*]. Besides, D. Yeremeev chose from the tribal names of Turkmens the names which could be the Sarmato-Alanian origin: ***Sakar*** (***Sakes***), ***Jazirs*** (***Jases*** – ***Ases***), ***Olams*** (***Alans***), etc [Еремеев 1970, *136—137*].

However, some early Medieval written sources mention the Alans and Ases even as inhabitants of the steppes in the Central Asia. For example, in the 9-th century AD Arabophone author - al-Khwarizmi - localized the people ***al-Lan*** in the Asian Sarmatia to the East the River Volga (Ra). In the 9-th century AD Arabophone geographer al-Fargani placed the people ***al-Lan*** to the North the Khorasan and the Caspian

region [Калинина 1988, *129—130, 137*]. The Khwarizmian Arabophone explorer of 11-th century AD - al-Biruni - mentioned the peoples ***Alan*** living on the banks of the Caspian Sea in his times. Al-Biruni explained this fact as a result of the migration of Alans and Ases from the banks of Aral Sea to the West because the River Amu-Darja changed its current. Therefore the lands of Pechenegs, Alans and Ases were flooded and therefore they migrated to the banks of the Caspian Sea [Волин 1941, *194*]. The Modern scholar A. Tsutsiev believes that it happened in the 4-th– 5-th centuries AD [Цуциев 1999, *24*]. Al-Biruni wrote about the language of Alans and Ases: "now their language is formed from the Khwarizmian and Pechenegian" [Волин 1941, *194*]. Commenting this part M. Artamonov believed that the languages of Alans and Ases consisted from the Iranian and Turkey elements. He thought that the Khwarizmian Alans and Ases were the people ***al-arsia*** [Артамонов 1962, *407*]. However, some modern scholars do not support this supposition.

S.Volin believed that the languages of Alans and Ases was similar the Kwarizmian [Волин 1941, *196*].. A. Freiman had proved the affinity of the Alanian and Khwarizmian languages [Фрейман 1951, *10—11*]. Al-Biruni was a Khwarizmian man and understood that two languages were connected with the Khwarizmian. So, we can believe that the language of a part of the Pecheneges tribes were kindred with the Alanian-Asian and Khwarizmian languages. Therefore S. Pletneva's hypothesis concerning it is of special interest. This scholar thinks that the Pechenegs tribal union was formed because the Pechenegs-Kangars subjugated the Sarmatian tribes in the steppes of Turan [Плетнева 1958, *162*]. O. Pritsak is even prone to think that the ruling stratum of the Pechenegs – ***Kangars*** - went over to the Alan language in the beginning of the 11-th century [Pritsak 1976, *21–24*]. It was quite possible if the Iranophone tribes lived among the Turkophone Pecheneg population. So, the Pecheneg tribal confederation was a multinational and where Iranophone (Sarmato-Alanian) element could keep the considerable positions.

Thus, the ethnic names from the Medieval written sourses prove assimilation of the Iranophone population of the Turan steppes by the Turkophone newcomers.

Besides, in Daghestan the people ***Barsula*** was neighbor of Khazars. Some Modern scholars believe that this early Medieval ethnic group was of the Sarmatian-Alanian origin. The base for this suppose is the legend in the "Chronicle" by Michaele Syrian who lived in the 12-th century. The Syrian author wrote that, during the rule of Byzantine emperor Mauriky (582-602 AD), three brothers went out the Inner Scythia (the steppes of Central Asia) with 30 000 Scythians and reached the River Tanais (Don). One brother - ***Bulgar*** - forced a crossing over the River Tanais and had reached the River Danube where he had settled. Further Michaele wrote: "Two other brothers went to the land of Alans called ***Bersilia*** where the Romanians had built the cities of the Caspian region… When the foreign people began to rule over this land they began to be called ***Khazars*** because the name of elder brother was ***Khazaric*** [Michel 1901, *364*]. The Byzantine historians of the 8-9-th centuries AD mentioned also the Land of Khazars - ***Bersilia*** in their Chronicles [Чичуров 1980, *61, 162*]. Therefore the Russian historian A. Novoseltsev supposed that Daghestani Barsils were the Alans who were assimilated by the Khazars and Bulgars. This scholar thought that comlementary evidence of it were the names of gods of the Daghestani Hunns which, according to him, were the Khazars [Новосельцев 1990, *84, 145–146*].

An Ancient Armenian author - Movses Kalankatuatsi - mentioned the names of the Daghestani Hunns gods: ***Kuar*** and ***Aspandiant*** [Мовсес 1984, *124*]. A. Novoseltsev believed that these terms were of Iranian (Sarmatian-Alanian) origin. In his interpretation the name ***Kuar*** means "sun" and the name ***Aspandiant*** was connected with an Iranian word ***Asp*** - "horse". Therefore the name of protobulgarians Khan - ***Asparuk*** is translated from the Eastern Iranian languages as "a White horse". According to it, A. Novoseltsev supposed about the origin of god Aspandiant: "Probably, he was a Sarmatian (Massagetian-Alanian) god connected with the cult of horse which was a very important for the nomads. In this environment Old Iranian cult of hero Spendodat could associate with him.'' [Новосельцев 1990, *145–146*].

Thus, this analogies can be the evidence of contacts between the Iranophone and Turkophone tribes in Daghestan. Besides, in the written sources of Ancient and early Medieval times the Alans and Maskuts (Massagets) were mentioned also as the inhabitants of Daghestan. Therefore some scholars think that in the early Medieval times the population of Daghestan was the multinational and the Iranophone element continued to preserve the important position here [Гмыря 1993, *278–305*].

The information of ethnographical character from the early Medieval written sources confirms the cultural contacts of Iranophone and Turkophone tribes as well. Especially it applies to the funeral customs. For example, the funeral traditions of the early Turks are analogous to pagan funereal customs of the Iranophone peoples. The Chinese authors wrote that in the 6-th - 7-th centuries AD the Turks put down the dead into the tent at the beginning of the funeral ceremony. Then their kinsmen and kinswomen made sacrifice of the horses and ewes and rode the horseback around the tent seven times. They got together near the entrance into the tent and cut their faces seven times. Then at a special day they burried the horse and belongings of dead together with the dead. The kinsmen and kinswomen of dead put the ashes into the grave in the special season of year. They made sacrifice, galloped on the horseback and cut their faces on the day of death and the day of burial [Бичурин 1950, *230*].

Byzantine author - Menandr - asserted also that the Turks cut their faces at the days of burial and mourning. Menandr wrote that Turks made sacrifice from four captive Hunns in honor of the dead because they had to pass the information to the dead from the living people in the other world [Менандр 1860, *124*].

Movses Kalankatuatsi mentioned the similar traditions in the funereal customs of the Daghestani Hunns in the 7-th century AD. He wrote that during the burial the kinsmen and kinswomen cried loudly, cut their faces and bodies. They injured by the knifes and swords the dead. The funeral ceremony was accompanied also by noise and the beating of drum, ritual dancing and singing of songs. Near the cemetery the Hunns fought by swords and galloped on the horseback [Мовсес 1984, *124*]. A. Novoseltsev, who believed that Daghestani Hunns were the Khazars, supposed that these Hunn's customs were similar to those of Scythians and proved the succession between the old Iranophone nomads and Khazars [Новосельцев 1990, *145*].

An Arab traveler of the 10-th centuries AD - Ibn Fadlan - reported that the Volga Bulgarians had the similar funeral traditions. He wrote that the Volga Bulgarians brought also the dead body to a cemetery on a carriage and buried it in a catacomb. Other parts of funeral ceremony of the Bulgars were also of a strong resemblance to Scythian. For example, the Bulgarian men cried loudly near the tent of dead and the slaves of Bulgarians whipped their bodies very strong by a knout. They laid the arms of dead near the grave and did not cease crying during two years. After two years the kinsmen and kinswomen of the dead made the banquet in honour of the finish of mourning [Ковалевский 1956, *140*].

The similar funeral traditions were spread among the Iranophone population who were the predecessors of Turkophone tribes in the Eurasian steppes. As early as the 5-th century BC Herodotos described the similar funeral customs of the Scythians. This ancient author reported that after the death of their king the Scythians embalmed his body and brought the dead body on the carriage to the tribes which were ruled by the Royal Scythians during forty days. The Scythians cut their ears, hands, faces, noses, hears and pricked their hands by the arrows in the honour of the dead. After this riding round the Scythians buried their dead King in the special grave with a rich furniture and sacrifices of the animals and slaves. One year later the Scythians made a rich funeral repast with the sacrifices of the slaves. Herodotos wrote that other Scythians burred their dead kinsmen simpler [Геродот 1992, *51–52*].

The Modern Iranophone Ossetians, who are the descendants of the Alans, preserve the old Iranian pagan traditions. Anthropologists mark out the following elements of the funeral traditions of Ossetians: mournful herald; deploring of dead with the cutting the face, whipping on the body by the knouts and fists; bringing the dead to the cemetery on a carriage or a sledge; rich burial and funereal repast; devoting a horse to the dead; horse-race in honour of the dead; etc. The devoting of a horse to the dead is of special interest. Anthropologists report that before the funeral ceremony a horse was decorated, loaded by the things of dead and brought to the dead. An old man made a speech about that this horse will serve to his owner in the other world and broke up the jug with the wine on the horseshoe. Then a horse was lead around the dead three times and cut a part of ear and mane and put down into the grave. The kinsmen and kinswomen cut a plait of widow and put down also it into the grave. B. Kaloyev believes that these customs are the survivals of old Iranian traditions when were buried together the dead, his horse and his wife. The Ossetians make the funeral repast very often during the first year [Калоев 1964, *1–7*; 1984, *72–78*].

The Modern Tajiks of Karategin and Darvaz continue to preserve also the similar Old Iranian pagan traditions described above. The cause of it is their geographical isolation. During the funeral ceremony they cry loudly, cut their faces and hears, beat their heads, etc. The kinsmen and kinswomen of

the dead make a special dancing. They bury a dead body in a catacomb. A funeral repast is obligatory as well [Таджики…1976, *118—164*].

As a result, we can mention the common features in the funeral traditions of the early Turkophone nomads and Iranophone peoples: deploring of dead with the cutting the face, whipping on the body by the knouts and fists; bringing the dead to the cemetery on a carriage or a sledge; rich burial and funeral repast; sacrifice of animals and humans to the dead; horse-race in honour of the dead; etc. The existence of these funeral customs among the Turkophone nomads can be a result of influence of the Iranophone aborigenes of the Turan steppes on the ideology of newcomers.

Thus, onomastics and ethnographical material from narrative sources confirms the intensive contacts between the Turkophone and Iranophone population of the Turan steppes in the early Middle Ages. It is quite possible that the described analogies are the result of assimilation of the Iranophone tribes by the Turkophone nomads. We can suppose that after Hunnian expansion the Iranophone and Turkophone population coexisted in the steppes of Turan. The political domination of the early Turks could promote assimilation of the Iranophone tribes by the Turks. This process was probably gradual.

[1] Стаття була підготовлена як доповідь до міжнародного семінару “The Iranian World and Turan”, який відбувся в Тегерані (Іран) 13–14 лютого 2001р.

BIBLIOGRAPHY

Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности // **Живая старина**, *1896*. Вып. III–IV.

Артамонов М.И. **История хазар.** Ленинград, *1962*.

Бичурин Н.Я. **Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена.** Т. I. Москва–Ленинград, *1950*.

Волин С. К истории древнего Хорезма // **Вестник древней истории**, *1941*, № 1.

Гмыря Л.Б. **Прикаспийский Дагестан в эпоху Великого переселения народов.** Махачкала, *1993*.

Добродомов И.Г. Из аланских следов в топонимии европейской части СССР // **Имя–этнос–история**. Москва, *1989*.

Еремеев Д.Е. К семантике тюркской этнонимии // **Этнонимы**. Москва, *1970*.

Калинина Т.М. **Сведения ранних ученых Арабского халифата.** Москва, *1988*.

Калоев Б.А. Обряд посвящения коня у осетин // **VII международный конгресс антропологических и этнографических наук** (Москва, август 1964). Москва, *1964*.

Калоев Б.А. Похоронные обычаи и обряды осетин в XVIII–начале XIX вв. // **Кавказский этнографический сборник**. Т. VIII. Москва, *1984*.

Менандр Византиец. Продолжение истории Агафиевой // **Византийские историки, переведенные с греческого С. Дестунисом.** Санкт-Петербург, *1860*.

Мовсэс Каланкатуаци. **История страны Алуанк** / Пер. с древнеарм. яз. Ш.Б. Смбатяна. Ереван, *1984*.

Новосельцев А.П. **Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа**. Москва, *1990*.

Плетнева С.А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях // **Материалы и исследования по археологии СССР**. Москва, *1958*, № 62.

Фрейман А.А. **Хорезмийский язык: Материалы и исследования**. Т. I. Москва–Ленинград, *1951*.

Цуциев А.А. **Аланы Средней Азии (I–VI вв. н. э.): проблемы этногенеза**: Афтореф. дис... канд. ист. наук. Владикавказ, *1999*.

Чичуров И.С. **Византийские исторические сочинения: “Хронография” Феофана, “Бревиарий” Никифора** (Тексты, перевод, комментарий). Москва, *1980*.

Michel...Michel de Syrian. **Chronique**. L. 2. Paris,*1901*.

Pritsak O. **The Pecenegs. Case of Social and Economic transformation**. Cambridge. Mass., *1976*.

Ферхад Туранли

СТОСУНКИ ДАВНЬОУКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ КИЇВСЬКА РУСЬ З АЗЕРБАЙДЖАНОМ У IX–X ст.

Актуальність даної проблематики, насамперед, полягає в тому, що вона як окрема тема не досліджена в українській історіографії, а в азербайджанській історичній науці висвітлюється частково, перш за все на підставі даних арабських джерел.

Слід зазначити, що історія встановлення контактів між двома названими країнами сягає часів ранього середньовіччя й закорінена в давніших часах. Стародавні писемні відомості про українсько-азербайджанські взаємини відносяться до вказаного періоду, в них йдеться про те, що руські (слов'янські) купці, прибуваючи у м. Ітиль, столицю Хазарського каганату, вели торгівлю з країнами Кавказу, а також з Азербайджаном. Наприклад, арабський історик Ібн Фадлан писав, що "в столиці хазар були руські купці, котрі займалися торгівлею, їхні кораблі плавали Каспійським морем, і вони добре знали прикаспійські країни, здавна вели з ними торгівлю" [Гусейнов 1963, *45–46*].

У X ст. інтенсивна торгівля йшла між Київською Руссю та поволзькими державами хазар і булгар, куди прибували арабські, іранські й азербайджанські купці [Гусейнов 1963, *46*].

Також знаходимо цікаві дані про торговельно-економічні зв'язки русів-українців з народами Близького Сходу у праці іншого арабського автора Ібн Хордадбега (помер 922/3 р.). "Книга шляхів та держав", де підкреслюється те, що "слов'янські[1] купці спускалися на кораблях Волгою в Каспійське море і виходили на прибережні країни, звідки возили товари на верблюдах до Багдада". Вони, як представники іншої релігії, крім податку, виплачували й джизью [Гусейнов 1963, *46*]. Він також повідомляє про регулярні поїздки русів до Константинополя Чорним морем, яке він називає "Румським морем"[2] з торговельною метою. Про те, що руси були добре ознайомлені зі східними народами, в тому числі з азербайджанцями, видно й з літопису "Повісті минулих літ", де говориться: "…потече Волга на Въсток, и вътечеть семьюдесять жерел в море Хвалисьское. Тем же и из Руси может идти по Волзе в Болгары и Хвалисы, и на Въсток…" [Гусейнов 1963, *47*]

Для об'єктивного висвітлення розглядуваної теми наведемо дані й з української історіографії. Стосовно значення Хазарської держави у встановленні контактів між Сходом та Європою відомий історик І.Крип'якевич писав про те, що "через Хазарію Східна Європа діставала всі дорогоцінні вироби Орієнту – шовк, зброю, прикраси тощо. Хазари як практичні купці ставились з толеранцією до всіх вір та народів, і в їхній столиці були окремі дільниці різних народів, а також слов'янська. Мова слов'янська була однією з пануючих мов у Хазарській державі, користувалися нею і самі хазари, і тюрки та інші народи, вона була, так би мовити, торговою мовою на тодішньому Орієнті" [Крип'якевич 1990, *35*]. Невдоволені своєю роллю посередника, вони почали завойовувати слов'янські землі задля встановлення своєї влади над природними багатствами Східної Європи. Вони мали також вплив на політичну організацію народів названого регіону, наприклад, князю Володимиру Великому надавали почесний титул "каган" [Крип'якевич 1990, *35*].

Отже, наведені факти дають нам підставу говорити про тісні міжнародні відносини на той час (IX–X ст.) держави Київська Русь в тому числі з Азербайджаном, і те, що ці події відбувались під час володарювання князів Олега (879–912) та Ігоря (913–945), перших великих постатей в історії України [Крип'якевич 1990, *39*].

Які ж були історичні передумови встановлення міждержавних контактів саме між двома названими країнами?

Слід сказати, що з IV ст.до н. е. до VII ст. н. е. на території сучасного Азербайджану існувала Албанська держава [Ethnic and cultural…2001], яка занепала внаслідок навали військ Арабського халіфату в азербайджанські землі. В результаті масштабного народного руху азербайджанців проти гноблення халіфату в 889 р. н. е. була утворена незалежна Азербайджанська держава зі столицею в м. Ердебіль під керуванням нової династії Саджидів, засновником якої був Ебу-Садж-Дівдад – один зі славних тюркських полководців. Ця держава існувала до 982 р. [Azÿr baycan... 1994, *276*]. Окрім того, на території названої держави були розташовані великі міста: Баку, Ердебіль, Берде та інші, котрі були значними культурними й торговельними центрами не тільки в Азербайджані, а також у вищезгаданому геополітичному регіоні, які стабільно розвивались і тим привернули увагу іноземних держав та купців.

Продовжуючи розгляд запропонованої теми, варто зазначити, що обидві держави мали головним чином економічну зацікавленість у взаємних стосунках. Ще одним вагомим аргументом підтвердження цього, на мою думку, є дані відомого азербайджанського історика Зія Буніятова про те, що карбовані монети (діргем) IX ст. з Азербайджану доходили до далеких північних країн: у

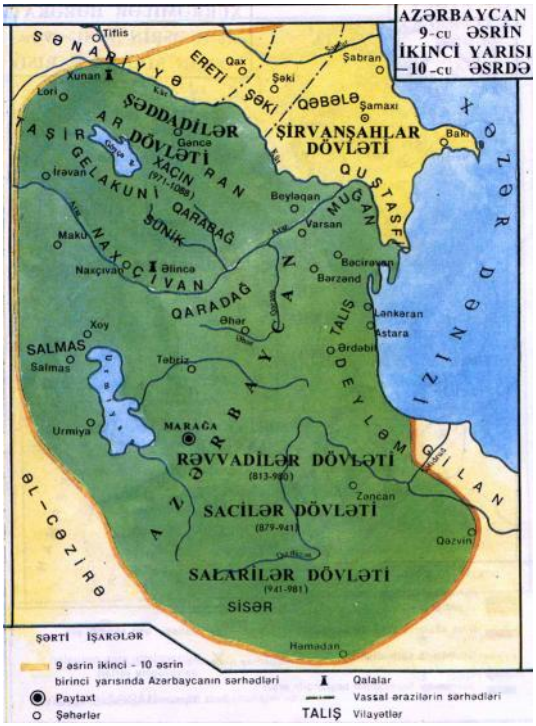

Київську Русь, Німеччину, Швецію, Норвегію, Прибалтику, а також східні та південні країни на них купували сировину та різні товари із цих держав. При такому розвинутому грошовому обігу йшла жвава торгівля, посилилася економіка країни та поширились міжнародні зв'язки [Буніятов 1999, *178*].

Торговці з Азербайджану, а з ними і арабські купці їхали через Каспійське море і Волгою та виходили на північні країни, безпосередньо вели торгівлю з Києвом. Свідченням тому є знахідки арабських, азербайджанських, перських монет і східних виробів по всій Наддніпрянщині й навіть у західноукраїнських землях. Вони привозили сюди текстильні вироби, котрі постачались переважно суходольним шляхом через Дербенд, який був пунктом-розпорядником саме цих товарів. А також Азербайджан був відомий як експортер фарб, шафрану та ікри осетрових риб, які користувалися високим попитом на світових ринках. Згідно з існуючими законами, ці купці виплачували податок з розрахунку 1/10 частини вартості товарів та успішно здійснювали економічні справи, а булгари, що прийняли Іслам, їм не перешкоджали. А до ринків Азербайджану з північних країн, зокрема з Київської Русі, йшли хутра соболя, білки, лисиці, хутряні шапки, стріли, рибний клей, шаблі, кольчуги, раби, мед, віск тощо, а з берегів Балтійського моря привозили бурштин [Буниятов 1999, *180*].

Монетні скарби, знайдені на узбережжях Дніпра, Балтійського моря (де у головному торговому центрі м. Готлянд знайдені близко 20000 східних монет) та інших північних районах, свідчать про широкі економічні стосунки Азербайджанської держави й через неї Арабського халіфату з Київською Руссю-Україною [Буниятов 1999, *181*].

У здійсненні інтенсивної торговельної операції згадане вище м. Берде відіграло значну роль, бо було розташоване на перехресті та скупченні всіх торговельних шляхів [Буниятов 1999, *182*] між країнами Близького Сходу та зазначеними північними країнами, тобто країнами Східної Європи, в основному через комунікаційну мережу: Каспій–Волга–Дон–Дніпро.

У зв'язку з посиленням Київської держави її потужна князівська армія утримувалась головним чином за рахунок зібраної з населення захоплених територій різних країн данини, тому вона змушена була здійснювати військові походи задля вирішення політичних проблем. Інша підстава, котра сприяла такому перебігу подій, була політична суперечка між різними силами в самому Азербайджані, яка послабила боротьбу влади проти іноземних загарбників, перш за все халіфату [Azərbaycan... 1996, *210–213*]. Таким чином, встановлені раніше суто економічні контакти інколи змінювались військово-політичними суперечками. Історик В.Мінорський підкреслював, що перші військові походи з північних країн були здійснені корсарами південноруських степів. Він також зазначав, що воїни князівської армії називалися русами, а її значна частина складалася з норманських воїнів та командирів, тобто варягів скандинавського походження. Але часом основну частину, а пізніше повністю князівську армію складали саме вояки-слов'яни [Azərbaycan... 1996, *210*].

Слід зазначити, що після того, як на зламі VIII–IX ст. утворилася незалежна могутня держава Київська Русь, вона здійснила у 860 р. великий похід на Константинополь, який викликав жах у візантійській столиці, наголошує згаданий український історик [Крип'якевич 1990, *36–37*]. А перший похід русів на Каспійське море, пишеться в азербайджанській історіографії, відбувся у 909 р. Вони 16 кораблями вирушили на згадане море та здобули острів Абескун, котрий був розташований на півдні моря і почали нищити побережні населені пункти [Azərbaycan... 1996, *210–213*]. Але місцеве населення піднялося на захист своїх земель і завдало поразки князівському флоту. Далі йдеться, що наступного року руська флотилія знову атакувала ці землі більш численною армією, підпалила та сплюндрувала побережні селища й міста, здобула острів під назвою "Sarı ada" (Жовтий острів). Продовжуючи військову операцію, руси наступали на іранське узбережжя Каспійського моря, внаслідок чого мали багато полонених та велику здобич. Коли князівська армія поверталася, вона була знищена військом Ширваншаха [Azərbaycan... 1996, *210–213*].

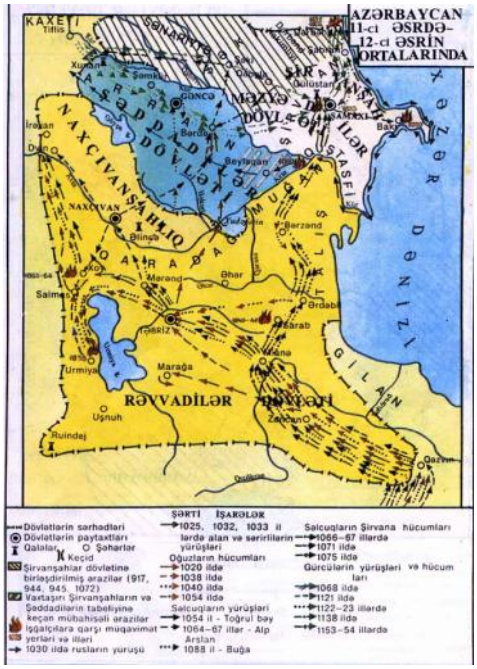

За даними історика С. Аліярли, в 914 р. руси здійснили наступний морський похід. На відміну від попередніх, цей похід був дуже потужний, налічував 500 кораблів по 100 моряків у кожному. Отже, мирне населення прибережних територій зазнало раптового нападу величезної армії, яка налічувала близько 50 тис. вояків. Дружина припливла та розташувалася на островах неподалік від берегів і, таким чином зміцнюючи своє положення, нападала на прибережні міста й селища. Згаданий автор підкреслює, що під час цьо-го походу корсари спустошували захоплені території, поло-нили багато жінок та дітей. По дорозі у зворотний бік поло-вину великої здобичі передали хазарським каганам згідно з раніше укладеною домовленістю [Azərbaycan... 1996, *210–213*]. Названий автор, наводячи дані арабського історика аль-Масуді, зазначає, що під час повернення з цього походу на північному узбережжі Каспійського моря князівську армію зустріло 15 тис. хазарсько-тюркське військо. Відбулася запекла битва, котра тривала три доби, внаслідок чого руські військові загони були знищені, лише 5 тис. з них урятували-ся втечею. Після цієї війни протягом 30 років території Азербайджану не зазнавали ніяких нападів [Azərbaycan... 1994, *276–282;* 1996, *210–213*].

У 944 р. руська флотилія відновила морські походи. Слід вважати, що цей похід був третім і мав за мету здобуття найзначнішого в той час культурного і торговельного центру згаданого регіону – м. Берде. Щоб досягти мети, морський флот київського князя Ігоря (912–945) приплив по Каспійському морю аж до гирла ріки К'юра і рушив до названого міста. Захисник цього міста, маючи у своєму підпорядкуванні 5600 вояків, не зміг обороняти місто, бо кількість руської армії чисельністю переважала в десять разів. Унаслідок цієї війни місто було зруйноване дощенту, близько 20 тис. людей були страчені; ті, котрі змогли заплатити 20 дирхемів, були відпущені. Після цих трагічних подій місто втратило своє провідне міжнародне значення, перестав існувати його монетний двір [Azərbaycan... 1996, *210–213*].

У 944 р. утворюється інша незалежна держава в Північному Азербайджані зі столицею в м. Гендже, де жив великий мислитель, поет і філософ Нізамі Генджеві (1140–1203). Він у своїй поемі "Іскендер-наме" у параграфі під назвою "Прибуття Іскендера в область Русів" також описує походи Кінтал-Руса (київського володаря), чия армія напала на країну Арран, тобто Азербайджан, взяла штурмом міста Дербенд і Берде тощо [Низами Гянджави[3] ... 1963, *291–296*].

Підсумовуючи стислий розгляд цієї теми, слід підкреслити, що відомості про економічні, політичні та культурні взаємини між Україною та Азербайджаном, котрі носили переважно мирний характер, мають понад тисячолітню історію, котра потребує подальшого об'єктивного дослідження.

[1] Згаданий автор зазначав, що руські купці були слов'янського походження (cins min es-sekaliba).

[2] Інший арабський історик аль-Масуді (X ст.) називає його "Руським морем".

[3] Подаємо фонетично правильну транслітерацію з мови оригіналу: укр.Нізамі Генджеві, рос. Низами Генджеви.

ЛІТЕРАТУРА

Бунятов З.М. Азербайджан в VII–IX вв. Работы по истории и источниковедению Азербайджана и Арабского халифата // **Избранные сочинения в трех томах.** Т. I. Баку, *1999*.

Гусейнов А. **Азербайджано-русские отношения XV–XVII ст**. Баку, *1963*.

Крип'якевич І.П. **Історія України**. Львів, *1990*.

Низами Гянджави. **Искендернаме** / Пер. с фарси на рус. язык и коммент. Е.Э.Бертельса и А.К.Арендса. Баку, *1983*.

Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək / Redaktorları: Z.Bünyatov, Y.Yusifova. Bakı, *1994*. Cild, I .

Azərbaycan tarixi uzaq kezmişdən 1870-ci illərə qədər (redaktoru: Süleyman Əliyarlı). Bakı, *1996*.

Ethnic and cultural heritage of Caucasian Albania. **Intrnational Scientific Conference** (Baku, 21–24 of May, 2001) Baku, *2001*.

В.Г. Бережинський

ВІЙСЬКОВА СПРАВА ВОЛЗЬКОЇ БУЛГАРІЇ ТА ЇЇ ВІЙНИ ЗІ СЛОВ'ЯНАМИ

Воєнна історія східних слов'ян насичена війнами і походами князів, боротьбою за об'єднання, зміцнення і розширення давньоруської держави. У цих воєнних заходах загартовувалася, удосконалювалася військова організація, розвивалось озброєння, воєнне мистецтво, набувався бойовий досвід. Значне місце у цьому процесі посідали війни руських князів з Волзькою Булгарією [Бережинський 1998]. Останнім часом ряд дослідників, які займаються питаннями торгівлі Київської Русі з іншими країнами, племенами і народами, почали стверджувати, що "практично протягом усього ранньофеодального періоду історії східнослов'янської держави, коли усіма справами беззастережно і повновладно керували київські великі князі, конфліктів між Руссю і булгарськими землями не було" [Моця 1992, *8–9*]. На жаль, відносини між цими двома сусідніми державами середньовіччя були не такими вже простими.

Волзька Булгарія як держава була заснована у VIII ст. тією частиною булгар, які під натиском хазар відійшли на північ у Середнє Поволжя, нижнє Прикам'я і Приуралля. Центральною частиною держави стало лісове Закам'я [Бережинський 2000, *156–160*]. Поступово булгарам вдалося розповсюдити свій контроль на сусідні фінські племена – буртасів (мордву), марі (чермисів) та ін. У той час це були міцні та численні племена: буртаси, наприклад, були здатні мобілізувати 10 тис. вершників [Вернадський 1996, *237–238*]. У X ст. Масуді писав: "…Булгари складають великий, могутній і хоробрий народ, який підпорядкував собі усі сусідні… народи" [Гаркави 1871, *34–35*].

Становленню і зміцненню Волзької Булгарії певним чином сприяв розгром Святославом Хазарського каганату в 964–966 рр. у Поволжі, Подонні та на Північному Кавказі. Доти булгари безуспішно намагалися звільнитися від засилля хазар і були змушені платити їм данину.

Більша частина булгар сповідала іслам [Хвольсон 1869, *237*]. Вони не були кочівниками – це був осілий народ, який складався з 500 кланів, об'єднаних у три племені (улуси): Барзула, Ішкіль (Ашгіль) і Балгар [Вернадський 1996, *236*]. Волзька Булгарія була країною досить високої землеробської культури й вже з IX ст. експортувала велику кількість хліба. Високого рівня тут досягла металургія, різноманітні ремесла, у тому числі виробництво зброї. Важливою галуззю господарства у Булгарії було конярство.

У X ст. будуються булгарські міста Сувар, Біляр, Ошел, Бряхимов, Жукотин, Керменчук та ін. Столицею держави було місто Булгар, побудоване у IX ст. поблизу місця впадання Ками у Волгу на перетині великих водних торгових шляхів і сухопутного караванного шляху із Середньої Азії в Європу. Це був значний ремісничий і торговий центр з населенням до 10 тис.чол., який мав площу 7,5 кв. км [Усманов 1953, *720*]. Місто Біляр, куди невдовзі була перенесена столиця, являло собою могутню фортецю, добре захищену складною системою укріплень з ровів і земляних валів з дерев'яними стінами різних конструкцій. За своїми розмірами (600 га)[1] і за кількістю мешканців (100 тис. чол.) Біляр перевищував багато міст Європи і Азії того часу.

Розташування Волзької Булгарії на стику двох найбільших річок – Волги і Ками, якими проходили і найзначніші торгові магістралі Заходу і Сходу, визначило її значення в історії Східної Європи цього періоду. Невдовзі Волзька Булгарія стала розвиненою у економічному і воєнному відношенні державою.

Головним товаром, який ввозили купці у Східну Європу із Середньої Азії, були диргеми, про які писав арабський географ X ст. Ібн-Русте. У Поволжі знайдено величезну кількість цих диргемів. Ввозилися вони туди під виглядом прикрас. Вивезення срібла у монеті у Східну Європу було настільки велике, що в кінці X ст. у Середній Азії навіть почалася "срібна криза" [Якубовський 1953, *482*]. Волзьких булгар недарма раніше називали "срібними булгарами" [Вернадський 1996, *216, 235*] (іноді їх ще називали чорними, тобто північними, булгарами).

Булгари і буртаси були серйозними конкурентами для русів у торгівлі зі Сходом хутром. Булгарія відігравала роль головного посередника між слов'янами і країнами Сходу. "Из Руси можеть ити по Волге в Булгары и в Хвалисы", – пишеться у літопису [ПСРС 1906]. У руках волзьких булгар була торгівля з сусідніми на-

Рис. 1. Військова організація волзьких булгар у X–XI ст.

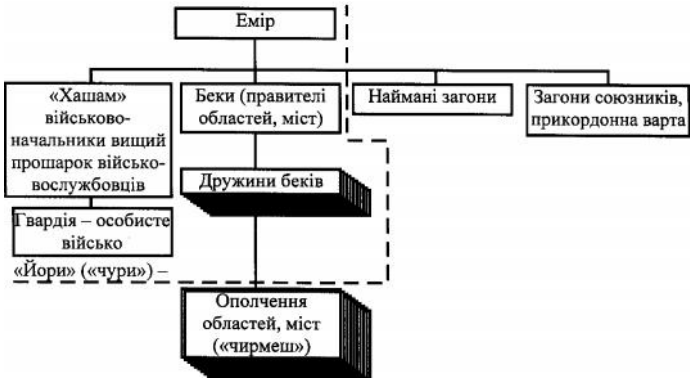

Рис. 2. Військова організація волзьких булгар у XII–XIII ст.

родами північного сходу і північного заходу. Щоб не допускати до весі, югри та інших північних племен арабів, булгари представляли їх арабам людожерами. Через мордовську землю булгарські купці доходили і до Києва. Літописи зберегли свідчення про прихід у Київ булгарських провідників магометанства [Соловьев 1952, *254–255, 330–331*].

Військова організація Русі і Булгарії була багато в чому схожою [Бережинський 1999, *5*]. У Волзької Булгарії була сильна, добре озброєна армія [Смирнов 1951, *39, 68*], у військових дружинах булгарських правителів проходили службу і руси, і варяги [Измайлов 1992, *104*] (рис. 1).

Основним родом війська у булгар була легка кіннота, озброєна луками і стрілами, якими вони осипали ворога здалеку [Плетнева 1982, *38*]. Проте головною ударною силою була все ж важка кіннота, що складала кістяк війська. Піхота мала підсобне значення, що не могло не позначитися на боєздатності війська у цілому. Говорячи про збройні сили булгар, Ш.Ф. Мухамедьяров писав: "По суті, це було об'єднання кочових дружин. Їх тактика, що брала свій початок від гунів і стародавніх булгар, будувалася на раптовості, несподіваності нападу" [Мухамедьяров 1973, *360*]. **Чисільність** війська в різні часи змінювалась. У "Худуд аль-Алам" згадується про 20 тис. булгарських вершників [Худуд… 1937, *61*].

Озброєні булгарські воїни були в основному традиційно для того часу: луками і стрілами, мечами і шаблями, палашами, кинджалами, бойовими ножами і сокирами, списами, сулицями, булавами, кистенями (рис. 3). Як захисне озброєння використовувалися кольчуги і пластичні обладунки – шоломи, щити, накладні щити для рук і ніг; до спорядження вершника входили арочні стремена і кільчасті вудила. Серед нововведень X–XI ст. булгарським воїнам були відомі широколезові списи, круглі щити із залізним умбоном, шпори і льодохідні шипи [Измайлов 1992, *105*; Казаков 1985, *21–27*]. Багато в чому булгарське озброєння було схоже за формами з руськими зразками, не поступаючись їм якістю [Измайлов 1986, *124–125*].

Складний булгарський лук принципово не відрізнявся від давньоруського. Він належав до типу, широко розповсюдженого у багатьох народів і племен, які населяли величезний східноєвропейський регіон [Халиков 1995, *131*]. Мечі, палаші, шаблі й бойові сокири належали в основному заможним особам, військовій знаті, професійним воїнам – дружинникам. Нерідко ця зброя розкішно орнаментувалася, вона високо цінувалася не лише як предмет озброєння, але і як високохудожні вироби майстрів-зброярів. Зброю берегли і часто передавали у спадок від батька до сина, майбутнього воїна.

Мечі були характерною зброєю булгарської знаті, вони однаково застосовувалися як вершниками, так і пішими воїнами. Здебільшого булгарські мечі були загальноєвропейської романської (капетингської) форми, це був західний імпорт з Київської Русі, вироби прибалтійських і північнонімецьких майстрів. Палаші з'явилися у Поволжі ще на початку першого тисячоліття н. е. [Степанов 1980, *27–28*. – Табл. 41 (*1, 2*)]. Часто їх називали однолезовим мечем. Шаблі були незамінною і найрозповсюдженішою зброєю булгарської кінноти, яка дозволяла здійснювати швидкі маневрені дії та досягати великої швидкості бою. За тактико-технічними характеристиками булгарські шаблі були близькими до слабовигнутих шабель так званого хазарського, або салтівського, типу.

Списи переважно, за винятком списоподібних форм, використовувалися пішими воїнами, бойові сокири перебували на озброєнні як кінноти, так і піхоти. Ними успішно користувалися і заможні воїни, і княжі дружинники, і прості люди [Спицын 1915, *224*; Валеев 1986, *109*.–Рис. 38].

Археологічні матеріали підтверджують, що у VIII–IX ст. булгарські воїни були одягнені у довгополу залізну кольчугу з великих кілець з розрізами на подолі, без коміра, з короткими рукавами; залізний шолом, склепаний з восьми пластин, з прямим наносником і кольчужною бармицею; залізні поножі, нарукавники і наплічники [Афанасьев 1987, *199*]. Про кольчуги і "ковану зброю" у булгар згадує М.С. Голіцин [Голицын 1876, *152*]. Кольчуги використовувалися як місцевого, так і руського виробництва (рис. 4).

Булгари вміли будувати хороші укріплення за типом античних або візантійських фортець. Необхідність захищатися від нападів змусила булгар не обмежуватися укріпленням окремих на-

селених пунктів, а звернутися до створення справжніх оборонних ліній. Булгарські фортечні споруди відповідали рівню розвитку воєнного мистецтва того часу і успішно виконували свою роль у період запеклих сутичок [Смирнов 1951, *88–89*; Мухамедьяров 1973, *204*; Фахрутдинов 1980, *116*]. У цілому справа оборони фортець відповідала усім вимогам воєнної техніки часу.

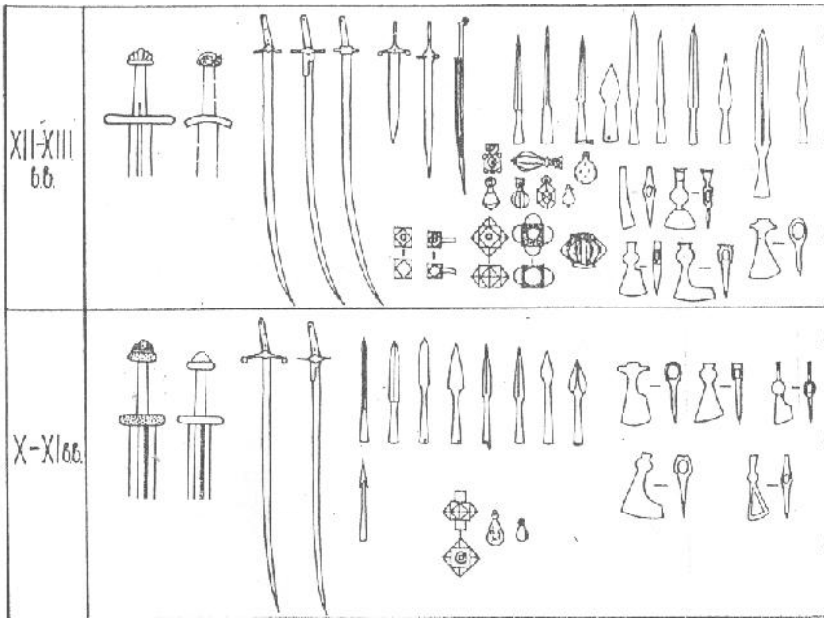

Рис 3. Зброя Волзької Булгарії

У той же час у воєнній справі булгар мали місце і суттєві вади. Свої міста булгари захищали не дуже добре, що пояснювалося пережитками кочового побуту і тактикою, подібною до тактики сарматів [Смирнов 1951, *94*]. Тактика оборони булгар була вироблена у степових умовах. В. Ф. Каховський писав: "…Головний рід військ булгар – важка кіннота – мав переваги у відкритому бою, але при облозі міста або при захисті своєї фортеці не мав успіху" [Каховський 1965, *360*]. Успішно обороняти свої міста і укріплені пункти булгари не могли через слабкість своїх піших військ. Не досить вправною була і прикордонна служба булгар. Хоча "булгарська техніка ведення війни перебувала на досить високому рівні свого часу" [Халиков 1973, *116*]. "Взагалі воєнна справа у них мала той же характер, що у всіх сучасних азіатських народів…" [Голицын 1876, *152*].

О.П. Смирнов свого часу зробив висновок: "Уся воєнна історія булгар показує, що вони поступалися руським у польовому воєнному мистецтві. Причиною слабкості булгар була їхня тактика, розрахована на кінноту, мало придатну у боротьбі з руськими, які мали прекрасні піші дружини... У цілому військо булгар було слабшим, ніж об'єднані загони руських князів…" [Смирнов 1951, *92, 124, 156*] (рис. 5).

Причинами війн руських і булгарських князів було розширення району полюддя, приєднання нових племен, які платили данину, створення сприятливих для Русі умов волзької торгівлі з країнами Сходу. Всього у XII–XIII ст. київськими князями було проведено 17 воєнних заходів проти волзьких булгар, більшість із них (дев'ять) припадає на XII ст. Цікаво, що у XI ст. жодного воєнного конфлікту не було. За підрахунками І.Л. Ізмайлова, дев'ять з цих заходів можна віднести до великих походів, причому чотири з них, тобто майже половина, були пов'язані з облогами або взяттям міст [Измайлов 1965, *7*]. П'ять походів (1088, 1107, 1152, 1218 і 1219 рр.) були проведені булгарськими князями.

Час від часу булгари здійснювали набіги на Тавриду. Князь Ігор у своєму договорі з Візантією обіцяв не допускати цих нападів [Вернадський 1996, *236*].

Перша воєнна сутичка русів і булгар припадає на часи князя Святослава. У боротьбі з Хазарським каганатом він 965 р. здійснив похід на Волгу, і його війська "знищили все, чим володіли на Ітилі хазари, булгари і буртаси і заволоділи ним" [Шпилевский 1877, *8*]. Через три роки, у 968 р., відбувається новий похід, наслідком якого стало "розграбування головного міста їх (Булгар), яке було місцем складування товарів, привезених з навколишніх країн" [Соловьев 1959, *161*].

Сучасник Святослава, арабський географ Ібн-Хаукаль у 70-х роках X ст. писав, що Русь зруйнувала Булгар і спустошила землю буртасів: "Зараз же не залишилося і сліду ні з Булгара, ні з Буртаса, ні з Хазара, адже Руси напали (або знищили) усіх їх, відібрали у них усі ці області і привласнили їх собі. Ті ж, які врятувалися від їх рук, розсіяні по найближчих місцях, з бажання залишитися поблизу своїх країн і маючи надію укласти з ними (русами) мир і підкоритися їм" [Гаркави 1870, *218*; Очерки…1953, *87*].

Після смерті Святослава боротьбу з ними продовжив князь Володимир. Булгари, відчувши силу війська Київської Русі, намагалися схилити вятичів проти Володимира [Членов 1987, *81*]. Відповіддю на це став великий похід Київського князя на Булгарію у 985 р. [Повесть… 1950, *59*] (С.М. Соловйов перший похід Володимира проти Булгар датує 987 р.–*В.Б.*). Похід завершився укладанням мирного договору, який, напевно, був повторенням більш раннього, укладеного між Рус-

Рис. 4. Залізна маска-забрало з території Булгарії

сю і Булгарією, після походів князя Святослава [Халиков 1986, *10*].

Похід Володимира був подією настільки значною, що повідомлення про нього фіксуються в усіх руських літописах. Більшість дослідників схильні вважати його війною з волзькими булгарами. Проте князь Володимир у той же приблизно час воював і з булгарами дунайськими. "Зустрічаємо у літописах відомості про війни Володимира з булгарами, з якими – дунайськими або волзькими – на це різні списки літописів дають різні відповіді; напевно були походи і до тих, і до інших, пізніше перемішані через однаковість народного імені", – писав С.М. Соловйов [Соловьев 1959, *189*]. Таким чином, напевно, ряд булгарських походів було здійснено все ж не на Волгу, а на Дунай.

У найдавніших списках літописів не згадується, на яких саме булгар здійснив похід Володимир у 985 р., у інших конкретно вказується, що на низових або волзьких. Володимир пішов на булгар зі своїм дядьком Добринею у човнах, а торки йшли на конях берегом. Торки приєдналися до Володимира, оскільки раніше разом з іншими кочовими племенами змушені були відступити при завойовницькому русі булгар на бік Кика [Смирнов 1951, *10*]. Дружина Володимира явно віддавала перевагу здійсненню походу у човнах, кіннотою ж, як і часто надалі, у війську були прикордонні кочівники, "котрі потім постійно були залежними або напівзалежними від руських князів" [Соловьев 1959, *190*]. Було проведено операцію, яка пізніше неодноразово повторювалася за одним і тим же технічним і стратегічним планом. Саме так можна було підійти до Булгарії, тобто водою і сушею [Греков, Калинина 1948, *17*]. "Сказав Добриня Володимиру: "Оглянь полонених колодників: усі вони у чоботях. Ці данини нам не дадуть – ходімо, пошукаємо і собі личаків". І уклав Володимир мир з булгарами, і клятву дали один одному, і сказали булгари: "Тоді не буде між нами миру, коли камінь почне плавати, а хміль – тонути"… І повернувся Володимир у Київ" [Халиков 1986, *8*].

У В.М. Татищева цей похід описується дещо інакше. Як союзники булгарів згадуються серби, що змушує задуматися про те, де усе ж побував Володимир – на Волзі чи на Дунаї? "Володимир зібрав воїнство велике, і Добриню, вуя свого, прикликав з новгородці, пішов на булгар і серби; і кінні війська руські, торків, волинян і червенських послав прямо у землю Булгарську оголосити їм багато їх порушень колишніх батьків і брата договорів і завданні відданим його образи, вимагаючи від них нагороди. Булгари ж, не хочучи платити оного, але об'єднавшись зі серби, озброїлись противо йому, і після жорстокої битви переміг Володимир булгарів і сербів і полонив землю їх, але на прохання їх учинив мир з ними, повернувся зі славою в Київ, узяте ж розподілив на військо і відпустив у домі їх" [Татищев 1773, *63*]. Союзниками русів крім торків названі волиняни і "червенські", а з Добринею – новгородська дружина.

Після укладення миру з Володимиром булгари 986 р**.** відрядили до нього у Київ делегацію з пропозицією своєї магометанської віри. Для ознайомлення з нею Володимир відправив у Волзьку Булгарію 10 своїх посланців. Німецький історик Л. Мюллер навіть вважав, що цей мирний договір 985–986 рр**.,** "мабуть, був зміцнений офіційним шлюбом Володимира з булгарською принцесою" [Muller 1967, *11*]. У 987–988 рр. відбувається обмін посольствами Русі і Булгарії [Новгородская… 1950, *132*]. Особливо цікаві також події мирного 990 р., коли чотири булгарські князі найнялися на службу до Володимира разом зі своїми дружинами: "того ж лета придеша из Булгар к Володимеру в Киев четыре князи и просветишася божественным крещением; Володимер же чествова их и много удовольства" [Патриаршья 1862, *59*].

У 994 і 997 рр. відбуваються нові походи князя Володимира на булгар. Першого разу у літописах не сказано на яких, другого – зазначені саме волзькі булгари. У першому випадку "ходи Володимер на булгары, а много ратовав их победи". У другому – "ходи Володимер на Булгарии Волжские и камские, и одолев плени их" [Патриаршья… 1862, *59*; Измайлов 1992, *109*].

У 1006 р. в результаті цих походів за давньоруською традицією рівно через 20 років підписується велика торгова угода між Київською Руссю і Волзькою Булгарією [Соловьев 1959, *190*]. Володимир на прохання булгар дозволив їм торгувати на Оці і Волзі, дав їм для цього печатки, руські купці з печатками від посадників своїх також могли вільно їздити у булгарські міста; але

булгарським купцям дозволено було торгувати лише з купцями по містах, а не їздити по селах і не торгувати із тіунами, вірниками, огнищанами і смердами.

У 1088 р. булгари здійснили похід на Русь і взяли Муром. У списках літописів, які дійшли до нас, про це говориться коротко, без пояснення причин і наслідків. В.М. Татищев, беручи за основу Нижньогородський і Макарівський списки, говорить, що по Оці і Волзі у цей час були великі розбої, які шкодили булгарській торгівлі. Булгари надіслали до князя Олега і брата його Ярослава Святославовичів, яким, за Татищевим, належали у цей час Тмутаракань, Рязань і Муром, просити на розбишак, але, не отримавши допомоги, пішли на Муром і взяли його [Татищев 1773, *164, 169*]. Місто було розграбоване, села спалені. "Повідомлення це дуже цікаве і дуже можливе: нема жодних причин відкидати, щоб у цей час не було ушкуйництва, яке ми побачимо у такій силі надалі", – писав С.М. Соловйов [Соловьев 1959, *699*].

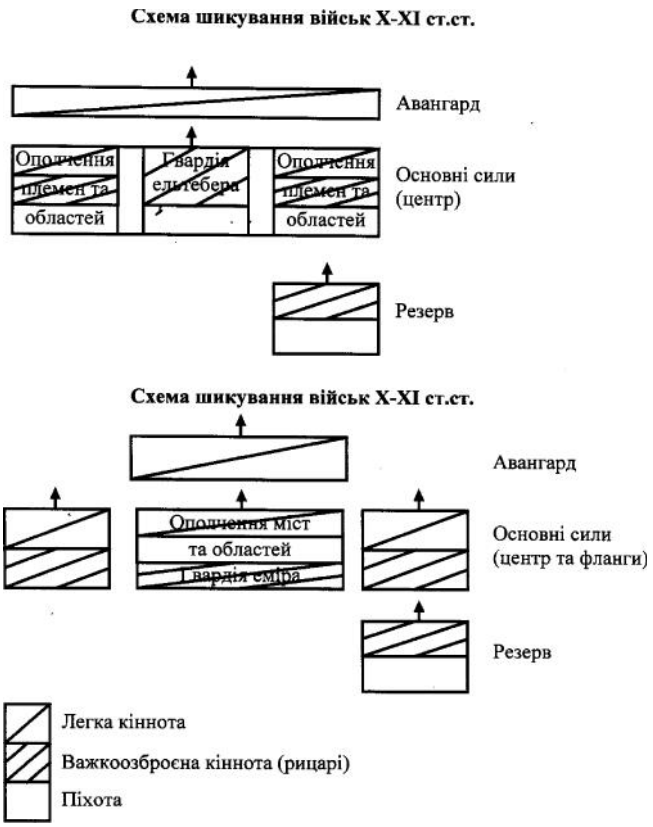

Рис. 5. Тактика польового бою булгар

Ближче до доби феодальної роздробленості (починаючи з 1088 р.) русько-булгарські чвари у Поволжі фіксуються усе частіше. "Хоча аж до 1120 р. нема письмових вказівок на погіршення торговельних відносин" [Валеев 1986, *26*]. Таких вказівок справді немає, але у 1107 р. відбувся новий похід Булгар на Русь, цього разу на Суздаль.

На порубіжжі XI–XII ст. почали посилюватися північні руські землі та князівства – Новгород, Володимиро-Суздальська земля та ін. Вони були зацікавлені в оволодінні волзьким торговим шляхом і правом збору данини з волзьких народів. З цих подій починається новий період русько-булгарських чвар. Аж до 1220 р. літописи тепер повідомляють про двосторонні походи [Греков, Калинина 1948, *87–91*], відбувається ряд походів у відповідь руських князів проти булгар. "Скоряючись природним вказівкам", суздальські князі "розширювали свої володіння вниз по Волзі, причому постійно повинні були боротися з булгарами, мордвою та іншими інородцями" [Соловьев 1959, *644–645*]. У літописах під 1120 р. читаємо, що син Мономахів Юрій, посаджений батьком у Ростовській землі, ходив Волгою на булгар, переміг їх полки, взяв великий полон і прийшов назад з честю і славою [Соловьев 1959, *644–645*]. Булгар у XII ст. втрачає значення політичного центру країни, і його роль переходить до розташованого у глибині булгарської землі Біляру (Великого міста) на р. Черемшані [Усманов 1953, *723*].

У 1152 р. булгари здійснюють похід на Ярославль, намагаючись розповсюдити свої торгові операції на руські території. А 1157 р. новгородці роблять похід у відповідь. У 1164 р., у тому самому році, коли новгородці відбилися від шведів, Андрій Боголюбський із сином Ізяславом, братом Ярославом і муромським князем Юрієм вдало воював з камськими булгарами, перебив у них багато народу, взяв знамена, князь булгарський з малою дружиною ледве встиг утекти у Велике місто. Після цієї перемоги Андрій узяв славетне булгарське місто Бряхимів і спалив три інші міста [Соловьев 1959, *523*]. Війни Андрія Боголюбського з Волзькою Булгарією принесли йому відповідну славу. Так, Кузьма Киянин, його слуга, побиваючись над тілом вбитого господаря, говорив: "…Адже ти раніше умів перемагати полки поганих булгар" [Соловьев 1959, *548*].

Взимку 1172 р. Андрій Боголюбський відправив на булгар свого сина Мстислава, до якого повинні були приєднатися сини муромського і рязанського князів. Похід цей, за твердженням літописця, не подобався усім людям, тому що невчасно зимою воювати булгар, і полки йшли дуже повільно і неохоче.

Біля гирла Оки об'єднані князі два тижні чекали різних людей і зважилися нарешті їхати з однією передовою дружиною, у якій усім розпоряджався тоді воєвода Борис Жидиславич. Використовуючи раптовість, військо князів несподівано здійснило набіг на булгарські землі. Було взято якесь місто і шість сіл, чоловіків убивали, жінок брали у полон. Отямившись від несподіванки і дізнавшись про незначну чисельність руського війська, булгари швидко зібрали 6 тис. чол. і виру-

Рис. 6. Оперативна тактика активної оборони булгар (на прикладі русько-булгарської війни 1183 р.)

шили у погоню. Проте, не дійшовши 20 верст, повернулися. Військо руських князів, як говорить літописець, "врятувала від неминучої біди свята Богородиця і християнська молитва" [Соловьев 1959, *645*].

У 1177 р. відбувається похід на булгар ростово-суздальських князів. Під час цього, як і під час більш ранніх походів, руські дружини заходили і у пониззя ріки Ками. На підступах до Верхнього Прикам'я закладаються руські опорні пункти, які одночасно були і торговими поселеннями. У 1178 р. засновується містечко Глядени в гирлі р. Юг, пізніше, у 1212 р. – Устюг Великий [Вычегодско-Вымская летопись 1958, *257*].

Року 1183-го рязанські й муромські дружини, бажаючи зашкодити торгівлі Володимира з булгарами, грабували булгарських купців. "Булгари двічі просили Всеволода припинити розбої" [Рыбаков 1949, *341*]. Великий похід 1183 р. руських князів був викликаний тим, що, бачачи нездатність Всеволода упоратися з рязанцями і муромцями, "… булгари прийшли … до Городця, Мурома і до Рязані, вчинили велике розорення" [Шпилевський 1877, *130*]. У відповідь на це і був організований об'єднаний похід руських військ на Булгарію 1183 р. (рис. 6).

У 1184 р. князь Всеволод звернувся за допомогою до київського князя Святослава Всеволодовича та інших князів. Зібралося військо дев'яти князів: самого Всеволода, його племінника Ізяслава Глібовича, Володимира Святославича чернігівського, Мстислава Давидовича смоленського, чотирьох Глібовичів рязанських – Романа, Ігоря, Всеволода і Володимира, а також муромського Володимира [Соловьев 1959, *735*]. Похід здійснювався водою, у човнах. Пройшовши Окою і Волгою, руси висадилися поблизу Біляра – "Великого міста срібних булгар". Охорона флоту була доручена білозерському полку на чолі з двома воєводами – Фомою Лясковичем і Дорожаєм. Уперед було вислано сторожовий загін. Основні сили, сівши на коней (напевно, також привезених у човнах) виступили до булгарської столиці, проте невдовзі зупинилися. Сторожа помітила попереду великий кінний загін. Виявилося, що це половці, які вирішили просити Всеволода виступити разом з ним на булгар. Після ради з дружиною їх пропозиція була прийнята, усі вони приведені до присяги і прийняті до війська руських князів.

Підійшовши до Біляра, Всеволод "почав думати з дружиною; у цей час племінник його Ізяслав Глібович, схопивши спис, помчався зі своєю дружиною до міста, біля якого піші булгари влаштували собі укріплення; Ізяслав вибив їх звідти і проскакав до самої міської брами, але тут зламав свій спис, отримав рану стрілою крізь броню під самісіньке серце і напівмертвий був принесений до табору. А між тим білозерський полк, залишений біля човнів, витримав напад булгар, які припливли Волгою з різних міст у кількості 5000 чоловік, і змусив їх тікати, причому перетонуло їх більше тисячі чоловік. Всеволод стояв ще 10 днів під Великим містом, але бачачи, що племінник знесилюється, а булгари просять миру, вирушив назад до своїх човнів, де Ізяслав і помер; великий князь після цього повернувся до Володимира" [Соловьев 1959, *645*] (рис. 6).

У 1185–1186 рр. Всеволод знову посилав своїх воєвод на булгар. А 1205 р. володимирський князь Всеволод Юрійович організує ще один похід на булгар, штурмує Біляр. ".. После великий князь Всеволод Юрьевич рать судову на Булгарі волжские и камские, и ходиша по Волге до Хомол, и много полона взявша, а других насекоша, и учены многи разбиша, и товар много взяша, а тако возвратишася восвояси…" [ПСРЛ 1913, *102*]. У 1210 р. Всеволод послав на булгар меченошу свого Кузьму Ратшича [Татищев 1773, *363*]. Було взято багато сіл, військо привело з собою великий полон. Після смерті Всеволода усобиця між його синами довго не давала їм можливості звернути увагу на сусідів – булгар.

Небезпека руського проникнення у Верхів'я добре усвідомлювалася булгарами, які, користуючись міжусобицею руських князів, двічі влаштовують походи на Устюг і Глядени (походи "татаровей казанських" 1218 і 1219 рр.) [ПСРЛ 1963, *45*]. Мета цих походів – силою відбити спроби русів проникнути у Прикам'я. Боротьба булгар за збереження торговельних переваг у Прикам'ї на

початку XIII ст. призвела до значного руcько-булгарського конфлікту, піком якого став відомий похід військ Юрія Всеволодовича 1220 р. Докладно цей похід описано С.М.Соловйовим на основі Московського літописного зводу.

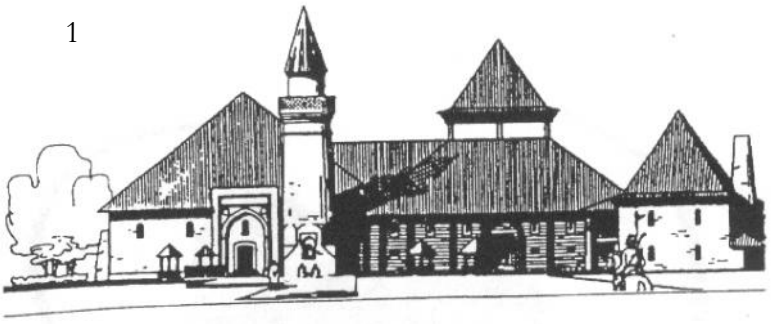

Рис. 7. 1 - загальний вигляд;
2 - Палацова мечеть Біляра: реконструкція дерев'яної мечеті

Юрій Всеволодович "послав брата свого Святослава, князя юрійовського, і з ним полки свої під начальством воєводи Єремія Глібовича; Ярослав Всеволодович переяславський послав також свої полки; племіннику Васильку Костянтиновичу великий князь наказав надіслати полки з Ростова і з Устюга на верх Ками; муромський князь Давид послав сина свого Святослава; Юрій – Олега, і усі знялися у гирлі Оки, звідки попливли на човнах униз Волгою й висадилися на берег навпроти міста Ошела. Святослав вишикував військо: ростовський полк поставив по праву руку, переяславський – по ліву, а сам став з муромськими князями посередині й у такому порядку вирушив до лісу, залишивши один полк біля човнів (рис. 8). Пройшовши ліс, руські полки вийшли на поле до міста; тут були вони зустрінуті булгарською кіннотою, яка, постоявши трохи, пустила у наших по стрілі і помчала до міста; Святослав рушив за нею і обложив Ошел. Біля міста було зроблено острог, обгороджений міцним дубовим тином, за острогом були ще два укріплення і між ними вал: по цьому валу бігали обложені й билися з руськими. Князь Святослав, підійшовши до міста, відрядив наперед людей з вогнем і сокирами, а за ними стрільців і списоносців; руські підсікли тин, розорили і два інші укріплення і підпалили їх, потім підпалили й саме місто, але тут знявся зустрічний вітер і поніс клуби диму на руські полки; дим, у якому не можна було розрізнити людину, спека і найгірше усього безводдя змусили тих, що обклали місто, відступити від нього. Коли вони відпочили від трудів, то Святослав сказав: "Підемо тепер за вітром на інший бік міста!". Полки встали і пішли, і коли були поблизу міської брами, то князь сказав їм: "Браття і дружино! Сьогодні має бути нам або добро, або зло, так підемо швидше!" І сам князь поскакав попереду всіх до міста, за ним решта війська, підсікли тин і оплоти і спалили їх, потім підпалили місто з усіх боків, причому встала сильна буря, так що страшно було дивитися, а у місті лунав голосний лемент; князь булгарський встиг утекти на конях з малою дружиною, а які булгари вибігли пішки, тих усіх руські перебили, жінок і дітей у полон побрали, інші булгари згоріли у місті, а другі перебили спочатку своїх дружин і дітей, а потім і самі себе лишили життя; дехто з руських ратників наважився увійти у місто за здобиччю, проте ледве втекли від полум'я, а деякі так і згоріли. Спаливши місто, Святослав пішов назад до човнів; коли він прийшов до них, то знялася сильна буря з дощем, так що ледве можна було утримати човни біля берега; потім буря почала стихати, і Святослав, переночувавши тут і пообідавши на другий день, поплив назад угору по Волзі.

Між тим булгари з Великого та інших міст, почувши про знищення Ошела, зібралися з князями своїми і прийшли до берега; Святослав знав про наближення ворогів і велів своїм приготуватися до битви: пішли полк за полком, били у бубни, грали у труби і сопілки, а князь йшов позаду усіх. Булгари, підійшовши до берега, побачили поміж руськими своїх полонених – хто батька, хто сина і дочку, хто братів і сестер – і почали лементувати, киваючи головами і закриваючи очі, але напасти на руських не зважилися, і Святослав благополучно досяг гирла Ками, де з'єднався з дружиною під начальством воєводи Воїслава Добринича. Ростовці та устюжани прийшли з великою здобиччю, тому що воювали вниз по Камі, взяли багато міст і сіл. З устя Ками пішли усі до Городця, тут вийшли на берег і вирушили на конях до Володимира. Князь Юрій зустрів брата біля Боголюбова і

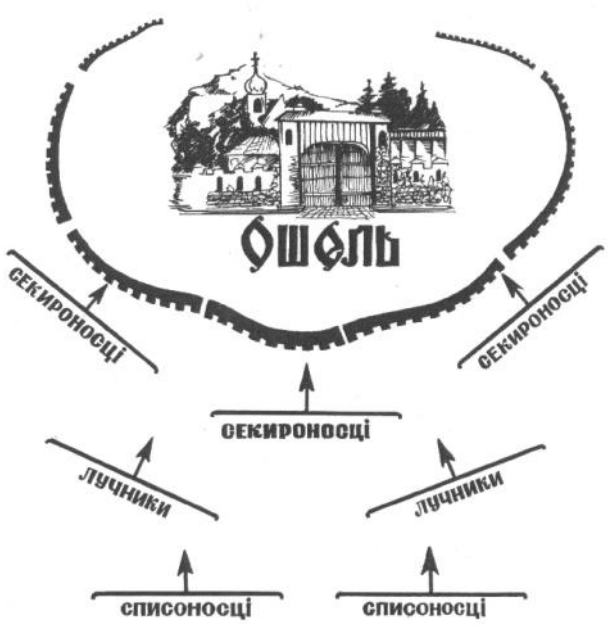

Рис. 8. Бойовий порядок руського війська князя Юрія Всеволодовича при штурмі булгарського міста Ошель в 1200 р.

влаштував йому і усьому війську великий бенкет: бенкетували три дні, причому Святослав і усе військо отримали розкішні подарунки. Наслідком Святославового походу було те, що тієї ж зими булгарські посли з'явилися до великого князя з проханням про мир, але Юрій спочатку не погодився на мир і послав збирати військо, хотів сам тепер йти у похід і справді виступив до Городця; на дорозі зустріли його нові посли від булгар з чолобитною, проте він і тих не послухав; нарешті, уже у Городець прийшли до нього ще посли з подарунками і з вигідними умовами, на які князь і погодився: укладено було мир, як і раніше, як було при батькові і дядькові Юрія" [Соловьев 1959, *646–647*].

З військової точки зору, цей опис є дуже цікавим. Похід на Ошель був наймасованішим походом на Волзьку Булгарію. У період міжусобиці він був організований об'єднаними зусиллями не лише великого князя Володимиро-Суздальської землі Юрія Всеволодовича, але і князів ярославських, ростовських, муромських і переяславських [ПСРЛ 1859, *5*; Вычегодско-Вымская летопись 1958, *257*]. Похід був задуманий як захоплення і пограбування правобережних волзьких земель і здійснений як воєнно-політична демонстрація руських князів у Верхньому Прикам'ї, спрямована проти булгарського впливу у цьому регіоні [Белавин, Оборин 1986, *72–73*].

Штурмуючи Ошель, війська Святослава Всеволодовича зіткнулися з чотирирядною системою оборони: "тин" на валу, два заплоти і потім – стіни (рис. 9). За тином – кінні стрілки. Щоб узяти таке укріплення, довелося створити спеціальні інженерні загони з вогнем і сокирами і поставити їх на чолі штурмуючих колон. (Князь Святослав "наряди люди вперед со огнем и с секирами, и за ними срельци, и приступи ко граду" [ПСРЛ 1857, *127*]). Вирішальною силою Святослава були піші воїни. Їх дії прикривали "самостріли великі, що мечуть каміння велике і вогонь". Лише таким комбінованим штурмом вдалося оволодіти містом, послідовно "просікаючи тин, заплоти" і саму стіну [Сухарев 1992, *53*]. Велику роль як облогова зброя руських воїнів тут відігравала сокира. Пояснюється це конструкцією деревно-земляних укріплень Ошеля. Прорубавши стіну городні, можна було легко "розкопати" її земляне наповнення. У описі облоги чітко видно значну спеціалізацію окремих загонів війська, що обложило місто. Спеціальної облогової техніки і протиоблогового знаряддя, напевно, тут ні руські, ні булгари не застосовували [Рабинович 1951, *67*]. Також дуже цікавим є вперше висловлені В.М. Татищевим при описуванні цього походу свідчення про використання кінноти для захисту булгарських фортець [Татищев 1963, *208*]. Аналогічні свідчення є про оборону Біляра – на його стінах розташовувалась "велика кількість пішого караулу", а "гульбище дозволяло використовувати кінний роз'їзд, а при обороні цього просторого майданчика дозволяло вільно пересуватися дружинникам" [Кавеев 1981, *41*].

За договором 1220 р. Юрій Всеволодович набув ряд воєнних переваг. Так, заснована у 1221 р. нова фортеця безпосередньо біля кордонів волзьких булгар, місто Нижній Новгород, було одним з пунктів цього договору: "Тогда же князь великий Юрий Всеволодович заложи город на усть Окы и нарече и Новгород Нижний" [ПСРЛ 1949, *118*; ПСРЛ 1846, *188*]. Це місто було засновано на землі мордви, що не могло не позначитися на взаємовідносинах руських князів з цими племенами, які займали землі між Руссю і Булгарією. Боротьба з мордвою є окремою сторінкою у війнах Київської Русі з Волзькою Булгарією. У XII–XIII ст. війни з мордвою активізуються. Боротьба велася з перемінним успіхом. У 1103 р. у літописі вміщено відомості про перемогу мордви над муромським князем Ярославом. А 1183 р. на зворотному шляху з походу на булгар великий князь Всеволод Юрійович "коне пусти на мордву" [ПСРЛ 1926, *451*], тобто направив у мордовські землі кінну рать (рис. 10).

З XIII ст. боротьба суздальських князів за поширення сфери свого політичного впливу на території, заселені мордвою, стає систематичною. У 1226 р. Юрій Всеволодович надіслав у мордовські землі своїх братів Святослава та Івана. Руське військо перемогло мордву і захопило кілька сіл. Через два роки Юрій знову відправив на мордву військо на чолі зі своїм племінником Василь-

ком Костянтиновичем ростовським і воєводою Єремієм Глібовичем. Цього разу обставини не сприяли руському війську – безкінечні зливи змусили його повернутися назад.

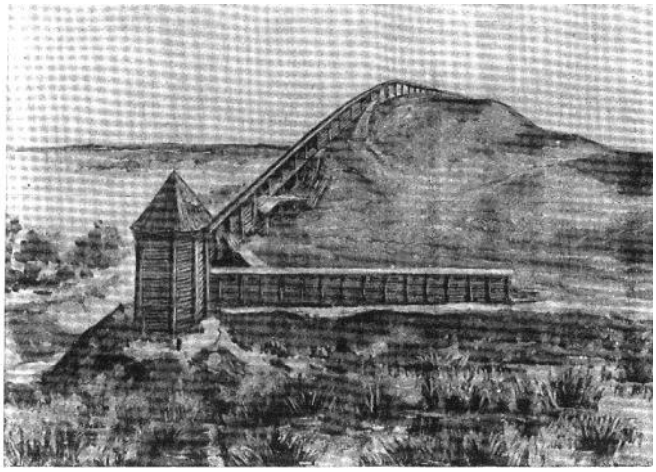

Рис. 9. Укріплення східної частини м. Ошель

Вихідцям з Новгорода, змушеним залишити з різних причин рідну землю, вдалося в останній чверті XII ст. утвердитися у Прикам'ї на берегах ріки Вятки, де вони заснували незалежну общину, що стала на північному сході місцем збору всіх утікачів, як південний Берлад і Тмутаракань. На початку XIII ст. серед частини мордовських племен відбулося об'єднання на чолі з князем (інязором) Пургасом. До складу "Пургасової волості" увійшла не лише мордва, але і руські поселенці, які були названі літописом "Пургасова Русь". Пургас здійснював стійкий опір руським князям і був зв'язаний союзом з Волзькою Булгарією. На чолі іншого мордовського об'єднання у цей же час був князь (оцязор) Пуреш – прибічник союзу з Руссю.

У січні 1229 р. великий князь Юрій організував новий великий похід проти мордви. Загін муромського князя Юрія Давидовича вдерся у "Пургасову волость", зайняв ряд поселень і захопив багато полонених. Коли ж руське військо у пошуках ворога заглибилося у Мордовську землю, мордва, заманивши у "лес глубок", оточило руське військо і у битві, що зав'язалася, завдала йому великої шкоди, а сама зникла. Залишкам руського війська довелося, кинувши трофеї, повернутися додому ні з чим. Підбадьорений успіхом Пургас зважився провести набіг на руські землі, він упритул підійшов до Нижнього Новгорода, спалив приміський монастир. Проте добре укріпленого міста мордві взяти не вдалося, і Пургас відступив.

Часто мордва починає відкрито підтримувати руських князів. Мокшанський князь Пуреш не лише визнає себе "ротником" (васалом) Юрія Всеволодовича, але і активно допомагає йому у боротьбі з Пургасом. У 1229 р. син Пуреша у союзі з половцями "изби мордву всю и Русь Пургасову", а сам Пургас "едва вмале утеча" [ПСРЛ 1996, *451*]. У 1232 р. князь Юрій Всеволодович знову організував великий похід на мордву.

Місцевий переказ дуже правильно вказує на причину підпорядкованості фінських племен Русі: на місці Нижнього Новгорода, каже він, жив колись Мордвин Скворець, друг Солов'я Розбійника, у нього було 18 дружин і 70 синів. Чародій Дятел передрік йому, що якщо діти його будуть жити у мирі, то залишаться володарями батьківського спадку, а якщо посваряться, то будуть підкорені руськими; нащадки Скворця почали ворогувати між собою, і Андрій Боголюбський вигнав їх у гирло Оки.

* * *

Передбачаючи близьку війну з монголами, булгари після походу у 1218 р. на Устюг повністю припинили будь-які воєнні акції проти руських князівств і міст. Вони почали посилювати свою оборону перш за все з півдня і сходу і трохи змінили свою військову організацію (рис. 2). Забезпечивши таким складним шляхом собі мир з руськими князівствами, булгари почали готуватися до сутички з монголами, які у 1221 р. уже закінчили завоювання Середньої Азії [ПСРЛ 1962, *476*], Ірану, а у 1222–1223 рр., повоювавши у Грузії, Вірменії та Азербайджані, через Дербент прорвалися у степи Передкавказзя, Нижньої Волги і Азово-Причорномор'я і тут 31 травня 1223 р. у битві на р. Калці (біля Азовського моря) розгромили об'єднане русько-половецьке військо.

Рис. 10. Всеволод Юрійович воює з волзькими булгарами. Мініатюра XIII (XV) ст.

У цьому ж 1223 р. булгарам довелося зіткнутися з 30-тисячним кінним корпусом Субедея і Джебе. Саме булгарам вдалося вперше розгромити до того часу непереможне монгольське військо, а потім 15 років протистояти монголам [Петрушевский 1970, *123*]. Небезпека монгольської навали примусила булгар шукати зближення з Руссю. У 1229 р. після поразки булгарських сторожових загонів, завданої монголами на р. Яїку, булгари об'єдналися з великим князем Юрієм Всеволодовичем. Є дуже цікавим, що, незважаючи на досить непрості відносини Волзької Булгарії й Русі у 1236 р., як повідомляє В.М. Татищев, "… від полону татарського багато булгарів, утікши, прийшли у Русь і просили, щоб їм дали місце. Князь же великий Юрій дуже радий сьому був і повелів їх розвесть по містах біля Волги і у інші" [Татищев 1963, *230*]. А "в обороні міст Волзької Булгарії брало участь і те руське населення, яке до моменту нашестя монгольських полчищ мешкало у цих містах і поселеннях" [Якимов 1988, *32*].

У 1236 р**.** булгарська держава була усе ж розгромлена монгольськими військами, проте ще цілих п'ять років половці і алани не підкорялися ворогу і вели боротьбу з ним. Лише 1241 р. відбулося друге завоювання Булгарії монголами [Тузенгаузен 1941, *23*]. Булгари мужньо захищали свою незалежність у боротьбі з величезною армією монгольських ханів, озброєною всіма сучасними для того часу засобами облоги і взяття міст [Измайлов 1992, *7*].

[1] Територія Києва складала на той час 386 га.

ЛІТЕРАТУРА

Афанасьев Г.Е. Муравьевский клад (к проблеме оногуро-хазарских миграций в лесостепи) // **Советская археология,** *1987*, № 1.

Белавин А.М., Оборин А.М. Посредническая роль Волжской Булгарии в торговом обмене Древней Руси и Верхнего Прикамья в X–XIII вв. // **Волжская Булгария и Русь.** Казань, *1986.*

Бережинский В.Г. **Війни Київської Русі з волзькими булгарами.** Київ, *1998.*

Бережинський В.Г. Книжка про озброєння і військову справу Волзької Булгарії // **Військово-історичний альманах**, *2000*, № 1.

Бережинський В.Г. Озброєння і військова справа Волзької Булгарії // **Народна армія**, *1999*, 31 липня.

Валеев Р.М. Торговые связи Волжской Булгарии и Руси в домонгольский период (X–XIII вв.) // **Волжская Булгария и Русь**. Казань, *1986*.

Валеев Ф.Х. **Древнее и средневековое искусство Среднего Поволжья**. Йошкар-Ола, *1875*.

Вернадский Г.В. **Древняя Русь**. Тверь–Москва, *1996.*

Вычегодско-Вымская летопись //**Историко-археологический сборник**. Вып.4. Сыктывкар, *1958.*

Галкин Л.Л. Булава из Нового Сарая // **Советская археология**, *1963*, № 4.

Гаркави А.Я. **Дополнения к сочинению "Сказания мусульманских писателей о славянах и русских"**. Санкт-Петербург, *1871*.

Гаркави А.Я. **Сказания мусульманских писателей о славянах и русских**. Санкт-Петербург, *1870*.

Голицын Н.С. **Всеобщая военная история средних времен**. Ч. 1–2.Санкт-Петербург, *1876*.

Греков Б.Д., Калинин Н.Ф. Булгарское государство до монгольского завоевания // **Материалы по истории Татарии**. Казань, *1948*.

Измайлов И.Л. Военно-дружинные связи Волжской Булгарии с Южной Русью в X–XI вв. // **Путь из Булгара в Киев**. Казань, *1992.*

Измайлов И.Л. Из истории домонгольского и раннезолотоордынского защитного доспеха волжских булгар // **Волжская Булгария и монгольское нашествие**. Казань, *1988а*.

Измайлов И.Л. История изучения военно-оборонительного дела волжских булгар // **Военно-оборонительное дело домонгольской Булгарии.** Казань, *1985*.

Измайлов И.Л. О русско-булгарских связях в области техники и военного дела // **Волжская Булгария и Русь**. Казань, *1986*.

Измайлов И.Л., Марков В.Н. Железная маска – забрало с территории Волжской Булгарии // **Волжская Булгария и монгольское нашествие**. Казань, *1988*.

Кавеев М.М. О некоторых результатах изучения оборонительных сооружений Билярского городища // **Из истории материальной культуры татарского народа.** Казань, *1981*.

Казаков Е.П. О некоторых новых находках предметов вооружения волжских булгар // **Военно-оборонительное дело домонгольской Булгарии**. Казань, *1985*.

Каховский В.Ф. **Происхождение чувашского народа**. Чебоксары, *1965*.

Марков В.Н. Булгарские наконечники стрел с городища Гремячий Ключ // **Военно-оборонительное дело домонгольской Булгарии**. Казань, *1985*.

Моця А.П. Общие закономерности торгово-экономических взаимоотношений Киева и Булгара в IX–XIII вв. // **Путь из Булгара в Киев.** Казань, *1992*.

Моця А.П., Халиков А.Х. **Булгар–Киев. Пути – связи – судьбы**. Киев, *1997*.

Мухамедьяров Ш.Ф. Изучение в СССР основных этапов военно-политической истории тюркских народов Поволжья и Приуралья // **Советская археология.** Вып.17, *1973*, № 2–4.

Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Москва –Ленинград, *1950*.

Очерки истории СССР. IX–XV вв. Т. 1. Москва, *1953*.

Патриаршья или Никоновская летопись // **Полное собрание русских летописей**. Т. 9. Санкт-Петербург, *1862*.

Петрушевский И.П. Поход монгольских войск в Среднюю Азию в 1219–1224 гг. и его последствия // **Татаро-монголы в Азии и Европе**. Москва, *1970*.

Плетнева С.А. **Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях**. Москва, *1982*.

Повесть временных лет. Ч. 1. Москва–Ленинград, *1950*.

ПСРЛ…**Полное собрание русских летописей**. Т. 1. Ленинград, *1926*.

ПСРЛ…**Полное собрание русских летописей**. Т. 1. Москва, *1962*.

ПСРЛ…**Полное собрание русских летописей**. Т. 28. Москва, *1963*.

ПСРЛ…**Полное собрание русских летописей**. Т. 2. Москва–Ленинград, *1846*.

ПСРЛ…**Полное собрание русских летописей**. Т. 25. Москва–Ленинград., *1949*.

ПСРЛ…**Полное собрание русских летописей.** Т. 7. Санкт-Петербург, *1857*.

ПСРЛ…**Полное собрание русских летописей**. Т. 8. Санкт-Петербург, *1859*.

ПСРЛ…**Полное собрание русских летописей**. Т. 2. Санкт-Петербург, *1906*.

ПСРЛ…**Полное собрание русских летописей**. Т. 16. Санкт-Петербург, *1913*.

Рабинович М.Г., Осадная техника на Руси X–XV вв. // **Известия Академии наук СССР. Серия истории и философии**. Т. 8. *1951*, № 1.

Рыбаков Б.А. Торговля и торговые пути // **История и культура Древней Руси.** Т. 1. Москва–Ленинград, 1949.

Смирнов А.Н. Волжские булгары // **Труды Государственного исторического музея**. Вып. 19. Москва, *1951*.

Соловьев С.М. **История России с древнейших времен**. Кн. 1. Т. 1–2. Москва, *1959*.

Спицын А. А. Декоративные топорики // **Записки Отделения русской и славянской археологии**. Т. 11. Петроград, *1915*.

Степанов П.А. **Андреевский курган**. К истории мордовских племен на рубеже нашей эры. Саранск, *1980*.

Сухарев Ю.В. **Очерки по ранней военной истории восточных славян и Руси V–XIII вв**. Санкт-Петербург, *1992*.

Татищев В.Н. **История Российская с самых древнейших времен**. Т. 2, 3. Москва, *1773*.

Татищев В.Н. **История Российская**. Москва–Ленинград, *1963*. Т. 2; *1964*. Т. 3.

Тизенгаузен В.Г. **Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды.** Т. 2. Москва–Ленинград, *1941*.

Усманов А.К. Народы Поволжья и Приуралья в IX – первой четверти XIII в. **// Очерки истории СССР. IX–XV вв**. Т. 1. Москва, *1953*.

Фахрутдинов Р.Г. Об анализе письменных источников по истории Волжской Булгарии // **Исследования по источниковедению истории Татарии**. Казань, *1980*.

Фахрутдинов Р.Г. **Очерки по истории Волжской Булгарии**. Москва, *1984*.

Халиков А.Х. Волжская Булгария (этапы политических и культурно-экономических связей X–XIII вв.) // **Волжская Булгария и Русь**. Казань, *1986*.

Халиков А.Х. **Культура Биляра. Булгарские орудия труда и оружие X–XIII вв**. Москва, *1995*.

Халиков А.Х. О столице домонгольской Булгарии // **Советская археология.** *1973*. № 3.

Хвольсон Д.А. **Известия о хазарах, буртасах, булгарах, мадьярах, славянах и русах Ибн-Даста**. Санкт-Петербург, *1869*.

Худуд аль-Алам. Лондон, *1937*.

Членов А.М. Из истории ранних русско-булгарских политических связей // **Из истории ранних булгар**. Казань, *1981*.

Шпилевский С.М. **Древние города и другие булгарско-татарские памятники в Казанской губернии**. Казань, *1877*.

Якимов И.В. Русско-булгарские взаимоотношения накануне монгольского нашествия // **Волжская Булгария и монгольское нашествие**. Казань, *1988*.

Якубовский А.Ю. Средняя Азия в IX–первой четверти XIII в. //**Очерки истории СССР. IX–XV вв.** Т. 1. Москва, *1953*.

Muller L. **Die alirussischen biografischen Erzahlungen und liturgiseken Dichtungen uber die heiligen Boris und Gleb**. Munhen, *1967*.

С.М. Свистович

ВОЕННЫЕ КОНТАКТЫ ДРЕВНИХ МАДЬЯР СО СЛАВЯНАМИ

Проблема взаимоотношений славян с их соседями, взаимовлияний культур в контактных зонах, их изменений во времени всегда оставалась актуальной в современном славяноведении. Интерес к ней в отечественной историографии обостряется, когда появляются новые данные об истории и культуре соседних народов, что произошло, например, в отношении древних мадьяр. Решение проблемы может быть успешным лишь на базе письменных и археологических источников с привлечением данных лингвистики. Исходя из сказанного, *темой* предлагаемой работы является исследование взаимоотношений славян и мадьяр, исследование изменений во времени характера этих взаимоотношений и того, как они отразились на ходе исторического развития указанных народов.

Некоторые исследователи считают, что мадьяры появились в степях на север от Черного моря в 30-х годах IX в. [Gunda 1966, *106*] и что эти контакты с восточными славянами сохранялись до 80-х годов IX в., то есть на протяжении 50 лет. Однако современные лингвистические и археологические данные дают основание предполагать, что мадьярские племена в контакт со славянами вошли значительно раньше [Лизанец, 1998, *35*]. Например, Й. Перейни считает, что подтверждением этому может служить само название *венгры* (Vengri): "…славянское название венгров могло возникнуть в период с последних десятилетий VI в. по начало VIII в." [Перейни 1956, *12*]. Й.Перейни показал присутствие целого ряда восточнославянских заимствований в венгерском языке. "Вероятно, что контакты мадьяр с восточнославянскими племенами вятичей состоялись уже где-то в VII в." [Перейни 1956, *1–4*].

В действительности же первые контакты мадьяр со славянами произошли уже во времена их появления в бассейне Оки [Шушарин 1961, *137;* Алешкевич 1998, *197–200*]. В то время мадьяры представляли собой достаточно сильное и монолитное объединение в виде союза племен. Однако некоторые исследователи считают, что "знакомство" мадьяр со славянами состоялось значительно позднее, во время переселения мадьяр в верховья Дона. "Именно этот регион стал первым звеном в процессе контактов между венграми и славянами. Постепенно эта контактная зона расширялась и со временем вся лесостепная полоса стала территорией для совместного использования славянами и венграми" [Bartha 1975, *147;* Алешкевич 1998, *197–200*].

"В конце VII в. дунайские болгары ушли с побережья Черного моря, а в эти опустевшие причерноморские степи, перейдя Дон, пришли мадьярские племена и вступили в контакт с новыми восточнославянскими племенами – северянами, а позднее, где-то в начале IX в. – с полянами. Такое длительное кочевание от северян до полян объясняется тем, что освоение степей проходило достаточно медленно, и, кроме того, поляне уже жили в организации государства и не так легко было пройти эту территорию" [Лизанец 1998, *37*].

Основным источником для изучения связей мадьяр со славянами до образования древнерусского государства остаются данные археологии. Они свидетельствуют не только о военных, но и об экономических взаимовлияниях этих народов. Многие венгерские исследователи считают, что мадьяры имели тесные контакты с земледельческими славянскими племенами, уровень экономического развития которых был значительно выше, нежели у мадьяр. В новом издании "Истории Венгрии" прямо говорится, что восточнославянские племена имели большое влияние на мадьяр в рыболовном деле [Ianko 1990, *72*]. Некоторые исследователи пишут об опосредованном через хазар влиянии славян на мадьяр, "хотя мадьярские племена формально и были под властью Хазарского каганата с VII по середину IX в., однако же не оттуда они переняли земледельческую культуру и терминологию, а от своих непосредственных соседей – северян, вятичей и особенно полян" [Лизанец, 1998, *35–40*]. В этой связи представляют интерес выводы Й. Перейни о том, что "…связи между обоими народами были более тесными и более многогранными и, главным образом, более продолжительными, чем до сих пор предполагали…" и далее: "часть венгров жила постоянно среди восточных славян, вместе с ними возделывала землю и ловила рыбу" [Перейни 1956, *28–29*].

О контактах этих двух народов свидетельствуют отдельные мадьярские вещи, найденные при раскопках славянских поселений [Эрдели 1959, *136–137*]. С большой степенью достоверности можно предположить, что они попали туда не в результате торговых обменов, а как военный трофей. Так, А.Н. Москаленко пишет: "Обычно принято считать, что славянские поселения лесостепной полосы особенно страдали от набегов печенегов. Отнюдь не преуменьшая печенежской опасности, которая в конечном итоге привела к запустению многих городищ на Днепровском Левобережьи, нам кажется, что нельзя совсем не учитывать и венгерской опасности. Для защиты от венгров

в IX в. возводились укрепления в Хазарии" [Артамонов 1962, *343*]. "Поскольку венгры совершали опустошительные набеги и на славянские поселения, то естественно, что и славяне старались обезопасить себя от этих врагов…" [Москаленко 1972, *196*]. Исследователи, например, не исключают возможность того, что первая очередь укреплений, воздвигнутых на известном Титчихинском городище, появилась именно в связи с мадьярской опасностью [Москаленко 1965, *130–131*].

Б.А. Рыбаков писал: "Вполне допустимо, что в эпоху максимального натиска многочисленных и очень воинственных мадьярских племен, продвинувшихся западнее Дона и отрезавших аланo-болгарских салтовцев от остального населения, эти салтовские племена искали союзников для противостояния мадьярам. Мадьяры… в это время постоянно нападали на славян и уводили пленников в Керчь. Ближайшим к этой позиции мадьяр славянским племенным союзом был союз северян ("север"), входивший в состав Руси еще в VI в. н.э. Следовательно, производя набеги на славян-северян, мадьяры наносили ущерб Руси.

Данные археологии подтверждаются сведениями письменных источников. Для начала IX в. восточный источник сообщает: "И у них (славян) есть обычай строить крепости. Несколько человек объединяются, чтобы строить укрепление, так как мадьяры на них постоянно нападают…" [Рыбаков 1982, *256*]. Это были небольшие крепостицы с земляными валами, усиленными тыном и постоянные поселения – городища, и места убежищ на случай опасности для населения окрестных деревень и лесных заимок. Городища так называемого "роменско-борщевского типа" нередко выделяют как особую археологическую культуру, охватывающую лесостепь Днепровского Левобережья (в основном землю северян) и доходящую на востоке до Дона в районе Воронежа. На севере эти городища доходят до современного Брянска и средней Оки, захватывая тем самым южную, наиболее архаичную часть земли вятичей.

Б.А. Рыбаков считал: "Правильнее смотреть на всю область городищ роменско-борщевского типа не как на особую археологическую культуру, а как на русскую деревню в условиях постоянной мадьярско-печенежской опасности. Славянские земледельцы в областях северян, отчасти радимичей и вятичей приспособили свою жизнь к противостоянию набегам кочевников, построив множество крепостей – "градов" в VIII–IX вв. "Грады" обычно располагались гнездами по 8–12 городищ, что, очевидно, отражало оборонительную систему одного племени. Центральное городище такого гнезда нередко упоминалось в летописи XII в. уже как город. Таковы, например, у северян города Прилук, Ромен, Лтава, Гадяч, Путивль, Курск и др. В вятической лесостепи тоже имелись городища роменского типа...далее со ссылкой на Гардизи: "Мадьяры приходят, а славяне запираются в эти укрепления, которые построили. Зимой большей частью они находятся в замках и крепостях, а летом – в лесах" [Рыбаков 1982, *266–267*].

Заслуживает внимания тот факт, что первые контакты мадьяр со славянами не были враждебными, как утверждают некоторые исследователи [Ефименко, Третьяков 1948]. Однако И. Эрдели, П.П. Ефименко, П.Н. Третьяков, А.Н. Москаленко вполне допускают, что в это время все же имели место "нападения древних венгров на поселения славян" [Москаленко 1956, *93;* Bartha 1977, *50*; Эрдели 1984, *22*]. А.Н. Москаленко даже уверен, что "славянское городище Титчиха было вторично укреплено именно из-за угрозы венгерских набегов" [Москаленко 1972, *196*]. А И. Эрдели утверждает даже, что "опорный пограничный пункт домена Хазарского каганата – Саркел был построен в 30-е годы IX в. против Руси и венгров… Венгры в IX в. представляли весьма грозную силу в степях Восточной Европы" [Эрдели 1984, *22*]. Тем не менее, Б.А. Рыбаков писал: "Отношения между русами и мадьярами были разными – от полного неприятия до относительно мирного сосуществования" [Рыбаков 1982, *186*]. Й.Перейни и Э. Мольнар отмечают, что мадьяры попали под власть хазарского каганата и для хазар собирали со славян ту дань, о которой сообщается в "Повести временных лет" [Мольнар 1955; *127*; Перейни 1956, *15*]. Как пишет А.Я. Алешкевич "есть мнение о том, что мадьяры в то время владели мощной силой принуждения – оружием, которое давало им возможность держать часть славян в приграничной полосе в прямом подчинении [Алешкевич 1998, *199*]. В. Шушарин, наоборот, считает утверждение о феодальной эксплуатации мадьярами восточных славян в IX в. спорным [Шушарин 1961, *132*].

В решении этого вопроса большое значение приобретают данные из письменных источников. Средневековые авторы сообщают, что мадьяры нападали на славянские поселения. О том, что представляли собой набеги мадьярских отрядов, можно судить по тому, что автор "Повести временных лет" сравнивает их с набегами половцев. Мадьяры "ходяще аки се половци". Это сравнение летописца нельзя считать случайным. Набеги половцев повергали в ужас славянское население. С такой же жестокостью опустошали поселения и города, вероятно, и кочевники – мадьяры.

О нападении мадьяр на славян сообщают восточные авторы ал-Марвази, Гардизи, Ибн Русте и др. Согласно им, "мадьяры господствуют над всеми соседними славянами, налагают на них тяжелые оброки и обращаются с ними, как с военнопленными…" [Хвольсон 1869, *27*]. Не исключено,

что мадьяры, находившиеся в подчинении Хазарского каганата, выполняли по его поручению роль сборщиков дани со славянских племен [Бартольд 1999, *29*].

Персидский географ Гардизи в своем труде "Краса повествований", написанном в 1049–1053 гг., писал о набегах мадьяр на славян и о постройке славянами крепостей для защиты от мадьяр [Бартольд 1897, *122–123;* Kmosko 1927, *166*]. Мадьяры "постоянно нападают на славян, – писал он, – от них до славян всего два дня пути" [Новосельцев 1965, *390*]. Они жили юго-восточнее Руси и юго-западнее печенегов [Рыбаков 1982, *220*].

Ал-Марвази отмечал, что мадьяры нападали на славян зимой [Новосельцев 1965, *390*]. Обстоятельно рассказывается о взаимоотношениях мадьяр и славян в труде Ибн Русте – энциклопедии "Дорогие ценности", написанной около 903–913 гг. [Крачковский 1957, *159*]. Он прямо писал, что мадьяры обращаются со славянами, как с военнопленными, "отводят этих пленников берегом моря к одной из пристаней Румской земли, где и продают их в качестве рабов" [Хвольсон 1869, *25*]. Дословно это повествование выглядит так: "…Воюя славян и добывши от них пленников, мадьяры отводят этих пленников берегом моря к одной из пристаней Румской земли, которая зовется Карх (Керчь). …А как дойдут мадьяры с пленными своими до Карха, греки выходят к ним навстречу. Мадьяры заводят торг с ними, отдают им своих пленников и взамен их получают греческую парчу, пестрые шерстяные ковры и другие греческие товары" [Заходер 1967, *55*]. Не противоречат этим данным и сведения мадьярского хрониста Анонима, в основе труда которого в числе других источников лежало и народное предание о событиях тех лет [Шушарин 1961, *170–171*]. В своем сочинении, написанном через несколько лет после энциклопедии Ибн Русте, в 982 г., он писал: "Венгры воюют со всеми неверными, проживающими вокруг них, и обычно выходят победителями" [Minorsky 1937, *101*].

Сторонники версии господства мадьяр-кочевников над славянами обычно используют свидетельства восточных авторов для доказательства факта подчинения славян мадьярам в IX в. [Vernadsky, Ferdinandy 1957, *22*]. Противники этой гипотезы утверждают, что Ибн Русте и персидский Аноним при написании своих трудов пользовались сочинением перса Ибн Хордадбеха [Худуд ал-Алем 1930, *25*] и, таким образом, эти свидетельства имеют под собой основание лишь для первой четверти, а не для всего IX в.

Безусловно, не следует считать абсолютно все сведения древних авторов достоверными. Так, например, в сочинении Гардизи успехи мадьяр явно преувеличены. Нельзя буквально воспринимать его слова: мадьяры "побеждают славян и всегда одерживают верх над славянами…" [Новосельцев 1965, *389*]. "По всей видимости, речь идет о том, что иногда набеги мадьяр на славянские поселения заканчиваются для них успешно. Таким же преувеличением является и сообщение Ибн Русте о том, что мадьяры господствуют над всеми соседними славянами, налагают на них оброк и обращаются с ними, как с военнопленными" [Москаленко 1972, *195*]. Указание на вывоз пленников к Керчи определяет географически тех славян, которые подвергались набегам, – это зона бассейна Азовского моря, то есть земли северян и вятичей, зона наибольшего распространения городищ роменского типа.

Таким образом, можно считать достоверно установленным, что во всяком случае в IX в. венгры совершали набеги на славянские земли. Родоплеменная знать видела в набегах средство увеличения своей силы и богатства. Походы, как правило, предпринимались для захвата добычи и пленных. Крестьян и горожан венгры угоняли с собой, за знатных получали выкуп [История…1971, *109–110*].

Ситуация 820–830-х годов становилась такой, что противоборство с мадьярами было одинаково важно и для северных салтовцев и для соседствующих с ними славян, входивших в состав Руси. Поэтому вполне правомочно допущение, что салтовцы искали опоры в Киевской Руси и, может быть, даже на какое-то время вошли в состав (или были союзниками) этого формировавшегося государства. "Хазарский каганат был бессилен помочь этим салтовцам, так как сам был вынужден обороняться и от печенегов и от мадьяр. …У северных салтовцев в это самое время тоже возникают каменные крепости… для защиты от более южных степняков – мадьяр и печенегов. Расстояние от Саркела до Салтова – около 500 км, и все это пространство… было занято кочевьями мадьяр. …Хазары окапывались рвами от них и строили Саркел" [Рыбаков 1982, *233-234*].

В то же время необходимо отметить, что набеги мадьяр не имели фатальных последствий для славян, обитавших по среднему и верхнему Дону и его притокам. Подтверждением этого может служить тот факт, что ни одно славянское поселение в IX в. не было сожжено дотла или оставлено жителями навсегда. Жизнь на них продолжалась и в последующем столетии [Москаленко 1972, *196*]. М.И. Артамонов писал: "Нет решительно никаких признаков, чтобы они (славяне) были оттеснены оттуда (из мест постоянного проживания) пришельцами" [Артамонов 1962, *341*].

Путь мадьяр в Ателькузу вызывал и вызывает споры у историков. Некоторые исследователи ставят под сомнение проход мадьяр в сторону Киева – Карпат через Суздальскую землю. С этим не согласен В.П. Шушарин, который писал: "…нет оснований отвергать сообщение протографа второй половины XI в. о прохождении венгров-кочевников через Суздальскую землю по пути в Паннонию" [Шушарин 1961, *160*]. Свой вывод он мотивирует тем, что доминиканец Рикард, описавший в 1237 г. путешествие монаха Юлиана на древнюю родину мадьяр, говорит о том, что туда Юлиан двигался одним путем (через Болгарию, византийские владения на Тамань, Аланию, Булгарию), а обратно местные мадьяры указали ему другую, более короткую дорогу – через страну мордвинов. А эта область, как известно, граничила непосредственно с землями Владимиро-Суздальской Руси [Очерки… 1953, *332–333*]. Этим путем, через Суздальскую землю, бежали жители соседней "Великой Венгрии" от монгольского нашествия, по этому пути ехали послы монгольского хана к венгерскому королю [Шушарин 1961, *160*].

Новым етапом в развитии славяно-мадьярских связей можно считать IX–X вв. Специфика связей славян и мадьяр в этот период сводится к особенностям их взаимоотношений во время продвижения последних в Ателькузу. В IX в. союз мадьярских племен находился в постоянном соприкосновении с восточными славянами. На это время приходится активный процесс формирования древнерусского государства. Каким бы путем не шли мадьяры в Паннонию, их дороги лежали через Киевскую Русь. Некоторые исследователи считают, что при этом военных конфликтов мадьяр со славянами не было. Так, например, И.М. Гранчак является сторонником версии мирного прохода мадьяр через Русь, так как, якобы "с Киевской Русью мадьяры имели добрососедские отношения" [Гранчак 1998, *92*]. В.П. Шушарин полагал, что летописная традиция не знала о каких-либо военных действиях мадьярского союза племен против Киевской Руси во время их прохождения на запад [Шушарин 1971, *95*]. Однако Д.Н. Козак с сомнением пишет: "Между русами и уграми вроде бы произошла битва" [Козак 1996, *86*]. П.П. Толочко же считает, что в действительности из летописного текста можно сделать вывод прямо противоположный. Замечание летописца – "бъша бо ходяще ани си половци" – свидетельствует о далеко не мирном прохождении угров по русской земле [Толочко 1999, *28–29*].

Русская летопись под 898 г. сообщает: "Идоша угри мимо Киевъ горою, еже ся зоветь ныне Угорьское, и пришедъше къ Днепру сташа вежами; бежа бо ходяще аки се половци. Пришедше от въстока и устремишася чересъ горы великия яже прозвашася горы Угорьскиа и почаша воевати на живущая ту волохи и словени. Седяху бо ту преже словени, и волохове прияша землю словеньску. Посемъ же угри прогнаша волъхи, и наследиша землю ту и, седоша съ словены, покорившe я подъ ся, и оттоле прозвася земля Угорьска. И начаша воевати угри на греки, и попленишa землю Фрачьску и Макидоньску доже и до Селуня. И начаша воевати на мораву и на чехи" [ПВЛ 1950, *21*].

Летописец "Повести временных лет" сравнивает угров с половцами: угры "ходяще аке се половци" [ПВЛ 1950, *21*]. Скорее всего, считает Я.А. Алешкевич, "для автора "Повести временных лет" особого отличия между различными кочевниками не существовало, и мадьяры, как со временем печенеги и половцы, в этот период активно разбойничали, особенно в зимний период" [Алешкевич 1998, *199*]. Вполне возможно, что этому способствовали хазары. "В борьбе хазар с Русью использовались и венгры, обитавшие в IX в. в Причерноморье между Днепром и Доном…" [Эрдели 1967, *179*]. Известно, что предводитель венгров Альмуш, который "жил по данным Константина Багрянородного во второй половине IX в., …воевал с русами и осаждал Киев". При этом венгры исполняли повеление "их сюзерена – Хазарии" [Бартольд 1897, *209;* Москаленко 1972, *164*]. Арабские источники для половины IX в. пишут о постоянных набегах венгров на славян [Балинт 1972, *55–56*; Константин Багрянородный 1934, *28*].

Многие исследователи считают, что именно хазары побудили мадьяр атаковать близкий к ним Киев. Скорее всего в "Повести временных лет" – открытый намек на давнюю тяжелую борьбу [Кожинов 1992, *177*]. В исторической литературе часто можно прочесть следующее: "…Тогда хазары направили на Полянскую землю венгров… арабские источники… пишут о постоянных набегах венгров на славян…". Их вождь "Алмуш воевал с русами и осаждал Киев" [Новосельцев 1990, *206, 209*]. В венгерской хронике содержится известие о том, что войска венгерского правителя Альмуша "подчинили себе землю Русов" [Шушарин 1961, *137*]. Произошло это, по-видимому, в 880-х годах, и действовали венгры как исполнители воли Хазарского каганата. Венгры вскоре ушли на запад, а власть каганата над Киевом сохранилась и князь Олег, таким образом, оказался в подчинении у его правителей и вынужден был совершать атаки на главного врага хазарских иудеев – христианскую Византию [Кожинов 1992, *177*]. Г.В.Вернадский даже считал, что Альмуш (Алмуций) был посажен хазарами правителем Киева и его области [Vernadsky 1939, *179–203*; Vernadsky, Ferdinandy 1957, *7–31*]. М.И. Артамонов считал мнение Г.В.Вернадского домыс-

лом [Артамонов 1962, *346*]. Он комментировал летописное сообщение так: “Обычно полагают, что мадьяры попали к Киеву на пути в Ателькузу [Грот 1881, *260*]. Однако это маловероятно по чисто географическим соображениям. Если исключить вздорные поиски “Лебедии” в лесостепи или даже в лесной полосе Восточной Европы, то путь мадьяр от Дона к Днепру можно представить себе только по причерноморской степи далеко в стороне от Киева. Скорее всего у киевлян жили смутные воспоминания об одном из набегов мадьяр на Русь, о которых сообщают арабские писатели. Эти воспоминания летописец и присоединил к рассказу о передвижении венгров за Карпаты, о чем он имел, как можно видеть, довольно точные сведения даже в отношении хронологии” [Артамонов 1962, *348*].

Г.В. Вернадский утверждал, что в конце IX в. Киев был покорен вождем мадьярских племен Альмушем в результате войны с местными князьями. Мадьяры – вассалы хазар – осуществляли контроль над Киевом, а князья Аскольд и Дир были наместниками Альмуша [Scriptores…б/г; Vernadsky 1943, *33*; Vernadsky 1948, *24*; Vernadsky 1957, *199*]. М.Н. Тихомиров, критикуя это, отмечал произвольное обращение Г.В. Вернадского с материалами летописей [Тихомиров 1946, *186*]. Кроме того, он писал, что взгляд Г.В. Вернадского на роль мадьяр в ранней истории древней Руси далеко не оригинален, его разделяло немало представителей и венгерской историографии [Horvath 1871; Lazar 1890; Kubinyi 1901; Homan 1923]. В свое время Н.М. Карамзин категорически был не согласен с истинностью сведений о покорении Руси мадьярами [Шушарин 1961, *83*].

В то же время ряд венгерских исследователей не разделяет эту точку зрения, хотя и остаются сторонниками положения о феодальной эксплуатации мадьярами восточных славян в IX в. и об уплате частью восточнославянских племен дани мадьярам. К мнению этих авторов присоединились и некоторые советские историки [Павлушкова 1959; Шушарин 1961].

Тем не менее завоевание Древней Руси мадьярами в историографии как отечественной, так и зарубежной выстроилось в отдельную концепцию. Своими корнями эта концепция уходит к историческому сочинению “Деяния венгров” (Gesta Hungarorum) нотария венгерского короля Белы III, написавшего свой труд в 1196–1203 гг. [Sziladyi 1937]. Этот Аноним излагает историю союза мадьярских племен до их прихода на территорию современной Венгрии и рисует картину их расселения на Дунайской низменности. Ему же принадлежит рассказ о подчинении мадьярами Киева, Галича и Владимира в IX в.

Рассказу о походе мадьярских племен через восточнославянские земли посвящено пять глав – с 7-й по 11-ю. Ниже приводится полный текст этих глав по В.П. Шушарину.

Глава 7. О выходе мадьярских племен с их прародины. В 884 г. от Рождества Христова, как говорится об этом в хрониках с погодным изложением событий, семь лиц, имевших княжеское достоинство и называемых hetumoger, выступили из земли Скифии по направлению на запад. В их числе вышел из этой области вождь Альмош, сын Юдьека, из рода короля Магога, муж, оставивший по себе добрую память, бывший их господином и советником. Вышел он со своей женой и сыном своим Арпадом, а также с двумя сыновьями своего дяди Хюлека, Совардом и Кадочей, и огромной неисчислимой массой союзных народов. Много дней шли они через пустынные края, переправились через реку Этиль, сидя на бурдюках, как это принято у язычников, и нигде не встретился им путь, который бы вел к городу или человеческому жилью. И не питались они плодами трудов человеческих, как было обычно у них принято, а утоляли голод мясом и рыбой, пока не вошли в землю Руси, которую называют Суздаль. И юноши их почти каждый день проводили на охоте. Поэтому с тех дней до настоящего времени мадьяры – лучшие охотники среди других народов. Двигаясь таким образом, вождь Альмош со всеми своими вступил в землю Руси, называемую Суздаль.

Глава 8. О Руси. После этого достигли области Русов и, не встретив какого-либо сопротивления, прошли до самого города Киева. А когда проходили через город Киев, переплывая реку Днепр, то захотели подчинить себе королевство Русов. Узнав об этом, вожди Русов сильно перепугались, ибо они услышали, что вождь Альмош, сын Юдьека, происходит из рода короля Аттилы, которому их предки платили ежегодную дань. Однако киевский князь собрал всех своих вельмож и, посоветовавшись, они решили начать битву с вождем Альмошем, желая лучше умереть в бою, нежели потерять свое королевство и помимо своей воли подчиниться вождю Альмошу. Тотчас же киевский князь, отправив своих послов, призвал на помощь семь половецких вождей, своих самых верных друзей, имена которых: Эд, Эдёмен, Эт, Бёнгер, Огад – отец Ертура, Вайта, Кетель – отец Алаптольмы, собрав немалое число всадников, выступили против вождя Альмоша, двигаясь быстрой рысью, ради дружбы своей с киевским князем. И киевский князь со своим войском выступил им навстречу, а усилившись, благодаря помощи половцев, он начал двигаться с огромным числом воинов против вождя Альмоша. Однако вождь Альмош, которому помогал Дух Святой, надев оружие, рас-

положив войско в боевой порядок, сидя на своем коне, объезжал строй, ободряя своих воинов. Затем он неожиданно остановился перед всеми ними и сказал им… [далее следует речь Альмоша].

Воины вождя Альмоша, выслушав его речь, зажглись огромным мужеством. Тотчас зазвучали боевые трубы с обеих сторон, смешались оба войска, начав ожесточенное сражение друг с другом. И было убито очень много русов и половцев. Упомянутые же вожди русов и половцев, увидев, что их воины побеждены в бою, обратились в бегство и ради спасения своей жизни поспешно удалились в город Киев.

Вождь Альмош и его воины преследовали русов и половцев до самого города Киева. Воины вождя Альмоша рубили голые головы половцев, словно то были сырые тыквы. Князья же русов и половцев, вошедшие в город, увидев отвагу мадьяр, оставались там, словно немые.

Глава 9. О мире между вождем Альмошем и русами. Вождь Альмош и его воины, одержав победу, подчинили себе земли русов и, забрав их имения, на вторую неделю пошли на приступ города Киева. И когда они начали приставлять лестницы к стене, то князья половцев и русов сильно испугались при виде мужества мадьяр. И когда они поняли, что не в силах им сопротивляться, тогда киевский князь и другие князья русов и половцев, находившиеся там, направив послов, попросили вождя Альмоша и его князей заключить с ними мир. Когда же послы пришли к вождю Альмошу и попросили его, чтобы он не изгонял их господ с мест, которые те занимают, то вождь Альмош, посоветовавшись со своими, отправил обратно послов русов с требованием, чтобы князья и их вельможи отдали ему своих сыновей в качестве заложников, уплатили бы в виде ежегодного налога десять тысяч марок, а кроме того, предоставили бы продовольствие, одежду и другие необходимые вещи. Князья же русов, хотя и не по своей воле, однако все это отдали вождю Альмошу. Но они попросили вождя Альмоша, чтобы мадьяры, покинув землю Галича, удалились бы за лес Ховош на запад, в землю Паннонии, которая первоначально была землей короля Аттилы. И расхвалили мадьярам землю Паннонии, сказав, что там сливаются известнейшие источники вод – Дунай и Тисса – и другие знаменитейшие источники, изобилующие прекрасной рыбой. Эту землю, сказали они, населяли славяне, болгары и валахи, а также пастухи римлян. Ибо после смерти короля Аттилы римляне назвали землю Паннонии своим пастбищем, так как их стада паслись в земле Паннонии. И по праву землю Паннонии называют пастбищем римлян, ибо и ныне римляне пользуются благами Венгрии. Чего же больше?

Глава 10. О семи половецких вождях. Вождь Альмош и его вельможи, посовещавшись между собой, исполнили просьбу князей русов и заключили с ними мир. Тогда князья русов, то есть князья киевские и суздальские, чтобы не быть изгнанными со своих мест, отдали своих сыновей вождю Альмошу в качестве заложников и вместе с ними послали ему десять тысяч марок и тысячу лошадей с седлами и удилами, украшенными по русскому обычаю, а также сто половецких мальчиков и сорок верблюдов для перевозки грузов, бесчисленные меха ласки и белки и многие другие, также бесчисленные дары. Тогда упомянутые выше вожди половцев увидев милость вождя Альмоша, проявленную им по отношению к русам, упали к его ногам и добровольно подчинились ему, сказав: “С сегодняшнего дня тебя избираем своим господином и повелителем до самого последнего нашего дня. И куда бы ни повела тебя твоя судьба, всюду мы последуем за тобой”. И то, что они сказали на словах вождю Альмошу, они скрепили присягой, поклявшись по языческому обычаю. Вождь Альмош и его вельможи таким же образом связали себя по отношению к ним клятвой и присягой. Тогда эти семь половецких вождей согласились идти в Паннонию вместе со своими женами и детьми, а также с огромной массой скота. Подобным образом многие из русов присоединились к вождю Альмошу и пришли с ним в Паннонию. Их потомство до сегодняшнего дня проживает в различных местах Венгрии.

Глава 11. О городах Владимир и Галич. Тогда вождь Альмош и другие лица княжеского достоинства, называемые hetumoger, а также половецкие вожди вместе со своими родственниками, слугами и служанками вышли из Киева и в сопровождении киевских русов пришли к городу Владимиру. Владимирский князь и его вельможи последовали с драгоценными дарами до границы королевства навстречу вождю Альмошу и добровольно открыли ему город Владимир. И вождь Альмош со всеми своими оставался в этом месте в течение трех недель. На третьей же неделе владимирский князь отдал двух своих сыновей вместе со всеми сыновьями своих вельмож вождю Альмошу в заложники. И, кроме того, предоставил как вождю, так и его вельможам, две тысячи марок серебра, сто марок чистого золота с бесчисленными мехами и покрывалами, а также триста лошадей с седлами и удилами, двадцать пять верблюдов и тысячу волов для перевозки грузов и другие неисчислимые дары. А на четвертой неделе вождь Альмош со своими пришел в Галицкую землю и здесь выбрал себе и своим место для отдыха. Когда об

этом услышал князь Галицкой земли, он вышел навстречу вождю Альмошу босиком со всеми своими вельможами и предоставил в пользование вождя Альмоша различные дары; открыв ворота города Галича, он оказал ему гостеприимство, словно своему господину, отдав ему в качестве заложника единственного своего сына вместе с сыновьями вельмож своего королевства; кроме того, он подарил как вождю, так и всем его воинам десять наилучших скакунов и триста лошадей с седлами и удилами, три тысячи марок серебра и двести марок золота, а также прекраснейшие одежды. После того, как вождь Альмош пробыл на месте своего отдыха в течение одного месяца в Галицкой земле, ее князь и другие его сотоварищи, чьи сыновья были отданы в заложники, начали просить вождя Альмоша и его знатных, чтобы они ушли на запад за Ховош, на землю Паннонии. Сказали они им, что земля эта чрезвычайно хороша и что там сливаются известнейшие источники, имена которых, как мы сказали выше, Дунай, Тисса, Ваг, Марош, Кёрёш, Темеш и другие.

Глава 12. Как они вошли в Паннонию. Вождь Альмош и его вельможи, приняв советы русов, заключили с ними наикрепчайший мир. Князья же русов, чтобы их не изгнали с их мест, как мы уже сказали, отдали сыновей своих в заложники вместе с бесчисленными дарами. Затем князь Галицкой земли приказал, чтобы впереди пошли две тысячи лучников и три тысячи крестьян, которые должны были расчистить путь через лес Ховош до границы Унга. И нагрузил весь тягловый скот продовольствием и другими необходимыми вещами и снабдил для пропитания домашними животными в огромном количестве. Тогда семь лиц княжеского достоинства, называемые hetumoger, и те семь половецких вождей, имена которых мы назвали выше, вместе со своими родственниками, а также вместе со слугами и служанками по совету и при помощи русов вышли из Галицкой земли в землю Паннонии. И пройдя таким образом через лес Ховош, они удалились в область Унг…" [Шушарин 1971, Шушарин 1961, *135–145*; Козак 1996].

Далее, в главе 42-й Аноним пишет: "Если вы не хотите верить описанию войн и подвигов [венгерских воинов], помещенному на этих страницах, то поверьте песням болтливых сказителей и лживым сказкам крестьян, которые до сегодняшнего дня не предают забвению подвиги и войны венгров…" [Szeutpetery 1937, *33*]. То есть в основу произведения он взял материал народных сказаний. Действительно, венгерское народное предание также содержит сведения о столкновениях мадьярских племен с русскими и последовавшим за этим установлением между ними мирных отношений. Условиями этого мира были уход мадьяр с русской земли в Паннонию и предоставление русскими их бывшим противникам помощи продовольствием и другими предметами первой необходимости. На основании этого В.П. Шушарин сделал вывод: "Положение Анонима о подчинении венграм Руси по своему происхождению является плодом творчества автора хроники. Это – вымысел, не имеющий никаких оснований в исторической действительности IX в." [Шушарин 1961, *162*]. Далее В.П. Шушарин пишет: "В рассказе Анонима бросается в глаза подробное повествование о подчинении венгерским вождем Альмошем русских земель. В протографе второй половины XI в. ничего подобного нет. Следовательно, можно предположить, что повествование о покорении русских земель венграми является плодом творчества анонимного нотария короля Белы III и возникло на рубеже XII–XIII вв." [Шушарин 1961, *165*].

"Если верить Анониму, то вырисовывается картина военного покорения мадьярами Киевской Руси и установления над восточными славянами одной из форм эксплуатации. Скорее всего, это не была эксплуатация в полном понимании этого слова, а военные набеги мадьярских отрядов" [Алешкевич 1998, *199*]. По мнению исследователей произведения Анонима, в нем масса несуразностей и несоответствий, появившихся, вероятно, в более позднее время при неоднократном переписывании. Это касается и названия Руси, и хронологии, и упоминаний о половцах, появившихся на русских землях только в 1054 г. [ПВЛ 1950, *109*], и выкупов в виде марок и многих других моментов.

Действительно, у исследователя русско-мадьярских войн не может не возникнуть множества вопросов. Если мадьярские вожди захватили и подчинили себе русские земли, что же вынудило их покинуть эти земли? Почему мадьярские племена не осели на Руси, а ушли в Паннонию? Почему именно в Паннонию? Нельзя не заметить, что отрывок из произведения Анонима пронизан, как видно, одной основной идеей – идеей покорения русских земель мадьярскими вождями. Этой мысли автор подчиняет освещение каждой детали, начиная с решения мадьярских вождей о покорении Руси и заканчивая заключением "наикрепчайшего мира" между мадьярами и русами и помощью галицкого князя в подготовке пути для мадьяр через Карпаты с предоставлением мадьярам продовольствия и других необходимых вещей.

По мнению П.П. Толочко, действительно, в конце IX в. состоялась война мадьяр с Киевской Русью [Толочко 1999, *29*]. Подробности о ней и содержатся в сообщении анонимного венгерского хрониста, писавшего на рубеже XII и XIII вв. Войском мадьяр руководил их вождь Альмуш. Сраже-

ние русов с мадьярами состоялось вблизи Киева и мадьяры одержали в нем победу. В ходе переговоров между Киевской Русью и мадьярами был заключен мирный договор. Альмуш потребовал выплаты ему ежегодной дани в размере 10 тыс. марок, за это мадьяры обязались уйти за пределы Руси. И, как пишет хронист, они свое слово сдержали [Шушарин 1961, *132-149*]. П.П.Толочко считает, что упоминание в рассказе венгерского хрониста городов Галича и Владимира-Волынского "свидетельствует о расширении канвы русско-венгерских отношений в IX в. за счет событий более позднего времени…" [Толочко 1999, *29*]. Он пишет: "В действительности утверждения хрониста о "подчинении земли Русов" венграм и о выплате ежегодной дани Русью не должны восприниматься всерьез. Они появились в значительной степени под влиянием событий, связанных с частыми походами венгерских королей на Галицию и Волынь в конце XII–начале XIII в. Являясь придворным историографом, Аноним пытался оправдать историческую правомерность претензий венгров на западнорусские земли.

Социальный заказ, как это нередко бывает, обусловил многие анахронизмы хроники. В действительности венгерский союз племен, проходивший в IX в. через восточнославянские земли в Подунавье, не был настолько мощным, чтобы попутно превратить Киевскую Русь в своего данника. Возможно, имел место факт разовой выплаты Русью венграм какой-то денежной суммы, в качестве откупа за мир, но это обычная практика межгосударственных отношений средневековья [Толочко 1999, *30*].

Действительно, ход исторических событий третьей четверти IX в. показывает, что венграм, скорее всего, было не до завоевания русских земель. Их политика была другой, хотя и не исключала военных столкновений. Печенеги, изгнавшие венгров из Лебедии, вынудили их покинуть и Ателькузу. Константин Багрянородный сообщает, что "через некоторое время пачинакиты, напав на турок, изгнали их вместе с их архонтом Арпадом" [Константин Багрянородный 1934, *161*]. В X в. Ателькуза – это уже земля печенегов.

Таким образом, в отношениях славян с мадьярами можно выделить два периода. Первый период может быть датирован VI–началом IX вв. – временем, когда эти народы проживали по соседству. Мирное сосуществование земледельцев-славян с кочевниками-мадьярами прерывались стремительными грабительскими набегами последних. При этом сохраняется некий «экономический баланс», когда кочевники повторяя набеги, не ставят перед собой цели захвата земель и полного уничтожения соседей-земледельцев, которые обеспечивают их и ремесленными изделиями, и продуктами земледелия. Осюда появление мадьярских вещей на археологических памятниках славян.

Историческая ситуация меняется в середине IX в. Славянско-мадьярские связи приобретают исключительно военный характер, что связано с продвижением мадьяр на запад, которое закончилось их оседанием в Паннонии. По сути, здесь речь идет о военном походе кочевников с целью захвата новых земель («приобретения родины»). Путь в Паннонию так или иначе, проходил через славянские земли, что и отразили письменные источники с той или иной степенью достоверности.

Таким образом, в связях славян и мадьяр на основании как археологических, так и письменных источников, удалось показать особенности взаимоотношений кочевых и оседлых народов в контактных зонах и их изменения во времени.

ЛИТЕРАТУРА

Алешкевич Я.А. Перші контакти угорців із слов'янським світом // **Carpatica-Карпатика: Старожитності Верхнього Потисся та суміжних регіонів**. Ужгород, *1998*.

Артамонов М.Н. **История хазар**. Ленинград, *1962*.

Балинт Ч. Погребения с конем венгров в IX–X вв. // **Проблемы археологии и истории древних угров**. Москва, *1972*.

Бартольд В. Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью в 1893-1894гг. // **Записки Академии наук. VIII серия по историко-филологическому отделению.** Т.1. Санкт-Петербург, *1897*.

Гранчак І.М. До питання про встановлення влади Угорської держави в Закарпатті (X–XIII ст.) // **Acta Hungarica, 1996–1997**. Ужгород–Дебрецен, *1998*.

Ефименко П.П., Третьяков П.Н. Древнерусские поселения на Дону // **Материалы и исследования по археологии СССР**, *1948*, №8.

Заходер Б.И. **Каспийский свод сведений о Восточной Европе**. Булгары, мадьяры, народы севера, печенеги, русы. Т. 2. Москва, *1967*.

История Венгрии… **История Венгрии.** В 3 томах. Москва, *1971*. Т.1.

Карамзин Н.М. **История государства Российского**. Т. 1. Санкт-Петербург, *1842*.

Кожинов В. История Руси и русского слова // **Наш современник,** *1992*, №12.

Козак Д. Кочівники України та їх сусіди в I тисячолітті н.е. // **Кочівники України. Каталог виставки**. Катовице, *1996*.

Константин Багрянородный. Об управлении государством // **Известия Государственной Академии истории материальной культуры**. Москва–Ленинград, *1934*.

Крачковский И.Ю. Арабская географическая литература // **Избранные сочинения**. Т.4. Москва–Ленинград, *1957*.

Лизанец П.М. Мовні свідчення про контакти угорських племен з східнослов'янськими племенами до 896 року // **Acta Hungarica. 1996-1997.** Ужгород–Дебрецен, *1998*.

Мольнар Э. Проблемы этногенеза и древней истории венгерского народа // **Studia Historica Academie Scientiarum Hungaricae.** Budapestini, *1955*, №13.

Москаленко А.Н. **Городище Титчиха**. Воронеж, *1965*.

Москаленко А.Н. Раскопки на Архангельском городище в 1952–1953гг. // **Краткие сообщения Института истории материальной культуры**, *1956*.

Москаленко А.П. Славяно-венгерские отношения в IX веке // **Археология и древняя история угров**. Москва, *1972*.

Новосельцев А.П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI–IXвв. // **Древнерусское государство и его международное значение.** Москва, *1965*.

Новосельцев А.П. **Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа**. Москва, *1990*.

*Очерки...***Очерки истории СССР. Период феодализма**. IX–XV вв. Ч.1. Москва, *1953*.

Перейни Й. Взаимоотношения между венграми и восточнославянскими племенами // **Studia Slavica.** Budapest, *1956*.

ПВЛ... **Повесть временных лет**. Ч. 1. Москва–Ленинград, *1950*.

Рыбаков Б.А. **Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв**. Москва, *1982*.

Толочко П.П. **Кочевые народы степей и Киевская Русь**. Киев, *1999*.

Хвольсон Д.А. **Известия о хазарах, буртасах, болгарах, мадьярах, славянах и русах Абу-Али Ахмеда Бен Омар ибн-Даста.** Санкт-Петербург, *1869*.

Худуд ал-Алем (рукопись Туманского) с введением и указателем В. Бартольда.– Ленинград, *1930*.

Шушарин В.П. Венгерские племена до прихода в Среднее Подунавье // **История Венгрии.** Т. 1. Москва, *1971*.

Шушарин В.П. Русско-венгерские отношения в IX в. // **Международные связи России до XVII в.** Москва, *1961*.

Эрдели И. **Венгры в Лебедии**. Материальная культура венгров IX–X вв.: Дис… канд. ист. наук. Ленинград, *1959*.

Эрдели И. Венгры на Дону // **Маяцкое городище:** Труды советско-болгаро-венгерской экспедиции. Москва, *1984*.

Эрдели И. Извлечения из хроники Венгерского Анонима // **Вопросы археологии Урала.** Свердловск, *1967*.

*"Magyar..."***Magyar Anonymus**…" Forditotta Pais Dezsö. Budapest, *1926*.

Bartha A. **Hungarian society in the 9th and 10th centuries**. Budapest, *1975*.

Bartha A. Tarsadalom es gazdasag a magyar östörtenetben // **Magyar östörteneti tanulmangok.** Budapest, *1977*.

Gunda B. Etnograficke vztahy mezi ukrajinci a mad'ary // **Sbornik druћby peti bratskych univesit.** Praha, *1966*.

Homan B. **A magyarok honfoglalasa es elhelyezkedese.** Budapest, *1923*.

Horvath M. **Magyarorszag törtenelme**. Pest, *1871*.

Ianko I. **Herkunft der magyarischen Fischerei**. Budapest–Leipzig, *1990*.

Kmosko M. **Gardizi a törökökröl**. Szazadok, *1927*.

Kubinyi F. **Oresz fejedelmeh a IX. Szazad vegen**. Szazadok, *1901*.

Lazar Gy. **Az orosz birodalom törtenete**. Temesvar, *1890*.

Minorsky V. **Hudud al' Alam**. The regions of the World, a persian geography 372 AH-982 AD. London, *1937*.

Scriptores... Scriptores Monumenta Germaniae Historica.

Scriptores... Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae Gestarum. Budapest, *1937*, T.1.

Szilagyi L. **Az Anonymus-Kerdes revizioja**. Szazadok, *1937*.

Vernadsky G. **Ancient Russia** (History of Russia, I). New Haven, *1943 (1952).*

Vernadsky G. **Kievan Russia.** New Haven, *1948*.

Vernadsky G. Lebedia. Studien über den madjarischen Hintergrund des Kiewer Rufland // **Vernadsky G., Ferdinandy M. Studien zur ungarischen Frühgeschichte.**München, *1957*.

Vernadsky G. Lebedia. Studies on the Magyar Background of the Kievan Russia // **Byzantion**, *1939*, №14.

Vernadsky G., Ferdinandy M. **Studien zur ungarischen Frühgeschichte.** München, *1957*

В.М. Бодрухін

ДАВНЬОРУСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ І ПОЛОВЦІ

Кочовий світ завжди мав значний вплив на слов'янське суспільство. Тиск з боку номадів позначався на економічному, державному і культурному розвиткові нашого народу, відбився навіть на його ментальності. Зазначимо, що відносини між землеробами і номадами далеко не завжди були войовничими. Реально вони залежали від конкретного співвідношення сил на кожному етапі небезпечного сусідства. Послаблені номади завжди шукали замирення. Однак, якщо вони з часом посилювалися, то порушували мирні угоди. Війни і пограбування були їм притаманні як головні риси господарської діяльності. О. Пріцак постійні напади кочовиків на території, зайняті осідлими народами, пояснює так: "… причини цього явища слід шукати зовсім не в природженому потягу кочовиків до крові та грабунку. Скоріше мова тут про чітко продуману економічну політику" [Пріцак 1997, *44*].

Зазначимо, що ще більший вплив на мешканців південноруського степу мали слов'яни-землероби. М.С. Грушевський стверджував: "… певне значення мало й саме життя в сусідстві культурніших народів та впливи від них. Взагалі всі азійські кочовничо-розбійничі орди на європейському ґрунті з часом дегенеруються, ослабляються, стикаючися з культурнійшим руським елементом. Кожна турецька орда з часом мусила підпасти впливу, якби зі сходу не приходили зовсім свіжі в своїй дикості турецькі елементи" [Грушевський 1991, *537–538*].

У попередній історіографії наша історія уявлялася безперервною боротьбою лісу і степу. Вчені звертали увагу на порушення кочовиками торговельних шляхів, необхідність постійно боронити степові кордони, запустіння цілих районів. М.С. Грушевський дійшов висновку: "Географічні прикмети краю і дані ними відносини сусідства фатально налягли на всю політичну долю українського народу і тяжко відбилися на його культурнім і національнім життю" [Грушевський 1991, *15–16*].

О.Терлецький, порівнюючи долю східної та західної частин українських земель, дійшов до зовсім тенденційних висновків: "...із політичного боку ця східня Україна чим раз більше підупадала. Спричинила той упадок передусім майже безперестанна боротьба з половцями... Західна Україна не мала на своїх плечах боротьби із степовиками, не зазнала тої руїни, яку вони наносили на Східню Україну... Некорисно відбився степ і на населенні Східньої України, бо на степах виховувалися люди, незвиклі до державного життя. Це так звані українці зі степовим світоглядом" [Терлецький 1938, *47, 86*].

Все ж головним чинником, що обумовлював характер взаємин між землеробами і номадами, був щабель економічного і політичного розвитку останніх. Якщо раніше кочовиків уявляли лише як лютих ворогів, лихо для Русі, поганих, які ледве піддані процесу цивілізації, то завдяки досягненням археологічної науки виявилося, що степові народи в залежності від розвитку своєї економіки знаходилися або на стадії табірного кочування, або напівосідлості, або в своїй більшості переходили до осідлого життя. Ті, хто знаходився на другому та третьому щаблях розвитку, мали досить розвинуту культуру і утворювали кочові імперії (каганати). Перші дві стадії пройшли в своєму розвитку майже всі кочівничі народи, в тому числі й половці. Таким чином, можна констатувати, що з часом в історичній науці уявлення про взаємини осідлого слов'янського населення з номадами, які завжди жили поруч, поступово змінювалися.

За радянських часів практично всі історики так чи інакше змушені були приділяти увагу проблемі взаємин Русі зі степом. На думку радянських вчених, боротьба з номадами прискорювала процес утворення давньоруської народності, а сусідство з Руссю сприяло зародженню феодальних відносин у половців. Також зазначалося, що роль кочовиків, особливо половців, в історичній науці недооцінювалася, а безперервна боротьба з ними потребувала великих зусиль [див.: Мавродина 1983, *46–75*]. Сучасні українські історики все більше звертають увагу на різнобічність стосунків кочових і землеробських народів.

Половці (кипчаки, кумани) були середньовічною народністю тюркської групи. Ще в X ст. вони займали територію сучасного Північно-Західного Казахстану. На сході мали кордони з кімаками, на півдні – з огузами, а на заході – з хозарами. На той час половці складалися з кількох племен і були кочовиками.

На початку появи на історичній арені половці входили до складу Кімакського каганату. Йемеки, які складали основу кімакського племінного союзу, у VII ст. входили до Західно-Тюркського каганату і кочували в північних районах Алтаю. Їх політичне відособлення відбулося після 656 р., коли Західно-Тюркський каганат розпався. З часом кількість племен, що входили до кімакського союзу, зросла із семи до дванадцяти. Наприкінці IX ст. до нього увійшли кипчаки. До початку XI ст.

влада кімаків розповсюджувалася і на кипчаків, які займали землі від Іртиша до Південного Уралу. Кімаки наприкінці IX–на початку XI ст. являли собою ранньофеодальне державне утворення, очолюване каганом зі спадковою владою. Відомо, що характерні для того часу кімако-кипчацькі городища типу укріплень знайдені археологами у Центральному Казахстані. Отже, половці вже мали досвід державного життя.

На той час вони розподілялися на окремі племена, були найбільш кочівничим і рухливим народом Кімакського каганату. Однак із середини X ст. внаслідок своєрідного демографічного вибуху, головним чинником якого стало щільне заселення степу, вони були вимушені рухатися у пошуках нових територій і пасовищ для скотарства. Слідом за торками-огузами половці перейшли Волгу і з'явилися у східноєвропейському степу. Справді О. Пріцак стверджує, що ми мусимо відкинути деякі сучасні теорії про те, що кліматичні зміни висушивали степ, викликаючи пересування народів… Кліматологічні дослідження показали, що протягом історичного тисячоліття якихось значних змін у кліматі не сталося. Доскіпливе дослідження першоджерел, таких як китайські аннали, виявило також, що кочовики могли вибухати лише тоді, коли їхні коні були добре напоєними, здоровими й міцними. Тобто популяційні рухи ніколи не відбувалися під час голоду чи нужди. Аравія та Монголія стали центрами популяційних зрушень не тому, що були пустелями, а що обидві лежали на перехресті важливих торговельних шляхів…" [Пріцак 1997, *75–76*].

Потім половці воюють із печенігами. Особливо активну участь в організації цього зіткнення брав візантійський уряд, який намагався послабити тиск печенігів на імперію. Зазначимо, що половці нанесли нищівної поразки печенігам не лише за вказівкою Візантії, але в першу чергу для того, щоб остаточно ліквідувати конкурента в степу.

Половці здійснювали напади на всіх сусідів. Це були суто грабіжницькі набіги, причому дуже важливу роль відігравала работоргівля. Захоплених на Русі полонених половці везли до Криму, де тоді існувала розвинена мережа міжнародної работоргівлі. По відношенню до кримських міст половці проводили зовсім іншу політику, ніж щодо Русі: основою взаємин була торгівля. З часом половецька мова набула статусу міжнародної, про що свідчить Куманський словник.

Літопис свідчить:"Приидоша первое Половци на Русь, и иде противу ихъ Всеволодъ; и побиша его февраля 2, воеваше и отъидоша, бе же у нихъ князь Соколъ…" [Ермолинская летопись 1910, *22*]. Проте половецькі напади призводили й до внутрішніх смут у давньоруському суспільстві:"В лето 576. Идоша Ярославичи противу Половець, и бысть им бой на Альте, и побьены быша Русью Половци, и беже Изяславъ и Всеволодъ-Кіеву, а Святославъ к Чернігову. Кияне же начаша у Изяслава конси просити и оружья, хотяше ити на Половци, и не послуша ихъ. Он же, шедше, высекоша Всеслава ис поруба, и беже Изяслав из града в Ляхи; Кіане же двор его разграбша и зла много створиша. А Святославъ в Чернигове собравъ дружіну, и поиде противъ Половець с тремя тысящами, и победи ихъ 12 тысящь, а князя ихъ поима. А Всеславъ сяде в Киеве" [Ермолинская летопись 1910, *23*].

М. Стрийковський повідомлює, що після битви біля річки Альти "користуючись перемогою, (половці) вогнем і мечем руйнували села та міста вшир і вздовж по всій Руській країні, розпустивши свої загони" [Стрийковський 1990, *106*]. Головною метою походів давньоруських дружин у степ також була здобич, про що яскраво свідчить Радзивілівський літопис під 1003 р.: "1003. Взяша бо тогда кони, и скоты, и овци, и вельблюды, и вежи з добытком, и с челядью…" [Радзивиловская летопись 1989, *101*].

На думку Л.М. Гумільова, війни з половцями велися саме за часів князювання Святополка II, що було пов'язано з суттю його половецької політики. Він підкреслює: "Головною проблемою в Русі було ставлення до половців. Купецькі кола Києва – работоргівці – мали настрій дуже войовничий, тому що війна їх годувала…" [Гумилев 1997, *357*].

З появою половців у нашому степу в них відбувалося інтенсивне формування феодальних відносин, прикрите подобою патріархальності, що давало можливість більш жорстокої експлуатації родичів. Проте знать поступово все більше протиставляла себе простим воїнам, внаслідок чого з часом у половців утворилася феодальна "драбина", очолювана ханами, найбільш удатні з яких створювали великі союзи племен. Їм підпорядковувалися інші хани ("уншие" за нашим літописом), що очолювали беків, тобто глав окремих племен і орд.

На думку К.І. Красильникова, різні види кам'яних статуй свідчать про окремі прошарки половецької аристократії [Красильников 1999, *44*]. Представники половецької знаті були замовниками цих статуй, звичай встановлення яких принесли із собою з Азії. Статуї передають не тільки елементи одягу, але й озброєння кочовиків. Причому чоловічих і жіночих статуй приблизно однакова кількість, що свідчить про важливу роль жінки в половецькому суспільстві. Особливо багато кам'яних статуй знаходилося в Провальському степу, який може розглядатися як "справжній культурно-енергетичний центр середньодонецьких половців" [Красильников 1999, *38*]. Дослідник половецького кам'яного мистецтва

К.І. Красильников дійшов висновку, що кам'яні баби не були пам'ятниками померлим, їх встановлювали головним чином для культових потреб у спеціально обладнаних місцях, а наявність різних видів статуй пояснюється феодалізацією суспільства, зміцненням центральної влади, змінами релігійних уявлень [Красильников 1999, *63–64*].

Проте, на думку С.Р. Ізидінової, кам'яні баби були меморіальними пам'ятками. Вони не культові зображення і зовсім не свідчать про язичництво половців [Изидинова 1995, *26, 29*]. Унікальною є статуя Мадонни із с.Чорнухине Перевальського району Луганської області, знайдена у 1971 р. Д.Я. Телегін підкреслює: "Скульптура матері і дитини – своєрідний, широковідомий в середньовічному мистецтві образ Мадонни. Серед половецької скульптури така статуя виявлена вперше. Аналогії їй немає у світовому мистецтві" [Телегин 1991, *70*].

Очолювали об'єднання половців, які постійно здійснювали напади на Русь, хани Боняк і Тугоркан. Положення суттєво змінилося, коли давньоруським князям вдалося з'єднати свої зусилля, чому сприяли рішення Долобського з'їзду 1103 р. Ініціатором активної антиполовецької політики був Володимир Мономах.

Особливою непримиренністю по відношенню до Русі відрізнявся хан Боняк. На думку С.О. Плетньової, Боняк намагався не лише пограбувати руські землі, але і послабити Давньоруську державу політично, в чому його активно підтримувала Візантія. Оскільки остання побоювалася відкрито надавати допомогу половецькому ханові в нападах проти дружньої держави, то спільником Боняка став хан донецького об'єднання Шарукань [Плетнева 1990, *57*]. Союз Боняка з Шаруканем дуже стурбував переяславського князя Володимира Мономаха, тому що з'єднувалися зусилля двох великих половецьких об'єднань (придніпровського і донецького). Надалі Володимир Мономах сприяв організації низки походів проти найбільш міцного донського (або донецького) половецького об'єднання. Зазначимо, що донецькі половці особливо не турбували Русь своїми набігами, а брали участь лише у міжусобній боротьбі князів. Переяславський князь дбав не тільки про загальне ослаблення кочовиків, але і про захист південно-східного форпосту князівства, яким були поселення по Сіверському Дінцю, що знаходилися безпосередньо біля половецьких веж.

Князівські напади мали велику ефективність. Спершу було фактично винищене приазовське половецьке об'єднання на чолі з ханом Урусобою. Потім настала черга придніпровського і донецького об'єднань. Було порушено економічну базу донського об'єднання (міста Сугров, Шарукань, Балін вже більше ніколи не відновилися), окрім того, значну кількість половців було винищено фізично. Перемога давньоруських князів мала велике значення і в політичному відношенні. Половці знову перейшли до першої стадії кочівництва. Багато часу знадобилося для того, щоб відновити економічне життя, а також попередню політичну організацію суспільства.

С.О. Плетньова підкреслює: "… поступово на кордонах Русі зростали два великих державних об'єднання, які без сумніву в майбутньому повинні були злитися в єдину державу". Це розуміли і давньоруські князі, а тому всі їхні акції були спрямовані на обидва об'єднання. На її думку, винищування половців за часів війн Володимира Мономаха було тотальним. Удари, які завдавалися половцям, були чинниками, що не лише здійснювали підрив їхньої економіки, але й не давали можливості розвитку половецької державності [Плетнева 1990, *60*].

Після цього половці на 30 років втратили ініціативу. Найбільше постраждали кочовики, вежі яких знаходилися біля Дінця. Л.М. Гумільов підкреслює, що "тяжка і безперспективна" війна з половцями згасла, "… західний половецький союз (за С.О. Плетньовою) ввійшов до складу Руської землі, зберігаючи автономію…". Перемогу над половцями він називає "некорисною". Подальший наступ на степ не відбувався із-за обмеженості сил Мономашичів. Нова половецька політика складалася з мирних угод і династичних шлюбів. Половці й руські "... однаково страждали у безглуздій війні, яку розпочали Святополк і його радники". На думку Л.М. Гумільова, Київська Русь і Половецька земля у XII–XIII ст. "... складали єдину поліцентричну державу. Це було корисно обом етносам..." Оскільки елемент ризику у такій війні був практично відсутнім, то заслугу Володимира Мономаха слід бачити "... не в перемозі над слабким супротивником, а в укладенні миру, який забезпечив на 130 років русько-куманську унію" [Гумилев 1997, *358–359, 365, 368*].

З другої половини XII ст. економіка і військовий потенціал половців поступово відновлювалися. Кордони половецьких володінь були такі: на заході – річка Інгулець, на півночі – південноруські землі, на сході – межиріччя Сіверського Дінця і Дону. Їх володіння на півдні обмежувалися морем. Ще половці займали степи Передкавказзя і Криму. Приблизно з середини XII ст. політична ситуація в степу стабілізувалася, відновилися старі й утворилися нові половецькі союзи орд: донський (або донецький), поморський, кримський, поволзький.

Половецькі напади почастішали. Більш того, окремі князі зверталися до половців із проханнями допомогти в міжкнязівських чварах, тобто половці грабували землі різних князівств у складі ворогуючих коаліцій. Феодальна роздрібненість сприяла нападам кочовиків, складала для пограбу-

вання так би мовити легальні можливості. Звісно, що більш за все від такої князівської політики страждали прості люди.

Щодо половецької політики окремих князівств доби феодальної роздрібненості, то багато князів використовували допомогу кочовиків, але традиційно добрі відносини з половцями підтримували Ольговичі. Природно, що маючи такий міцний економічний і військовий потенціал, згуртована після подолання внутрішніх чвар династія Ольговичів мала всі підстави успішно боротися за гегемонію у Південній Русі. Практично не існувало князівства, з яким Ольговичі не підтримували відносин, а половецька політика робила претензії на політичну зверхність ще більш реальними.

Звісно, що автори літописів засуджували половецьку політику чернігівських князів, як Ольговичів, так і Давидовичів. "6602. И повоева с Половцы Олегъ много християнства и церкви святые пожже. Се ауже и преже наведе Олег на Рускую землю Половець" [Никаноровская летопись 1962, *27*] ."Изяславу ж, стоя с половци, велику пакость створиша: села пожгоша, люди повоеваша-…Изяслав же отступил в поле, наполнив руки половцем – о горе таковым князям!" [Радзивиловская летопись 1989, *130*].

Змінилася половецька політика Ольговичів, коли їхній представник Святослав Всеволодович за підсумками політичного компромісу з Рюриком Ростиславичем посів київський стіл. Справа в тому, що об'єднавчі процеси в степу загрожували створенням половцями власної державності. Це добре розумів великий київський князь Святослав, а тому і змінив традиційну чернігівську політику [Бодрухин 2000, *54*].

За часи правління Кончака у найбільш міцному донецькому половецькому об'єднанні фактично склалися всі передумови для створення власної державності. Ще більше ранньофеодальна половецька державність зміцніла за правління Юрія Кончаковича, який зумів об'єднати кілька степових утворень державного типу.

Дослідники одностайно підкреслюють, що на початку XII ст. половецькі напади втрачають свою інтенсивність. Половецькі загони в залежності від приналежності до степових об'єднань підтримують певних князів у боротьбі за об'єднання південноруських земель. Половці знову підтримують Ольговичів:1202 р. "Тое же зимы Рюрик с Олговичи и с Половцы взяша Киев, и сотворися зло великое, таково же и от крещения не бывало над Киевом" [Летописный свод 1497 р. 1963, *43*]. Приклади можна множити. Практично боротьба тривала між Ольговичами і Романовичами, а закінчилася вона лише в 1245 р. битвою під Ярославом [Бодрухин 1998, *30*].

Таким чином, перебільшувати половецьку загрозу для існування Давньоруської держави не можна. Звісно, що існуванню давньоруської державності половці суттєво не загрожували. Проте вдала стратегія Володимира Мономаха призвела до того, що кочовики так і не створили власної державності. Ця обставина суттєво позначилася і на їх етнічному розвитку, хоча вже формувалася стійка етнічна спільність. Наприклад, літопис під 1047 р. повідомляє: "...а половци бежаша в Половци" [Радзивиловская летопись 1989, *123*]. В цілому можна дійти висновку, що загальна політична лінія давньоруських князів, незважаючи на їхні постійні звернення до половців за допомогою в міжусобній боротьбі, була в стратегічному плані спрямована на ліквідацію міцних половецьких об'єднань державного типу.

ЛІТЕРАТУРА

Бодрухин В. Особливості розвитку Чернігівського князівства // **Сіверянський літопис**. *1998,* № 2.

Бодрухин В. Боротьба Ольговичів за гегемонію в Південній Русі // **Сіверянський літопис**. *2000,* № 5.

Грушевський М.С. **Історія України-Руси**. Т. 1. Київ, *1991*.

Гумилев Л.Н. **Древняя Русь и Великая степь**. Кн. 1. Москва, *1997*.

Ермолинская летопись. Санкт-Петербург: Типогр. М.А.Александрова, *1910*.

Изидинова С.Р. **Половцы: Мифы и исторические реалии**. Севастополь, *1995*.

Красильников К.И. **Древнее камнерезное искусство Луганщины**. Луганск, *1999*.

Летописный свод 1497 г.// **ПСРЛ**. Т. 28. Москва–Ленинград, *1963*.

Мавродина Р.М. **Киевская Русь и кочевники**. Ленинград, *1983*.

Никаноровская летопись // **ПСРЛ**. Т. 27. Москва–Ленинград, *1962*.

Плетнева С.А. **Половцы**. Москва, *1990*.

Пріцак О. **Походження Русі**. Т.1. Київ, *1997*.

Радзивиловская летопись // **ПСРЛ**. Т. 38. Ленинград, *1989*.

Стрийковський Матвій. Хроніка польська, литовська, жмудська та всієї Русі // **Дзвін,** *1990,* № 3.

Терлецький О. **Історія України**. Львів, *1938*.

І.М. Ігнатьєва

ЗМІНА ЕТНІЧНОГО СКЛАДУ НАСЕЛЕННЯ ПАЛЕСТИНИ В III–II тис. до н. е. ЗА БІБЛІЙНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

В історії Палестини одним з найменш досліджених питань є розселення найдавнішого населення цієї території. Дослідження означеного питання вимагає розгляду таких його аспектів, як визначення прабатьківщини, походження та часу появи давніх народів у Палестині в період III–II тис. до н. е., в розрізі біблійних свідчень.

Незважаючи на достатню кількість історичних джерел, які відновлюють період III–I тис. до н. е. – біблійні книги (Буття, Вихід, Левіт, Числа, Повторення Закону, Ісус Навін, Книга Суддів), єгипетські літописи, археологічні дослідження, топографічні та лінгвістичні джерела і багато інших, – остаточних висновків з цієї проблеми не було зроблено.

Наукові праці, присвячені вивченню вказаної проблеми, можна умовно поділити на три групи. Першу групу джерел складають праці І.М. Дяконова, який розробляє теорію виникнення і розвитку мов семіто-хамітської мовної сім'ї, носії яких населяли територію Палестини в давнину. Зупиняючись окремо на кожній з відомих мов названої мовної сім'ї, І.М. Дяконов розкриває процес її формування, розвитку та зникнення, паралельно відновлюючи й історію її носіїв. Висновки цього відомого вченого є важливими в дослідженні етнічної ситуації у Палестині в III–I тис. до н. е.

Другу групу джерел складають праці західноєвропейських археологів У. Олбрайта та Г. Мак-Коуна, які відновлюють проблему етнічного домінування у Палестині в III–II тис. до н. е. завдяки аналізу археологічних розкопок, тобто на основі залишків матеріальної культури, знайдених в Бет-Шані, Шехемі, Бет-Елі, Єрихоні, 'Айї, Гібеоні та ін.

Дослідження В.І. Авдієва та В.В. Струве відновлюють історію Палестини періоду завойовницької політики єгипетських фараонів періодів Давнього та Нового царств; єгипетські назви населених пунктів, народів, які населяли Палестину в III–I тис. до н. е., географічні назви, – ці факти значно доповнюють біблійне оповідання.

Перш ніж звернутись до розгляду етнічної історії Палестини, потрібно визначити коло давніх народів – творців історії на цій території в III–I тис. до н. е. Звернення до Біблії надає величезний і різноманітний перелік імен, з якими біблійні автори ототожнювали той чи інший народ; значною мірою подібні назви важко кваліфікувати як безпосередньо "народ" (доцільність використання цього терміну в історії давнього Сходу є темою для окремого дослідження). У більшості випадків біблійні назви позначають: а) населення певного міста (ієвусеї – від назви міста Ієвус, гаваонітяни – від м. Гаваон тощо); б) населення Палестини, яке ізраїльтяни ототожнювали з нащадками міфічних родозасновників, котрі, в свою чергу, входили до складу так званої "Генеалогії народів" і брали свій початок від трьох синів Ноя – Сіма, Хама та Іафета (наприклад. "ханаанеї" – від Ханаана, Сина Хамова та ін.); в) деякі назви народів у Біблії, що належать до назв найдавнішого палестинського населення, яке неможливо ідентифікувати за походженням (наприклад, "зузіми", "рефаїми" та ін.). Це вносить великі складності у визначення етнічної ситуації у Палестині, що вимагає, для запобігання хибних висновків, звуження кола досліджуваних народів до тих, чия присутність зафіксована паралельними джерелами, тобто зазначених не лише у Біблії, але й в єгипетських писемних джерелах, а також таких народів, які залишили після себе пам'ятки матеріальної культури, які є об'єктами дослідження археології.

Застосування таких вимог до біблійного переліку народів залишає в "розпорядженні" дослідників кілька народів Палестини, а саме: ханаанеїв, аморреїв та хуррітів. Ці народи в різні періоди історії Палестини відігравали важливу роль в загальноісторичному процесі.

Звернення до питання про походження цих народів вимагає ознайомлення з їхньою лінгвістичною належністю, що допоможе визначити їх можливу прабатьківщину.

Населення Близького Сходу та навколишніх територій співвідноситься лінгвістами з носіями мов семіто-хамітської мовної сім'ї. На думку спеціалістів, "районом історичного існування семіто-хамітської мови-основи слід вважати область Сахари, в часи неоліту…придатної для існування людини" [Дьяконов 1967, *134*]. У VI–IV тис. до н. е., внаслідок посухи та збіднiння пасовищ через нераціональний випас худоби, починається поступове розселення племен в різних напрямках.

Загальносемітська мова-основа на давньому етапі свого розвитку розділилась на дві гілки: північну (з якої розвинулись берберо-лівійська, семітська та давньоєгипетська мови) та Південну, яка утворила кушитську та чадську [Дяконов 1967]. Пізніше одним з напрямків переселення племен став район озера Чад та річки Нігер, їх мова належала до чадської мовної групи. Друга хвиля розселення, спрямована на схід, призвела до заселення долини Нілу носіями давньоєгипетської мови. Семітська мова-основа деякий час продовжувала зберігати контакти з берберо-лівійською, яка також належала до північної групи. Отже, "носії прасемітської мови пройшли крізь Дельту (Нілу.–*І.І.*]), вже заселену носіями єгипетської мови, близько початку – середини V тис. до н.е. з заходу на схід" [Дьяконов 1965, *101*].

У першій половині III тис. до. н. е. документально зафіксована присутність у Палестині та Месопотамії семітомовного населення, яке могло значно раніше заселити Аравійський півострів.

Наступні хвилеподібні виселення семітів з Аравії на північ, на думку дослідників, пояснюються тими ж самими причинами, які спонукали мешканців залишити територію Сахари – збідненням пасовищ для дрібної худоби в умовах посухи, яка розпочалася. Неможливість своєчасних щорічних кочувань внаслідок відсутності тяглової сили (кінь та верблюд були доместиковані лише в кінці III тис. до н. е.) призводила до необхідності остаточно залишити пасовища, знищені в результаті тривалого безперервного випасу. Отже, І.М. Дяконов робить висновок: "Аравія може вважатись першою прабатьківщиною семітських мов" [Дьяконов 1967, *102*].

У визначенні питання домінування певних мов у різні періоди історії Палестини значну роль відіграє дослідження назв місцевостей та особистих імен. Вивчення топографічних назв цієї території, здійснене більше століття тому Е. Робінсоном, дозволило встановити: по-перше, найдавніші назви Палестини стосуються, як правило, назв річок та гір; по-друге, назви, які виникали в більш пізній період, є переважно семітськими – Ліван, Антиліван, Кармел, можливо Фавор, Гілбоа, Галаад, Йордан, Арнон. Назви палестинських міст виникли в середовищі мешканців цієї території в IV–III тис. до н. е., які також були носіями семітських мов [Albright 1951, *178*].

Зазначений У. Олбрайтом період співпадає з межами моделі розвитку північноцентральної групи мов семітської мовної сім'ї, яка включала дві групи: ханаанейську, що містила давньоєврейську, моавську та фінікійську мови (III–II тис. до н. е.), та арамейську, представлену арамейськими письмовими пам'ятками IX–VII ст . до н. е. [Дьяконов 1967, *145*].

У період ранньої та середньої бронзи населення Палестини та півдня Фінікії було переважно ханаанейським [Albright 1951, *119*]. До складу автохтонного населення Палестини В.І. Авдієв відносить ханаанеїв, які населяли Фінікію, Сирію та Палестину в III–II тис. до н. е. Саме цей народ дав назву всій країні [Авдиев 1948, *259*].

Невідомо, чи було слово "ханаанеї" самоназвою давнього палестинського населення, однак саме під цією назвою вони виступають в єгипетських письмових пам'ятках та біблійних джерелах. Можливо, в давнину, в період, який неможливо визначити, на території Палестини мешкав народ з такою назвою, і таким чином назва "ханаанеї" потрапила в єгипетську письмову традицію, і, відповідно, територія їх проживання отримала назву цього народу, тобто "Ханаан". З часом цей народ як окрема етнічна спільнота або розчинився в численних міграційних хвилях, які проходили через Палестину, або був знищений фізично. Однак в письмовій формі ця назва міцно закріпилася за палестинською територією.

Простежуючи зміну в назвах, якими позначалась Палестина в єгипетських джерелах, потрібно сказати, що назва "Ханаан" повинна була виникнути у часовий проміжок від кінця Давнього до Нового царства. У період XII династії ця територія ще не мала географічного позначення, і події, які супроводжували завойовницьку політику єгиптян, прикріплювались до назв народів. За часів Давнього Царства військові операції Єгипту в Палестині надали перші знання про майже невідому для єгиптян територію. У написі вельможі Уни змальовуються події військового походу проти азіатів "херіуша", які здійснили напад на єгипетські володіння в Синаї. В.І. Авдієв вважає, що єгиптяни "називали "Країною херіуша" не лише пустельні області, населені бедуїнами.., але й родючі райони, в яких осіле населення займалось землеробством, садівництвом та виноградарством" [Авдиев 1948, *45*]. Можливо, слово "херіуша" було збірною назвою для позначення групи племен, які мешкали на північний схід від Єгипту, в районі Синайського півострова, Аравії та Палестини; оскільки серед цих племен переважали племена пустелі, то єгиптяни називали їх загальним терміном "херіуша"

Отже, в період Давнього Царства ще не набули широкого вжитку терміни, які позначають малодосліджену ще територію Палестини; а для визначення підкорених регіонів єгиптяни використовують назву території кочувань племен Синайського півострова та Південної Палестини.

Одночасно для позначення палестинського нагір'я або всієї Сирії використовувалось поняття "Речену"; такий широкий діапазон застосовування цього поняття ускладнював його вживання, що з часом викликало необхідність розподілу первісної "Речену" на Нижню (Північна Сирія) та Верхню (територія на південь від Нижньої Речену) [Авдиев 1948, *211*], однак і це нововведення не розв'язало проблему використання поняття.

Як зазначає В.І. Авдієв, "назва "Ханаан" або "Канаан"… (також в давньоєгипетських написах позначала головним чином Палестину)... охоплювала також Фінікію та філістимське узбережжя" [Струве 1920, *47*; Авдиев 1948, *211*]. В Амарнських листах назва "Канаан", яка зустрічається у формі ^{mat}Ki-na-ah-hi, використовувалась для позначення всієї Сирії, хоча пізніше в текстах зустрічаються одночасні згадки "Канаана" та "Палестини", тобто ці поняття залишались невизначеними.

Таким чином, назва "Ханаан" у відомих в наш час джерелах історії Давнього Єгипту з'являється не раніше періоду Середнього Царства, коли для позначення Палестини використовувались назви народів, які мали постійні або тимчасові ареали проживання, і не пізніше періоду Нового Царства, коли в джерелах Амарнського архіву з'являється поняття "Ханаан" ("Канаан").

Незважаючи на локальні відмінності, ханаанеї "були гомогенними за своїм складом, подібно до хуррітів або ранніх греків" [Albright 1940, *109*]. Аналізуючи біблійний текст Книги Буття, присвячений історії ханаанеїв, арх. Нікіфор зазначає: "розділившись з часом на численні, невеликі групи, ханаанеї не мали над собою загального голови – царя і гинули від взаємних міжусобиць" [Библейская... 1990, *740*]. Власне, і самі ізраїльтяни не визначали цей народ як єдине етнічне ціле. В уявленні ізраїльтян, викладеному в "Генеалогії народів" (Буття, Х), ханаанеї були нащадками Ханаана, сина Хама та онука Ноя: "від Ханаана народились: Сідон, …Хет, Ієвусей, Аморрей, Гергесей, Євей, Аркей, Сіней, Арвадей, Цемарей та Хімафей. Поступово племена ханаанські розселились" (Буття 10, 15–18). З перерахованих одинадцяти назв лише перша, Сідон, дає безпосередню можливість локалізувати можливу територію проживання нащадків цього родозасновника: місто Сідон та навколишні міста і містечка, які в певний період історії належали цьому визначному торговому місту на узбережжі Середземного моря.

Визначення ареалів проживання інших десяти біблійних народів стає можливим завдяки зверненню до текстів "Іудейських давностей" Іосифа Флавія. Він вказує: "Амафій (Хімафей в Бібілії.–*І.І.*) жив в Амафі, яка досі має подібну назву у тубільців, тоді як македоняни називали її за ім'ям одного з епігонів Єпіфанією" [Флавий 1996, *18*]. Амаф, про який згадує Іосиф Флавій, є містом Хамат, що в клинописних джерелах згадується під назвою Amatu або Chammatu; в єгипетських – Chmtu, Chamat, а в слов'янській Біблії як Ємаф [Еврейская... Т. 15, *530*]. Нікіфор визначає розташування цього міста (місцевості) в Сирії, поряд з північним кордоном Палестини [Библейская... 1996, *235*].

Відносно Аркея Іосиф Флавій зазначає: "Аркей же [посів] Арку в Лівані" [Флавий 1996, *18*]. Отже, біблійне місто Арка та його населення – аркіти є сучасним Телль-Арка в Лівані, на північний схід від Тріполі; це місто згадується в єгипетських написах, які датуються приблизно 1500 р. до н. е. під назвою (I)rkan(a)tu, а також в Амарнських листах як Irgata, Irganatu, в ассирійських написах Irkanat згадується як місто, вороже до Салманасара II [Еврейская... Т. 3, *139*].

Стосовно семи останніх синів Ханаана Іосиф Флавій вказує: "[про них] не збереглося в Священних книгах нічого, крім назв: Хеттея, Ієвусея, Аморрея, Гергесея, Євея, Асеінея (біблійний Сіней.–*І.І.*) та Самарея (біблійний Цемафей.–*І.І.*)" [Флавий 1996, *18*]. Дослідження історії цих народів, описаних у Біблії, дає змогу встановити можливі райони Палестини, в яких вони могли складати етнічну більшість:

1. Хеттеї, хіттім проживали у Хевроні (Буття 33, 3; Числа 13, 30) [Еврейская... Т.15, *638*].

2. Ієвусеї традиційно вважались мешканцями Єрусалима (I Параліпоменон 11, 4: "і пішов Давид…до Єрусалима, тобто Ієвусу"; Книга Суддів 19, 10: "і прийшов до Ієвусу, що нині є Єрусалим"; Навін 15,8: "Ієвус, який є Єрусалимом", та ін.), захопленого царем Давидом і перетвореного на столицю ізраїльської держави: "І пішов цар та люди його на Єрусалим проти ієвусеїв, мешканців тієї країни…Давид взяв фортецю Сіон: це-місто Давидове" (II Царів 5, 6.7). Всі наведені факти дозволяють віднести територію проживання ієвусеїв до області Іудейських гір.

3. Єдине посилання на місце проживання *гергесеїв* – це Навін (24, 11): "[ізраїльтяни] перейшли Йордан та підійшли до Єрихона, і стали воювати з ними мешканці Єрихона: Аморреї, Ферезеї, Ханаанеї, Хеттеї, Гергесеї, Євеї, Ієвусеї", що локалізує володіння гергесеїв на захід від Йордану. Враховуючи той факт, що при переліку народів у біблійній "Генеалогії" північні племена згадуються в кінці, можна зробити висновок, що гергесеї мешкали в центральній частині Ханаану, на захід від Йордану [Еврейская... Т. 6, *543*].

4. Євеї за часів патріарха Іакова зафіксовані у місті Сіхем: "син Еммора Євеянина, князя землі тієї [Сіхему]" (Буття 34, 2). Сіхем в часи Ісуса Христа мав назву Сіхарем, а при Веспасіані був перейменований на Неаполіс, звідки й виникла його сучасна назва – Набулус (Наблус) [Библейская... 1990, 654; Келлер 1998, *79*]. У Книзі Ісуса Навіна серед міст євеїв перераховані Гаваон, Кефір (Кафір –це, можливо,сучасний Кефір), Беєроф (можливо, сучасний Ель-Бірех) та Кіріаф-Іарім (сучасний Кіріаф-ель-Енаб). Гаваоном названо "місто велике.. одне з царських міст, більше ніж Гай " (Навін 10,2). У Книзі Суддів (3, 3) територія проживання євеїв визначається таким чином: "Євеї, які мешкають на горі Ливані, від гори Ваал-Ермона до входу в Ємаф". Якщо перші два географічні орієнтири не викликають складності у визначенні, то назва "Ємаф" вимагає пояснення. Як зазначає арх. Нікіфор, Ємаф є назвою міста в Сирії на кордоні з Палестиною, яке ототожнюється з Єпіфанією греків; у період вторгнення фараона Нехао ця місцевість вже називається "землею Ємафською" (IV царів 23, 33); отже, під назвою "вхід в Ємаф", на думку арх. Нікіфора, слід розуміти Букаа – вузький прохід, який веде з країни Ханаан в Сирію [Библейская... 1990, *235*].

5. Сінеї згадуються в "Генеалогії народів" між Аркеями та Арвадеями. Отже, народ Сінеїв або район Сіней потрібно шукати в Центральній Сирії. Гірську фортецю з подібною назвою згадує в своїй роботі Страбон; Ієронім вказує, що поблизу Лівану знаходилися руїни SINI, держави Сінів, яка була знищена [Еврейская... Т. 14, *301*].

6. Цемарей, цемари – подібна назва присутня і в єгипетських джерелах (Samar, Sumur в Амарнському архіві); у клинописних текстах це місто виступає під назвою Simirra [Еврейская... Т. 15, *792*].

Виходячи з даних Біблії, ханаанеї жили в північній частині Палестини, у межах володіння колін Єфрема, Манассія, Іссахара та Асіра, головним чином на Іздреєлонській рівнині, "ханаанеї оселялись в місцевостях, де вода була доступною, переважно на плато та в долинах" [Hastings… 1963, *121*]. Результати археологічних розкопок показали, що ханаанейська територія проживання була сконцентрована на рівнинах Західної Палестини [Albright 1951, *211*].

Згідно археологічної хронології, період IV–III тис. до н. е. відповідає ранньо- та середньобронзовому віку, що дозволяє простежити формування ханаанейської культури за її матеріальними залишками.

У період ранньої бронзи I (початок IV тис. до н. е.) спостерігається біфуркація керамічного посуду, яка розділила Північну та Південну Палестину по обидва береги Йордану на два регіони, дещо відмінні один від одного. У північному регіоні знайдені залишки фортечного муру з глиняних цеглин, не менш 8 м завтовшки (Бет-Йєрах II); знахідки південного регіону більш різноманітні: гробниця в Єрусалимі, некрополь Газера, Єрихон VI–VII, ранні поховання Телль-ен-Нашбен. В цілому, представлені знахідки вказують на початок містобудування [Albright 1951, *72*]. За часів ранньої бронзи II (3000–2800 рр. до н. е.) у Палестині виникає керамічна культура; міста цього періоду були якісно збудовані, як це помітно за розкопками Бет-Йєрах III, Бет-Шан XIII, Мегіддо XVIII–XVI, Єрихон IV та інших міст. У той час Палестина та Фінікія сприймали найсильніший єгипетський вплив. Археологи засвідчують у Палестині XXVIII–XXIV ст. до н. е. розквіт містобудування: міста та фортифікації були, як і в попередній період, розкидані по нагір'ях; Телль-бейт-Мірсім (можливо, біблійний Дебір) ще не був заселений, і Мегіддо XVII–XVI виявляє лише першу фазу цього періоду. Одночасно спостерігається розквіт Бет-Єраха, Бет-Шана (XII-XI) та Єрихона (III) [Albright 1951, *76*].

Зміною керамічної культури ранньої бронзи культурою середньої бронзи I, яка, на думку Олбрайта, надійшла із Сирії [Albright 1951, *80*], характеризується XXI ст. до н. е.

Становище землі в той час може бути досліджено з безумовною точністю за літературними, документальними та археологічними джерелами. Єгипетські написи XX династії (особливо "Тексти проклять") засвідчують, що Східна та Західна Палестина була майже повністю окупована племенами кочівників наприкінці XX ст. до н. е. Століттям пізніше Західна Палестина почала інтенсивно заселятись, але Зайордання перебувало під впливом кочівників. Археологічні знахідки у Палестині прояснюють картину подій, вказуючи, що в Транс-Йорданії кочівницьке населення почало переважати між 2000 та 1800 рр. до н. е. Кераміка типу I-H з Телль-Бейт Мірсім без змін перебуває в кількох місцях північної Транс-Йорданії; подібна кераміка з'являється в XX ст. до н. е. у Моаві. Однак в XIX ст. до н. е. і в кінці середньої бронзи кераміка I-P знайдена не була ні в Транс-Йорданії, ні в Йорданії [Albright 1951, *83*]

Термін "аморреї" утворений від аккадського слова amurru (шумер. MAR-TU), яке "спочатку мало лише географічне значення, а потім стало позначати племінну єдність та особливі дрібні держави, утворені аморитами в середній та північній Сирії" [Авдиев 1948, *259*]. І. Дяконов додає: "словом amurri'um, amurru позначались аккадцями західносемітські скотарські племена, які в дійсності мали різноманітні самоназви, і, певно, розмовляли на кількох різноманітних діалектах" [Дьяконов 1967, *350*]; серед інших імен виділялась група племен Suti'um або Sutu (sutu – "кочівники"). Цей термін зберігся у Біблії в якості імені племінного предка, патріарха Сіфа, сина Адама (давньоєвр. Set), якого давньоєврейські племена вважали своїм родозасновником [Дьяконов 1967, *350*].

Початковою територією проживання племен martu Ю. Заблоцька визначає гори Бішрі, "пізніше вони залишили місця свого проживання і рушили в Сирію, потім, перейшовши Євфрат, досягли Месопотамії, де їх стали називати amurru, "людьми із заходу" [Заблоцкая 1989, *182*].

Про появу нової групи семітських племен у Південній Месопотамії свідчать документи XXVI ст. до н.е. з Шуруппака, в яких вони з'являються під назвою mar-tu [Заблоцкая 1989, *116*]. Аналізуючи ці документи, І. Дяконов робить висновок, що подібна назва не була позначенням конкретної країни або народу, що доводить відсутність відповідних детерменативів, "найбільш вірним слід вважати термін martu//amurru…як позначення сторони світу, а саме заходу (антонім – шум. Kur, аккад. Sadu "гори", "схід"), що засвідчено пізнішим слововикористанням" [Дьяконов 1939, *60*].

Однією з перших географічних прив'язок території аморреїв у Палестині є строфа Книги Буття (XIV:7), яка згадує "аморреїв, що жили в Хацацон-Фамарі"; в Книзі Числа (XIII:30) при огляді основних народів, які мешкали у Палестині, аморреї розташовані "на горі".

Пізніше, в час переселення євреїв з Єгипту, в Біблії з точністю встановлюється одна з меж аморрейських володінь: "Арнон – межа Моава, між Моавом та Аморреєм" (Числа XXI:13). Оскільки територія Моава безперечно встановлена на схід від Мертвого Моря, то аморрейські володіння у Палестині повинні бути розташовані від потоку Арнон на північ, та від річки Йордан на схід. У наступних строфах територія аморреїв змальовується більш детально: "І переміг його Ізраїль мечем, і взяв у володіння землю його від Арнону до Іавоку, до меж Аммонітських" (Числа 33, 24); отже, північним кордоном аморрейських володінь був потік Іавок. Про склад міст на аморрейській території розповідають такі строфи Книги Чисел XXI: 26, 28, 32, зокрема названі Єсевон, Ар-Моав,

Іазер; Єсевон визначається як “місто царя”, а Іазер – як місто, що мало “поселення, які підкорялись йому”.

В часи Ісуса Навіна територія проживання цього народу вже визначається як “земля аморрейська”, що може свідчити про остаточне закріплення аморреїв у Палестині. У переліку палестинських земель, підкорених ізраїльтянами, Біблія згадує аморрейські землі, як вже було сказано вище, “по цей бік Йордану на захід, від Ваал-Гада на долині Ліванській до Халака, гори, яка межує з Сеїром” (Навін XII:7).

Аморреї за Біблією (Буття XIV:7; Втор. I:7, 20, 24 та Навін V, 1; X, 6, XI, 3 та ін.) спочатку заселяли головним чином неродючу гористу територію на захід від Мертвого моря. З часом вони поширили свою владу на захід до Хеврону. У часи ізраїльського вторгнення у Палестину, аморрейський цар Сігон володів територією на південь від потоку Іаббок, яка межувала на півдні з потоком Арнон, а на сході – з пустелею [Библейская... 1996, *44*].

В II тис. до н.е. крім ханаанейських виникають і аморрейські назви міст, які мають закінчення – ammu (“люди”), наприклад Івлеам, Іокнеам; виникають міста, що отримали свою назву від святилищ, які знаходились на їх місці – Бет-Шемеш (“Оселя Сонця”), Бет-Єрах (“Оселя Місяця”), Бет-Дагон, Бет-Анат, Бет-Ель [Albright 1951, *1978*].

У період пізньої бронзи (XX ст. до н. е.), що відповідає пануванню в Єгипті XII династії, Палестина була малозаселеною і, згідно “Берлінським текстам проклять” включала лише кілька міст; однак, за іншим джерелом (“Брюссельськими текстами проклять”), територія Палестини в той час була густонаселеною [Hastings 1963, *121*]. Консолідація об’єднаного Єгипту, відновлення панування в деяких частинах Нубії, дозволило фараонам XI–XII династій знову звернутись до завоювань північно-східного кордону Єгипту. Сюди, на північний схід, прагнули фараони з метою захоплення мідних копалень Сінайського півострова та отримання важливих торговельних шляхів, які перехрещувались у Південній Палестині. Напис полководця Нессумонту, датований 24 роком правління Аменхотепа I та його сина Сенусерта I, змальовує військовий похід у Палестину: “Я знищив ментіу, іунтіу й херіуша (назви азіатських племен.–*І.І.*). Я знищив оселі кочівників…[їх ніколи] не було. Я переслідував їх у полях. Я підійшов до тих, які ховались за своїми укріпленнями” [Авдиев 1848, *70*]. Судячи з цього уривку, єгиптяни здобули велику перемогу над кочовими племенами Сінайського півострова, і вторглися в родючі та заселені області Південної Палестини.

Напис Хусебека з Ель-Араба, який датується XX–XIX ст. до н. е., змальовує похід фараона Сенусерта III: “Рушив його величність в північному напрямку, щоб перемогти кочівників Азії [ментіу-сатет]. Досяг він нагір’я, ім’я якому Секмем… Потім Секмем впав разом з Речену”[Хрестоматия 1980, *38*]. Всі ці факти підтверджують надзвичайне зацікавлення фараонів Середнього Царства палестинськими та сирійськими територіями. Однак найбільшу цінність має відображення єгипетськими літописцями вражень від перебування на території, що розглядається. Так, наприклад, можна зробити висновок, що у Палестині, в період Середнього Царства Єгипту, перебувало два типи населення – кочівники, які пересувались на величезній території Сінайського півострова і Палестини, та осіле населення, можливо землеробське (оскільки літописці згадують “поля”), яке мешкало в укріплених містах, адже населення при наближенні єгипетського ворога “ховалось за своїми укріпленнями”.

Після падіння XII династії азіатські провінції стали незалежними, що внесло деякі зміни в етнічну ситуацію у Палестині. Переміщення народів на початку XVII ст. до н. е. надзвичайно важко підлягають дослідженню, однак спеціалісти встановлюють, що в цей час відбувається величезна міграція індо-арійців та хуррітів у південному напрямку [Авдиев 1951, *86*]. Як наслідок, на початку II тис. до н. е. на території Сирії та Палестини була утворена величезна гіксосько-хуррітська держава, яка в XVII ст. до н. е. захопила Єгипет. Остаточного висновку відносно складу та історії гіксосів в Єгипті вченими ще не зроблено; найбільш загальним знанням про гіксосів є те, що вони не являли собою єдиного цілого в етнічному відношенні. Ці народи прийшли з півночі та північного сходу і встановили нову владу з власною культурною традицією. Відповідно змінюється і етнічна ситуація у Палестині: ханаанейські та аморрейські імена в письмових документах того періоду, як і у попередніх, поширені на півдні країни, однак в Сирії та Палестині починають переважати власні імена, які зустрічаються серед хуррітів, а також іншої, досі не ідентифікованої групи, що, на думку В. Олбрайта, “свідчитть про факт величезного варварського вторгнення з півночі в XVIII ст. до н. е.” [Albright 1940, *154*].

Отже, давній етнічний прошарок Палестини та Сирії утворили хурріти, які згадуються у Біблії, а також в таких єгипетських пам’ятках, як Хору. Можливо, назва цього племені Hur-ri (аккад.), Hur-la (хет.), Hur-w-n (хур.) утворилась від назви міста Хуррі, або по-хуррітськи Churvuche, яке греки пізніше називали Orrhoe, сирійці – Vrhoi, і яке знаходилося поблизу сучасного турецького міста Урфи у південно-східній Месопотамії [Авдиев 1948, *260*]. Питання про походження та значення хуррітів у близькосхідній історії ще тривалий час буде залишатись спірним. Звернення до археологічних матеріалів першої половини II тис. до н.е. вказує на домінування хуррітського населення у Палестині та Сирії, на це, зокрема, вказують клинописні

написи хуррітських імен, інвентар храму в Катні, що містить хуррітські власні назви та терміни, а також Амарнський архів, в якому зустрічаються різноманітні хуррітські імена, наприклад Абд-Хіпа [Авдиев 1848, *260*].

Походження хуррітських племен досі залишається невизначеним, а їхня мова – найменш дослідженою серед інших давньосхідних мов. Ю. Заблоцька зазначає: "хуррітська мова, яка належить до числа аглютинативних, близько споріднена з урартською…виходячи з даних мови, хурріти та урарти належали до однієї етнічної групи"[Заблоцкая 1989, *194*]. І. Дяконов щодо питання походження хуррітів зазначає, що відносно часу появи цього народу в Передній Азії існують два протилежні погляди; відповідно до першого, вони були автохтонами Вірменського нагір'я, а також західного передгір'я Загроських гір між Месопотамією та Іраном або, якнайменше, мешкали на вказаній території з часу появи писемності (III тис. до н. е.); згідно другої точки зору, хурріти з'явились на цій території лише в кінці III–на початку II тис. до н. е., найбільш ймовірно, на думку І. Дяконова, з півночі, з Вірменського нагір'я або із Закавказзя та Кавказу [Дьяконов 1967, *113*]. Перші достовірні свідоцтва про перебування хуррітів на території Передньої Азії відносяться до того періоду, коли на півночі та північному сході царства Аккада вже функціонують дрібні хуррітські держави [Гернот 1992, *32*]: країна Сімуррум (верхів'я Нижнього Заба), Субір, місто Азуххінум (Нижній Заб). На підставі коротких написів з Телль-Брака та Гассура можна припустити що ймовірно хуррітські міста розташувались на північному сході від Тигру, на місці майбутньої Нузи. І. Дяконов робить висновок, що "між 1800 та 1200 рр. до н. е. хуррітське населення складало більшість в ряді районів Північної Сирії, у Північній Месопотамії та на схід від Тигру південніше Ассирії; крім цього, окремі групи хуррітів поширились в цей час і у навколишніх районах…Північний кордон поширення хуррітів не відомий" [Дьяконов 1967, *114*].

Можливо, нащадками цих хуррітів були хоріти, згадані у Біблії. Подібна точка зору поширена в західній (В. Олбрайт, Г. Маккоун, Хастінгс та ін.), а також у російській дореволюційній науці (Нікіфор та ін.). Згідно з Біблією (Буття 14:6; 24:21, 30; Втор. 2:12, 22 та ін.) хореї були мешканцями гірської країни Сеїр, на південь від Мертвого моря. Перша згадка про них міститься в Книзі Буття (14:6), в часи Авраама вони були підкорені еламським царем Кедарлаомером; хоча, відповідно до Втор. (2:4 та 2:12), хореї залишались незалежними до часів Ісава, який в біблійній традиції є родозасновником едомян (ідумеїв).

Ідумеї у Біблії виступають племенем або групою племен, які населяли в ранню біблійну епоху країну Сеїр. Згідно даних Хастінгса, "в ассирійських написах Едом з'являється у період Ададнерарі III під назвою Udimu"[Hastings 1963, *230*]. У Книзі пророка Ісаї (53:1) столицею, центральним містом Ідумеї була Восора (можливо, сучасний Бессеїра); до інших великих міст ідумеїв належать Села (грец. Петра) та Феман (можливо, місто Маан на південь від Петри).

Досліджуючи етимологію слова "гіксоси", В. Авдієв звертається до версій, запропонованих Манефоном: він пояснює це слово як "полонені пастухи" або як "царі пастухів". Визнаючи правдоподібними етимології, запропоновані Манефоном, В. Авдієв вказує, що слово "гіксоси" може утворюватись від єгипетських слів "царі (або правителі) пастухів", однак "найбільш імовірно, що слово "гіксоси" є грецьким викривленням єгипетських слів "вожді пустельних країн", які зустрічаються в написі Уни часів Давнього Царства, в оповіді Сінухета, в Беніхасанському написі, і зокрема, в тітулатурі гіксоських царів"[Авдиев 1948, *137*; Лапис 1958, *93*].

Більшість дослідників поділяє думку, що походження гіксосів та висхідний пункт їхнього просування слід шукати в районах, розташованих поблизу Єгипту – у Палестині, Фінікії та у прилеглих до них степах. На користь палестинського походження гіксосів свідчать дані стели начальника скарбниці Неші в Карнаці. Звертаючись до гіксоського царя, Камос називає його "вождем Речену" [Лапис 1958, *100*]. Дослідивши всі аспекти проблеми походження та складу гіксосів, І. Лапіс робить висновок: "склад гіксосів при основному прошарку семітомовних племен в цілому міг бути строкатим і включати в себе елементи, які належали до племен індо-іранської мовної групи, та хурітські елементи" [Лапис 1958, *97*].

Про перебування на території Палестини іноземної культури свідчать численні археологічні знахідки, найголовніші з яких: скарабеї гіксоського типу та своєрідні поселення в Дельті та Сирії (Телль ель-Єхудіє, Бет-Єрах, Хацор); типові мідні булавки та сережки, бронзові булавки та кинджали; відмінна від єгипетської чорна та червона кераміка, іноді вкрита різноманітним лінійним орнаментом; збільшення кількості поселень та гробниць з надзвичайно майстерно виготовленим бронзовим поховальним інвентарем періоду середньої бронзи, який перевищує за якістю будь-який відомий в історії цієї країни [Авдиев 1948, *135*; Albright 1951, *87*].

За період єгипетського панування у Палестині після вигнання гіксосів етнічний склад цієї території можна встановити, завдяки Амарнському архіву, який надає нам списки власних імен, датованих XV–XIV ст. до н. е. [Albright 1951, *182*]. Отже, згідно дослідження вченого, близько третини неєгипетських імен, які належали мешканцям Палестини – семітські. Серед згадуваних імен майже всі (близько однієї третини) можуть бути віднесені до індо-арійських. Населення Палестини, Фінікії та Сирії в середині II тис. до н. е. було надзвичайно змішаним. На думку В. Авдієва,

вивчення головним чином лінгвістичних джерел дозволяє встановити лише наявність досить складного конгломерату племен, який відповідає в загальних рисах етнічному конгломерату гіксоської епохи [Авдиев 1948, *258*]: одна третина імен складала ханаанську групу, характерну згадуванням імені бога Ела; близько двох третин імен представлено хуррітськими, до складу яких входять імена божеств Тешупа та Хіпи; аморрейські імена, характерні посиланнями на культ Арада та Ашират, зустрічаються досить рідко; трапляються окремі елементи аккадських, єгипетських, шумерійських, каситських та арамейських елементів.

Наприкінці XV династії, тобто на початку XVI ст. до н. е., серед археологічних матеріалів зникає гіксоська культура. Її заступає нова культурна традиція, яка здійснює значний вплив на традиційне населення Палестини. Цей період характеризувався частими конфліктами. Наприклад, Телль Бейт Мірсім протягом двох з половиною століть було не менш ніж чотири рази повністю та чотири рази частково знищено; в той самий період Мегіддо був повністю знищений близько п'яти разів, кількість його часткових знищень взагалі не відома [Albright 1951, *91*]. Країна перебувала в руках градоначальників, які постійно знаходились у стані війни з сусідами, і тому оточували свої резиденції масивними стінами, подібними до стін Шехема та Єрихона. Більш ні в якому іншому періоді на території Палестини археологи не знаходять такої кількості укріплених поселень, більш схожих на фортеці, ніж міста. У період пізньої бронзи I (XVI–XIV ст. до н. е.) цивілізація Палестини продовжує бути слабким відбитком більш розвинутої ханаанської культури Фінікії та Південної Сирії. В. Олбрайт зазначає, що, "не сприймаючи вплив культури з півночі, Палестина втратила свою власну культуру і перетворилась на варварське відображення єгипетської цивілізації" [Albright 1954, *99*]. Протягом цього періоду Палестина нагадує частину єгипетської імперії, яка інтегрується; в країні спостерігається застійний період.

Підбиваючи загальні підсумки, ми можемо сказати, що прабатьківщиною семітських народів Палестини, згідно дослідження І. Дяконова, можна вважати Аравію. Носії семіто-хамітської мовної сім'ї в VI–IV тис. до н. е. мешкали на території Сахари, звідки було розпочате розселення народів. Семітська гілка мов була зорієнтована в напрямку Аравійського півострова, і, можливо, з цієї території відбулось переселення семітських народів у Сирію та Палестину, де перші знахідки цих мов вже датуються III тис. до н. е. Хурріти не належали до семіто-хамітської мовної сім'ї, і питання їх походження в наш час залишається відкритим.

Найдавнішим населенням Палестини слід вважати ханаанеїв та аморреїв, які з'явилися на цій території в кінці III–на початку II тис. до н. е. Якщо ханаанське населення з початку своєї появи у Палестині визначається як землеробське, то аморреї Палестини осідають значно пізніше за своїх попередників. На початку II тис. до н. е. (близько XVIII–XVI ст.) у Палестині з'являються перші писемні залишки хуррітської мови, носії якої заселяють вказану територію в часи гіксоської навали.

Таким чином, до числа описаних у Біблії народів, існування яких на території Палестини було підтверджено лінгвістичними та археологічними даними, належали: ханаанеї, які мешкали на рівнинах Західної Палестини; аморреї, територією проживання яких були землі на захід від Йордану, та хурріти, докази перебування яких знайдені на південь від Мертвого моря.

ЛІТЕРАТУРА

Авдиев В.И. **Военная история Древнего Египта.** Ленинград, *1948.*

Біблейская... **Библейская энциклопедия арх. Никифора**. Москва, *1990*.

Гернот Вильхельм. **Древний народ хурриты**. Москва, *1992*.

Дьяконов И.М. Аморреи // **Вестник древней истории**, *1939*, №4.

Дьяконов И.М. **Семито-хамитские языки. Опыт классификации**. Москва, *1965*.

Дьяконов И.М. **Языки древней Передней Азии**. Москва, *1967.*

Еврейская... **Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем**.Санкт-Петербург, б.г.

Заблоцкая Ю. **История Ближнего Востока в древности: от первых поселений до персидского завоевания**. Москва, *1989.*

Келлер В. **Библия как история**. Москва, *1998.*

Лапис И. Новые данные о гиксосском владычестве в Египте // **Вестник древней истории**, *1958*, №3.

Масперо. **Древняя история народов Востока**. Москва, *1911.*

Струве В.В. **Израиль в Египте**. Петроград, *1920.*

Флавий И. **Иудейские древности**. Москва, *1996.*

Хрестоматия... **Хрестоматия по истории древнего Востока**. Москва, *1980.*

Albright W.F. **The Archeology of Palestine.** New York, *1951.*

Albright W.F. **From the Stone Age to Christianity**. Baltimore, *1940.*

Hastings… **Dictionary of the Bible, ed. by Hastings**. Edinburgh, *1963.*

McCown G.C. **The Ladder of Progress in Palestine**. New York, *1957.*

С. Вардосанидзе

УПРАВЛЕНИЕ ГРУЗИНСКОЙ ЦЕРКОВЬЮ И ИСТОРИЯ ЕПАРХИИ В 20–30-е ГОДЫ XX ВЕКА

Положение об управлении Грузинской православной церковью было принято в сентябре 1917 года на первом собрании грузинской церкви. Согласно положению Грузинская православная церковь подразделялась на епархии, епархии в свою очередь – на округа, округа на приходы. Исторически в Грузинской православной церкви в V–XVIII вв. насчитывалось от 33 до 50 епархий. После того, как власти России ликвидировали автокефалию, русские экзархи пытались сократить и ликвидировать исторические епархии грузинской церкви. Если в 1811 году Грузинская православная церковь имела 25 епархий, то после ликвидации автокефалии число епархий уменьшилось до 3–5. Согласно положению в 1917 году было решено создать 13 епархий: Мцхетскую, Тбилисскую, Алавердскую, Бодбийскую, Урбнисскую, Ацкурскую, Кутаисскую, Гаэнатскую, Никорцминдскую, Цагерскую, Чкондидскую, Батумскую, Цхумбедийскую. Из этих епархий во главе Тбилисской, Кутаисской, Чкондидской должны были стоять митрополиты. Во главе других – епископы. В соответствии с положением в грузинской церкви не было звания главного епископа, высшим органом объявлялось церковное собрание, которое созывали раз в пять лет. На собрании председательствовал Католикос-патриарх всея Грузии, собрание избирало членов президиума и секретаря. В компетенцию церковного собрания входило: "местное церковное законодательство, высшее церковное право, заключительное решение тех вопросов, которые представлялись католикосским советом, избрание членов совета и суда, восстановление или ликвидация старой епархии, уточнение границ епархий, забота об основании духовных училищ и имущественное обеспечение. Утверждение штабов главных управленческих органов" [Положение... 1917, *7*].

До ликвидации автокефалии в правлении грузинской церкви в XVIII в. не фигурировал Католикосский совет всея Грузии, он был создан согласно положению 1917 года. Католикосский совет грузинской православной церкви был первой серьезной заявкой демократического стиля правления Грузинской православной церкви. Католикосский совет состоял из 12 членов, которым руководил католикос-патриарх или его заместители. В состав совета входили два архиерея из епархии, по очереди по 2 месяца, и приближенные к церкви духовные лица. Заседания Католикосского совета происходили в неделю раз. Принятые им решения были законными, если на собрании присутствовало хотя бы 8 членов. В совете председатель имел два голоса. Постановления совета были обязательными для исполнения как для католикоса-патриарха всея Грузии, так и для руководства епархиями. По предложению Католикоса-патриарха всея Грузии Кириона II в пять лет раз Католикос-патриарх должен был отчитываться о проделанной работе кафедральному совету. На заседании католикосского совета путем обмена мнениями происходила разработка законов, подготовка церковных собраний и повестки дня, направление взаимоотношений грузинской церкви с православными и церквями других конфессий. У него была канцелярия, хозяйственное и монастырское правление, а также юрист-консультант.

В епархиях главным органом правления было собрание епархии, на которое входящие в епархию округа направляли четырех представителей, председателем собрания был глава местной епархии. В случае его отсутствия собрание само избирало председателя. В компетенцию собрания епархии входило: выбор членов совета и суда епархии, слежение за жизнью епархии, раздел епархии на округа, забота об основании церковных, ученических и просветительских организаций, утверждение разработанных советом правил и инструкций.

Исполнительным органом собрания епархии был совет епархий, где председательствовал глава епархии. Совет епархии состоял из шести членов и избирался на 3 года.

В епархии был заложен механизм контроля главы за деятельностью совета епархии. В епархии входили 10/15 приходов, которые составляли один округ при Католикосском совете грузинской церкви, существовал "католикосский суд", председателем которого был Католикос-патриарх всея Грузии, были также суды епархии. Все это можно представить таким образом:

Высшие органы:

1. Собрание грузинской православной церкви.
2. Католикосский совет всея Грузии под председательством Католикоса-патриарха всея Грузии.

3. Собрание епархии – совет епархии под председательством главного священника епархии.

4. Окружное правление – совет округа под председательством окружного священника.

“Католикосский суд” рассматривал вопросы членов Католикосского совета и главных священников епархий, а также законность решений судов епархий. Свою деятельность он строил на основных принципах вселенских церковных собраний, священных писем и большого намоканона.

Суд епархии рассматривал вопросы разногласий возникающих в епархии.

В положение об управлении грузинской церковью определенные изменения были внесены по решению второго церковного собрания, состоявшегося 20 июля 1920 года. Была объединена Мцхета-Тбилисская епархия, по категорическому требованию глав священников епархий были ликвидированы советы епархии, были ограничены функции судов епархий, был ликвидирован “суд котоликосов”. Совет католикоса взял на себя функции “суда католикоса”. По решению Католикоса-патриарха всея Грузии “с 30 января 1919 года были отменены все награды для священнослужителей грузинской церкви, звание архимандрита было присвоено только епископам Гелатского, Мартвильского, Квабисхевского, Шуамтийского, Шиомгвимского, Моцаметского, Давидгареджского монастырей, звание деканоза было присвоено руководителю кафедрального собора, а также было запрещено ношение митры всем священным лицам, кроме епископа” [Положение... 1920, *20*].

После ареста Католикоса-патриарха всея Грузии святейшего Амбросия временным председателем Каталикосского совета стал епископ Христофор. Между Католикосским советом и Христофором возникло острое противостояние. Сторонники Христофора так называемые “реформаторы” считали, что Католикосский совет был виновен в противостоянии между властью и церковью, поэтому требовали его роспуска. Постановлением от 21 июня 1927 года был ликвидирован Католикосский совет и было создано временное правление грузинской церковью, затем был создан Католикосский синод, в который входили только духовные лица, выражающие мнения католикоса-патриарха. Можно сказать, что демократический стиль правления грузинской церковью после ликвидации Католикосского совета стал достоянием истории, но это в первую очередь, было вызвано тем сложным положением, которое создалось вокруг церкви.

В феврале 1921 года после захвата советской Россией независимой Грузии дела в *Цхум-Абхазской* епархии осложнились до предела. Абхазские большевики, под руководством Э.Эшба захотели отделить Абхазию от Грузии и объявить ее независимой советской республикой. Правда, их цель не была достигнута, однако сепаратистские тенденции еще больше усилились. 7 сентября 1921 года митрополит Амбросий стал Католикосом-патриархом всея Грузии, однако он хорошо понимал, что нельзя оставлять Цхум-Абхазскую епархию, поэтому 8 октября 1921 года Католикосский совет Грузинской православной церкви “обсудил вопрос об утверждении кандидатуры Цхум-Абхазской епархии и посчитал законно избранным архимандрита Иоанна (Маргишвили)” [*АГП*, Цхим-Абхазская епархия, д. № 308].

Иоанн Маргишвили приступил к деятельности в Цхум-Абхазской епархии с 5 ноября 1921 года. В это время еще более осложнилось как политическое, так и религиозное положение в епархии.

В поисках выхода из сложного положения в епархии епископ Иоанн пришел к выводу, что необходимо учитывать особенности Абхазии и действовать осторожно. По его мнению, абхазы были обижены потому, что Католикосский совет ликвидировал титул митрополита Абхазии. Абхазы считали это выступлением против их интересов. Епископ Иоанн считал, что было необходимо посвящение Ведийского епископа, резиденция которого была бы в Илори, а он нес бы ответственность за духовное положение в Самурзакано. Епископ Иоанн чувствовал, какое сложное положение было в Абхазии.

Непримиримую позицию Католикосского совета Грузинской православной церкви и католикоса-патриарха Амбросия в отношении советской власти хорошо использовало руководство местных большевиков Абхазии для ослабления юрисдикции грузинской церкви в Цхум-Абхазской епархии.

Как видно, местное абхазское руководство под предлогом усиления антирелигиозного движения заставило Сухумский кафедральный собор выплатить 2 млн руб. в пользу государства. Так как эту сумму не смогли бы выплатить грузины, выплатили бы русские, и кафедральный собор стал бы их собственностью. В этой ситуации, по мнению Николоза Таводгиридзе, было желательно избрать местного абхаза Дмитрия Маргания епископом Сухумской епархии и этим упорядочить положение. По его мнению, если грузины не предусмотрели бы этого, они могли бы вообще потерять религиозные полномочия в этом регионе.

В 30-х годах Цхум-Абхазская епархия еще более отдалилась он грузинской церкви и если бы не восстановление евхаристического союза между грузинской и русской церквями в 1943 году, в Цхум – Абхазской епархии все было подготовлено для отделения этой епархии от грузинской церкви.

Что касается других епархий, то неоднократно ставился вопрос о реальном восстановлении *Урбнисской* епархии, но это было нелегко. 7 декабря 1921 года католикос-патриарх всея Грузии в письме направленном на имя Католикосского совета отметил: "в связи с отсутствием свободных средств Католикосский совет постановил, что вопрос восстановления Урбнисской епархии будет отложен до того времени, пока не будут найдены источники для содержания архиерея и его кафедры" [*АГП*, ф. Амбросия Хелая, д. № 1295] При данных обстоятельствах верующая общественность города Гори приложила все усилия для создания нормальных условий, а также имущественного возрождения епархии Урбниса. Это подтверждено ходатайством, посланным на имя Католикоса-патриарха всея Грузии от 6 января 1922 года: "повторно просим принять во внимание дела, которые подчиняются епархии Урбниси и в короткий срок назначить епископом Христофора Цицкишвили, кандидатура которого избрана и утверждена советом епархии". 18 марта 1922 года деканоза Христофора посвятили в епископы, 12 июня епископ Христофор принял епархию Урбниси. Однако епископ Христофор находился в Тбилиси и после ареста католикоса-патриарха Амбросия исполнял обязанность главы церкви. Ситуация в епархии Урбниси еще более обострилась, в это время Ахалциле и Ахалкалаки входили в введение Урбниси. Притеснения со стороны большевистского руководства, погромы церквей-монастырей вынудили духовных лиц обратиться с просьбой к своему главе защитить их от этого беззакония, многие не выдерживали создавшейся ситуации и вообще отказывались от духовного звания.

В епархии Алаверди после кончины Пироса Алавердели (апрель 1922 г.) на протяжении двух лет не было местного архиерея. Хотя как свидетельствует письмо, датированное 22 ноября 1922 года, посланное из епархии в Комиссариат внутренних дел с просьбой не мешать работе собрания епархии, назначенного на 6 декабря в Телави для избрания епископа Алавердского, сделать это в то время не удалось. В 1924 году епархию возглавляли Давид Качахидзе, в 1925–1928 гг. – Мелкиседек Пхаладзе. Антирелигиозная кампания коснулась и Алавердской епархии. Большая часть священнослужителей была ограблена, некоторых бросили в тюрьмы. Сложность ситуации удостоверяется просьбой главы собора Успения села Ахмета деканоза Леонтия Гвиниашвили, направленное епископу Алаверди Давиду, "ввиду того, что меня постоянно арестовывают безо всяких причин: покорнейше прошу перевести меня из Ахметы" [*АГП*, ф. епархии Алаверди, д. № 1649]. Представители власти вынуждали священников обращаться к главе церкви со следующими заявлениями "принимая во внимание сегодняшние обстоятельства, считаю правильным оставить свою прежнюю работу священнослужения. Посему прошу выдать соответствующий документ, что я освобожден от должности священнослужителя" [*АГП*, ф. епархии Алаверди, д. № 1649]. Заявление подписывал Самсон Сабашвили, священник церкви Шилда.

Достаточно было руководству покарать закрытие церквей административным путем, как верующие этим воспользовались и заново были открыты церкви в Сабуе и Напареули. О ситуации, создавшейся в 1925 году в епархии Алаверди имеется интересная информация архидьякона Василия Мапсурадзе к епископу Алаверди.

Архидьякон обошел деревни в Кахети. В деревне Енисели его на своем месте встретил священник Георгий Балиаури и псаломщик Иосиф Велиашвили. В виду того, что церковь не была обустроена, священнослужение проходило в частном доме. Они переживали большие имущественные затруднения. В деревне Греми священника на месте не оказалось. Паства была крайне затруднена в средствах и не была способна его содержать. Положение было лучше в деревнях Сабуе и Шилда, но на него тяжелое впечатление оставило старое и новое Гавази, где "одну церковь переделали в народный дом, а вторую, которая исторически носила название Богоматери, ограбили, деревянный иконостас сломали, а из икон сделали школьные стулья" [*АГП*, ф. епархии Алаверди, д. № 1649].

Тяжелые обстоятельства церковной жизни провинций хорошо показаны в объяснительном письме Католикосскому синоду всея Грузии архидьякона Геретского округа Ильи Кобаидзе: "представляю дела моего архидьяконства от 1925, 1926, 1927, 1928 гг. Сообщаю, что в этом округе нет ни одного священника. Местное правительство вынудило их отказаться от священнослужения путем разных уловок, невыносимых имущественных изъятий, угроз, отбираний прожиточных средств и оскорблений" [*АГП*, ф. епархии Алаверди, д. № 1649].

Не менее сложное обстоятельство было в *Кутаиси*. Кутаисскому митрополиту Назару советская власть предъявила обвинение в сокрытии церковных ценностей. Дело в том, что 19 февраля 1921 года решением Католикосского совета Грузии из Тбилиси в Кутаиси были переведены реликвии святилища монастырей Сиони и Светицховели, которые спрятали под балконом здания митрополита Назара. Причиной этого было безверие большевиков и грозящая опасность уничтожения церковного имущества. Большевистское руководство арестовало митрополита Назара. В апреле 1924 года он на основании амнистии был освобожден, но лишен возможности нормального проведения священнослужения в епархии, так как отсутствовало здание епархии. Он приезжал в Тбилиси и встретился с С.Кавтарадзе который именем правительства обещал ему помощь, но по приезде в Кутаиси его встретили новые неприятности. Решением Кутаисского уездного комитета следовало разрушить кафедральный собор в центре города. Растерянные верующие со страхом наблюдали за ужасными деяниями молодых комсомольцев, за разрушением того собора, где проходила деятельность архиереев Габриела Кикодзе, Леонида Окропиридзе, Антона Гиоргадзе и др. В Кутаиси же атеистами были организованы комсомольские празднества “рождества” и “пасхи”.

В дни августовского восстания 1924 года митрополит Назар, священники Симон Мчедлидзе, Герман Джаджанидзе, Иеротеощ Николадзе и Виссарион Кухианидзе отправились в Свири на освящение вновь отстроенной церкви, где были арестованы местной милицией и без судебного разбирательства расстреляны в лесах Сапичхии или Сагории. Большинство Католикосского совета Грузинской православной церкви были заключены в разных тюрьмах и никто официально не смог возвысить голос против подобного варварства большевиков. В 1995 году решением Святого синода Грузии митрополит Назар и его окружение, которые варварским, мучительным способом убиты большевиками, были причислены к лику святых и днем их поминовения было установлено 14(27) августа. Этот день является не только днем поминовения Святого Назара и убитых духовных лиц, а также днем поминовения всех грузин, погибших в национальном восстании в августе 1924 года.

Во главе разгромленной Кутаисской епархии стал епископ Давид (Качахидзе). Епископ Давид был выпускником Казанской духовной академии. Большую часть своей духовной деятельности он провел в России. Он был высоко образованной личностью, борцом за автокефалию грузинской церкви. 12 января 1923 года, когда были арестованы Католикос-патриарх всея Грузии Амбросий и члены Католикосского совета, епископ Давид вместе с временным управляющим грузинской церковью епископом Урбниси Христофором приступили к критике арестованного духовенства и изъявили готовность сотрудничать с советской властью. Сначала они надеялись, что арест членов Католикосского совета будет длиться долго. Но в 1925 году, когда святейший Амбросий и члены Католикосского совета были освобождены из тюрьмы, “под страхом опасности” изменения курса сотрудничества с властями в 1927 году 26–27 декабря в Кутаиси было созвано церковное собрание, на котором было разработано *эпистоле* “к верующим всея Грузии”. По их мнению, “грузинская церковь переживает кризис, на “то есть много причин” как внешних, так и внутренних. Под последним подразумевается необдуманное и неумное поведение, то есть курс, противоположный существующему режиму, что обусловило гнев и месть советского правительства. Социализм является “желанной формацией для христианства” [Попуашвили 1996, *25*]. Как было указано выше, Католикосским советом Грузии кутаисское собрание было объявлено незаконным. На предъявленные ему обвинения с научной точностью ответил митрополит Ниноцминдский Калистрат, но поддержка со стороны так называемого реформаторского руководства была явной. Это определило отказ митрополита Калистрата от должности Католикоса-патриарха всея Грузии. Этому крылу для взятия в собственные руки управления грузинскою церковью даже не требовался Католикосский совет, который к тому же был распущен. Чем больше усиливалось желание вышеназванных иерархов грузинской церкви сотрудничать с правительством, тем больше они отдалялись от верующего грузинского народа.

Тяжелое положение воцарилось в 1921–1927 гг. в епархиях *Мцхета-Тбилиси* и *Цилкани*. Рушились церкви, притеснялось духовенство. Этот процесс длился и в последующие годы. Хотя по просьбе духовенства епархии Мцхета-Тбилиси Католикосским советом Грузии 3 июля 1925 г. было возбуждено ходатайство перед ЦИК Грузинской ССР по поводу притеснения и оскорбления духовенства и был получен ответ, что в случае выявления конкретных фактов виновники будут наказаны, однако ограбление церквей и монастырей, а также притеснения и гонения духовных лиц все равно проходили в рамках антирелигиозной кампании и были санкционированы правительством. В январе 1929 года епископ Павел Цилканский просил у католикоса-патриарха “аннулировать епархальный округ в Пшав-Хевсурети, так как люди потакаемые правительством устроили погром всех

церквей. В собственном доме был убит священник Виссарион Циклаури из Борисахо" [*АГП*, ф. епархии Цилкни, д. № 1646]. Тяжелое положение церквей было хорошо показано в докладе священника села Пасанаури Шио Кайшаури: "сначала местные партработники потребовали список серебряных изделий, затем решили снять церковный колокол и повесить его в центре села. Я воспротивился этому, не зная, чем все это кончится, у них плохое отношение ко мне. Советское правительство арестовало священника из Гудамакари Иоанне, Кайшаури, что нам предпринять..?" [*АГП*, ф. епархии Цилкни, д. № 1646].

Несмотря на столь тяжелое положение, представители грузинской православной церкви старались сохранить жизнедеятельность церкви. Решением Католикосского совета от 22 октября 1925 года от епархии Алаверди была отделена епархия *Бодбе*. Главой Бодбийской епархии был назначен Степан (Василий) Карбелашвили. В декабре того же года было созвано собрание епархии, которое утвердило инструкцию совета паствы. Бодбийская епархия усилила миссионерскую деятельность среди грузинского населения Саингило и, несмотря на сильное сопротивление властей, грузинское население Саингило сохраняло духовную связь с отчизной благодаря Бодбийскому епископу. Несмотря на то что правительство старалось как можно большему количеству духовных лиц отказать в служении церкви, Католикосский совет и епархиальное руководство старались сохранить порядок и дисциплину. Подтверждением этому может служить один приказ или указ, который хранится в архиве грузинской епархии: "Встречаются случаи, когда священники и псаломщики оставляли паству на всю неделю. Выразить строгое порицание. Пришло время, чтобы они осознали бы и почувствовали, "что никому не дано быть рабом двух божеств" [*АГП*, ф. епархии Бодби, д. № 1654].

6 ноября 1926 года Католикосский совет лишил духовного звания настоятеля Зестафонской церкви Ясона Абесадзе за нарушение церковных правил. Затем этого бывшего священника местное правительство использовало для антирелигиозной пропаганды, когда он через газету "Коммунист" опубликовал клеветническое письмо против грузинской церкви и духовенства. Из вышесказанного следует сделать вывод, что в условиях борьбы советского правительства против грузинской церкви, сановники, а также иерархи Грузинской православной церкви все-таки умудрялись сохранять роль и функции церкви, защищать интересы грузинской православной паствы и сохранили церковные святилища.

Епархии Грузинской православной церкви понесли особый урон в 30-х годах. В 1929 году была ликвидирована епархия Алаверди и закрыт монастырь. Хотя в 1951 году католикос-патриарх всея Грузии святейший Калистрат освятил епископа Габриэла (Чачанидзе) Алавердийского, однако это был более символический акт, нежели восстановление кафедры Алаверди.

В 1930 году была упразднена епархия *Чкондиди*

В 1934 году была упразднена епархия *Батуми-Шемокмеди*.

Номинальными являлись епархии *Ниноцминда* и *Цилкани*, которые имели своих архиереев, но не на месте, а в Тбилиси и во Мцхета.

Плачевное состояние грузинской церкви хорошо отражено в докладной записке святейшего и блаженнейшего Калистрата, к уполномоченному делами религии, составленной в 1947 году: "Ныне в католикосстве Грузии действуют 29 церквей, в которых ведут свою деятельность пять архиереев, 41 священник, 2 протодьякона и 3 чтеца" [Фонд... 1979, о.д. № 3, *2*].

В епархиях расстроилась духовная деятельность. Правители епархий находились в тбилисских церквах в качестве настоятелей. Существование грузинской православной церкви поддерживалось благодаря авторитету католикоса-патриарха всея Грузии, святейшего и блаженнейшего Калистрата.

ЛИТЕРАТУРА

Положение... **Положение в управлении грузинской церковью**. Тбилиси, *1917*.

Положение... **Положение в управлении грузинской церковью**. Тбилиси, *1920*.

АГП, Цхум-Абхазская епархия, дело № 308.

АГП, фонд Амбросия Хелая, дело № 1295.

АГП, фонд епархии Алаверди, дело № 1649.

АГП, фонд епархии Цилкни, дело № 1646.

АГП, фонд епархии Бодби, дело № 1654.

Папуашвили Н. **Грузинская церковь между мировыми войнами.** Тбилиси, *1996*.

Фонд... Фонд Суицса, 1979. Опись, дело № 3.

А.З. Гончарук

СРСР І США В ТИХООКЕАНСЬКІЙ АЗІЇ ЗА УМОВ ПЕРВИННОЇ НЕСТІЙКОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ СТРУКТУРИ (1945–1951 рр.)

Перші двадцять п'ять років післявоєнного розвитку політичної структури у Тихоокеанській Азії розпадаються на три важливих періоди: роки первинної нестійкості регіональної структури від закінчення бойових дій проти Японії у вересні 1945 р. до початку переговорів про припинення вогню в Кореї (1945–1951 рр.); період, коли переважало двополярне бачення регіональних політичних реалій (1951–1959 рр.), та етап нестабільності, коли регіональна структура інтересів, яка склалася на той час, відкидала спроби великих держав вмістити її у біполярні рамки.

У даній статті ми розглянемо період з 1945 по 1951 рік.

Радянсько-американські відносини втілювали організуючий принцип двополярності, який формував відновлювану регіональну структуру. Ясного уявлення про те, якою вона повинна бути після війни ні країни Тихоокеанської Азії, ні великі держави не мали. Існували лише домовленості (на Ялтинській та Потсдамській конференціях 1945 р.) про принципи післявоєнного врегулювання та пропоновані придбання переможців за рахунок того, що раніше належало Японській імперії.

Дещо в чому погляди СРСР та США співпадали. По-перше, спочатку обидві держави були налаштовані завадити відродженню сильної Японії. По-друге, вони прагнули уникнути зіткнення сфер своєї прямої військово-політичної зацікавленості і були схильні до практики створення буферних держав, наприклад у Кореї. По-третє, подібним було ставлення до загального союзника – Китаю під керівництвом лідера Гоміндану Чан Кайши: Москва і Вашингтон були готові підтримувати китайський уряд за умов, що він буде поважати інтереси СРСР та США в Китаї. СРСР визначав свою зацікавленість у Маньчжурії та Сіньцзяні, а США, на думку Дональда Лаха та Едмунда Верле, які досліджували це питання, були заклопотані створенням сприятливих умов для морської торгівлі з Китаєм [Lach, Wehrle 1975, *25*]. При цьому, як зазначив А. Іріе, Вашингтон розглядав Китай як базу майбутнього регіонального порядку, демократичну державу, спроможну зайняти місце, яке до цього обіймала імператорська Японія [Irіye 1982, *17*].

Важливо, що в результаті радянсько-американського союзництва воєнних років та приязних відносин між Й.В. Сталіним та Ф.Д. Рузвельтом, аж до самої смерті останнього навесні 1945 р., образ Радянського Союзу у США мав позитивне забарвлення, яке зберігалося і в перші роки президентства Г. Трумена, хоча, як показав у своїй роботі відомий дослідник історії міжнародних відносин Марк Галіччо, на підхід нового президента до східноазіатських справ впливала розповсюджена у його оточенні думка про те, що у Європі СРСР отримав у результаті війни невиправдано багато [Gallicchio 1988, *133–135*]. Інтереси СРСР та США співпадали не в усьому. Але і взаємовиключними вони стали не одразу. Характеризуючи радянсько-американську взаємодію на Далекому Сході, представник держдепартаменту США Джон Вінсент у січні 1946 р. писав: "Нам було приємно побачити, що російську точку зору неважко примирити із нашою, оскільки в нас є спільна мета" [Dallin 1971, *267*]. Відносини СРСР та США були конкурентними. Але в них був присутній елемент партнерства, якщо рисами цього партнерства вважати спільну терпимість та прагнення до компромісу.

Логіка конфронтації, як симетричного протиставлення кожному кроку однієї сторони "дзеркального відображення" контрдій іншої, закріпилося у східно-азіатських справах лише наприкінці 40-х років. У цьому розумінні регіон "відставав" від Європи. Можливо, це було пов'язане із тим, що наддержави вважали свої інтереси на Далекому Сході *відносно другорядними* (курсив мій. – *А. Г.*) порівняно до європейських. Як би там не було, для перших повоєнних років характерне бажання СРСР та США визначити межі областей власних уподобань і домогтися поваги до них.

1. Підходи СРСР та США до власних взаємовідносин і питань забезпечення стабільності в регіоні

1. 1.Створення буферної зони в Кореї

Незважаючи на наявність великої кількості літератури з політики країн Східної Азії, політико-психологічний аспект повоєнного переустрою видається нам не зовсім висвітленим. Радянські та західні автори не приділяли йому уваги через подібні за природою, хоча і різні ідеологічні самообмеження. І ті й інші відмовлялися визнавати, що після 1945 р. Радянський Союз і західні держави вирі-

шували передусім геополітичне завдання розділу Японської імперії таким чином, щоб майбутня японська держава не змогла стати загрозою їхній безпеці.

Історія міжнародних відносин не знала іншого способу послаблення потенційно загрожуючих країн, крім їхнього зменшення. Так, на переговорах військового часу СРСР, США та Велика Британія дійшли рішення про ліквідацію Прусії як основи німецької агресивності. Стосовно Японії після 1945 р. переможці вирішували подібне завдання: треба було ліквідувати плацдарм японської експансії на материку. Але вилучення Кореї з-під юрисдикції Токіо об'єктивно було не лише актом "зменшення" супротивника, але й елементом зусиль з ліквідації колоніальної системи. Тому, як зазначає Б. Камінгс, Британія була проти надання Кореї незалежності, побоюючись, що це буде стимулювати антиколоніальні настрої в інших азіатських країнах [Cumings 1981, *127–129*].

У Каїрській декларації 1943 р., що була прийнята США, Китаєм та Британією, було намічено, що Корея отримає незалежність "у належний час", що мало на увазі її поступовий перехід від стану фактичної японської колонії до незалежного існування. На Ялтинській конференції у лютому 1945 р. за участю СРСР було встановлено, що радянські війська будуть приймати капітуляцію японських збройних сил в Кореї на півночі країни, а США – на півдні. На Потсдамській конференції у липні 1945 р. було уточнено, що лінія розмежування радянської та американської зон окупації пройде по 38-й паралелі – по географічній середині півострова [Советский… 1980, *341*]. Це було рішення цілком в дусі європейської дипломатії XVI–XIX ст., коли при розділі територій, як відмічав американський дослідник Г. Моргентау, особливу увагу приділяли рівноцінності придбань кожної із сторін [Morgenthau 1985, *180, 188*].

Самі корейські національні сили бажали створення незалежної держави одразу ж. Але в цьому випадку виникало питання про зовнішньополітичну орієнтацію нової Кореї та небезпека спровокувати суперництво СРСР та США за вплив на неї. Тому обидві держави були обережними у відношенні до корейських націоналістів лівого та правого ґатунку. Радянська сторона, зрозуміло, підтримувала комуністів під керівництвом Кім Ір Сена, проте не беззастережно. США, підозріло ставлячись до комуністів, не довіряли й войовничому лідеру корейського уряду у вигнанні Лі Син Ману [Cumings 1981, *126*]. По суті, СРСР та США були близькі один до одного в тому, що ухилялися від визнання прав тієї чи іншої з корейських сил представляти весь корейський народ. Тому Московська нарада міністрів закордонних справ союзних держав у грудні 1945 р. прийняла рішення заснувати над Кореєю міжнародну опіку (СРСР, США, Велика Британія та Китай) [Lach, Wehrle 1975, *78*]. Реалізація цієї ідеї могла призвести до перетворення Кореї у буферну зону між інтересами СРСР та США, а у перспективі – до створення нейтральної держави типу Австрії.

Однак внутрішні чинники – тиск національних фракцій в обох частинах країни – не дозволили цим планам здійснитися. СРСР та США були змушені відмовитися від ідеї опіки як неприйнятної для самих корейців. Після 20 місяців переговорів у 1946–1947 рр. Москва і Вашингтон не змогли домовитися про умови створення єдиного уряду Кореї. У жовтні 1947 р. вдалося домовитися лише про узгоджене виведення радянських та американських військ з обох частин країни починаючи з 1948 р. [Dallin 1971, *301–308*] Але приймаючи це рішення, обидві сторони розраховували попередньо закріпити при владі у відповідній частині Кореї дружній собі режим. Це не обов'язково повинно було суперечити інтересам стабільності. Збереження поділеної держави відповідало прагненням СРСР та США, оскільки загальне співвідношення позицій, що вони мали, залишалося без змін і підстав для суперечок не додавалося.

Теоретично структурний план розмежування інтересів СРСР та США був реалістичним, але на практиці політичні обставини для його здійснення були несприятливими. План суперечив революційно-об'єднувальним прагненням взаємно антагоністичних "еліт" на Півночі і на Півдні Кореї. Окрім цього, у 1947 р. між Москвою та Вашингтоном намітилися серйозні розбіжності в Європі у зв'язку із "планом Маршалла", до участі в якому були запрошені країни Східної Європи. Це було не без підстав розцінено Москвою як спроба запобігти їхній орієнтації на СРСР. Весною 1948 р. почалася перша "берлінська криза", яка примусила розмірковувати про можливість зіткнення СРСР та США у практичній площині.

Європейські тертя проектувалися на далекосхідні справи, але не варто спрощувати характер їхнього впливу. Спалахи радянсько-американських протиріч у Європі в 1947 та 1948 рр. вказували на глибину розбіжностей. Але керівні кола в СРСР та США не прагнули підвищувати ймовірність загального конфлікту. Тим сильнішим був стимул для кожної сторони, не поступаючись придбаним, зменшити ризик двобою через другорядне, в тому числі і через корейські справи. Розкол країни

створював проблеми для стабільності у довгостроковому плані. У короткостроковому – він міг служити обмеженню конфліктності. Тому зростання напруги у Європі не тільки не блокувало, але навіть стимулювало кроки СРСР та США по закріпленню статус-кво в Кореї. Він був оформлений створенням двох корейських держав – Республіки Корея на півдні (липень 1948 р.) та Корейської Народно-Демократичної Республіки на півночі (вересень 1948 р.). Дотримуючись розмежувальної логіки, Москва і Вашингтон фактично здійснили виведення військ з Кореї: на кінець 1948 р. з країни пішли радянські частини, а до червня 1949 р. – американські.

1.2. Спроби домогтися взаємного визнання інтересів США в Японії та СРСР у Маньчжурії

У липні 1945 р. Й.В. Сталін ознайомився з проектом Загального наказу № 1 Головнокомандуючого Союзними Військами на Далекому Сході генерала Дугласа Макартура про прийняття капітуляції японських військ. Після цього він запропонував, щоб до зони радянської окупації було включено не лише північну частину Кореї й Маньчжурію, але також Курильські острови та японський острів Хоккайдо. Проте побажання Москви були враховані лише стосовно Курил. Власно японська територія повністю увійшла до американської зони. Вашингтон взяв на себе відповідальність за запобігання загрози з боку Японії у майбутньому. Але він зробив заявку на перетворення архіпелагу у зону особливих інтересів США, подібної до зони, яку Радянський Союз створював для себе у Східній Європі.

У 1945–1947 рр. штаб окупаційних військ під керівництвом Д. Макартура ініціював демократичні реформи в Японії. Було демонтовано репресивну машину, закладено підвалини парламентської демократії, обмежено базу військового виробництва. У 1946 р. було прийнято нову конституцію, яка закріпила відмову Японії від війни як засобу вирішення міжнародних суперечок. Це потягло за собою лібералізацію політичного життя. У суспільстві посилилися нейтралістські настрої. Подібно до того, як це трапилося в Європі, зріс вплив лівих партій. На цій хвилі навесні 1947 р. до влади в країні вперше в японській історії прийшов коаліційний уряд на чолі із соціалістом Тецу Катаяма.

Подібні зміни відповідали стабілізації ситуації на Далекому Сході, тому що вони знижували ймовірність відновлення в Японії тоталітарного режиму. Політичні трансформації в країні певним чином відповідали й інтересам СРСР, для якого існування сильної та традиційно антиросійської Японії являло собою серйозну загрозу. Однак Радянський Союз побоювався перетворення цієї країни на базу американської присутності і не відмовлявся від сподівань нейтралізувати Японію і вилучити з її території американські війська.

За таких обставин США через географічну віддаленість не могли б ефективно реагувати на зміни ситуації в АТР, і СРСР, завдяки своїй близькості та військовим можливостям, міг перетворитися на регіонального гегемона. Тому американська адміністрація була зацікавлена у закріпленні своєї присутності на Далекому Сході. Оскільки для США основним засобом втілення могутності в регіоні були військово-морські сили, увагу американської сторони було зосереджено на острівній та прибережній зонах. У цьому розумінні контроль над Японією, як в першій половині XX ст. – володіння Філіппінами, надавало Сполученим Штатам перевагу, яка компенсувала їхню геополітичну слабкість як не азійської країни.

Зрозуміла нервовість, з якою Вашингтон реагував на підсилення позицій японських соціалістів, у програмі яких містилася ідея "неозброєного нейтралітету". Зростання лівих настроїв приписувалося впливові радянського комунізму, хоча успіх соціалістів був пов'язаний з антивоєнними настроями, природними для переможеної країни. Важливо зрозуміти і природу цього пацифізму, маючи на увазі зауваження Р. Скалапіно, стосовно до ситуації кінця 40-х років: "Підйом націоналізму, що спостерігався скрізь, у багатьох формах – найбільш значна риса Японії протягом третього та завершального періоду її окупації... Нейтралізм або неприєднання були виразом націоналізму у зовнішній політиці" [Scalapino 1962, *56–57*].

Цікавою уявляється паралель з Європою. Ситуація у Східній Азії, навіть в тих випадках, коли зміни її фаз більш-менш відповідають загальній послідовності європейських подій, має більшу автономність і розвивається у власному часовому вимірі. Як зазначалося, зростання впливу лівих сил в Японії – варіант європейської тенденції. Але його апогей (весна-літо 1947 р.) припав на час, коли у Франції та Італії ліві були вже виключені з урядів. В Європі це було зроблено у політичному розумінні не коректно. Хоча комуністи були усунені від влади після того, як на виборах перемогли консерватори, на сам підсумок голосування вплинули обіцянки США надати європейським країнам економічну допомогу за "планом Маршалла" в разі формування в них сталих антилівих режимів.

Так чи інакше, стабілізації ситуації у Західній Європі на консервативній основі було досягнуто економічними засобами. Не дивно, що з впливом лівих у Японії Д. Макартур теж став боротися, поєднуючи адміністративні обмеження проти комуністів та лівих взагалі із наданням Японії економічної допомоги [Cohen 1987]. Одночасно (влітку 1947 р.) ним було поставлено питання про припинення режиму окупації, укладання мирної угоди та передачу до рук японського уряду всієї повноти влади. Було підготовлено проект мирної угоди, з яким ознайомлені союзники – СРСР, Британія та Китай. Однак виникли непереборні протиріччя з питання процедури голосування: США наполягали на прийнятті рішень простою більшістю голосів, а СРСР та Китай добивалися надання кожній з великих держав права вето [Meyer 1993, *219*].

Як зазначає в мемуарах Джордж Кеннан, який обіймав посаду начальника Управління зовнішньополітичного планування, наприкінці 40-х років у США стали з тривогою думати про те, що після виведення американських військ слабка Японія може потрапити під вплив СРСР, якщо економічна ситуація в країні буде погіршуватися. У 1948 р. Дж. Кеннан здійснив поїздку до Токіо, по закінченні якої виступив за згортання реформ та розробку заходів для збереження американської військової присутності на Японських островах після завершення окупації [Kennan 1969, *397–418*]. Мова йшла про створення американських військових баз і про можливість у розумних межах припустити переозброєння Японії. До завершення цієї роботи питання про мирну угоду пропонувалося відкласти [Scalapino 1962, *56*].

Розбіжності між СРСР та США з японського питання до того часу були очевидні. Ще з перших післявоєнних років виявилося, що всі питання керівництва окупованою Японією вирішувалися штабом американських військ незалежно від союзників. Далекосхідна комісія, що складалася з 11 членів і яка засідала у Вашингтоні, могла давати поради головнокомандуючому, але не мала права наказувати йому. Щоправда, в Токіо знаходилася Союзна Рада для Японії у складі США, СРСР, Британії та Китаю, але її рішення приймалися консенсусом, і саме тому роботу Ради було хронічно паралізовано, чим користувався Д. Макартур, діючи повністю самостійно.

Ситуація в Японії непокоїла Й.В. Сталіна менше, ніж ситуація в Маньчжурії. США не визнавали незалежності Маньчжоу-го. Вашингтон підтримував Чан Кайши, який був неспроможний контролювати Маньчжурію, але й не визнавав її відпадіння від Китаю. Хоча це новоутворення, по суті справи, окуповане Японією, вважалося незалежною державною одиницею (командуючий дислокованими на її території японськими збройними силами вважався послом Токіо при дворі імператора Пу І), ззовні воно могло сприйматися японським володінням. Радянський Союз, згідно із радянсько-японським Пактом про нейтралітет 1941 р., визнавав Маньчжурію хоча і не частиною Японської імперії, але й не частиною Китаю, визнавав також особливі інтереси Японії у Маньчжоуго, що на практиці було близьким до згоди вважати цю державу такою, що входить до японських володінь.

Тому питання про майбутнє Маньчжурії для радянської сторони могло бути психологічно співзвучним питанню про розділ Японської імперії, а не питанню про територіальну єдність Китаю. Для Й.В. Сталіна було природним бачити аналогію між східними та західними землями переможеної Німеччини, з одного боку, та острівними та материковими територіями переможеної Японської імперії, з іншого. Відповідно, якщо США та СРСР розмежували свої інтереси в Німеччині, поділивши її на дві частини, то чому б не спробувати розмежувати сфери впливу на "пост-японському" просторі, "поступившись" на користь Сполучених Штатів островами і залишивши за собою частину колишніх японських материкових володінь. Формально у Й.В. Сталіна були підстави розраховувати на розуміння американською стороною особливих інтересів СРСР у Маньчжурії, оскільки на Ялтинській конференції Ф.Д. Рузвельт в принципі визнав право Москви на сфери безпеки.

Припущення про прагнення Й.В. Сталіна вважати право на перевагу в Маньчжурії аналогом привласненого Сполученими Штатами права самочинно панувати в Японії непрямо підтверджується американськими дослідженнями матеріалів записів його розмов з послом США в Москві Аверелом Гарріманом 24 та 25 жовтня 1945 р. Під час цих бесід Й.В. Сталін згадував "ізоляціонізм" США, під яким розумілося прагнення Д. Макартура ухилитися від обговорень рекомендацій радянських представників у Далекосхідній комісії. Згідно версії А. Гаррімана, Й.В. Сталін натякав на готовність вважати законною встановлену Д. Макартуром у Японії практику односторонніх дій за умови, що Сполучені Штати сприймуть як належне аналогічну поведінку радянських представників у країнах Східної Європи та Маньчжурії [Lach, Wehrle 1975, *126*].

Вільний доступ у Маньчжурію являв собою найважливіше досягнення для радянського керівництва. Ще у 40-ві роки американські експерти дали цьому своє пояснення. Командуючий ВМС США

у західній частині Тихого океану адмірал Дж. Кук у меморандумі Об'єднаному комітету начальників штабів США у травні 1947 р. писав: "Якщо присутність СРСР у Примор'ї не буде підкріплена промисловою та сільськогосподарською підтримкою Маньчжурії та стратегічною опорою на незамерзаючі порти Порт-Артуру, Дайрену та Північної Кореї, а буде змушене, як і раніше, залежати від лінії постачання Транссибірською магістраллю, то позиції в Примор'ї будуть залишатися джерелом слабкості Росії, особливо до тих пір, поки американська військова міць, військово-морські, військово-повітряні та сухопутні сили в західній частині Тихого океану будуть зберігатися на достатньому рівні" [United 1947, *56–87*].

Маньчжурія була опорною базою японської загрози, без володіння якою Японія не змогла б розраховувати на ведення повномасштабної війни на материку. Не дивно, що Радянський Союз надавав першочергового значення закріпленню своїх позицій у цьому районі, зосередивши увагу на укладанні договору про відносини з Китаєм. У липні 1945 р. в Москві проходили радянсько-китайські переговори про підготовку такого договору. Сполученим Штатам було важливо, щоб Радянський Союз підключився до бойових дій проти Японії на материку. Окрім цього, США домагалися згоди на вступ Китаю до Ради Безпеки ООН у якості постійного члена. Сам Чан Кайши прагнув заручитися визнанням з боку СРСР територіальної цілісності Китаю, тобто прав на Маньчжурію та на Сіньцзян, де влада китайського центрального уряду була майже номінальною, а значна частина території, населена тюркськими народами, була з жовтня 1944 р. охоплена повстанням, керівники якого не приховували наміру створити незалежну від Китаю Східно-Туркестанську республіку[1] . Існували відомості, що СРСР таємно надавав підтримку сіньцзянським мусульманам [Галенович 1992, *102–159*].

Радянський Союз не погоджувався розпочати війну проти Японії, поки угода з Китаєм не визначить гарантії його інтересів у Маньчжурії. 10 серпня 1945 р. радянсько-китайську угоду було укладено. СРСР встановив дипломатичні відносини з урядом Чан Кайши та визнав приналежність Сіньцзяну та Маньчжурії Китаю. В результаті обміну нотами, який було здійснено після підписання угоди, китайська сторона зобов'язалася визнати незалежність Зовнішньої Монголії (яка за радянсько-китайською угодою 1925 р. формально вважалася частиною Китаю) у випадку, якщо на референдумі монгольське населення висловиться за незалежність. Радянський Союз не лише поновив свої права на експлуатацію Китайської Східної залізниці, яку у 30-ті роки він "продав" Японії, але й здобув контроль над Південно-Маньчжурською залізницею, отримавши тим самим сухопутну трасу від власної території до стратегічно важливих портів на Східно-Китайському морі. Обидві дороги було об'єднано в одну, яка стала зватися Китайсько-Чанчуньською і була передана під управління радянсько-китайській компанії. СРСР отримав права довгострокової оренди баз у Порт-Артурі та Дайрені.

У радянсько-китайській угоді 1945 р. питання про ситуацію в Китаї та про відносини СРСР з китайськими комуністами, які контролювали великі території країни і не підкорялися Чан Кайши, було обійдене. Але за логікою угоди СРСР не повинен був чинити перепони урядові Чан Кайши у його прагненні встановити контроль над Маньчжурією після її звільнення з-під влади Японії. Однак Чан Кайши не мав змоги розповсюдити свою владу на Маньчжурію через нестачу особового складу своєї армії та можливостей її швидкого перебазування на північ. А китайські комуністи базувалися у районах, наближених до Маньчжурії, і могли легко встановити в ній свою владу після усунення японської адміністрації, якби їм це дозволило радянське командування.

Присутність комуністів у Маньчжурії була засобом тиску Й.В. Сталіна на Чан Кайши. СРСР погрожував вивести війська з Маньчжурії, що означало б встановлення там влади комуністів. Радянська сторона домагалася гарантій своєї економічної переваги у північно-східних провінціях. У листопаді 1945 р. і в січні 1946 р. урядові Чан Кайши було зроблено пропозицію про встановлення системи змішаного радянсько-китайського володіння підприємствами провідних промислових виробництв Маньчжурії [Lach, Wehrle 1975, *20, 30*].

"Мирний наступ" Й.В. Сталіна на Чан Кайши непокоїв США. Сполучені Штати в той період ще не прагнули переваги на материку, але вони виступали за принцип "відкритих дверей" в усьому Китаї, включаючи Маньчжурію. Радянський Союз побоювався, що не зможе конкурувати із західними країнами, і заперечував проти "відкриття" Маньчжурії. Вголос ці побоювання не висловлювалися, а небажання допустити західні держави у Маньчжурію маскувалося ідеологічною пропагандою, яка створювала у Заходу уявлення про прагнення СРСР експортувати комунізм до Азії, тоді як насправді мова, скоріш за все, йшла про просте суперництво [Beloff 1956, *6–7*]. Оскільки американська сторона вважала, що прийняття радянських пропозицій буде означати перетворення Маньчжурії на зону безроздільного панування СРСР, у лютому 1946 р. США направили офіційні протести урядам СРСР та Китаю у зв'язку із радянсько-китайськими переговорами про "ігнорування економічних інтересів інших держав у Маньчжурії".

У березні 1946 р. Чан Кайши відхилив радянські пропозиції. Висловлювалася думка про те, що тиск Москви "робив Чан Кайши все менш зговірливим і більш впевненим у необхідності спиратися на американську допомогу" [Beloff 1956, *47*]. Однак, можливо, до того часу китайський уряд просто вважав себе достатньо підготовленим до збройного протистояння з комуністами в разі, виходу СРСР з Маньчжурії. Радянський Союз після відмови Чан Кайши почав виводити свої війська, місце яких почали займати загони китайських комуністів. Підписана 10 січня 1946 р. угода про припинення вогню між Чан Кайши та КПК була порушена. Між урядовими військами та комуністами поновилися зіткнення. Хоча сили Чан Кайши протягом весни 1946 р. встановили контроль над головними містами та залізницями Маньчжурії, їх опорні пункти було фактично блоковано комуністами, які мали перевагу у сільських районах.

1.3. Дистанціювання СРСР та США від постколоніальних конфліктів у Південно-Східній Азії

У 40-х роках ставлення СРСР та США до національного визволення колоніальних країн було подібним принаймі в тому, що стосувалося негативної позиції з питання про збереження Французької, Британської та Нідерландської колоніальних імперій. Подібність радянського та американського підходів не залишилася непоміченою дослідниками. "Здавалося, що до політики Британії Сполучені Штати ставляться навіть більш підозріло, ніж до політики Росії", – відмічалося у виданій під егідою міністерства закордонних справ Великої Британії "Історії британської зовнішньої політики" [Woodward 1962, *427*].

До початку 50-х років, стриманість була характерною для СРСР та США у підході до конфлікту у Французькому Індокитаї. За рішеннями Потсдамської конференції капітуляцію японських сил на південь від 16-ї паралелі в Індокитаї приймали британські війська, на північ – китайські. Британія виступала за збереження колоніального статусу Індокитаю, Китай негативно ставився до французької присутності біля своїх кордонів, а США та СРСР лавірували, прагнучи забезпечити собі підтримку Британії та Франції у європейських питаннях. Москву та Вашингтон влаштовували позиції Чан Кайши, який прагнув об'єднати на основі антиіноземної ідеї всіх в'єтнамських націоналістів. Підтримуючи некомуністичні сили, китайське керівництво було, однак, досить терплячим і до місцевих комуністів на чолі із Хо Ши Міном, який у вересні 1945 р. на території Тонкіну (Північний В'єтнам) проголосив Демократичну Республіку В'єтнам, утримуючи в ній владу протягом усього часу перебування у В'єтнамі китайських військ. В'єтнамські комуністи змогли тимчасово поширити свій контроль на південь, зайнявши Сайгон до прибуття туди британських окупаційних військ. Однак завданням Британії була передача влади французькій адміністрації, і загони комуністів було відтіснено назад на північ [Short 1989].

Хо Ши Мін не довіряв Китаю і намагався домогтися міжнародного визнання, що було неможливе без компромісу з Францією. У березні 1946 р. після відходу китайських військ з В'єтнаму між в'єтнамськими комуністами і французьким урядом було досягнуто угоди. Париж визнав Хо Ши Міна головою ДРВ на території Тонкіну і Анаму (Північного та Центрального В'єтнаму) за умов входження ДРВ до Індокитайської Федерації, яка включалася до Французького Союзу – французький аналог Британської Співдружності. Хо Ши Мін не був задоволений таким врегулюванням. Він наполягав на включенні до складу ДРВ також і південної частини В'єтнаму – Кохінхіни. Але французька влада не хотіла втрачати прямий контроль над найбагатшим районом країни. Відмова задовольнити вимоги Ханоя спровокувала довгий збройний конфлікт Франції з ДРВ, який розпочався у грудні 1946 р.

При цьому ДРВ намагалася заручитися підтримкою США, звертаючись до президента Г. Трумена з проханням про підтримку В'єтнаму в отриманні ним міжнародного статусу, подібного до того, що був наданий у 1946 р. Філіппінам. Але у Вашингтоні не захотіли ні відчуження із Францією, ні посилення комуністів у В'єтнамі. Як відмічає австралійський дослідник Р. Томпсон, США залишалися нейтральними в індокитайському конфлікті, принаймні до 1949 р. [Thompson 1994, *29*]. Від активної підтримки Хо Ши Міна ухилялася і Москва. Радянському Союзові було не вигідно створювати труднощі для французького уряду, яким у перші повоєнні роки керували соціалісти [Rice-Maximin 1986]. СРСР був надто зацікавлений у співробітництві з Парижем задля запобігання мілітаризації Німеччини, щоб ускладнювати відносини через В'єтнам, який тоді не становив для СРСР особливого інтересу.

Паралелізм курсів помітний і у ставленні СРСР та США до ситуації в Індонезії. Незалежність цієї голландської колонії була проголошена лідером індонезійських націоналістів Ахмедом Сукарно у серпні 1945 р. після звістки про капітуляцію Японії. Хоча перебуваючі в Індонезії британські

та австралійські війська взяли під контроль головні острови архіпелагу, вони не вступали у боротьбу із самопроголошеним режимом і до квітня 1946 р. залишили індонезійську територію, передавши владу голландській адміністрації. У листопаді 1946 р. А. Сукарно і голландські власті домовилися про створення двох федеративних частин Індонезії – однієї під владою націоналістів, другої – під управлінням колоніальної адміністрації, з тим щоб до 1949 р. обидві частини утворили єдину федеративну державу – Сполучені Штати Індонезії під володінням голландської корони [Ricklefs 1981].

Але 20 липня 1947 р. до Індонезії прибув стотисячний голландський контингент для проведення "поліцейської акції" з метою встановити контроль над частинами країни, що знаходилися під владою А. Сукарно. Міжнародне співтовариство висловилося за мирне вирішення проблеми. США та СРСР також виступили за переговори. У січні 1948 р. на борту американського військового корабля "Ренвіль" представники Індонезії та Голландії підписали угоду про припинення вогню. Але у вересні того ж року в країні відбувся новий спалах нестабільності, який був викликаний виступом проти А. Сукарно місцевих комуністів. Уряд націоналістів придушив це повстання [Clough 1975, *19*]. Голландія спробувала скористатися нагодою для проведення у грудні 1948 р. другої "поліцейської акції". Однак США виступили проти Голландії ще більш енергійно, переконавшись у антикомуністичних настроях А. Сукарно: Вашингтон заявив про намір припинити допомогу Голландії за "планом Маршалла". У серпні-листопаді 1949 р. після переговорів "круглого столу" в Гаазі було вироблено угоду про створення фактично незалежної Індонезії під владою А. Сукарно та номінальним панування королеви Нідерландів.

Як витікає з документів Ради національної безпеки США, на рубежі 50-х років американська адміністрація відчувала потребу у партнерстві з будь-якою із великих країн, що звільнилися, і розглядала кандидатуру Індонезії як одну з найбільш привабливих. У США думали, що, звільнившись від влади Голландії, ця країна "хоче послідовно та відверто проводити політику "незалежності" між радянським блоком та вільним світом" і вважали за можливе її в цьому підтримувати [National… 1953, *28*].

Не було приводу для конфронтації СРСР та США і у Малайї. В цій країні відновлення британського правління було зустрінуто лояльно. У 1947 р. малайці складали меншість у власній країні – 43,5 % (при 44,7 % китайців та 10,3 % індійців). Малайська аристократія, яка отримала англійську освіту, складала вищий шар місцевого суспільства, а індійці та китайці – його низи. Малайська еліта була в цілому прихильна британській короні, а серед китайського населення були відчутні сильні ліві настрої, що відображали невдоволення пригніченим становищем цієї групи – хоча 31 % малайських китайців були вже місцевим населенням (тобто народилися в Малайї), вони були обмежені у громадянських правах [Roff 1967].

Не дивно, що компартія Малайї, китайська за етнічним складом, була однією з сил антияпонського опору. За чотири тижні – з моменту капітуляції Японії до прибуття британських військ – влада в країні належала прокомуністичній Малайській народній антияпонській армії. За цей період бійці цієї армії знищили значну кількість тих, хто співпрацював із японським режимом, – в основному представників малайської еліти. Протягом 1946 р. в країні відбувалися міжетнічні зіткнення, які за формою являли собою боротьбу між комуністами та економічно забезпеченими групами. Прагнучи знизити гостроту ситуації, Британія ініціювала в Малайї реформи для того щоб прискорити надання громадянських прав китайській частині населення. Але компартія продовжувала боротьбу під гаслом расового звільнення [Jackson 1991].

Лівий рух на Філіппінах теж не міг вплинути на радянсько-американські відносини принаймні в силу ізольованого положення о.Лусон, де він розвивався. В роки війни у цьому районі виник осередок антияпонського опору, серцем якого стала Народна антияпонська армія (Хукбалахап). Після вигнання японських військ її загони не склали зброї і з 1946 р., коли Філіппіни отримали незалежність, повернули її проти місцевих поміщиків-колабораціоністів та філіппінської адміністрації. Середовищем підтримки повстання були безземельні селяни, невдоволення яких наклалося на антияпонські настрої. На відміну від Китаю та В'єтнаму, комуністичні та ліві елементи на Філіппінах не ставили радикального завдання національної революції, їх настанови мали більш приватний та "прикладний" характер [The Great… 1990, *19–20*].

Повстання продовжувалося до початку 50-х років, після чого зійшло нанівець в результаті військового тиску і соціальних реформ. У літературі існують протилежні погляди на цей рух. Деякі дослідники (Дж. Гарвер) дотримуються думки про те, що він був комуністичним, тому що його ватажки були знайомі з марксистською літературою. Інші (Р. Томпсон) вважають рух Хукбалахап

варіантом національно-революційного протесту, спровокованого довгим залежним станом країни від іноземних держав – США і Японії [Garver 1994, *23*; Thompson 1994, *29*]. У будь-якому випадку, рухи у Малайї, Індокитаї та на Філіппінах в основному *сприймалися* як комуністичні, що вносило недовіру у відносини між великими державами.

Проте, вважається вірною думка А. Іріе, який підкреслює, що в цілому у перші повоєнні роки у Східній Азії "і США, і СРСР робили ставку на статус-кво" [Iriye 1982, *9*], і додає: "Принаймні до 1949 р. в усіх випадках можна зробити висновок, що Ялтинська угода забезпечувала в азіатсько-тихоокеанському регіоні загальну системну стабільність, що різко контрастувало зі становищем в Європі та на Близькому Сході, де щойно окреслені в Ялті кордони почали ігноруватися" [Iriye 1982, *9*].

2. Ставлення наддержав до збройної боротьби місцевих сил за національну ідею

2.1. Війна за національне об'єднання в Китаї

Однак потенціал сталого розвитку не було реалізовано. Причина була в Китаї: його неспроможності взяти на себе *самостійну* міжнародну роль і одночасно небажанні виконувати *підпорядковані* функції під патронатом СРСР або США, чи обох держав разом. Центральне положення Китаю у Східній Азії робило його ключовим елементом регіональної структури. У США надавали величезного значення перетворенню Китаю на дружню державу, яка готова разом із Вашингтоном спрямовувати регіональний розвиток і є достатньо сильною, для того щоб позбавити США тягаря військової відповідальності в Азії. Як відмічає Джим Пек, у керівництві США "існували надії, що китайсько-американська дружба забезпечить безпеку і стабільність в умовах, коли піднесення антиколоніальної боротьби тягне за собою небезпеку великих потрясінь" [Peck 1972, *345*].

Інтереси Радянського Союзу в Китаї були широкі. Але вони, скоріш, носили периферійний характер: забезпечення прикордонної смуги безпеки за рахунок сфер впливу в Сіньцзяні, Монголії та Маньчжурії; створення в районі Порт-Артура та Дайрена плацдарму стримування проти Японії; зміцнення економічної бази радянського Далекого Сходу через інтенсивну господарську взаємодію з Маньчжурією. Як і США, СРСР теж був зацікавлений у дружньому Китаї, але через пов'язування прагнень Москви із перевагою у визначених прикордонних зонах китайської держави Кремль менше ніж Сполучені Штати потребував сильного центрального китайського уряду. В цьому розумінні тиск КПК, яка зуміла ще у роки війни створити підконтрольні їй райони, а потім відстоювати їх у боротьбі з японськими військами та урядовими арміями, викликав занепокоєння. Незважаючи на співробітництво з комуністами, радянський уряд віддавав перевагу розвитку відносин з Чан Кайши, від міцності позицій якого після укладання угоди 1945 р. могли залежати юридичні підстави радянського впливу в Маньчжурії.

Хоча СРСР та США розходилися у визначенні оптимального для кожної з держав ступеню сили або слабкості того чи іншого з двох режимів у Китаї, в них не було вибору: уряд Чан Кайши був катастрофічно слабким – настільки, що навіть Радянський Союз, не кажучи вже про Сполучені Штати, це не влаштовувало. Намагаючись зміцнити його, Москва і Вашингтон підштовхували комуністів та Гоміндан до коаліції. Однак зовнішні сторони не одразу змогли оцінити ступінь взаємної непримиренності останніх.

Аналізуючи післявоєнну ситуацію, класик американського китаєзнавства Д. Барнетт запропонував розглядати політико-ідеологічну та інтелектуальну ситуацію 40-х років у Китаї в контексті просування країни від "ферментного стану" до "сильної державної ідеї", яке розпочалося ще з середини XIX ст. [Barnett 1962, *101*]. *Зіткнення двох сил – КПК та Гоміндану – в цьому розумінні можна інтерпретувати як боротьбу комуністично організованої державної ідеї з тою ж самою ідеєю, якій надано авторитарно-плюралістичної форми* (курсив мій.–*А. Г.*). Можливо, точніше було б визначити його як протистояння революційної та консервативно-традиціоналістської версій китайського націоналізму. Іншими словами, протистояння двох суспільно-політичних тенденцій в Китаї, яке за формою виступало як боротьба комуністичних груп з конгломератом сил, номінально об'єднаних навколо Чан Кайши – керівника партії, що офіційно називала себе національною, фактично уявляється збройною конкуренцією за "китайську ідею".

"Пошук ідеології духу" (ideological soul-seaching), як його називав Д.Барнетт, у 40-х роках не було завершено. Самосприйняття китайців визріло до рівня сильного відчуття своєї національної ідентичності. Але це відчуття було інтуїтивним і не втілилося в чітке уявлення про конкретний шлях до повноцінної національно-державної самореалізації. Не наше завдання уточнювати, чому

комуністичний націоналізм виявився більш спокусливим ніж гоміданівський. Важливим є те, що одразу ж після закінчення війни з Японією обидві версії китайського націоналізму були слабкі не лише для того, щоб країна могла проводити "сильну" зовнішню політику, але й для того, щоб вона могла рішуче стати під опіку однієї з наддержав і, консолідувавши під її захистом національні сили, з часом повернутися на неодмінний для всіх міжнародно-політичних дебютантів етап зовнішньополітичного націоналізму.

Для регіональної стабільності могли мати значення чотири варіанти політики Китаю: "буферний", прорадянський, проамериканський та націоналістичний. І СРСР, і США спочатку тяжіли до першого, розуміючи, що не можуть повністю включити Китай до сфери свого домінування. Досвід Японії, яка спробувала встановити контроль над усім Китаєм, відвертав від спокуси наслідувати його. Держави схилялися до проміжного варіанту. США були більш заклопотані зміцненням позицій при центральному уряді, а СРСР – у важливих для нього прикордонних провінціях. За такої структури інтересів компроміс був можливий. Однак боротьба КПК з Чан Кайши провокувала радянсько-американське суперництво. "Буферний" варіант, що був прийнятний для СРСР і США, мав мало шансів на успіх.

Китай з 30-х років вважався в США "протодемократичною" республікою, частково спорідненою за духом з самими Сполученими Штатами та придатною для партнерства. Щоправда, в режимі Чан Кайши викликали сумніви корумпованість і неефективність. Але Чан Кайши був єдиним китайським політиком, який мав хоча б деяку, нехай спірну, легітимність у Китаї та незаперечну – зовні його (як партнер СРСР та США за антияпонською коаліцією). Американські військові невисоко оцінювали боєздатність Гоміндану. У секретній доповіді "Політика США стосовно Китаю" від 14 жовтня 1946 р. Об'єднаний комітет начальників штабів зазначав, що уряд Чан Кайши не в змозі перемогти КПК. Але керівництво Збройних сил США було проти прямого втручання в Китаї. Воно пропонувало зміцнити армію Чан Кайши, інкорпорувавши до неї загони Мао Цзедуна. Основою об'єднання і повинна була стати угода про коаліційний уряд. Військові не перебільшували значення допомоги комуністам з боку СРСР, вважаючи, що сили КПК можуть розгромити урядові війська власноруч [United… 1946, *112, 120*].

Однак, очевидно, сам Чан Кайши дотримувався іншої точки зору. Він не сприймав американський тиск у питанні про примирення з комуністами. Спроби посередництва між Чан Кайши та Мао Цзедуном, які здійснювалися спочатку послом США в Китаї Патріком Херлі (у 1945 р.), а потім спеціальним представником президента США Джорджем Маршаллом (у 1945 та 1946 р.) тут виявилися марними.

Ситуація стала набувати більш загрозливого характеру, коли після евакуації з Маньчжурії радянських військ туди було введено урядові сили, які виявилися відрізаними від баз постачання блокадою комуністичних загонів. Протистояння КПК та Гоміндану переросло у громадянську війну. Протягом 1946 р. американська дипломатія намагалася примусити Чан Кайши до компромісу з КПК, але його позиція залишалася жорсткою. Хоча бойові дії розвивалися на цей період невдало і для КПК, Мао Цзедун також не погоджувався йти на поступки. З кінця 1946 р. стало ясно, що ситуація в Китаї визначиться лише під час збройної боротьби. США припинили свої посередницькі зусилля і на початку 1947 р. відкликали Дж. Маршалла з Китаю.

Після повернення до Вашингтона Дж. Маршалла було призначено державним секретарем і він став однією з ключових фігур у формуванні азіатської політики США. Між тим, з досвіду перебування в Китаї він виніс негативну думку про Чан Кайши і був проти того, щоб безумовно підтримувати режим, який, на його думку, був неспроможний навести елементарний порядок в країні. Але адміністрацію непокоїло посилення комуністів, тим більш що із зростанням протиріч між СРСР та США в Європі загальна ситуація в світі ускладнювалася.

КПК здобувала військові успіхи. Влітку 1947 р. США направили до Китаю для збору інформації місію генерала Альберта Ведемейера, завданням якого було підштовхнути Чан Кайши до проведення внутрішніх реформ, пообіцявши йому збільшення допомоги. Хоча висновки А. Ведемейера про політику китайського уряду та його шанси на перемогу були негативними, він рекомендував адміністрації суттєво збільшити допомогу Гоміндану [Ведемейер 1949, *764–814*]. Проте з урахуванням думки інших експертів, які до середини 1948 р. повірили у повну перевагу комуністів у Китаї, Г. Трумен визначив за недоцільне витрачати кошти на збільшення допомоги режиму Чан Кайши, життєздатність якого оцінювалася так низько.

У січні 1949 р. спробу припинити конфлікт КПК із Гоміданом здійснив Радянський Союз. Представники радянського посольства в Нанкіні (де була резиденція Чан Кайши) і керівництво Гоміндану

розробили проект угоди, відповідно до якої Китай брав на себе зобов'язання зберігати нейтралітет в разі будь-якого майбутнього міжнародного конфлікту; усунути американський вплив у країні; вжити заходів для створення бази "для реального співробітництва з СРСР" [United 1949, *293*]. За це Москва гарантувала Гоміндану прийнятні умови примирення з комуністами. Оскільки до того часу збройні сили КПК готувалися форсувати Янцзи, це, як вважають західні дослідники, могло означати обіцянку СРСР зберегти владу гомінданівського уряду над територією на південь від цієї ріки. Лю Сяо, що у 1955–1962 рр. був послом Китаю у Москві, вже у 80-х роках у своїх спогадах, посилаючись на розмову із Чжоу Еньлаєм (який виконував наприкінці 40-х років роль "міністра закордонних справ" КПК), стверджував, що Й.В. Сталін наполягав на припиненні наступу частин КПК на лінії Янцзи, тому що у протилежному випадку, як він вважав, можна було чекати збройного втручання США і розв'язання третьої світової війни [Garver 1990, *303*]. Реалізація цих умов означала б прийняття "буферного" варіанту. Думка про серйозність намірів СРСР домогтися закріплення при владі в Китаї обох режимів висловлює ряд зарубіжних істориків [Scalapino 1956, *62*]. Вона, як уявляється, може вважатися логічною і з структурної точки зору. Разом з тим, треба мати на увазі, що у радянській історіографії ця версія відкидається, як така, що не підкріплена архівними матеріалами.

В усякому випадку, наприкінці січня 1949 р. розпочалися переговори Гоміндану з КПК, які тривали близько трьох місяців. Вони виявилися марними. Слабкість Гоміндану була очевидною для КПК так само, як і небажання США його підтримувати. Пояснюючи позицію Сполучених Штатів, Макс Белофф підкреслював: "Вирішальний для китайської революції 1948 рік був роком берлінської кризи та відходу Югославії від СРСР. Виділяючи ресурси для далекосхідного регіону, СРСР та інші великі держави повинні були враховувати свої інтереси в інших районах світу". Сполучені Штати не хотіли розпорошувати зусилля на підтримку нежиттєздатного режиму Чан Кайши, оскільки вважали безглуздим рятувати уламки сфер впливу в Азії, коли могло постати питання "про втрату Па-де-Кале" [Beloff 1956, *6*].

1 жовтня 1949 р. було проголошено Китайську Народну Республіку. Цю подію не було одразу ж сприйнято в США як поразку. З 1945 р. до весни 1949 р. між американськими представниками та КПК відбувалися контакти, під час яких Мао Цзедун висловлював бажання встановити нормальні стосунки з Вашингтоном. Низький моральний авторитет Чан Кайши був надто очевидний, щоб США відмовилися від контактів з іншим китайським урядом. Існували спірні питання: власність американських громадян у Китаї; повернення кредитів, які були виділені Сполученими Штатами уряду Чан Кайши, та ін. Але питання про майбутню орієнтацію КНР було важливішим. Вашингтону був необхідний Китай, спроможний співпрацювати з США у реорганізації регіонального порядку. Треба було, як мінімум, закріпити Китай на проміжних між СРСР та США позиціях.

Важливо враховувати політико-психологічний аспект. Після "берлінської кризи" 1948 р. і створення НАТО у 1949 р. на Заході сформувалася лінія на конфронтацію із СРСР. Відносини СРСР з США на Тихому океані залишалися острівцем відносної стійкості в морі ворожості між ними, яка поступово зростала. Зрозуміло, в обох країн і на Далекому Сході постійно виникали суперечки, але до кінця 40-х років вони так само постійно долалися. США не могли навіть звинуватити СРСР у явному сприянні падінню Чан Кайши – радянський посол Н.В. Рощін був останнім іноземним дипломатом, який залишив гомінданівський уряд, коли він евакуювався на Тайвань.

Але після приходу до влади комуністів США почували себе невпевнено, і ця невпевненість визначала нездорову увагу до поведінки Москви. У доповіді РНБ президенту Г. Трумену про стан справ в Азії від 30 грудня 1949 р. мета американської політики формулювалася як "поступове скорочення, аж до усунення з часом, переважаючої міці та впливу СРСР в Азії до рівня, коли Радянський Союз не зможе загрожувати безпеці США або їхніх друзів" [The position 1949, *1*].

Від Москви потрібна була стриманість. Тим більш що до початку 50-х років можна було говорити не лише про перевагу СРСР на материку, але й про зміни у його військово-морській стратегії. Дж. Гарвер, наприклад, вказує на прийняту Москвою після 1945 р. програму будівництва підводного флоту на базі трофейної німецької технології і силами полонених фахівців. За американськими оцінками, у 1948 р. кількість радянських підводних човнів в регіоні в п'ять разів перевищувала кількість всього підводного флоту Німеччини у 1939 р., і радянський підводний флот на Тихому океані став найбільшим з тих, що були в СРСР [Garver 1994, *8*]. Він міг загрожувати інтересам американського судноплавства. Бази СРСР в Китаї робили цю загрозу правдоподібною.

Тим більше було стимулів для нормалізації американо-китайських відносин. У листопаді 1949–січні 1950 р. в США обговорювалося питання про дипломатичне визнання КНР. Існувала думка про необхідність пожертвувати Тайванем для поліпшення відносин з Китаєм, всупереч позиції Д. Макар-

тура, який відмічав цінність острова як потенційної бази для ВПС США та протичовнової оборони [McGlothlen 1993, *151–153*]. Г. Трумен мав підстави не підбурювати пристрасті. У 1949 р. він уникав розмов про радянську загрозу, готуючись до ратифікації угоди НАТО, проти якого виступали консервативні сенатори, які дорікали адміністрації тим, що беручи на себе зобов'язання захищати Європу, США збільшують ризик бути втягнутими у війну з Радянським Союзом. Показово, що у секретному меморандумі РНБ від 2 травня 1949 р. за підписом державного секретаря Д. Ачесона підкреслювалося: "Треба уникати атмосфери напруги, збудження та страху у зв'язку із агресивною тактикою і позицією СРСР" [Memorandum 1949, *2*]. Але ситуація не сприяла гнучкості адміністрації. Посилилася критика її дій за "м'якість" до комунізму. Створення КНР стало приводом для кампанії, що компрометувала адміністрацію Г. Трумена. Сенатор Джозеф Маккарті, який очолив цю кампанію, звинуватив держдепартамент у "втраті Китаю" та терпимості до "комуністичної агентури" в урядових установах.

Між тим, з листопада 1949 р. в Москві проходили радянсько-китайські переговори про укладання нової союзної угоди, і 14 лютого 1950 р. її було підписано. Це було вже прямим викликом інтересам США. Хоча угода була безпосередньо спрямована проти Японії, вона позбавляла підстав сподіватися на "тітоізацію" Китаю та американо-китайське партнерство. Дж. Гарвер вважає, що саме укладання угоди примусило США відмовитися від мовчазної замиреності щодо перспективи захоплення Тайваню комуністами [Garver 1994, *8–10*]. Намітився і поворот у азіатській політиці США від опори на дружній Китай до пошуку шляхів компенсації його втрати, зокрема співробітництвом з більш слабкими державами, об'єднаними в одну групу. Документи РНБ показують, що аж до початку війни в Кореї американські політики були заклопотані пошуком "заміни Китаю" і не мали наміру йти на загальну конфронтацію з КНР та СРСР у східно-азіатських справах.

"Лідери регіону повинні бути поінформовані про співчутливе ставлення США до ідеї створення асоціацій некомуністичних держав у різних районах Азії і в тому, що в разі появи у відповідний час таких асоціацій США будуть готові, якщо їм запропонують, сприяти у здійсненні їхніх задач за умови, що це буде відповідати американським інтересам", – говорилося в директиві РНБ № 48 від 30 грудня 1949 р. [The Position 1949, *2*] Але азіатські країни з настороженістю ставилися до таких проектів. Подібно до того, як у Європі до створення НАТО підштовхнула "берлінська криза" 1948 р., в Азії для структуризації двополярного протистояння потрібний був поштовх.

2.2. Націонал-радикалізм на півночі та півдні Кореї

Найбільш поширеними в західній літературі є два підходи до інтерпретації війни в Кореї. Перший базується на презумпції існування трьохсторонньої (СРСР–КНР–КНДР) або двосторонньої (КНР–КНДР) комуністичної змови. Другий покладає провину на американських лібералів – розробників концепції "тихоокеанського периметру оборони", поза яким опинився Корейський півострів. У публікаціях 50-х та 60-х років провина покладається на радянсько-китайський "моноліт". У такому ключі написані праці Макса Белоффа, Мортона Гальперіна, Девіда Далліна, а також Аллена Уайтінга та Глена Пейга [Whiting 1960; Paige 1968]. Більш стримані оцінки даються в книгах Дональда Загорії, Уіл'яма Гріффітся [Zagoria 1964; Griffith 1982, *49–67*]. У 70-х роках акценти змінилися. Відповідаючи на потребу дати ідейно-теоретичне обґрунтування поліпшенню американо-китайських відносин, що відбувалося, автори стали підкреслювати "повну підпорядкованість" Мао Цзедуна Москві у 40–50-х роках. Таким чином СРСР ставав чи не єдиним винуватцем війни (Д. Лох, Е. Верле та Дж.Поллак) [Pollack 1989, *213–237*]. У 90-ті роки, коли зміцнений та впевнений у собі Китай залишився головною комуністичною державою світу і став знову сприйматися як виклик американським інтересам, намітився поворот до відновлення пом'якшеної форми гіпотези "всесвітньої комуністичної змови" (Дж.Гарвер) [Garver 1993, *286*].

Обговорення останніх років пов'язані із інтерпретаціями двох джерел – мемуарів М.С. Хрущова та А.А. Громико, оскільки архівні матеріали недосяжні. За згадками першого, Кім Ір Сен, відвідавши Москву на початку 1950 р., обговорював з Й.В. Сталіним принципову можливість удару по Південній Кореї, і радянське керівництво не намагалося покласти край цим намірам КНДР. На підставі цього робиться висновок, що СРСР був проінформований щодо планів нападу на Південь. Цю інформацію було передано Й.В. Сталіним Мао Цзедуну. Таку точку зору підтримує К.В. Плєшаков [Плешаков 1991]. Немає підтверджень тому, що СРСР ініціював війну, як немає свідчень про інформованість Москви про строки та плани операцій.

Основним аргументом прибічників гіпотези комуністичної змови є посилання на те, що в січні-лютому 1950 р. у Москві побували вищі керівники компартій Китаю, Кореї та В'єтнаму (Мао Цзедун та Чжоу Еньлай, Кім Ір Сен, Хо Ши Мін), які, в принципі, могли узгодити з Й.В. Сталіним певний загальний план революції в Азії.

Прибічники "виправдовувального підходу" до Китаю висувають аргумент, що Москва прагнула розв'язати війну в Кореї, розраховуючи спровокувати втручання у неї Китаю і тим самим знищити шанси нормалізації відносин між КНР та США, прив'язавши Пекін до СРСР [Lach, Wehrle 1975]. Однак очевидно, що сам Й.В. Сталін не хотів бути втягнутим у конфлікт в Кореї, і у такому випадку втручання Китаю на боці Північної Кореї ставило її в залежність від КНР, а не від СРСР. Встановлення "особливих" зв'язків між КНДР та КНР, скоріш за все, посилювало потенціал незалежності Китаю, ніж підкріплювало його прив'язку до Москви. Окрім цього, реакція Москви на початок бойових дій в Кореї 25 червня 1950 р. свідчить про її непідготовленість до такого розвитку подій. Якби СРСР був у курсі підготовки війни, він міг би вжити заходів для її дипломатичного забезпечення. Але з січня 1950 р. радянський делегат ігнорував засідання Ради Безпеки ООН, протестуючи проти відмови Заходу надати китайським комуністам право представляти Китай в ООН. Як стверджує в мемуарах А.А. Громико, можливість прийняття рішення з корейського питання у відсутність радянського делегата непокоїла МЗС СРСР, про що був проінформований Й.В.Сталін, але не вважав за потрібне реагувати.

Варто тверезо оцінювати ступінь контролю Радянського Союзу над КНДР. Правий Р. Томпсон , вказуючи, що "Кім Ір Сен та його колеги не були впевнені, що мають доброго сусіда в особі СРСР, який протягом всієї війни на Тихому океані дотримувався пакту про нейтралітет з Японією, погодився на розділ Кореї і примусив Північ платити за допомогу, яка їй надавалася" [Thompson 1994, *87*]. Зі свого боку, СРСР не прагнув розширювати свою присутність в КНДР. Угоду про союз було підписано між Радянським Союзом та Північною Кореєю лише у 1961 р. – через 11 років після угоди СРСР з КНР і через вісім років після угоди між США та Південною Кореєю. Історія відносин КНДР з Радянським Союзом показує, що міра її залежності від СРСР не була пропорційною у слідуванні за Москвою. Подібно до того, як США коштувало зусиль стримувати Лі Син Мана, Москві доводилося обмежувати авантюризм керівництва КНДР, яке прагнуло використати піднесення корейського націоналізму на півострові з метою його спрямування у революційний рух.

Отже, як у Китаї боротьба комуністів і Гоміндану була конкуренцією за національне спрямування мас, так і корейська війна була зіткненням комуністичної та квазі-ринкової версій молодого, агресивного націоналізму. Вироблена для Кореї буферна формула стабільності могла працювати лише на відповідному рівні взаєморозуміння між її зовнішніми гарантами – СРСР і США. За умов деградації радянсько-американських відносин, що розпочалася, були потрібні додаткові заходи для стабілізації ситуації, до прийняття яких Москва та Вашингтон не були готові. Це провокувало обидві корейські сторони.

Однорідність протистояння КПК та Гоміндану, з одного боку, і двох Корей, з іншого, по-різному відчувалася всередині та зовні традиції "національно-визвольного мислення". *Лідери СРСР та США, що мислили європейськими категоріями, не повністю розуміли зміст внутрішньої боротьби в Китаї та Кореї, вбачаючи соціальне та класове там, де в першу чергу варто було бачити національне. Ідеологічний компонент грав у міжнародних відносинах в Східній Азії величезну роль, але зміст ідеологічного протистояння полягав не стільки в опозиції комунізму і ліберальній демократії, скільки у протиріччі між азіатським націоналізмом, що посилювався, і неадекватністю спроб двох наддержав "всунути" його у двополярні рамки* (курсив мій.–*А. Г.*).

Є підстави вважати сумнівною версію "єдиної комуністичної змови" з метою нападу на Південь. Радянський Союз, використовуючи термін О.В. Кортунова, був "геополітично задоволений" в Кореї, "буферний" сценарій його влаштовував. Але цей сценарій не влаштовував північнокорейське керівництво. Можливо, СРСР не був готовий твердо протистояти наполегливості КНДР, але малоймовірно, щоб він її ініціював. Варто зауважити, що автор ґрунтовного дослідження про Корейську війну Б. Камінгс звернув увагу на те, що інфраструктура радянсько-північнокорейських зв'язків на межі 50-х років не свідчила ні про прагнення, ні про можливості Москви спрямовувати рішення Пхен'яна, хоча у зведеннях ЦРУ та американського посольства в Сеулі йшлося про повний контроль СРСР над Північною Кореєю [Cumings 1990, *444–445*].

Для розуміння атмосфери навколо рішення про війну важливо, що аналогія між внутрішніми процесами в Китаї та Кореї могла підводити Кім Ір Сена до думки про подібність можливих американських реакцій на те, що відбувається. Якщо США не завадили китайським комуністам вигнати Чан Кайши з Китаю, то чому вони повинні були заважати корейським комуністам виганяти з Кореї Лі Син Мана? Р. Скалапіно навряд чи помиляється, зауваживши, що "корейська війна викликала чималий шок в американців, але, цілком можливо, у комуністів також, тому що вони могли чекати легкої перемоги над Півднем, якби США не стали його захищати" [Scalapino 1962, *52*].

Подив Пхен'яна міг бути тим значнішим, що США виступили на підтримку Сеула всупереч власній концепції "тихоокеанського периметру". В березні 1948 р. Дж. Кеннан вперше вжив у держдепартаменті термін "тихоокеанський периметр оборони". Дж. Маршалл, що був тоді державним секретарем, запропонував його для обговорення у Об'єднаному комітеті начальників штабів, керівництво якого у свою чергу запропонувало висловитися з цього приводу Д. Макартуру. Відповідно до власного бачення, Д. Макартур визначив цей периметр як лінію, що проходить через архіпелаг Рюкю, Японію і Алеутські острови. Корея і Тайвань опинилися поза периметром.

У березні 1949 р. Д. Макартур виклав свою точку зору в одному з інтерв'ю. Це визначення увійшло до вже згадуваної директиви РНБ № 48/2. Найбільший громадський резонанс концепція отримала після того, як вона була повторена Д. Ачесоном, який у 1949 р. змінив на посаді державного секретаря Дж. Маршалла, що захворів. 12 січня 1950 р. Д. Ачесон виклав офіційне розуміння "тихоокеанського периметру" у своєму виступі в національному прес-клубі [McGlothlen 1993, *72–73*]. Безсумнівно, в Пхен'яні повинні були враховувати цю позицію.

Не зрозуміло, наскільки серйозно США розглядали війну в Кореї як початок глобальної війни і якою була доля навмисної та показової погрози у американських заявах. Нервовість Вашингтона могла бути реакцією "психологічної надкомпенсації" на позицію слабкості, в якій відчули себе США влітку 1950 р., вперше опинившись у стані протистояння з СРСР, не маючи ядерної монополії (СРСР провів випробування атомної бомби у 1949 р.). З таємних документів РНБ та ОКНШ чітко випливає, що, незважаючи на войовничі висловлювання, американське керівництво сумнівалося у намірах СРСР розширювати конфлікт до рівня загального, і з свого боку ні в якому разі не збиралося надавати йому привід для цього.

Ще весною 1950 р., розглядаючи можливість вторгнення північнокорейських військ на Південь, американські військові були налаштовані на локалізацію потенційного конфлікту. У доповіді Об'єднаного комітету стратегічних досліджень від 3 червня 1950 р. говорилося: "Якщо під час бойових дій в якийсь момент СРСР введе на боці Півночі власні збройні сили, достатні для того, щоб зірвати наші військові плани вичистити Південь від північнокорейських військ, то буде необхідно розглянути можливість згортання бойових дій сил США в цьому районі" [United 1950]. Одночасно, звичайно, передбачалося розпочати підготовку до загальної війни, *але така розумілася припустимою лише у випадку нападу СРСР на одну з країн НАТО в Європі або на збройні сили США чи окуповані ними території*. В інших випадках втягнення американських збройних сил вважалося за можливе лише згідно із рішеннями ООН [United 1950]. У США опрацьовувався також варіант виступу Китаю на боці КНДР. Однак втручання Пекіна не вважалося приводом для загальної війни проти комуністичних держав, якщо тільки воно не було б здійснено разом із Радянським Союзом [United 1950, *90*].

США вступили у війну на боці Південної Кореї у складі контингенту ООН і за рішенням Ради Безпеки, хоча юридично дії американської сторони були не цілком коректні, тому що президент Г. Трумен віддав наказ військам про виступ за день до того, як Рада Безпеки проголосувала за відповідне рішення. Оцінки ситуації американським керівництвом, призначені для внутрішнього користування, залишалися реалістичними і після початку військових дій. У серпні 1950 р. РНБ із задоволенням констатувала відсутність ознак наміру СРСР сприяти трансформації корейського конфлікту у загальну війну [Report 1950, *15*].

Можливо, ця стриманість СРСР стала провокуючою. Восени 1950 р. американські війська в Кореї, вийшли за межі мандату ООН, і не лише очистили територію Південної Кореї від військ КНДР, але й здійснили наступ на північ, висунувшись до районів кордону КНДР з КНР та СРСР. Як визнає Дж. Гарвер, інтенсифікація конфлікту в Кореї відбулася не через бажання Вашингтона захистити Південну Корею від небезпеки з Півночі, а внаслідок прагнення об'єднати всю Корею під владою Сеула [Garver 1993, *286*].

З 25 жовтня 1950 р. у війну включилися війська КНР, які за кілька місяців просунулися далеко на південь і витіснили більшу частину американських сил з півострова. З огляду на труднощі головнокомандуючий збройними силами США на Далекому Сході Д. Макартур у січні 1951 р. запропонував адміністрації розширити військові операції, організувавши блокаду узбережжя КНР, і нанести удари по території Китаю. Але США не були готові до великої війни і прагнули уникнути ескалації конфлікту. Штабні військові рекомендували Раді національної безпеки "відтягувати війну з Росією до тих пір, поки США не досягнуть потрібного ступеня військової та індустріальної мобілізації" [JCS… 1951, *107*][2]. Порушуючи накази 23 березня 1951 р. Д. Макартур зробив ультимативну заяву по радіо на адресу КНР, у якій погрожував застосувати проти неї ядерну зброю, якщо наступ

китайських військ в Кореї не буде припинено. Цей крок не був санкціонований цивільною владою США.

Адміністрація Г. Трумена виступила за переговорне рішення на базі припинення вогню та "більш широкого врегулювання" в регіоні. Установка на обмеження конфлікту і недопустимість втягування до нього СРСР була повторена у меморандумі голови ОКНШ Омара Бредлі 5 квітня 1951 р., в якій вказувалося, що у разі появи в Кореї значної кількості радянських добровольців, американські війська та частини ООН повинні бути евакуйовані з півострова [JCS 1951, *I–II*]. 11 квітня 1951 р. Д. Макартур був відкликаний з Далекого Сходу.

10 липня 1951 р. за неофіційної підтримки СРСР розпочалися переговори КНДР, КНР та США про примирення. Бойові дії не було припинено, але вони стали спорадичними та локальними. В серпні 1951 р. у директиві № 114 РНБ було підведено проміжні підсумки війни. Досвід бойових дій, які велися півтора року, привів керівництво США до висновку про необхідність більш суворої ієрархії зовнішньополітичних пріоритетів. Посилення ядерних можливостей Радянського Союзу відбулося із істотним випередженням (на 2–4 роки) у порівнянні з початковими прогнозами американських розвідувальних органів. Було конкретизовано, що радянська ядерна міць може стати загрозою для безпеки США не пізніше 1953 р. У зв'язку із цим відзначалося, що в разі загрози загальної війни "не в інтересах США буде обтяжувати себе зобов'язаннями захищати континентальну Азію" [A Report… 1951, *2*]. Звідси випливала необхідність пошуку політичних методів стабілізації ситуації на світосистемній периферії.

Отже, слід зазначити, що у досліджуваний період наддержави прагнули за будь-яких умов уникнути безпосереднього збройного протистояння. Особливо це бажання підсилилося після отримання Радянським Союзом ядерної зброї. Ні керівництво СРСР, ні адміністрація США не мали бажання серйозно втручатися у збройні сутички у Тихоокеанській Азії навіть, якщо цього вимагали їхні союзницькі зобов'язання.

Недооцінка США націоналістичного фактору у національно-визвольному русі, призвела до того, що Вашингтон самоусунувся від контактів з комуністичним Китаєм, а з іншого боку, поставив себе у дуже скрутне політичне становище, яке в решті решт вилилося у політичну та військову кризу США у В'єтнамі.

[1] І ця республіка дійсно була проголошена у вересні 1945 р. вже після підписання радянсько-китайської угоди, в якій СРСР офіційно визнавав права Китаю в Сіньцзяні. Радянський Союз припинив підтримку мусульман лише у 1949 р. після приходу до влади комуністів та проголошення КНР.

[2] Д. Макартуру в Токіо було направлено директиву ОКНШ, яка відкидала його пропозиції і наказувала розглянути питання про евакуацію американських сил з Кореї до Японії "для уникнення втрат" /JCS Records. JCS 1776/251. P. 1292–1293.

ЛІТЕРАТУРА

Галенович Ю.М. **"Белые пятна" и "болевые точки" в истории советско-китайских отношений.** Т. 1. Москва, *1992*.

Плешаков К.В. Истоки "холодной войны" // **США: Экономика. Политика. Идеология,** 1991, № 4.

Советский… **Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны. 1941–1945.** Сборник документов. Т. 6. Берлинская (Потсдамская) конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании. Москва, *1980*.

Ведемейер А. **United States Relations with China**. Washington, *1949*.

A Report… **A Report to the NSC by the Executive Secretary on Status and Timing of Current United States Programs for National Security**. NSC Documents. NSC 114/1 August 8, *1951*. Appendix A.

Barnett D. The United States and Communist China // **The United States and the Far East** / Ed. by Willard L.Thorp. Englewood Clifs, NJ: Prentice Hall, *1962*.

Beloff M. **Soviet Policy in the Far East.** 1944–1951. London, *1956*.

Clough R.N. **East Asia and US Security**. Washington, *1975*.

Cohen Th. **Remaking Japan: the American Occupation As a New Deal.** New York, *1987*. Ch. 4.

Cumings B. **The Origins of the Korean War.** Vol. 2. Princeton, *1990*.

Cumings B. **The Origins of the Korean War.** Vol. 1. Princeton, *1981*.

Dallin D. **Soviet Russia and the Far East**. New York, *1971*.

Gallicchio M. **The Cold War Begins in Asia.** American East Asian Policy and the Fall of Japanese Empire. New York, *1988*.

Garver J.W. New Lights on Sino-Soviet Relations: the Memoir of China's Ambasador to Moscow, 1955–1962 // **The China Quortarly.** *1990*, № 122. June

Garver J.W. Polemics, Paradigms, Responsibility and the Origins of the US-PRC Confrontation in the 1950s // **The Journal of American-East Asian Relations**. Vol. 3. № 1. *1994.*

Garver J. **Foreign Relations of the People's Republic of China.** Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, *1993.*

Griffith W. International Politics and Sino-Soviet Conflict // **The Sino-Soviet Conflict. A Global Perspective** / Ed. by H.Ellison. Seattle, *1982.*

Iriye A. Security and Stability in Northeast Asia: a Historical Overview // **Northeast Asia Security After Vietnam** / Ed. by M.Weinstein. Urbana; Chicago, *1982.*

Jackson R. **The Malayan Emergency: the Commonwealth's Wars 1948–1966.** London; New York, *1991*, Ch. 2–3.

JCS… JCS Records. JCS 2118/10, January 12, *1951*.

JCS… JCS Records. JCS 1776/202, April 5, *1951*.

Kennan G. **Momoirs. 1925–1950**. New York, *1969.*

Lach D., Wehrle E. **International Politics in East Asia Since World War II**. New York, *1975*.

McGlothlen R. **Controlling the Waves. Dean Acheson and US Foreign Policy in Asia.** New York, *1993.*

Memorandum… **Memorandum by the Secretary of State.** A Report to the NSC by the Secretary of State on Developments with Respect to Western Union. NSC Documents. NSC 9/7. May 2, *1949.*

Meyer M. **Japan. A Consice History** / 3rd. ed. Boston, *1993.*

Morgenthau H.I. **Politics Among Nations**. 6th ed. New York, *1985.*

National… **National Security Council.** NSC 124/2. April 5, *1953.*

Paige G. **The Korean Dicision**. New York, *1968*.

Peck J. America and the Chinese Revolution. 1942–1946. An Interpretation // **American – East Asian Relations**. A Survey / Ed. by R.May, J.Thompson. Cambridge, *1972.*

Pollack J. The Korean War and Sino-American Relations // **Sino-American Relations, 1945–1955** / Ed. by Harry Harding and Yuag Ming. Willington, Del.: Scholarly Resources, *1989*.

Rice-Maximin E. **Accomodation and Resistance: the French Left, Indochina and the Cold War, 1944–1954.** New York, *1986*. Ch. 4–5.

Ricklefs M.C. A **History of Modern Indonesia**. Blumington, *1981*. Ch. 13–16.

Report… **Report to the National Security Council by the Executive Secretary on the Position and Actions of the United States** with Respect to Possible Future Soviet Moves in the Lights of the Korean Situation. NSC Documents. NSC 73/2. August 8, *1950.*

Roff S.R. **The Origins of Malay Nationalism**. New Haven, *1967.*

Scalapino R. The United States and Japan // **The United States and the Far East** / Ed. by Willard L.Thorp. Englewood Clifs, NJ: Prentice Hall, *1962.*

Scalapino R. The China Policy of Russia and Asian Security in the 1990s // **East Asian Security in the Post-Cols War Era.**

Short A. **The Origins of the Vietnam War.** Vol. 1. London; New York,*1989*. Ch. 1.

The Position… **The Position of the United States with Respect to Asia.** Report to the President by the National Security Council. NSC 48/2, December 30, *1949.*

The Great… **The Great Powers in East Asia. 1953–1960** / Ed. by Warren Cohen and Akira Iriye. New York, *1990.*

Thompson R. **The Pacific Basin Since 1945.** A history of Foreign Relations of Asian, Australasian and American Rim States and the Pacific Islands. New York, *1994*.

United… **United States. Records of the Joint Chiefs of Staff.** Part II. 1946–1953: the Far East. Study of a Military Aspects of US Policy Toward China. JCS 1721/4. May 21, *1947*.

United… **United States. Records of the Joint Chiefs of Staff.** Part II. 1946–1953: the Far East. Study of a Military Aspects of US Policy Toward China. JCS 1721/4. October 17, *1946.*

United… **United States Relations with China.** Washington, *1949.*

United… **United States Courses of Action in the Event Soviet Forces Enter Korean Hostilities.** JCS Records. JCS 1776/13. June 2, *1950.*

Whiting A. **China Crosses the Yalu: The Decision to Enter the Korean War.** New York, *1960.*

Woodward E.L. **British Foreign Policy in the Second World War**. London, *1962.*

Zagoria D. **The Sino-Soviet Conflict. 1956–1961.** New York, *1964.*

ДИСКУСІЯ

К.Ю. Бардола

О ВИЗАНТИЙСКОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКЕ И ЭКСПАНСИИ АРАБОВ VII в.

Экспансия арабских войск, проводивших свои завоевания под флагом новой религии – ислама, относится к разряду исключительных исторических событий. За 20 лет под ударами арабских войск рухнула империя Сасанидской Персии, а Византия потеряла Сирию, Палестину, Месопотамию, Армению и Египет. Успехи арабов были настолько впечатляющими, что уже в VII в. воспринимались многими христианами как начало царства антихриста, а второе пришествие Христа непосредственно связывалось с поражением "сынов Измаила" [Учение об антихристе... 2000, *442–452*; Невоструев 1899, *78*]. Военные победы арабов легли в основу легенд, передаваемых из поколения в поколение. Константин Багрянородный утверждает, что арабы "мужественны и воинственны, так что, если в войске их насчитывается до одной тысячи, то это войско оказывается непобедимым" [Константин Багрянородный 1989, гл.15, *67*].

Сами византийцы относили результаты военных успехов арабов не только к их беспримерной храбрости и мужественности, но и к определенной слабости византийского общества, которую Кевкамен назовет позже "великой апатией" [Кевкамен... 1972, *298*]. Однако ни у свидетелей тех событий, ни у современных историков нет точного представления как о причинах "великой апатии", охватившей византийское общество, с одной стороны, так и о причинах столь мощного напора арабских войск, с другой.

Важным обстоятельством дискуссии является неудовлетворительное состояние источников этого "смутного" периода. Многие источники греческого, сирийского и армянского происхождения предоставляют весьма скудные сведения, требующие критического подхода и тщательного источниковедческого анализа [Kaegi 1995, *2–5*]. Арабские же источники зачастую являются записью устного творчества из вторых или третьих рук. Это стало поводом для практически полного отрицания их исторической ценности некоторыми исследователями [Crone 1987; Whittow 1996, *83–85*].С другой стороны, в византийской литературе об учении ислама отсутствуют всякие сведения вплоть до VIII в. [Курганова 1878, *14*; Мейендорф 1995]. Поэтому, как справедливо заметил О.Г. Большаков, полное игнорирование арабских источников в данной ситуации является "слишком большой роскошью" [Большаков 1989, *10*]. И все же именно неудовлетворительное состояние источников обусловило специфику и разнообразие мнений в дискуссиях о непосредственных причинах арабской экспансии и о факторах, которые способствовали ее успешному развитию. При этом историками недостаточно внимания уделяется роли Византийской империи в процессе зарождения и распространения ислама. На наш взгляд, изучение внешней и внутренней торговли, а также экономической политики византийского государства могло бы в значительной степени пролить свет как на причины всплеска внешней активности арабов в первой половине VII в., так и на причины кажущихся невероятными военных успехов арабских войск. В данном исследовании предпринимается попытка обозначить связь между изменениями в экономической политике византийского государства и процессом зарождения и распространения ислама.

Необходимо отметить, что общее мнение о том, что непосредственной причиной арабских завоеваний является вероучение ислама, критически рассматривалось еще А.А. Васильевым. Он отмечает, что ко времени начала арабских завоеваний ислам еще не выработал теорию джихада как священной войны против "неверных" [Васильев 2000, *285*]. Исследователь акцентирует внимание

на словах Корана: “В религии принуждения нет” [Коран, Сура 2.257, *56*] и указывает на терпимое отношение первоначального ислама к христианству и иудейству. Однако в таком случае учение ислама прямо противоречило практике завоеваний арабами новых земель. Впрочем, Коран в этом вопросе не совсем однозначен [Коран, Сура 47.4, *415*; Успенский 1999, *529*; Массэ 1982, *54*]. Тем более что, в отличие от теории, религиозная практика вполне допускала и даже приветствовала возможность военных завоеваний для распространения идей ислама. Активное личное участие Мухаммада в подготовке первых выступлений против Византии несомненно сыграло свою роль в дальнейшем развитии идеи джихада. В этом вопросе можно согласиться с мнением О.Г. Большакова, что ислам в процессе завоеваний играл роль прежде всего организаторскую, а не побудительную [Большаков 1993, *14*]. Но в таком случае возникает вопрос, что же послужило толчком к выступлению арабов, если не вероучение ислама.

Нельзя не признать, что главной целью основной массы арабских завоевателей были материальные выгоды, полученные в виде военной добычи [Вакиди... 1882, *309*; Caetani 1911, I, *368*]. Однако остается неясным, почему именно в это время происходит подобная активизация арабского населения в стремлении получения добычи. Тем более нельзя не согласиться с мнением Ф. Доннера, что арабские завоевания по составу, организации и продолжительности не были похожи на обычные грабительские набеги [Donner 1981, *265*]. Теория Л. Каэтани, поддержанная А.А. Васильевым, а потом и К. Буцером, о том, что толчком экспансионистской политики арабов послужило ухудшение климатических условий на Аравийском полуострове [Caetani 1911, I, *368*; Васильев 2000, *285* ; Butzer 1957], не подтверждается точными сведениями источников [Большаков 1993, *14*]. Действительно, непонятно, почему засушливый период вызвал столь активный выброс завоевательной энергии, а не постепенную миграцию беднейших слоев Аравийского полуострова [Donner 1981, *265*].

П. Крон считает, что арабские завоевания были результатом подъема “национального” движения, своего рода “вспышкой арабской национальности”, которая была ответом на политическое давление со стороны Византийской и Персидской империй [Crone 1987, *244*]. Но вновь возникает вопрос, что же послужило причиной для столь резкого подъема этнического самосознания. Вмешательство во внутреннюю жизнь арабских племен со стороны Византии в этот период не усилилось, а со стороны побежденной Персии даже ослабилось. Вероятно, в арабском обществе произошли какие-то изменения, характерные именно для этого периода и для этой местности, которые послужили основным толчком к началу их завоеваний. Но нельзя согласиться с О.Г. Большаковым, утверждающим что единственным новым фактором, который мог нарушить стабильность в регионе, являлся ислам [Большаков 1993, *14*].

Практически все исследователи единодушны в признании огромного значения, которое оказывала Византийская империя на своих соседей [Чекалова 1999, *84*; Уколова, Бородин 1999, *106*; Литаврин, Каждан 1998, *334*]. Следовательно, социально-экономические и политические процессы, происходившие в тот период в Византии, также могли послужить катализатором активного выступления аравийских племен.

В частности, упадок в VI в. византийской системы приграничных гарнизонов, которые имели право пользования землей agri limitanei, значительно сократил источники доходов населения аравийских племен, а именно они были активными членами этой системы [Грушевой 1999, *101*; Parker 1986, *149–155*]. Снижение уровня благосостояния неминуемо должно было привести воинственные аравийские племена к поискам других источников обогащения, в основном к захвату воинской добычи. Это подтверждается активизацией арабских набегов во время персидско-византийских войн VI в. [Trombley 1997, *164–166*; Mayerson 1989, *73*].

С другой стороны, значительной динамикой в этот период отличалось развитие торговых отношений на Аравийском полуострове. К середине VI в. в связи с постоянными конфликтами между Византией и Сасанидской Персией выросла роль аравийских купцов как торговых посредников на пути из Индии в Византию и ее провинции [Пигулевская 1950, *52*; Пиотровский1985, *48*; Mayerson 1989, *73*]. Не случайно в договоре между Византией и Персией 562 г. “сарацинские купцы” упомянуты отдельно от остальных торговцев – варваров [Менандр... 1860, фр. 11, *343*]. Конечно, возвышение Мекки как торгового центра Аравийского полуострова не могло стать основным фактором появления ислама, как это утверждал У.М. Уотт [Watt 1958]. Но полностью отрицать роль торговли в процессе объединения арабских племен, как это делает П. Крон, тоже было бы слишком категорично [Crone 1987, *231*]. Развитие караванной торговли, несомненно, усиливало межплеменные связи, повышало материальный и духовный уровень арабов, что способствовало восприятию ими новой религии.

К 30-м годам VII в. положение арабских торговцев стало меняться. В это время большое значение при посредничестве согдийских купцов приобретает торговый путь из Китая через Согд и

низовья Волги до Северного Кавказа и далее в Византийскую империю, минуя Аравийский полуостров [Лубо-Лесниченко 1994, *256*]. Но наиболее сильным ударом по торговым интересам арабских купцов было введение государственной монополии на торговлю шелком и другими товарами при императоре Юстиниане I (527–565) [Justinianus. Nov. 15; Прокопий Кесарийский... 2001, гл.25, *401*]. Правление императора Маврикия, благосклонно относящегося к частной торговле, и тяжелая византино-персидская война притормозили распространение византийской государственной монополии. Однако уже во время правления императора Ираклия на границах империи была создана система торговых складов-апофик, которыми управляли специальные государственные чиновники-коммеркиарии [Antoniadis-Bibicou 1963, *170*; Oikonomides 1986, *36*]. При помощи коммеркиариев государство монопольно скупало шелк и, возможно, другие товары по фиксированным ценам и таким образом ограничивало въезд в империю частных торговцев [Бардола 1998, *75*]. Такая политика византийского государства шла вразрез с интересами арабских торговых кругов. Нужно отметить, что практически вся политическая верхушка нового исламского государственного образования была так или иначе связана с торговлей. Известно, что Абу Бакр, Абдаррахман б. Ауф, Джафар б. Абу Талиб, то есть ближайшие соратники Мухаммада, были торговцами, да и он сам принимал участие в торговых операциях [Rodinson 1980, *44*]. Не исключено, что недовольство этих людей внешнеторговой политикой, проводимой Византией, подтолкнуло их при поддержке курайшитских торговых кругов к активному антивизантийскому выступлению.

Поэтому трудно согласиться с мнением П. Крон, что арабские завоевания были основаны только на потребности в военной добыче и являлись альтернативой торговой деятельности [Crone 1981, *240*].

Арабское наступление VII в. в принципе отличалось от грабительских набегов варваров. Основная цель, которую ставили арабы в процессе завоевания, был захват территорий, иногда даже путем отказа от военной добычи. Естественно, для осуществления своих целей политическая верхушка успешно использовала интерес простых бедуинов-воинов в получении добычи. Так, со слов аль-Вакиди, основная масса отправляющихся в первый серьезный поход против Византии рассчитывала получить добычу и остаться живыми, но Абдалах б. Раваха, один из руководителей этого похода, имел “более возвышенную цель”, а именно – распространение ислама [Вакиди... 1882, *309*]. Не случайно, что во всех политических предложениях исламских лидеров на первом месте стоит принятие ислама, а уж потом получение поголовной подати. Распространение ислама в этом случае можно рассматривать скорее как расширение исламского государства, а потом уже вероучения, на что уже обращали внимание некоторые исследователи [Ostrogorsky 1956, *98*].

Вероятно, прав Ф. Доннер, когда утверждает, что арабские завоевания были результатом “государственной политики, запланированной в общих чертах государством и осуществленной в соответствии с предложением государством различных стимулов эммигрантам” [Donner 1981, *265*]. Расширяя политические границы своего государства, арабы расширяли зону свободной торговли для своих купцов. Специально для этого они предоставляли право разъезжать торговцам “ где угодно в местностях, с которыми мы заключили мирные договора” [Белазури... 1866, *13*], и, согласно условиям этих договоров, часто требовали свободного проезда для арабских торговцев [Кобищанов 1987, *16*]. Конечно, увеличение государственных территорий было не единственным способом расширить сферу деятельности арабских купцов. Так, после долгих переговоров Кира, византийского наместника в Египте, и Амра б.ал-Аса, который также был в прошлом торговцем, Кир сообщил императору Ираклию, что он “ за дань может заключить договор с Амвром – сарацинским филархом, которая, однако, может быть получена от торговой пошлины, так что уплачиваемые императору подати оставались бы без ущерба” [Никифор... 1950, *359*]. Из отрывка следует, что арабы хотели обойти систему государственной монополии и попасть на внутренний рынок Византии и при этом были готовы платить торговые пошлины. Император Ираклий приказал Киру не заключать договора на таких условиях, и Египет был завоеван арабами.

Таким образом, изменение внешнеторговой политики византийского государства вело к ухудшению положения торговых кругов на Аравийском полуострове, которым ничего не оставалось делать, как инициировать процесс завоеваний под лозунгом создания единого исламского государства.

Однако выяснение побудительных мотивов начала арабской экспансии не может объяснить быстроту и легкость ее осуществления. Дискуссия по этому поводу продолжается более ста лет. В целом мнения исследователей можно условно разделить на две группы. Одни придерживаются точки зрения, что основные причины успехов арабов заключались в общем кризисе Византийской империи, которая не смогла оправиться от долгой и тяжелой войны с Сасанидской Персией [Bell 1917, IV, *106*; Диль 1948, *47*; Lewis 1951, *54*; Ostrogorsky 1956, *98*; Kennedy, Riley 1990, *37*; Whittow 1996, *83*]. Этот кризис проявлялся в первую очередь в противоречивой религиозной политике ви-

зантийского правительства [Weil 1846, *104*; Васильев 1998, *286*; Успенский 1999, *539*; Lewis 1951, *54*; Шихсаидов 1969,*80*; Большаков 1984, *25*], просчетах в "межнациональной" политике [Goeje 1900, *1*; Рудаков 1997, *65*; Kouahi 1984, *250*], слабости военной и гражданской администрации [Maspero 1912, *119*; Boak 1928, *8*; Массэ 1982, *53*; Amelineu 1915, CXIX, *282*; Kaegi 1995].

Другая группа историков отмечала грамотные и дальновидные действия политической верхушки арабского государства, а также значительную роль ислама как объединительного и воодушевляющего фактора [Массэ 1982; Donner 1981, *263–270*; Большаков 1993, *14–15*; Уотт, Какиа 1976, *18*]. Учитывая такое разнообразие мнений, вопрос о причинах успешности завоеваний арабов требует дальнейшего изучения.

Прежде всего хотелось бы отметить, что арабские завоевания не были для византийского общества чем-то необычным и внезапным. Практически все исследователи говорят о тесных связях в политической, военной и культурной областях между Византийской империей и арабскими племенами [Shahid 1989; Успенский 1999, *513*; Журавский 1990, *16*; Васильев 2000, *274*; Большаков 1984, *25*]. Арабские войска не превосходили византийцев ни в численности, ни в вооружении, ни в тактическом искусстве [Donner 1981, *266*; Большаков 1999, *355*]. Особенно медленно противники ромеев осваивали методы штурма и осады городов [Кривов 1999, *142*]. Поэтому объяснить военные успехи арабов в открытых сражениях можно только их более высоким боевым духом, дисциплинированностью и сплоченностью действий всех военных единиц. С этой точки зрения роль ислама как организующей силы для военной элиты и в качестве духовной поддержки для простых воинов трудно переоценить. Разумеется, успехи арабов в открытых сражениях повлияли на боевой дух византийской армии. Однако все равно поражает та легкость, с которой арабские войска, не имеющие опыта осадной войны, занимали византийские города и провинции. Можно было бы искать этому объяснения в экономическом и моральном истощении населения покоренных земель после долгой ирано-византийской войны. Но еще в начале XX в. Ф.И. Успенский заметил, что, учитывая объем добычи в деньгах и в предметах роскоши, арабы совершали свои завоевания в богатых и культурных областях, весьма далеких от экономического упадка [Успенский 1999, *536*]. К тому же первые территориальные приобретения арабы совершили в середине 30 – начале 40-х годов VII в., то есть практически через 7–8 лет после окончания войны Византии с Сасанидской Персией. Следует учесть, что для Византии в неспокойных условиях VII в. 7–8 лет являются относительно долгим мирным периодом. Поэтому основные причины благосклонного приема арабских завоевателей надо искать в принципах внутренней политики, проводимой арабами на захваченных территориях, и в отношении населения этих земель к арабскому правлению.

Действия арабов в процессе захвата новых земель не носили хаотичного характера. Источники довольно ясно свидетельствуют о наличии у арабов четко определенной политики по отношению к населению завоеванных земель. Перед захватом какой-либо территории арабские вожди предлагали местным жителям три возможных варианта поведения. "Между вами и мной может быть только одно из трёх: или вы примете ислам, станете нашими братьями, и у вас будет, как у нас; или вы придёте и будете платить джизйю "своей рукой, будучи униженными"; или мы будем бороться с вами стойкостью [в осаде] и битвами…" – такой выбор предложил в 641 г. военачальник арабских отрядов в Египте Амр б. ал-Ас византийскому наместнику этой провинции Киру Александрийскому [Абд ал-Хакам... 1985, *85*]. Подобная форма и суть дипломатических предложений была характерна для внешней политики арабов практически во всех случаях аннексии новых территорий почти до конца VII в. [Колесников 1982, *157*]. Из этих трех вариантов население византийских провинций в большинстве случаев выбирало второй, что свидетельствовало о том, что выплата джизйи и переход под арабский патронат устраивал его больше, нежели принятие ислама или попытки с оружием в руках отстоять право византийского владычества.

Не ставя перед собой цели определить этимологию термина "джизйя", отмечу только, что по общепринятому мнению исследователей, джизйя представляла собой подушную подать [Колесников 1982, *165*; Большаков 1993, *143*; Юзбашян 1988, *37*]. Условия выплаты джизйи при переходе под патронат арабов оговаривалось отдельно, но предполагалось, что всячески будут учитываться пожелания покорённого населения. К примеру, арабские послы предлагали Киру Александрийскому: "Если же вы согласитесь только на джизйю своей рукой, будучи униженными. Мы сговоримся с вами на том, что ***удовлетворит и нас и вас*** (выделено мной.–*К.Б.*), на каждый год и на вечные времена…" [Абд ал-Хакам... 1985, *89*].

Необходимо отметить, что в договорах с представителями захваченных земель арабы постоянно подчеркивали право населения этих земель участвовать в определении суммы обложения. Так, халиф Усман ибн Аффан (644–656) предлагал армянской знати в 652 г.: "Таков будет мирный договор между мною и вами, на сколько лет вам будет угодно: три года с вас не возьму дани; а после этого

срока ***платите, сколько пожелаете*** (выделено мной.–*К.Б.*); в этом даю вам клятву" [Себеос... 1939, *116*]. Аналогичный принцип был применён в ультиматуме основателя династии Омейадов Муавийи I (661–680) византийскому императору Константину IV (668–685). Себеос передает одно из его условий: "… и возьму с тебя ***дани столько, сколько можешь***" (выделено мной.–*К.Б.*) [Себеос... 1939, *122*].

Насколько это был удачный дипломатический ход, при помощи которого политическое руководство халифата пыталось привлечь на свою сторону население покоренных земель, можно определить, рассмотрев реальные цифры взимаемых налогов. В Египте налог с местного населения арабам в первые годы их присутствия представлял собой подушную подать в 2 динара (= 2 номисмы) со всех мужчин, кроме стариков, детей и женщин [Абд ал-Хакам... 1985, *91*]. На жителей Армении арабы возложили подымный налог, "взыскав с каждого дома по четыре драхмы и три мота хорбала, т. е. пшеницы, по одной переметной суме, по одной шерстяной веревке и по одному светильнику. А со священников, с азатов и со всадников он не велел брать податей" [Гандзакеци Киракос 1976, *67*]. В целом податной тариф в Армении составлял от 4 до 12 дирхемов, то есть не больше 1 номисмы с дома [Мелик-Бахщян 1955, *97*].

Возврат к подушному или подымному налогообложению значительно упрощал сбор налогов для местного населения по сравнению с подушно-поземельным налогом в Византии и Сасанидской Персии. К тому же арабами был снижен общий уровень налогообложения. По данным Ибн Абд ал-Хакама, византийцы до арабского нашествия собирали в Египте 20 миллионов динар (примерно 20 млн номисм), тогда как наместник халифа Амр б. ал-Ас получал от налогообложения лишь 12 миллионов динаров [Абд ал-Хакам… 1985, *179*]. Йакуби также сообщает, что, по сравнению с сасанидским временем, доходы от налогообложения арабов на бывших персидских территориях упали на одну треть: со 120 млн до 80 млн драхм [Якуби... 1883, *173–174*]. В свою очередь армянские источники свидетельствуют о том, что после падения державы Сасанидов Армения платила налоги трём государствам: Византийской империи, Арабскому халифату и Хазарскому каганату, и что, византийская подать была самой тяжёлой [Каланкатуаци Мовсэс 1984, *156*].

Таким образом, вопреки общепринятому мнению о том, что арабы в процессе завоевания новых земель не делали никаких нововведений, можно сделать вывод, что первоначально проводимая ими налоговая политика в принципе отличалась от практики налогообложения византийского и персидского государств. Она предполагала небольшую подушную подать, что значительно облегчало налоговое бремя населения.

К этому необходимо добавить, что поначалу арабы не вмешивались в вопросы местного самоуправления и религии, предоставляя, таким образом, широкую автономию захваченным землям. Так, первый халиф Абу Бакр постановлял арабским отрядам: "Всякий город и народ, который ваш, заключайте с ним договор, будьте верны в обещаниях им, пусть они живут по своим законам и по установлениям, бывшим у них до нашего времени. Установите подать как границу, которая есть между вами, чтобы оставались они в своей религии и на своей земле" [Сирийская хроника… 2000, *662*].

Подобные условия вполне подходили для многих христиан. Христианские источники Междуречья часто сообщают, что "сердца христиан были довольны правлением арабов" [Chronicon 1919, *581–582*]. Неудивительно, что в таких условиях коренное население многих провинций Византии и Персии не оказывало упорного сопротивления, а иногда и добровольно переходило на сторону арабов. На "честное слово" к арабам перешли Иерусалим и Эдесса. Практически не сопротивляясь, капитулировал Египет. В 652 г. под патронат халифата добровольно перешла Армения.

Византийское правительство понимало, что одна из основных причин быстрого продвижения арабов заключалась в их более мягкой налоговой политике. Так, василевс Ираклий I писал в Египет Киру Александрийскому: "Вот к тебе пришли двенадцать тысяч арабов. А ведь в Египте такое множество коптов, что и не сосчитать. Но копты не пожелали сражаться, но захотели платить джизйю арабам и предпочли их нам" [Абд ал-Хакам 1985, *91*]. Возможно, что осознание Ираклием I действительных причин военных успехов арабов вынудило его отказаться от долгой и упорной борьбы за потерянные провинции.

Нет сомнений, что упрощенная система налогообложения, введенная арабами на завоеванных землях, значительно сократила объемы поступления налогов с этих земель. Поэтому как только политическая власть арабов над той или иной провинцией укреплялась, наместники халифата возвращали прежние методы взимания налогов. В Египте и на бывших территориях сасанидской Персии это произошло уже при халифе Омаре ибн ал-Хатабе (634–644) [Цкитишвили 1986, *12–13*; Хурдадбех 1986, *59*], а в Армении подымный налог взимался вплоть до 725 г. [Каланкатуаци Мовсэс 1984, *161*]. Не случайно первые упоминания о массовых недовольствах покоренного населения связаны в первую очередь с упразднением арабами упрощенной системы налогообложения и

возвратом к предшествующим методам взимания налогов [Абд ал-Хакам... 1985, *172–175*]. Это привело к крупным антиарабским выступлениям на бывших персидских территориях, а в Египте дало возможность высадить византийский десант в Александрию в 641 г. [Большаков 1984, *35*; Колесников 1982, *157*]. Все это свидетельствует о том, что арабская политическая элита была хорошо знакома с особенностями экономики, финансовой системы Византии и Сасанидской Персии и использовала ее имевшиеся слабости для успешного расширения границ своего государства.

Таким образом, можно сделать вывод, что уже самим своим присутствием Византийская империя коренным образом повлияла на характер нового арабского государства. Ромейская таможенная политика конца VI–VII вв., упадок системы лимесов и ухудшение торговой конъюнктуры в значительной мере определили экспансионистский характер политики Арабского халифата в VII в. С другой стороны, недостатки византийской налоговой системы стали одной из основных причин быстрого продвижения арабских войск и активного перехода населения части византийских провинций под арабский протекторат.

ЛИТЕРАТУРА

Абд ал-Хакам... Абд ар-Рахман ибн ‘Абд ал-Хакам. **Завоевание Египта, ал-Магриба и ал-Андалуса**. Москва, *1985*.

Белазури… **Liber expugnationis regionum, auctore Immo Ahmed ibn Jahja ibn Djbir al-Beladsor.** Leiden, *1866.*

Большаков О.Г. **История Халифата**. Т. I. Москва, *1989.*

Большаков О.Г. **История Халифата**. Т. II. Москва, *1993.*

Большаков О.Г. **Средневековый город Ближнего Востока**. Москва, *1984*.

Вакиди... Wellhausen I.. Muhhamed in Medina, das ist Vakidi`s Kitab al Magnazi in verkurtz. Deutsch. Berlin, *1882.*

Васильев А.А. **История Византийской империи**. Санкт-Петербург, *2000.*

Гандзакеци Киракос. **История Армении**. Москва, *1976.*

Грушевой А.Г. Интерпретация некоторых папирусов экономического содержания из Южной Палестины // **МЕРОЭ: страны Северо-Восточной Африки и Красноморского бассейна в древности и раннем средневековье**. Проблемы истории, языка и культуры. Вып. 5. Москва, *1999.*

Диль Ш. **История Византийской империи**. Москва, *1948.*

Журавский А.В. **Христианство и ислам: социокультурные проблемы диалога.** Москва, *1990.* Наука.

Каланкатуаци Мовсэс. **История страны Алуанк**. Ереван, *1984.*

Кевкамен... **Советы и рассказы Кевкамена**. Сочинение византийского полководца XI в. Москва, *1972*.

Кобищанов Ю.М. **Северо-Восточная Африка в раннесредневековом мире** (VI–сер.VII в). Москва, *1980.*

Колесников А.И. **Завоевание Ирана арабами** (Иран при “праведных” халифах). Москва, *1982.*

Константин Багрянородный. **Об управлении империей**. Москва, *1989.*

Коран // Пер. И.Ю. Крачковского. Москва *1990*.

Кривов М.В. Военное искусство арабов в эпоху первых византийско-арабских войн (30–50-е годы VII в.) // **МЕРОЭ: страны Северо-Восточной Африки и Красноморского бассейна в древности и раннем средневековье.** Проблемы истории, языка и культуры. Вып. 5. Москва, *1999.*

Курганова О. **Заметки к вопросу о византийской противомусульманской литературе**. Казань, *1878.*

Литаврин Г.Г., Каждан А.П. **Очерки истории Византии и южных славян**. Санкт-Петербург, *1998.*

Лубо-Лесниченко Е.И. **Китай на шелковом пути**. Москва, *1994*.

Массэ А. **Ислам**. Москва, *1961*.

Массэ А. **Ислам**. **Очерк истории**. Москва, *1982*.

Мейендорф И. Византийские предания об Исламе // **Альфа и Омега**. Москва, *1995*, № 4.

Мелик-Бахщян Ст. **Павликианское движение в Армении**. Ереван, *1955.*

Менандр... Менандра Византийца продолжение истории Агафиевой // **Византийские историки Дексипп, Эвнапий, Олимпиодор**…: Пер. Сп. Дестуниса. Санкт-Петербург, *1860*.

Невоструев К.М. **Слово святого Ипполита об антихристе**. В славянском переводе по списку XII в. Москва, *1868.*

Никифор... Никифора Патриарха Константинопольского Краткая история со времени после правления Маврикия / Пер. Е.Э. Липшиц // **ВВ**. *1950.* Т.3.

Пигулевская Н.В. К вопросу о разложении рабовладельческой формации на Ближнем Востоке. // **Вопросы истории,** *1950,* № 4.

Пиотровский М.Б. **Южная Аравия в раннее средневековье: Становление средневекового общества**. Москва, *1985.*

Прокопий Кесарийский... Тайная история // **Прокопий Кесарийский. Война с персами. Война с вандалами. Тайная история** / Пер. А.А. Чекалова. Санкт-Петербург, *2001.*

Рудаков А.П. **Очерки византийской культуры по данным греческой агиографии**. Санкт-Петербург, *1997.*

Себеос... **История епископа Себеоса**. Ереван, *1939.*

Сирийская хроника... Из Анонимной сирийской хроники 1234 г. // **Пигулевская Н.В. Сирийская средневековая историография**. Санкт-Петербург, *2000.*

Уколова В.И., Бородин О.Р. Византия и Запад: культурные отношения в VII–XII вв. // **Византия между Западом и Востоком**. Санкт-Петербург, *1999.*

Уотт У.М., Какиа П. **Мусульманская Испания**. Москва, *1976.*

Успенский Ф.И. **История Византийской империи VI–IX**. Москва, *1999.*

Учение об Антихристе... **Учение об Антихристе в древности и средневековье**. Санкт-Петербург, *2000.*

Хурдадбех-Ибн Хурдадбех. **Книга путей и стран**. Баку, *1986.*

Цкитишвили О.В. **Раннесредневековый Багдад**. Тбилиси, *1986.*

Чекалова А.А. Византия между державой Сасанидов и варварскими королевствами Запада в IV – первой половине VII в. // **Византия между Западом и Востоком**. Санкт-Петербург, *1999.*

Шихсаидов А.Р. **Ислам в средневековом Дагестане (VII–XV вв).** Махачкала, *1969.*

Юзбашян К.Н. **Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX–XI вв**. Москва, *1988.*

Якуби... Ibn Wadhihqui dicitur al-Ja`kubi Historiae. Part 2: Historiam islamicam continens / Ed. M.Th. Houtsma. Lugduni Batavorum. *1883.*

Amélineu E .La Conquête de l`Egypte par les Arabes // **Revue historique**. *1915.* Vol.CXIX.

Antoniadis-Bibicou H. **Recherches sur les douanes à Byzance**. Paris, *1963.*

Bell H.I. The Byzantine Servile State in Egypt // **Journal of Egyptian Archeology**, *1917.* Vol. 4.

Boak A.E.R. Byzantine Imperialism in Egypt // **American Historical Review**, *1928.* Vol. 34.

Butzer K.W. **Der Umweltfaktor in der groβen arabischen Expansion**. Saec, *1957.*

Caetani L. **Studi di storia orientale**. Vol. I. Milano, *1911.*

Chronicon Ecclesiasticuni // **Patrologia Orientalis**. T. XIII. Paris, *1919.*

Crone P. **Meccan Trade and the Rise of Islam**. Princeton, *1987.*

Donner. F. **The Early Islamic Conquests**. Princeton, *1981.*

Goeje M. J. **Mémoire sur la conquête de la Syrie**. Leiden, *1900.*

Goitein S.D. **Studies in Islamic history and institutions**. Leiden. *1966.*

Justinianus. Novellae Justiniani // **Corpus Juris Civilis**. Vol. III. Berolini,*1904.*

Kaegi W.E. **Byzantium and the Early Islamic Conquests**. Cambridge, *1995.*

Kennedy D., Riley D. **Rome's Desert Frontier.** Austin, *1990.*

Koahi B.B. Society at the end of the Byzantine period until the eve of the Arab conquest // **Libya Antiqua**. Paris, *1984.*

Lewis A. **Naval Power and Trade in the Mediterranean A.D. 500–1100**. Princeton, *1951.*

Maspero J. **Organisation militaire de l `Egypte Byzantine**. Paris, *1912.*

Mayerson Ph. Saracens and Romans: Micro-Macro Relationships// **Bullettin of the American Scool of Oriental research**. Philadelphia, *1989.* №. 274.

Oikonomides N. Silk trade and production in Byzantium from the sixth to the ninth century // **DOP**, *1986,* № 40.

Ostrogorsky G. **History of the Byzantine state**. Oxford, *1956.*

Parker S.T. Romans and Saracens: A History of the Arabian Frontier // **ASOR Dissertation Indiana.** Ser. 6.*1986.*

Shahid I. **Byzantium and the Arabs in the Fifth Century**. Washington, *1989.*

Rodinson.M. **Muhammad**. New York, *1980.*

Trombley F.R. War and society in rural Syria c. 502–613 A.D.: observations on the epigraphy // **Byzantine and Modern Greek Studies**. Vol. 21. Birmingham,*1997.*

Watt W.M.. **Mahomet à la Mecque**. Paris, *1958.*

Weil G. **Geschichte der Chalifen**. Nach handsschriftlichen grösstentheils noch unbenützten Quellen bearbeitet. Bd. I.*1846.*

Whittow M. **The Making Byzantium 600–1025**. Los Angeles, *1996.*

РЕЦЕНЗІЇ

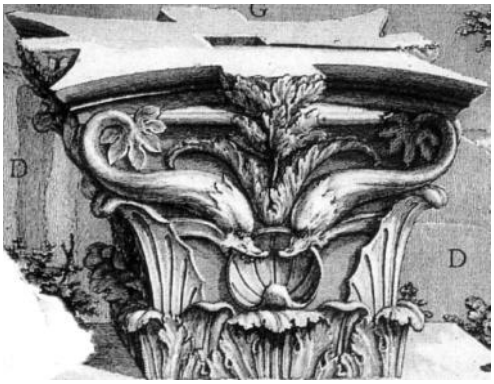

Успенская Е.Н. **Раджпуты: рыцари средневековой Индии.** – Санкт-Петербург, 2000.–384с.

Книга російської дослідниці присвячена надзвичайно цікавій проблемі – генеалогії, історії, етнографії раджпутів, які були найвідомішою військовою спільнотою в Індії. Рецензована монографія є, безперечно, вдалою (з кількох причин) спробою розповісти про етно-кастову групу раджпутів, які зробили величезний внесок до індійської історії та культури.

По-перше, це видання – чи не єдине у радянській та пострадянській науковій літературі, цілком присвячене раджпутам. Дійсно, у роботі вперше так детально розглядається передісторія та процес формування раджпутської єдності, а також їх інтеграція у систему індуїстського варново-кастового суспільства. Автор здійснила велику наукову роботу з класифікації раджпутських ліній (чотири головних – Сонячна, Місячна, Вогняна та Зміїна), кул, князівств. Завдяки цій ретельній праці відновлена хронологія та географія правління найбільш відомих раджпутських династій, таких як Гурджара-Пратихари на заході Індії, Томари в Делі, Раштракути у Декані, Парамари у Мальві. Простежені також взаємини між раджпутськими кланами та правлячими ісламськими індійськими дворами, зокрема династією Великих Моголів, представники якої, як відомо, мали за честь взяти дружиною раджпутську принцесу.

По-друге, структурна побудова роботи досить чітка та цікава. Книга складається з семи розділів, перший з яких присвячено початкам та природі раджпутської державності. Багато уваги в цьому розділі автор приділяє етнічній історії раджпутів, контактам між Центральною, Південною та Північною Азією, і це дуже важливо, оскільки до останнього часу вчені висували різні теорії з приводу формування етнічної структури північного Індостану. Друга частина містить вдалий екскурс в історію окремих раджпутських князівств; третю та четверту присвячено військовій ідеології та традиційному військовому мистецтву раджпутів, що цілком зрозуміло, зважаючи на їх специфічний різновид занять. У п'ятій та шостій частині йдеться про устрій родини, найважливіші релігійні свята та обряди життєвого циклу раджпутів, читач може дізнатися про їх побут, одяг та їжу. І завершує книгу надзвичайно цікавий нарис раджпутського мистецтва.

По-третє, солідною є джерелознавча база дослідження, цілком слушно автор зазначає, що раджпути, на відміну від більшості народів Індостану, дуже шанобливо ставилися до свого минулого і складали історичні хроніки. Цей факт пояснюється тим, що у раджпутів надзвичайно цінувалося походження і вони мали за необхідність простежувати генеалогію, аби потім чітко визначити свій стан у складній соціальній градації. Кожний раджпутський клан мав свою історію, підтверджену документально. Існували навіть спеціальні касти генеологів – чаран та бгат. У раджпутських столицях, як зазначає автор, і досі зберігаються архівні матеріали, які ще чекають на подальші дослідження. Для Індії з її вкрай бідною базою суто історичних джерел наявність хронік правлячих домів Аджмера, Джайпура, Удайпура і т.п. – це просто щасливий виняток. Також автор посилається на наукові праці багатьох індійських та англійських дослідників, краєзнавчі нариси та фундаментальні видання з історії країни.

Мова книги – жвава та переконлива, не перенасичена сухими науковими зворотами. З іншого боку, великим плюсом є намагання автора чітко дотримуватися більш правильного, з

точки зору фахівця, написання індологічних термінів, на чому наголошується іще у вступі. Такий підхід можна лише вітати, оскільки він свідчить про більш професійний стан сходознавчих досліджень. Можна сподіватися, що врешті решт, звичним стануть не тільки для індологів такі назви, як Ганга (а не Ганг), Панджаб (а не Пенджаб) і т.ін.

За обсягом поданого матеріалу дослідження набагато ширше, ніж передбачає його назва. Багато уваги приділяє автор загальноіндійським цивілізаційним поняттям, без розуміння яких важко засвоїти будь-який більш конкретний матеріал. Тому коротко розглянуто сутність таких термінів, як "карма", "ахімса", "дхарма" та ін. Оскільки раджпутська спільнота стала своєрідною складовою індуїстського суспільства, автор торкається також стану взаємозалежності та різності таких понять, як "варна" і "каста". Це питання досить актуальне саме у розрізі проблеми визначення раджпутської групи: чи це каста, чи етнічне об'єднання? Найбільш поширеною точкою зору, якої дотримується і автор монографії, є погляд на раджпутів саме як на етно-кастову групу, досить своєрідну, проте традиційну. Мається на увазі той факт, що раджпути – не автохтонне населення Індостану. Вони – нащадки племен, скоріше за все, східно-іранського походження (саки та ефталіти), що прийшли до Північної Індії у ранньому середньовіччі як завойовники, проте згодом були асимільовані місцевим індуїстським населенням настільки, що зайняли окрему нішу у суспільстві з чіткою варново-кастовою стратифікацією. Раджпути навіть стали вважати себе нащадками варни кшатріїв, принаймні у функціональному та ідеологічному плані.

Щоправда, дещо поетизованим видається порівняння у назві книги раджпутів з середньовічними європейськими лицарями. Так само сумнівним є досить часте вживання на сторінках роботи термінів "феодалізм", "феодальні відносини" тощо. Подібні визначення здаються дещо застарілими на загальному фоні новітніх досліджень історії східних цивілізацій, зважаючи, зокрема, на майже повний відхід від застосування "формаційної теорії" для періодизації та вивчення історії Сходу. Також не є необхідним, у світлі нових сходознавчих тенденцій, вдаватися до чіткої періодизації індійської історії на давнину, середньовіччя та новий час, як це інколи робить автор. До речі, у самій Індії також не часто вдаються до такого розподілу, набагато частіше поділяють історію країни, наприклад, на домусульманський та мусульманський періоди. Тому набагато вдалішим є визначення автора монографії щодо так званого "раджпутського" періоду: VII–XII ст. ст., коли раджпутські володарі Північної Індії були основними діючими особами історії субконтиненту.

Хоча автор спирається на авторитетні джерела та відомі наукові праці, інколи у тексті зустрічаються досить дискусійні твердження без будь-яких посилань. Так, на сторінці 26 царя Харшавардхану з Тханесару названо за походженням раджпутом з клану Баїс. Проте з джерел, зокрема з роману-хроніки Бани "Харшачаріта" та звітів китайського ченця-буддиста Сюань Цзана, відомо, що Харша походив з династії Пушпабхуті і взагалі належав до варни вайшьїв, до того ж його батько і брат воювали проти гунну-ефталітів (про що теж йдеться у "Харшачаріті"), які і були предками раджпутів.

Монографія містить великий допоміжний матеріал: карти, вказівник індійських термінів, а також – міфологічний, географічний, іменний та предметний покажчики. У книзі є безліч цікавих ілюстрацій, що значно збагачують уяву читача, до того ж серед малюнків – багато репродукцій мініатюр таких класичних шкіл, як Кангра, Бунді чи Пахарі. Взагалі, нарис раджпутського мистецтва заслуговує на окрему високу оцінку, оскільки Раджпутана, або сучасний штат Раджастхан, серед самих індійців виокремлюється завдяки неперевершеним художнім ремеслам та високорозвинутому мистецтву.

Книга пригодиться не лише індологам, але й широкому колу читачів, оскільки спеціальні розділи розповідають про культуру, сімейні стосунки та військову справу раджпутів – їх "фахове" заняття. Висновки, зроблені автором у невеличкому заключному слові, а саме – твердження про те, що культура Індії багатопланова, проте єдина за основою, зайвий раз підкреслюють необхідність написання монографій на зразок рецензованої. Адже за допомогою конкретних досліджень – історичних, етнографічних, філософських – ми можемо скласти найбільш повне уявлення про індійську цивілізацію, одним з творців якої є раджпутська спільнота.

О.А. Борділовська

Приходнюк О.М. **Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.).** – Київ; – Чернівці: *Прут*, 2001. – 286 с.

Значною подією останніх років для дослідників ранньосередньовічної історії населення Північного Причорномор'я став вихід монографії О.М. Приходнюка "Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.)". Ця робота присвячена висвітленню етнокультурних та історичних процесів, що відбувалися на теренах України в V–X ст. ст. Дослідження має узагальнюючий характер, в ньому підведені підсумки більш ніж столітнього вивчення ранньосередньовічного кочового і осілого населення Північного Причорномор'я, окреслено також характер взаємовідносин між ними та вплив сусідніх розвинутих цивілізацій (візантійської, арабо-мусульманської) на процес їхнього розвитку.

Вихід такої праці дуже своєчасний через те, що в сучасній науці існують два діаметрально протилежні підходи до цих питань, проте обидва відзначаються необґрунтованістю. Перший, традиційний, представляють вихованці радянської школи, які стоять на панславістських позиціях і стверджують, що кочівники завжди негативно впливали на розвиток слов'ян і гальмували його. Другий підхід почав розвиватися в останні десятиріччя і відзначається ідеями пантюркізму, відповідно до яких за часів середньовіччя, завдяки тюркомовним кочівникам, утворилися високорозвинуті держави та цивілізації не тільки у Східній, але й у Центральній Європі. Однак треба віддати належне автору монографії О.М. Приходнюку, який має свою точку зору і не піддається впливу цих ідеологічних течій.

Сама структура дослідження витримана у відповідності до хронологічного принципу. Перший розділ присвячений аналізу ситуації, що склалася в степах Східної Європи в середині та третій чверті I тис. н. е. Саме тоді у степах Північного Причорномор'я домінували племена гунів, аварів, болгар та аланів. Автор піддає аналізу практично всі відомі археологічні пам'ятки ранньосередньовічних кочівників. Особливий інтерес становить запропонована О.М. Приходнюком версія про походження скарбу з Малої Перещепини (с. 25–28), у відповідності до якої він належав болгарському хану Курбату, про що можуть свідчити монограми з його ім'ям на знайдених там перснях. Звичайно, персні – це особисті речі, які мусили б супроводжувати небіжчика. Проте такі речі могли передаватись у спадщину або стати трофеєм для хазар. Щодо цього О.М. Приходнюк наводить деякі аргументи тих дослідників, які вважають, що Перещепинський комплекс являв собою багате поховання хазарського аристократа – навіть кагана – і датується кінцем VII ст. (с. 35), хоча і не погоджується з цим. Однак на користь прибічників хазарського походження Перещепинського скарбу можна навести спостереження самого О.М. Приходнюка. Так, на стор. 27 зазначено, що "согдійськими майстрами були виготовлені дві дуги до сідла, поверхня яких вкрита рельєфним рослинним орнаментом". Слід нагадати, що в середині VII ст. дагестанських хазар очолив харизматичний клан Ашина, який до того був пануючим у Західнотюркському каганаті, центр якого знаходився в Середній Азії. На користь того, що хазарський каган міг очолити похід у Північне Причорномор'я, може свідчити інформація деяких мусульманських авторів початку X ст., згідно з якою він, як сакральна особа, вирушав у відповідальних ситуаціях на чолі хазарського війська, щоб, за уявленнями хазар, наганяти жах на супротивника. Таким чином, хазарський каган міг загинути біля Перещепина, а з ним могли бути поховані речі покійного хана Курбата, які могли потрапити як трофеї до хазар. Мусульманські автори повідомляють, що хазари, як і деякі кочові народи, робили для своїх каганів багаті поховання, але ніхто не знав точного їх розташування. Саме цим можна пояснити, чому Перещепинський комплекс був виявлений лише на початку XX ст.

Досить важливо, що О.М. Приходнюк у своїй монографії намагався проаналізувати історичну достовірність дастану Шамсі Башту "Сказання про доньку Шана", де згадуються булгари. Необхідно зазначити, що в Україні І.А. Баранов доводив достовірність цього джерела, а О. Пріцак, навпаки, вважав цей твір підробкою (Східний світ, 1993, № 2). Сам О.М. Приходнюк вважає, що його творцями були давні літератори кількох поколінь, де вставка про опис подій, пов'язаних із заснуванням Києва, "належить до сучасних фальсифікацій" (с. 21–25). З огляду на це постає питання: чому твір "Сказання про доньку Шана" став відомий наприкінці XX ст., а не раніше? Чи не пов'язане це зі зростанням пантюркізму на теренах колишньої Радянської імперії?

Дуже оригінальною виглядає думка О.М. Приходнюка, згідно з якою до "об'єднання антів могла входити людність, що створила не лише пеньківські, але й празько-корчацькі колочинські старожитності". Таке припущення базується на дуже переконливих висновках самого О.М. Приходнюка: "На наш погляд, не відповідає дійсності уявлення про те, що ранньосередньовічне

об'єднання має репрезентувати одна археологічна культура. Якщо навіть виходити із тотожності археологічної культури з етносом, що не позбавлено сенсу, то слід пам'ятати, що до складу військово-політичних союзів доби раннього середньовіччя входило кілька етнічних угруповань" (с. 50). Хочеться у цьому підтримати автора монографії й додати, що, на думку деяких сучасних дослідників, поняття "археологічна культура" більш співвідноситься з поняттям "історико-культурна область", ніж з поняттям "етнос". Етнологи вважають, що ІКО формується протягом кількох століть на певній території у межах одного або кількох політичних об'єднань. Прикладом такої ІКО може бути салтівська, яка формувалась на території Хазарського каганату протягом кількох століть на основі культурних досягнень місцевого і прийшлого населення. Таким чином, дуже проблематично вести розмову про те, що антський союз відповідав одній археологічній культурі. Для трансформації його культури в ІКО було не дуже багато часу.

Дуже цікавою та переконливою є гіпотеза О.М. Приходнюка, згідно з якою виникнення Пастирського городища на Правобережжі Середньої Наддніпрянщини наприкінці VII ст. слід пов'язувати з міграцією слов'ян з Нижнього Подунав'я, які під тиском булгар-тюрок змушені були залишити Балкани. Це підтверджується повідомленням ПВЛ про дунайську прабатьківщину слов'ян.

Другий розділ монографії присвячений ситуації у хазарські часи, тобто у VII–X ст. У цьому розділі О.М. Приходнюк для позначення людності Хазарського каганату дуже вдало, на нашу думку, використав термін цивілізація: "Державницькі соціальні утворення визначаються у цивілізації. Їх характеризують не лише матеріальні рештки життєдіяльності, як це притаманно для додержавницьких суспільств, чи реконструйовані на їхній основі соціально-економічні та етнокультурні чинники, але й типовий для класових утворень високий розвиток соціального устрою, культури, освіти, архітектури, мистецтва і т. д., що характеризується не стільки викопними рештками матеріального побуту, скільки письмовими джерелами, зразками мистецьких творів, світської та культової високорозвиненої архітектури та іншим". Якщо виходити з того, що термін "цивілізація" походить від слова ***civitas*** – "місто, держава", то пропозиція О.М. Приходнюка досить об'єктивно відображає той ступінь у розвитку хоазарського суспільства, коли у хазар саме з'явились міста та держава.

Проте, здається, не є дуже вдалим використання щодо хазарського суспільства терміну "феодальне". Схожі риси суспільного ладу ми можемо спостерігати вже в стародавніх державних утвореннях Західної Азії, де кочівники-скотарі підкорили осіле населення – Хеттська держава, Аккадське царство, держава Ахеменідів. На нашу думку, термін "феодальний"все ж таки більш властивий для середньовічної Західної Європи.

Викликає також здивування те, що О.М. Приходнюк, посилаючись на ал-Масуді, зазначає, що військо хазар "переважно складалося із мусульман-арабів" або "у складі царського війська нараховувалось 7 тисяч добре озброєних арабів" (с. 75). Очевидно, автор монографії мав на увазі інформацію ал-Масуді про ал-арсіїв, які були вихідцями з Хорезму. На с. 76 зазначено: "Однак іудаїзм, який був позбавлений прозелітизму (бажання залучати інших до свого віросповідання), залишався лише релігією пануючої верстви суспільства". Виникає питання: хіба каган, цар та хазарські аристократи не були прозелітами, тобто тими тюрками, які перейшли в іудаїзм?

Незважаючи на ці неточності, другий розділ містить дуже змістовну інформацію не тільки про основні етапи історії хазар, але й про локалізацію салтівських пам'яток на території Північного Причорномор'я та їх можливу етнокультурну атрибуцію.

О.М. Приходнюк є також відомим дослідником пам'яток давніх мадяр на території України. У спеціальному підрозділі його монографії дуже вдало, на нашу думку, наведені археологічні аналогії з території Угорщини та Башкирії, які можуть свідчити про мадярське походження поховання біля с. Коробчино у степовому Подніпров'ї.

У контексті взаємовідносин слов'ян і кочівників особливий інтерес викликає гіпотеза О.М. Приходнюка, згідно з якою походження сіверян можна пов'язувати з савірами, котрі "поступово були асимільовані місцевими слов'янами, які перебрали у трансформованому вигляді їхню самоназву" (с. 112). Такий висновок був зроблений на підставі аналогій волинцевських (сіверянських) старожитностей на території України й іменьковських у Середньому Поволжі. Проте не зовсім зрозуміло, чому автор монографії вважає, "що борщевська культура припинила своє існування у кінці X ст. під натиском половців" (с. 115). Хоча сам автор на стор. 127 про половців пише: "... в X ст. мешкали в басейні Іртиша, а в середині XI ст., потіснивши гузів, з'явилися в Північнопричорноморських степах".

Третій розділ підводить висновки і містить дуже цікаві припущення. Так, можна повністю погодитись з таким припущенням О.М. Приходнюка: "Постійні війни між арабами та хазарами

відволікали увагу останніх від південно-західних територій. Однак відхід основних сил арабів на чолі з Мерваном у 743/4 рр. із Закавказзя у Дамаск, розв'язав руки хазарам для підкорення слов'ян" (с. 121). Інша ідея також є оригінальною: "впливи слов'ян на культуру степової людності відбувалися в контактних зонах і не сягали віддалених салтівських регіонів" (с. 123).

Головний висновок монографії О.М. Приходнюка – взаємовідносини осілого (слов'янського) населення з кочовим (тюрко-угорським) не завжди відзначалися конфронтацією, а навпаки, були тим періодом, коли землероби і степовики здебільшого взаємодіяли та мирно співіснували. І ще одна важлива особливість, яка випливає з аналізу проведеного дослідження: за рівнем культурного розвитку слов'яни стояли нижче від пануючих етносів степів – булгар, аварів, хазар, мадяр. Саме завдяки цим нестандартним висновкам, монографія О.М. Приходнюка дуже відрізняється від тих праць, що були надруковані в Україні на цю тему за останнє десятиріччя.

Треба також зазначити, що видання багато ілюстроване: монографія містить 123 ілюстрації та 27 фотографій, які дуже вдало доповнюють текст книги.

Вважаю, що монографія буде не тільки надзвичайно корисною для дослідників – істориків та археологів, але й може бути використана як навчальний посібник при викладанні спецкурсів в університетах.

О.Б. Бубенок

Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко Л.В. **Жизнь и гибель Херсонеса.** – Харьков: *Майдан*, 2001. – 828 с.

Необходимость в обстоятельном научно-популярном очерке истории Херсонеса, подводящем итоги исследованиям истории, археологии и культуры этого города в античную и средневековую эпохи на рубеже тысячелетий, назрела уже давно.

Исследования Херсонеса длятся без малого 200 лет. За это время накоплен огромный материал. Поэтому не удивительно, что, помимо специальных исследований, периодически предпринимались попытки издать популярные очерки истории города, путеводители, учебные пособия.

Однако вполне логичным выглядит предпринятое известными специалистами по истории и археологии Херсонеса новое издание, которое в отличие от большинства своих предшественников, охватило всю двухтысячелетнюю историю Херсонеса в самых разнообразных ее аспектах. Кроме того, рецензируемая работа объединяет в себе достоинства научно-популярной книги, учебного пособия и путеводителя.

Во многом содержание книги шире ее названия. Очень часто авторы выходят за рамки темы и представляют читателю подробную историю античного и средневекового Крыма, Древнего Рима, а также Византийской империи. Приведенные обширные цитаты из греческих, римских и византийских литературных памятников, зачастую не относятся впрямую к Херсонесу, но дают широчайшее представление о жизни в древности и средневековье (так, например, на страницах 590–591 подробно расписан обряд крещения в древности). В книге содержится большое количество стихов, принадлежащих перу не только известных поэтов, но и археологов.

Рецензируемое издание состоит из пролога, девяти глав, эпилога и приложений. Главы можно сгруппировать по трем частям: первая часть – главы I–IV (эпоха античности) и глава V (о распространении христианства в Херсонесе); вторая часть – главы VI–VII (средневековье) и глава VIII (жизнь в средневековом городе); третья часть – глава IX (экскурсия по Херсонесу).

В некоторых случаях принятая схема изложения материала требует от авторов дважды говорить об одном и том же – первый раз в тексте одной из исторических глав, второй – в главе, посвященной знакомству с конкретными памятниками Херсонеса. Так, например, о херсонесской богадельне сказано и в VIII (с. 396), и в IX (с.606) главах.

В прологе авторы представляют краткий очерк истории Херсонеса, приводят описание руин города путешественниками XVIII–XIX вв. Немалый интерес не только у рядовых читателей, но и у специалистов вызовет достаточно подробный очерк истории изучения Херсонеса.

Глава I – "Рождение полиса" посвящена древнейшему этапу истории города (V– первая половина IV в. до н.э.). Занятиями херсонеситов в это время были сельское хозяйство, ремесло и торговля. Основная масса населения – члены гражданской общины, являлись собственниками небольших земельных наделов. В Херсонесе жили также немногочисленные рабы и лично свободные, но не

имевшие гражданских прав и земли переселенцы из других городов. Они в основном занимались ремесленным производством.

В главе II – "На перепутьях славы и невзгод" рассказывается о жизни города в период эллинизма (вторая половина IV – середина I в. до н. э.). Потребности экономики стимулировали рост подконтрольной Херсонесу территории. После того, как были освоены земли Гераклейского полуострова, начинается территориальная экспансия в Северо-Западный Крым, вызвавшая длительные войны с позднескифским государством. Происходят некоторые изменения в социальной структуре населения города – выделяется небольшая группа зажиточных горожан – крупных землевладельцев и купцов. В политическом отношении Херсонес был классическим демократическим полисом.

Глава III – "Под сенью римских орлов" повествует об эпохе римского протектората (вторая половина I в. до н.э.–третья четверть III в. н.э.). Поскольку в начале этого периода история Херсонеса была тесно связана с Боспорским царством, подробно рассматривается история Боспора от смерти Митридата VI Евпатора в 63 г. до н.э. до установления власти Котиса I на Боспоре в 49 г. н. э. Сармато-скифская угроза в середине I в. вынудила римлян ввести в Крым войска, центром которых стал Херсонес. Описаны римские древности, найденные на территории города. Много внимания уделено проблемам организации обороны Херсонеса и других римских опорных пунктов в Крыму. Констатируется, что в этот период экономика Херсонеса находилась на подъеме, причем изменяется ее структура – место виноградарства занимает выращивание зерновых культур, значительно повышается роль рыболовецкого промысла, добычи и экспорта соли. Констатируются изменения, происходившие в социальной структуре и органах управления города, этническом составе его населения, религиозных верованиях херсонеситов. Завершается период выводом римских войск из Таврики в середине III в.

В главе IV – "На закате античности" (вторая половина III–первая половина VI в.) описана история Херсонеса в период поздней античности. В это время оборона города была возложена на местное ополчение, которому империя выплачивала субсидии. В IV в. херсонеситы сражались вместе с римлянами на Дунае против сарматов, воевали с Боспорским царством. Подробно рассказывается о появлении в Крыму гуннов в конце IV–V вв. Значительное внимание уделено так называемой "надписи императора Зинона" 488 г. и ее значению для изучения взаимоотношений Херсонеса и Византии, крымской политике Юстиниана I (527–565).

В этой главе содержится некоторая хронологическая неувязка. Ее верхний хронологический рубеж определен первой половиной VI в. Указывается, что в середине VI в. в Херсонесе завершается античная эпоха (с.156). При этом здесь помещены данные о херсонесских протевонах в VII–VIII вв. (с.145–146), (к этому вопросу авторы вернутся и в главе VI на с. 225–229), рассказ о появлении тюрков в Крыму в третьей четверти VI в. и о последствиях этого события (с. 147–149), о смысле должности дуки Херсона, стратилата Евпатерия (с. 149–150).

Глава V – "Смерть богов" освещает проблемы христианизации Херсонеса. В начале описаны изменения, происходившие в религиозных воззрениях жителей города в первые века н. э. Хотя предание относит появление первых христиан в Херсонесе к I в. н. э., авторы книги, используя археологические материалы, датируют начальный период распространения христианства в городе 2-й половиной IV–началом V в. Констатируется длительность этого процесса, наличие особого периода его утверждения. По мнению авторов, массовая христианизация жителей Херсона и других районов Таврики относится к V1 в. Попутно отметим, что в этой главе на с. 204 сказано: император Феодосий II "правивший по сути дела от имени своей сестры Пульхерии...". На самом деле, конечно, дело обстояло совсем наоборот – вместо молодого и безвольного Феодосия государством управляли его сестра и фавориты.

В главе VI – "Темные века" авторы задались целью показать историю Херсонеса в VII–IX вв., рассказать о непростых взаимоотношениях города с соседями – хазарами, византийцами, венграми, жителями Крымской Готии. Констатируется, что в это время основными торговыми партнерами Херсонеса были города Малой Азии, Ближнего Востока, Балканского полуострова. Возможно, здесь подробнее следовало бы сказать о жизни выдающегося деятеля своей эпохи Римского папы Мартина V, который в 655 г. был сослан в Херсонес. Далее в главе читатель найдет рассказ о хазарах и Хазарии, очерк византийско-хазарской политики, историю конфликта империи и каганата при Юстиниане II (начало VIII в.).

На страницах 220–225, 235–239, 241, 266 рассмотрен вопрос о государственно-правовом статусе Херсонеса и Юго-Западной Таврики. Авторы предлагают оригинальное решение проблемы: по их мнению, с конца VII в. до 840–841 гг. эти области находились в совместном владении Византии и Хазарии. Хотя суждения о существовании византийско-хазарского кондоминиума в Таврике

высказывались не раз, данная гипотеза заслуживает специального исторического исследования со взвешенным анализом всех аргументов “за” и “против”.

Далее следует повествование о восстании Иоанна Готского (около 787 г.), организации византийской фемы в Таврике (840–841), крымской миссии Константина Философа (860–861), взаимоотношениях Херсонеса и мадьяр (середина IX в.), укреплении в конце столетия позиций Византии в Крыму.

На с. 263 выражение “эк просопои” использовано для обозначения всех византийских чиновников, образующих штаб стратига фемы. Однако jek proswvpou в византийской терминологии – выражение, означавшее конкретный административный пост. Вероятно, авторов ввел в заблуждение Феофан, дважды назвавший так хазарских чиновников (ср. с. 222). Представляется, что византийский хронист в этом случае решил пояснить, какую роль играли в хазарской администрации его персонажи, и привел приблизительный греческий эквивалент их должностей. Как бы то ни было, византийцы называли jek proswvpou конкретных чиновников и нельзя распространять этот термин на штаб стратига фемы.

В главе VII – “От величия к забвению” рассказывается о последнем периоде истории Херсонеса – X–XV вв. Во второй четверти X в. хазарский воевода Песах совершил поход на Херсонес, однако не ясно, удалось ли хазарам в результате установить свою власть в городе. Авторы книги, изучив самые разнообразные источники, дают скорее отрицательный ответ на этот вопрос. Рассматривая вопрос о локализации византийской фемы Эвксинского Понта, авторы допускают небольшую оплошность, называя “Стеноном” Босфорский пролив (с.271). На самом деле, to; Steno; n – совокупное название проливов Босфор и Дарданеллы.

Вниманию читателя предлагается новая интерпретация византийско-русского договора 945 г., согласно которой этот документ предусматривал совместное управление территориями “Корсунской страны”. Важность проблемы крещения русского князя Владимира и всех связанных с этим событий побудила авторов достаточно подробно изложить историографию проблемы. Сам акт крещения, по их мнению, произошел в храме Св. Василия, который соотносят с остатками одного из трех христианских храмов на акрополе города. Разложение фемного строя в Византии привело к изменениям в административном устройстве империи. В частности, фема Херсон в XI в. была преобразована в новую административную единицу – катепанат.

После того, как в 1204 г. крестоносцы овладели Константинополем, Херсонес вошел в состав Трапезунтской империи. Власть в городе принадлежала олигархам и верхушке клира. Их функциями были сбор налогов для уплаты в казну Трапезунта и организация обороны от варваров. Отношения с Юго-Западным Крымом и Русью переходят в это время в разряд преимущественно церковных контактов.

В 1299 г. Херсонес был разгромлен татарами. В XIII–XIV вв. происходит экспансия генуэзцев в Северное Причерноморье. Едва оправившийся от страшного землетрясения и последствий эпидемии чумы, в конце XIV в. Херсонес захватили войска Тамерлана. Окончательный удар городу был нанесен в результате экспансии турок-османов в Малую Азию и Европу, прервавшей торговлю в бассейне Черного моря. Запустение и гибель Херсонеса авторы относят ко второй половине XV в.

Глава VIII – “Грани жизни” повествует о жизни херсонеситов в средневековье. Здесь рассказывается об образе жизни и профессиях херсонеситов, домах, в которых они жили, планировке отдельных усадеб и города в целом, этническом составе и социальной структуре населения, о том, каким видели жители свой город.

Глава IX – “Путями херсонеситов”, по сути, – подробнейший путеводитель по городу, дополненный графическими реконструкциями ныне стоящих в руинах зданий. Специальным параграфом выделен план-схема Херсонеса. Легенда к плану содержит указания на наиболее интересные пункты в Херсонесе со ссылками на те страницы главы, где об этом можно прочитать во всех подробностях.

В приложения входят подборка переводов наиболее интересных и значимых эпиграфических памятников Херсонеса, краткий словарь встречающихся в тексте имен, названий и терминов, а так же избранная библиография литературы о Херсонесе.

Следует сделать несколько общих замечаний. Возможно, в тексте книги следовало бы особо выделить ссылки на те надписи, которые приведены в приложении. Так же термины, имена и названия, приведенные в словаре, в тексте можно было бы выделить, например, курсивом и не объяснять подробно, отсылая, таким образом, читателя к словарю. Может быть, не стоило включать в книгу данные “биолокации” подземного храма на главной улице Херсонеса, а также легенды о “белом монахе” и

прочих призраках, якобы объявляющихся периодически в руинах города в наше время (с.569–570). Такого рода легенды дают представления не о древней жизни города, а о современном фольклоре, созданном в среде сотрудников Национального заповедника "Херсонес Таврический" и археологов.

К сожалению, не использован греческий шрифт, в результате чего греческие слова даются в латинской или русской транслитерации. Разумеется, для научно-популярного издания это не столь уж важно, но, возможно, просто стоило отказаться от передачи греческих слов, если нет технической возможности их воспроизвести?

Книга содержит множество интересных иллюстраций, но качество полиграфии, к сожалению, неудовлетворительное. Так, например, читателю приходится ограничиваться лишь чтением описаний замечательных памятников раннехристианского искусства – склепов с цветными росписями (с.175–196), поскольку на приведенных фотографиях невозможно разобрать не только детали, но зачастую и сюжет изображений.

Отдельного внимания заслуживает приведенный в приложении список литературы – безусловно, самая полная библиография истории и археологии Херсонеса, из опубликованных к настоящему времени. К ней можно сделать лишь несколько мелких дополнений:

Голб Н., Прицак О. Хазарско-еврейские документы X века. М.; Иерусалим, 1997.

Завадская И.А. К дискуссии о религиозной принадлежности раннего храма комплекса "Базилика 1935 г." в Херсонесе // Исторический опыт межнационального и межконфессионального согласия в Крыму. Симферополь, 1999.

Зубарь В.М. Херсонес Таврический. Основные этапы исторического развития в античную эпоху. Киев, 1997.

Кадеев В.И. К вопросу о составе херсонесского совета (ἡ βουλή) в первых веках н.э. // ВДИ, 1971, №3.

Кадєєв В.І. Про державний лад Херсонеса в перших століттях н.е. // УІЖ, 1971, №9.

Литаврин Г.Г. Киево-Печерский патерик о работорговцах – иудеях в Херсонесе и о мученичестве Евстратия Постника // Литаврин Г.Г. Византия и славяне (сборник статей). СПб., 1999. Резюме в: Славяне и их соседи. Еврейское население Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы: средние века - начало нового времени. М., 1993.

Оболенский Д.Д. Херсон и крещение Руси: против пересмотра традиционной точки зрения // ВВ, 1994. Т.55. Часть 1.

Оболенский Д. Византийское содружество наций. Шесть византийских портретов. М., 1998;

Ростовцев М.И. Херсонес // Энциклопедический словарь Брокгауза-Эфрона. Т. XXXVII. СПб., 1903.

Ростовцев М.И. Эллинство и иранство на юге России. Пг., 1918.

Скржинская Е.Ч. Рец.: Якобсон А.Л. Средневековый Херсонес. XII–XIV вв. МИА. 1950. №17 // ВВ, Т.VI. 1953;

Тихий М. Анчоус Херсонеса Таврического (исторический очерк) // Вестник рыбопромышленности. Пг., 1917.

Шестаков С.П. По поводу новейших трудов по истории и топографии Херсонеса Таврического // Известия общества археологии, истории и этнографии при императорском Казанском университете. 1908. Т. XXIV. Вып. 4.

Возможно, в раздел справочной литературы следовало бы внести такие важные для понимания истории Северного Причерноморья, Рима и Византии книги, как:

Васильев А.А. История Византии. В 2 т. СПб., 1998.

Грант М. Крушение Римской империи. М., 1998.

Джонс А.Х.М. Гибель античного мира. Ростов-на-Дону; М., 1997.

Лопарев Х.М. Греческие жития святых VIII и IX вв. Часть I. Пг., 1914.

Успенский Ф.И. История Византийской империи. В 3 т. М., 1996–1997.

В рамках настоящей рецензии невозможно сколько-нибудь подробно пересказать содержание насыщенной самыми разнообразными фактами книги. Очевидно, что она представляет большой интерес не только для широко круга читателей, интересующихся историей Херсонеса, но и для специалистов, которые смогут найти здесь гипотезы, по-новому объясняющие хорошо известные факты. Сделанные замечания, на наш взгляд, лишь подчеркивают несомненные достоинства этой книги, которая заслуживает новых исправленных и дополненных переизданий, в том числе и на украинском языке.

Н.И. Храпунов

ВІТАЄМО

ЦІЛЕСПРЯМОВАНІСТЬ І ТРУД ВАЛЕРІЮ РИБАЛКІНУ – 50

Знаному українському арабістові Валерію Сергійовичу Рибалкіну виповнилося п'ятдесят літ. Вік, що дозволяє зробити певні підсумки і накреслити перспективу на майбутнє.

Народився він 19 травня 1952 року в селі Котенкове Новгородківського району Кіровоградської області, де й отримав середню освіту. Потяг до мов, до філологічних знань привів його до Києва в Інститут іноземних мов, де він приступив до вивчення англійської. Обставини потім склалися так, що він звернувся до мовного багатоголосся Сходу і, зупинившись на арабській мові, всі наступні роки по сьогодні присвятив їй своє життя, талант і тяжку працю. Школу він одержав відмінну – Східний факультет Ленінградського університету, де ще витав дух великих орієнталістів, насамперед, прославленого арабіста – Ігнатія Юліановича Крачковського (1883–1951).

Повернувшись до Києва, в якому сходознавство в силу несприятливих політичних умов бездержавності України ніяк не могло стати на ноги, він все ж не відвернувся від безперспективного, як здавалося, заняття, і спрямував свої сили і знання на педагогічну роботу, викладаючи арабську мову і допомагаючи арабам опанувати мову російську.

Тільки з 1978 року настала можливість зайнятися науковою роботою в Інституті мовознавства АН України ім. О.О. Потебні. А з 1980 року він вчиться в аспірантурі Ленінградського відділення Інституту сходознавства АН СРСР. Навчання завершує 1984 року захистом кандидатської дисертації в Ленінграді у цьому ж інституті. Темою дисертаційної праці він обрав: "Принципи побудови арабських лексикографічних праць VIII–XVIII ст. ст.".

У наступні роки одна за одною в Москві та Києві з'являються його праці, присвячені питанням лексикології й лексикографії, галузей мовознавства, які не були достатньо досліджені в арабістиці того часу, мабуть, через їх позірну простоту. Але глибокий аналіз накопиченого матеріалу, особливо самими арабами за довгі століття існування їх філологічної традиції, дозволив Валерію Сергійовичу не тільки класифікувати й описати маловідомі у нас явища, а й вийти на постановку і вирішення цілого ряду важливих проблем граматики арабської мови.

Викладання східних мов у Київському університеті на факультеті іноземної філології потребувало не тільки знавців мов-практиків, а й фахівців, озброєних знанням теоретичних підвалин східної філології. В. Рибалкін стає зав. кафедрою теорії та практики перекладу східних мов, йому надають наукове звання доцента.

Епохальні зрушення в історії нашої країни відкрили шлях для відродження наукового сходознавства. Зусиллями акад. Омеляна Пріцака в системі Академії наук було створено Інститут сходознавства, якому присвоєно ім'я найвизначнішого сходознавця – академіка Агатангела Кримського.

Цілком природно, що Валерій Сергійович – у вирі організаційної роботи по налагодженню досліджень в Інституті, відновленню видання журналу "Східний світ", виданню інших публікацій. Бере активну участь у заснуванні Центру близькосхідних досліджень. Його наукові заслуги 1995 року були відзначені премією ім. А. Кримського НАН України.

А з 1996 по 1999 рік В. Рибалкіну довелося присвятити себе практичній роботі: він призначається радником Посольства України в Об'єднаних Арабських Еміратах. І тут, на дипломатичній роботі, не полишає науки, продовжує працювати над своєю улюбленою темою: арабська лексикологія і лексикографія. Разом з тим поширює серед арабської інтелігенції інформацію про традиції українського сходознавства.

Після повернення з ОАЕ він знову у своєму Інституті: працює над завершенням докторської дисертації, керує роботою ряду відділів, бере участь в організації наукових заходів інституту. У 2000 році захищає дисертацію на здобуття вченого ступеня доктора філологічних наук, видає монографію "Арабська лінгвістична традиція. Витоки, творці, концепції" (Київ, 2000).

Робота Валерія Сергійовича здобуває найвищу оцінку фахівців-арабістів і може служити доброю візитною карткою українського сходознавства, зокрема, Інституту ім. А. Кримського. Вчений не пориває й з педагогічною діяльністю – працює як професор Київського інституту східної лінгвістики і права. Володіння цілою низкою східних і західних мов відкриває перед ним можливість брати участь у багатьох орієнталістичних конференціях і симпозіумах, широко спілкуватися із зарубіжними фахівцями.

Наближаючись до свого ювілею, Валерій Сергійович зробив для українського загалу своєрідний подарунок: вперше в історії переклав значну частину "Священного Корану" українською мовою. Робота над подальшими сурами продовжується. Самому перекладові передує глибоке дослідження історії як екзегези священної Книги, так й історії її перекладів (переказів), що є важливим надбанням української наукової ісламології.

Науковий доробок вченого багатий і різноманітний. Він став авторитетним знавцем арабського і, взагалі, семітського мовознавства, зробив вагомий внесок і в історію сходознавства, не обминав культурологічних і політичних питань. Про це переконливо свідчить вміщена в цьому номері журналу бібліографія його робіт.

Перед В. Рибалкіним відкриваються широкі перспективи. При його наполегливості і працелюбству він здійснить ще не одне наукове звершення і, продовжуючи традиції А. Кримського, А. Ковалівського, О. Пріцака, збагатить українську орієнталістику новими публікаціями.

Побажаємо йому міцного здоров'я і успіхів. З води Вам, Валерію Сергійовичу, і з роси!

Ю.М. Кочубей

Список публікацій В.С. Рибалкіна

(1977–2002)

Нагіб Махфуз. Нарис життя і літературної діяльності. (Внутрішня рецензія для журналу "Всесвіт").–Київ, 1977.–1 а.а.

Виставка книг і картин Іраку.–Всесвіт, 1977.–0,1 д.а. (Без зазначення імені автора).

Словарь арабских терминов по общей физике // Методическая разработка для иностранных студентов подготовительного факультета Киевского института инженеров гражданской авиации.–К.: КИИГА, 1978.–0,8 д.а.

Словарь арабских терминов по термодинамике // Методическая разработка для иностранных студентов подготовительного факультета Киевского института инженеров гражданской авиации.–К.: КИИГА, 1979.–0,8 д.а.

Мости духовного братерства // Збірка матеріалів про Україну для товариств дружби в арабських країнах. К.: Українське товариство дружби і культурних зв'язків з зарубіжними країнами.–К., 1979.–0,5 д.а. (арабською мовою).

Арабские грамматические сочинения в рукописном собрании ЦНБ АН УССР // Структура і функціонування мови.–К.: *Наукова думка,* 1982.– С.*156–163.*

Метатеза в арабском языке как продукт пермутативных принципов аранжировки словарей // Тезисы Всесоюзной конференции востоковедов.–Ереван, 1983.–С.*40–41*.

Мух'іддін Фарис. Сходження. Пер. з арабської // Поезія Африки. Антологія.–К.: *Дніпро,* 1983.–0,2 д.а. (у співавторстві з С.І.Ткаченком).

Собрание арабских рукописей ЦНБ АН УССР // Письменные памятники Востока. Историко-филологические исследования. Ежегодник**.** 1976–1977.– М., 1984.–С.*161–182.*

Принципы построения арабских лексикографических трудов VIII–XVIII вв.: Автореф. канд. дис.–Ленинград, 1984.–*22* с.

Принципы построения средневековых арабских толковых словарей // Проблемы изучения письменности и памятников культуры народов Востока.–М.: *Наука,* 1985.–С.*66–71.*

Персидские заимствования в словаре Абу Насра Исмаила ал-Джаухари "Тадж ал-луга ва-Сихах ал-'арабиййа" // Ирано-афразийские языковые контакты**.–** М.: *Наука,* 1987.–С.*133–138.*

Предисловие словаря ал-Халила "Kitab al-'Ayn". Исследование, перевод, комментарий // Письменные памятники Востока. Историко-филологические исследования. Ежегодник. 1978-1979.–М.: *Наука,* 1987.–С.*108–122.*

Сходознавство в Радянському Союзі // Газ. “ад-Дустур” (“Конституція”).–Амман, 1987. 21.XI, № 7275.–*0,3* д.а. (арабською мовою).

Нарис розвитку сходознавства в Україні і Радянському Союзі // Газ. “ар-Ра’й” (“Точка зору”). Амман, 1987. 22.XI.1987, № 6345.–*0,3* д.а. (арабською мовою).

У сузір’ї мов (Нові підручники кримськотатарської та болгарської мов) // Газ. “Молодь України”.–К., 1988. 27.X., № 206.–*0,25* д.а.

Rybalkin V. Dirāsat aš-šarq al-‘arabī fī ’Ukrāniya // Aş-Şadāqa XXXV.- ‘Ammān, 1988.- Ş.*38–42*. (Вивчення Арабського Сходу в Україні // Журн. “Дружба”.–Амман, араб. мовою).

Арабский язык в странах Азии и Африки // Межъязыковые отношения и языковая политика**.–** К.: *Наукова думка*, 1988**.–** С.*184–197*.

Арабська мова // УЛЕ.–Т.1.–1988.–С. *80*.

Арабське письмо // УЛЕ.–Т.1.–1988.–С. *80*.

Асірійська мова // УЛЕ.–Т.1.–1988.–С. *95*.

Диглоссия в арабоязычном мире. // Языковые ситуации и взаимодействие языков**. –** К.: *Наукова думка*, 1989**.–** С.*42–60*.

Rybalkin V. Law nuzila –l-Qur’ān al-karīm bi-l-luga al-lātīnīya la-żallat hayyatan ’ilā –l-yawm // Al-Wafd.–Vol.4.–No 1009**.–** Al-Qāhira, 1990**.–** *Ş.3*. (Араб. мовою).

Арабская лексикографическая традиция. К.: *Наукова думка*, 1990.–*148* с. (Рец.: *Белова А.Г.* // Восток.–№ 1.–1992.–С.*176–181*).

Іврит // УЛЕ**.–**Т.2**.–**1990.–С. *296*.

Кезма Т.Г. // УЛЕ**.–**Т.2**.–**1990.–С. *443*.

Ковалівський А.П. // УЛЕ.–Т.2.–1990.–С. *511*.

Коран // УЛЕ**.–**Т.2.–1990.–С. *563–564*.

Убайд Закані. Трактат, що розважає серце. Пер. з арабської // Всесвіт,**–**1990,**–**№ 7.–*5,0* д.а. (у співавторстві з Р.Гамадою).

Тисяча й одна ніч. Вибрані казки. Упорядкування та пер. з арабської.–К.: *Дніпро*, 1991.–*511* с. (у співавторстві з Й.Й.Брояком). Рец: Cahier d’Etudes Maghrebines.–No 6–7.–1994.–P.*242–246*.

Коментарі та пояснювальний словник до зб. “Тисяча й одна ніч”.–К.: *Дніпро*, 1991.–*1,5* д.а. (у співавторстві з Я.Є.Полотнюком).

А.Ю.Кримський як арабіст-діалектолог // Мовознавство.–1991.–№ 2.–С.*68–74*.

120-річний ювілей А.Кримського // Газ. “ал-Усбу‘ ал-адабі” (“Літературний тиждень”).–Дамаск, 1991, № 259, квітень (арабською мовою).

Арабістика в Київському університеті // Газ. “ал-Усбу‘ ал-адабі” (“Літературний тиждень”).–Дамаск, 1991, № 261, травень (арабською мовою).

Українські переклади “1001 ночі” // Вісник Київського університету.–1991, № 4.–С. *66–70*.

Інтерпретація “калбу” в класичному арабському мовознавстві // Східний світ (Київ).–1993.–№1.–С.*65–70*.

Класична арабська лексикографія (VIII–XIII ст.) // Східний світ (Київ).–1993.–№2.–С.*65–73*.

Бібліографія Юрія Кочубея // Східний світ (Київ).–1993.–№2.–С.*182–189*.

Маргіналії київського списку граматичного коментаря Джамі в системі арабомовної коментаторської традиції // Рукописна та книжкова спадщина України.–Вип.1.–К.: АН України, 1993. – С.*97–103*.

Ранние арабские словари**.**–К., 1994.–*32 с*.

Бібліографія акад. О.Й.Пріцака // Східний світ (Київ).–1994.– №1-2.–С.*15–28*.

“Книга різновидів” ал-Халіла ібн Ахмада // Східний світ (Київ).–1994.–№1–2.–С.*68–72*.

Семінари Інституту сходознавства // Східний світ (Київ).–1994.–№1-2.–С.*207–212*. (Без зазначення імені автора).

Бизнесмены опережают политиков // Газ. “Финансовая Украина”. К., 1994, 15.VI, №24(30). (Інтерв’ю).

Промова на колоквіумі “Україна – Арабський світ: сфери взаємних інтересів”. Матеріали “круглого столу”. 31 травня 1994. К.: ІС НАНУ, Асоціація близькосхідних досліджень.–С.*23–24*.

Классические арабские словари**.**–К., 1994.–*33 с*.

Крачковський І.Ю. // УЛЕ.–Т.3.–1995.–С. *51–52*.

Rybalkin V. Ta’śīr al-mu’allafāt an-nahwīya al-‘arabīya ‘alā –l-istišrāq fī ’Urūbbā // Manšūrāt al-Mu’tamar al-‘ālamī –s-sābi‘ li-š-šu’ūn al-islāmīya.–Iskandarīya, 1995.–*10 ş*.

Іслам і формування арабської лінгвістичної традиції // Історія релігій в Україні. Тези повідомлень Міжнародного V “круглого столу”. Частина 4.–Київ–Львів, 1995.–С.*375–377*.

Історія українського сходознавства в науковій спадщині А.П.Ковалівського (до публікації деяких архівних матеріалів) // На честь заслуженого діяча науки України А.П.Ковалівського. Тези міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження. – Харків, 1995.– С.*28–29*.

"Книга різновидів" ал-Халіла ібн Ахмада в історії арабського мовознавства // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Іноземна філологія.– Вип.25. – К.: ВПЦ "Київський університет", 1995.– С.*91–98*.

А.Ковалівський. Зв'язки зі Сходом та сходознавство в Києві й Наддніпрянщині / Передмова та публікація // Східний Світ.–№ 2, 1995; № 1, 1996.–С.*146–167*.

Rybalkin V. Ta'śīr al-mu'allafāt an-nahwīya al-'arabīya 'alā dirāsat al-luga al-'arabīya wa-l-isti'rāb al-lugawī fī 'Urūbbā // Al-Faǧr.–12.XI–Abū ?abī, 1997.–*Ş.14*.

Соціокультурний контекст арабомовної лінгвістичної традиції // Східний світ. – 1997. №1-2,– С.*84–97*.

Сучасні аспекти функціонування Ради співробітництва арабських держав Перської затоки // Близькосхідний кур'єр (Київ).–1997.–С.*15–28*. (У співавторстві з О.Є.Семенцем).*(Існує також електронна версія на сайті: htpp://www.uames.gilan.uar.net).*

Ідеологічні та лексикограматичні рифи в перекладах Святого Письма мусульман // Східний Світ.–1998. № 1-2,–С.*122–134*.

Рец. на книгу Ю.М.Кочубея "Україна і Схід. Культурні взаємозв'язки України з народами Близького і Середнього Сходу (1917–1992)".–К., 1998 // Східний Світ.–1998. № 1-2,–С.*222–226*.

Трикомпонентна парадигма та теорія керування в традиційній арабській граматиці // Східний Світ.–1999, № 1–2, (Etymon).–С.*210–230*.

Концепция *кыяса* в арабской лингвистической традиции // Сходознавство.–№ 7–8, 1999.– С.*243–253*.

Ал-Халіл ібн Ахмад // Сходознавство.–2000.–№9–10.–С.*33–40*.

Арабская лингвистическая традиция: истоки, творцы, концепции.–К.: Феникс, 2000.–*359 с*.

Арабська лінгвістична традиція: класичні концепції та їх сучасна інтерпретація: Автореф. докт. дис.–Київ: Інститут сходознавства НАН України, 2000.–35 с.

Маловідомий фрагмент арабської граматики А. Кримського // IV Сходознавчі читання А. Кримського. Тези міжнародної наукової конференції, присвяченої 2000-й річниці християнства. Київ, 13-15 вересня 2000 р.–С.*64–66*.

Жизнь и научное наследие Ибн Джинни // Сходознавство.–2000. № 11-12,–С.*135–151*.

Мусульманський лев зі Львова // Сходознавство.–2000. № 11-12,–*152–164*.

Арабізм // Українська мова. Енциклопедія.–Київ, 2000.–С.*31*.

Гебраїзм // Українська мова. Енциклопедія.–Київ, 2000.–С.*88*.

"Хрещення" в ісламі // Східний світ.–2000. № 1,–С.*82–88*.

Грецький вплив на арабську лінґвістичну традицію // Східний світ. – № 2, 2000. – С.*87–94*.

Rībālkīn V. At-Tabādul al-hadārī 'asās 'ayy ta'āyuš silmī bayna –šu'ūb // Al-Kifāh al'arabī.- Bayrūt, 2001, 02.04.–*Ş.14*. (Араб. мовою).

Трактовка деривации в традиционной арабской грамматике // Сходознавство.–2001. №13-14,– С.*82–95*.

Святость и святые в исламе // Східний світ. 2001. № 2.

Автохтонна традиція коранічної екзегези // Східний світ. 2001. № 2.

Важливе джерело для інтерпретації Корану // V Сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції, Київ, 10–12 жовтня 2001 р.–С.*34–37*.

Араби // Енциклопедія Сучасної України.–Том 1: „А".–Київ, 2001.–С.*622–623*.

Арабська мова // Енциклопедія Сучасної України.–Том 1: „А".–Київ, 2001.–*С.624*.

Арафат // Енциклопедія Сучасної України.–Том 1: „А".–Київ, 2001.–С.*626–627*.

Ассирійська мова // Енциклопедія Сучасної України.–Том 1: „А".–Київ, 2001.–С.*755–756*.

Арабські діалекти в дослідженнях А.Ю. Кримського // Матеріали ювілейної сесії Секції суспільних і гуманітарних наук Національної академії наук України, присвяченої 130-річчю від дня народження А.Ю. Кримського.–Київ: НАН України. Інститут сходознавства ім.А.Кримського, 2002.– С.35–43.

Религиозно-правовое регулирование собственности в исламе: *вакф* // Сходознавство.– 2002. № 15

Англійські переклади Корану (анотована бібліографія) // Сходознавство.–2002. № 16.

Схід – діло хитре, або: Пацан араб барана – цап! (Інтерв'ю) // Ятрань. – Весна 2002 (№1). – С.*101–111*.

Вакф // Православная энциклопедия.–Москва, 2002.
Валая // Православная энциклопедия.–Москва, 2002.
Вали // Православная энциклопедия.–Москва, 2002.
Діспора Леванту в слов'янському соціокультурному континуумі (арабською, французькою та англійською мовами) // Доповідь на Міжнародній конференції ЮНЕСКО "Діалог культур: досвід Росії та Арабського Машрику" (Ліван, Тріполі, 23 березня 2001 р.).–Бейрут, 2002.
Коран. Дослідження, переклад (фрагмент), коментарі *В.С.Рибалкіна*.–Київ: *Стилос*, 2002.–271 с.

Прийнято до друку:
– до енциклопедії *"Мови світу"* / Під ред.проф.С.В.Семчинського:

Арабська мова
Афар
Берберо-лівійські мови
Відекум
Волоф
Гамбай
Гбая
(Олу)Гуере
Гузава
Гула
Дагу
Даї
(Бо)Ела
Загава
Західноатлантичні мови
Зімба
Зулу
Йоабу
Йом
Йоруба
(Ле)Каалонг
Каба
Каба Дунджо
Кабільська
Кака
Каліко
Канембу
(гі)Каонде
Квакум
Квені
Кебу
(о)Келе
(Ло)Келе
Кенга
Кікану
Кікую
Кісанкаса
Кісі
Коаліб
Дело
Денгесе
Дінка
Дойяйо
Донго
Дьє
Дьїміні
Дьян
Евондо
Екої
Етон
Ефе
Комо (квама)
Команські мови
(олу)Конзо
Коф'яр
Креш
Кронго
Ларо
Лафофо
Лігурі
Лонгарим
Луо
Мабам-джунджум
Маджі
Мале
Маса
Масакін
Масаліт
Мао
Нгамо
Нгізім
Нзангі
Нігеро-конголезькі мови
Ніло-сахарські мови
Нілотські мови
Нубійська
Па'а
Шарі-нільські мови

Орієнталістика // Українська літературна енциклопедія (УЛЕ), Київ.
Павло Алепський // УЛЕ.
Шампольйон // УЛЕ.
Близький Схід // Енциклопедія Сучасної України.–Том 2: „Б".–Київ, 2002.
Классическое арабское языкознание.–К.: *Стилос*, 2002.–327 с.

13 серпня 2002 р.

ХРОНІКА

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ "УКРАЇНА – ТУРЕЧЧИНА: МИНУЛЕ, СУЧАСНЕ ТА МАЙБУТНЄ"

На відзначення ювілейної дати – 10-ї річниці встановлення дипломатичних взаємин між двома державами 14–15 травня 2002 року в конференц-залі Київського національного університету імені Тараса Шевченка відбулася Міжнародна наукова конференція ***"Україна–Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє".***

Мета цього офіційного та наукового форуму – дослідити та обмінятись думками з приводу нових можливостей для майбутнього взаємних стосунків двох держав – сусідів та близьких партнерів на порозі нового етапу політичних та економічних взаємин.

Особливої уваги заслуговує співробітництво в галузі науки та культури. Для цього необхідно об'єктивно досліджувати історичні взаємозв'язки на науковому рівні.

Першими заходами, спрямованими на практичну реалізацію ідей Міжнародної конференції стане відкриття спеціальностей "Тюркологія" та "Українознавство" у вищих навчальних закладах обох країн, відкриття Всеукраїнського центру тюркологічних досліджень з питань археології, історії, етнографії, філології та культурології з метою об'єктивного наукового вивчення контактів між двома народами, які тисячоліттями живуть поруч.

У свою чергу ці заходи сприятимуть правдивому висвітленню міждержавних стосунків у засобах масової інформації, розробці нових навчальних програм, підручників, посібників для навчальних закладів з метою об'єктивного висвітлення історії й культури двох народів.

Організаторами заходу виступили Посольство Туреччини в Україні, Інститут філології та Центр українознавства, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Стамбульський університет, Інститут археографії та джерелознавства імені Михайла Грушевського НАН України.

У конференції брали участь близько 300 осіб, серед яких провідні вчені: Ярослав Дашкевич, Юрій Кочубей, Григорій Халимоненко, Володимир Сергійчук, Ігор Черніков, Октай Беллі, Філіз Чалишлар, Ілтер Туран, Гасан Кйоні, Кемал Озджан та Муалла Уюду з Туреччини; дипломати: Надзвичайний і Повноважний Посол Туреччини в Україні А. Більґе Джанкорель, Надзвичайний і Повноважний Посол України Юрій Кочубей, Надзвичайний і Повноважний Посол Азербайджану в Україні Тал'ят Алієв, Надзвичайний і Повноважний Посол Монголії в Туреччині Алтангерель Булга'а; громадські діячі: Фемі Мустафаєв та інші представники з багатьох країн світу: Туреччини, України, Азербайджану, Німеччини, Польщі та інших країн.

Було прийнято рішення проводити подібні заходи раз у два-три роки в Туреччині та в Україні з метою розвитку двосторонніх взаємин.

Ферхад Туранли

"TÜRKIYE-UKRAYNA:GEÇMIŞ ,GÜNÜMÜZ VE GELECEK" *(Uluslararası Sempozyum)*

Türkiye ve Ukrayna arasındaki diplomatik ilişkilerin kuruluşunun 10. yıldönümü vesilesiyle "Ukrayna-Türkiye: Geçmiş, Günümüz ve Gelecek" konulu uluslararası bilimsel sempozyum 14-15 Mayıs 2002 tarihinde Kiev Taras Şevçenko Devlet Üniversitesinde düzenlendi.

14 – 15 Mayıs tarihlerinde gerçekleşen bu resmi ve bilimsel çalışmanın amacı, politik ve ekonomik ilişkilerde yeni bir aşamaya girerken, birbirlerine komşu ve yakın ortak durumunda olan iki devletin karşılıklı ilişkilerinin geleceği konusunda yeni olanakları bilimsel açıdan araştırmak ve fikir alışverişinde bulunmaktır.

Bilimsel ve kültürel alanda işbirliği özel bir öneme haizdir. Bunun için günümüz bilimsel ortamında karşılıklı tarihi ilişkilerin incelenmesi ve ikili ilişkilerin tarafsız olarak tekrar gözden geçirilmesi gerekmektedir. Uluslararası sempozyumun sonuçlarının somut göstergeleri anlamına gelebilecek ilk adımları, iki ülkenin yüksek öğretim kurumlarında "Türkoloji" ve "Ukrayna Bilimleri" bölümlerinin açılması ile binlerce yıldır yanyana yaşayan iki halk arasındaki bağların bilimsel olarak incelenmesini teminen Arkeoloji, Tarih, Etnoğrafya, Filoloji ve Kültüroloji konularında faaliyet gösterecek Ukrayna Türkoloji Araştırmaları Merkezinin kurulması oluşturabilecektir.

Sözünü ettiğimiz bu adımlar iki devlet arasındaki ilişkilerin kitle iletişim araçlarında doğru olarak yansıtılmasını, iki halkın tarihinin ve kültürünün tarafsız olarak aktarılması için öğretim kurumlarında yeni müfredatların, ders kitaplarının ve araçlarının kullanılması imkanını sağlayabilecektir.

Bu sempozyumun düzenlenmesine Türkiye Cumhuriyeti Kiev Büyükelçiliği, Kiev Taras Şevçenko Devlet Üniversitesi Filoloji, Ukrayna Bilimleri ile Uluslararası İlişkiler Enstitüsüleri, İstanbul Üniversitesi, Ukrayna Bilimler Akademisi Mıhayl Hruşevkiy Kaynak ve Elyazmaları Enstitüsü katkılarda bulunmuşlardır.

Sempozyuma başta Türkiye Cumhuriyeti, Ukrayna, Azerbaycan, Almanya, Polonya'dan olmak üzere daha bir çok ülkeden üc yüze yakın seçkin bilim adamları: Yaroslav Daşkeviç, Yuriy Koçubey, Grıgoriy Halımonenko, Volodımır Sergiyçuk, İgor Çernikov, Oktay Belli, Fılız Çalışlar, İlter Turan, Hasan Köyni, Kemal Özcan ve Mualla Uydu; diplomatlardan: A. Bilge Cankorel – Türkiye Cumhuriyeti Kiev Büyükelçisi, Yuriy Koçubey – Ukrayna Fransa eski büyükelçisi, Talat Aliyev – Azerbaycan Cumhuriyeti Kiev Büyükelçisi, Altangerel Bulgaa – Moğolistan Türkiye Büyükelçisi (Ankara); önde gelen sivil toplum örgütleri çalışanları, başta Femi Mustafayev olmak üzere devlet sanatçıları ve başka misafirler katılmıştır.

Bu tür sempozyumların her iki-üç yılda bir dönüşümlü olarak Türkiye ve Ukrayna'da düzenlenmesine iki ülke ilişkilerinin geliştirilmesi açısından yararlı olacağına karar verilmiştir.

Farhad Turanlı

М.О. Тарасенко

ПОДОРОЖ ДО ҐІЗИ

Протягом 16 березня–25 травня 2002 року аспірант третього року навчання Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України Тарасенко Микола Олександрович брав участь в діяльності Російської археологічної експедиції в Ґізі (Арабська Республіка Єгипет). Розкопки проводились на східній території геліопольського некрополю плато Ґіза. Досліджувалась гробниця G7948 (за нумерацією Райснера), яка належала жерцю-*сему*, начальнику жерців-*уабів* верхнього поховального храму фараона Хафра (IV династія) Хафранху та його дружині Херенка (обидва поховання відносяться до V династії, окрім того, в гробниці було два пізніших поховання), а також території навколо гробниці (всього виявлено та досліджено 12 нових поховань).

У складі експедиції працювали д.і.н. Елеонора Юхимівна Кормишева (директор експедиції, директор Центру єгиптології ім. В.С. Голеніщева Російського державного гуманітарного університету, Москва), д.і.н. Андрій Володимирович Сазанов (археолог, Інститут археології РАН, Москва), Сільві Маршан (керамолог, Французький інститут східної археології, Каїр), Сергій Воробйов (археолог, аспірант Інституту сходознавства РАН, Москва), Сергій Вєтохов (архітектор, студент МАІ, Москва), Світлана Малих (керамолог, студентка МДУ ім. М. Ломоносова, Москва), Ольга Петрова (художник, співробітник Центру єгиптології ім. В.С. Голеніщева Російського державного гуманітарного університету, Москва), Тарасенко Микола (археолог, художник, аспірант Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України, Київ), Вячеслав Ляшук (студент МДУ ім. М. Ломоносова, Москва). Єгипетська Служба старожитностей була представлена інспектором Ґізи Саміром Абд-ель Алімом.

З 8 по 23 травня М.О. Тарасенко працював також у науковій бібліотеці Французького інституту східної археології в Каїрі (IFAO) та відвідував семінари і лекції провідних західних спеціалістів-єгиптологів в Американському дослідницькому центрі в Єгипті (Каїр) та Американському Університеті в Каїрі.

S U M M A R I E S

L. Matveyeva
FROM THE HISTORY OF BYZANTINE STUDIES. Yu. KULAKOVSKY

The article presents the review of preconditions for the formation of the Byzantine studies as a specific branch of history in Europe and in Ukraine particularly. Up to the end of the 19th century some Western and Eastern European scholars (Walter, Hegel, Hertsen, P. Chaadayev) have been prejudiced against Byzantine Empire history due to the expansion of Europe-centered ideas. However during the 18th –19th centuries some researchers – O. Vasil'yev, Ducange, P. Naumov, O. Khomyakov, V. Buzeskul, Ch. Dilles, V. Vasyl'yevsky, D. Yertov, P. Medovikov, paid attention to a considerable place of the Byzantine Empire in the medieval history of European and Middle Eastern peoples and recognized it as a successor of Ancient Greece and Rome. Yu.A. Kulakovsky played an outstanding role within the formative period of the Byzantine studies in Ukraine. The author of the article analyses Yu. Kulakovsky's progress as a Byzantine history researcher. It is stressed that before his generalizing work "History of Byzantine Empire" was published Yu. Kulakovsky had proved himself to be an innovator into the studies on epigraphic findings of the Bosphorus, dissemination of Christianity among the Abazghis, Alans and Goths, as well as on the Slavonic-Byzantine relations and the origin of Goths etc. Yu. Kulakovsky's studies on Jordan and Ammian Marcellin works deserve special attention. In author's opinion Yu. Kulakovsky's research activities stimulated progress of the Byzantine studies in Ukraine in the late 19th – early 20th century.

T. Scherban
BYZANTINE-SLAVONIC RELATIONS OF THE 14TH CENTURY IN STUDIES BY PROFESSOR T.D. FLORYNSKY

The article is focused on the methodological innovations which were introduced into the studies on Byzantine-Slavonic relations by Kyiv University professor T.D. Florynsky (late 19th – early 20th century). Special attention is paid to the fact that T.D. Florynsky treated Serbian tsar Stefan Dushan as an Orthodox-Christian ruler who strove for the reestablishment of the Orthodox-Christian Empire on the Balkans under the Serbian aegis. In order to prove his opinion T.D. Florynsky appealed to a number of documents both of Serbian and Greek-Byzantine origin and thus became the first researcher who combined Serbian and Byzantine sources studying the 14th century Slavonic-Byzantine relations.

S. Zozulya
BYZANTINE STUDIES AT NIZHYN HISTORY OF CULTURE AND LANGUAGE RESEARCH DEPARTMENT (1922–1930)

In 1920-s – 1930-s Nizhyn Institute of People's Education became one of the centers of Byzantine studies in Ukraine. At the History of Culture and Language Department of the Institute the Antiquity Sector was founded. The studies by professors P.V. Tikhomirov, I.I. Semenov, K.T. Shtepa, T.P. Alekseyev and I.H. Turtsevych contributed considerably to the progress of the Byzantine studies in Soviet Ukraine. Due to Marxist-Leninist methodological approaches Byzantine history started to be treated as a part of the medieval Europe history and thus was excluded from the history of the Orient. However professor I.H. Turtsevych's research activities testify to the fact that Nizhyn scholars did their best to overcome the methodological divergences to stimulate the progress of Byzantine studies in Ukraine as an essential part of Oriental studies.

V. Petrov
KHAZARS IN CRIMEA. KHAZAR AND RUS'IAN SCRIPTS IN THE 6TH – 9TH CENTURIES A.D.

The author of the article analyses some data from 'Pannonian Hagiography' by Constantine. The data testify to the fact that visiting Kherson (Korsun') in 860 on the way to Khazar kaghan, Constantine studied 'Old-Rus'ian' script which was close to Khazar one. In author's opinion Khazars and the population of the Middle Dnieper area of the 9th century, considered Rus'ian by V. Petrov, made use of a similar

script. V. Petrov tries to confirm his hypothesis with the data from narrative sources and archeological excavations and makes an assumption that Constantine's philological interests were stipulated by the nature and specific objectives of his religio-political mission.

V. Korpusova
ORIENTAL ISSUES IN THE RESEARCHES BY V. P. PETROV

Unfortunately V.M. Petrov's researches in oriental studies still remain practically unknown in Ukraine despite his outstanding original contribution into the field of ethnic history. Thus V. Petrov considered the Scythian language cognate not to the Iranian language only but to the Thracian and Baltic languages as well. Concerning Slavic-Huns relations V. Petrov noted that the Ants had been subjected to Goths, not to Huns invasion. V. Petrov's studies devoted to the analysis of the primitive peoples ideology in comparison with the oriental peoples folklore and to the origin of the ancient Slavic script considered by him of the same root as Khazar one also deserve special attention.

Y. Kochubey
TWO 'SIEVES' BY MIKHAIL NAIMY

Mikhail Naimy's activities in Arabic literature critique present a substantial part of the creative legacy of the outstanding Arab-speaking poet and prose and play writer. The author of the article proves it with the facts from M. Naimy's biography and literature – publications in the journal *'Al-Funun'*, in the collections *'Al-Ghirbal'* ('The Sieve') and *'Fi-l-Ghirbal al-Jadid'* ('In the New Sieve'). In these works M. Naimy formulated some guiding principles for the progress of the new Arabic poetry and prose which reflected events of the 20th century. M. Naimy's studies on the Ukrainian literature are of a special interest. It was him who made the best translation of 'The Last Will' by T. Shevchenko into Arabic. M. Naimy's critique and belles-lettres exerted positive influence on the progress of modern Arabic literature.

U. Gafarova
"COMMENTARY BY AL-TABARI" AND ITS PLACE IN PERSIAN-TAJIK LITERATURE

Al-Tabari's writings present phenomenon of a remarkable significance for the progress of culture of the peoples of Iran and Central Asia within the Samanid period. Al-Tabari wrote 'The History of Prophets and Kings' and 'Commentary' upon Qur'an in Arabic though both of his works were translated into Persian in the middle of the 10th century. Al-Tabari's *'Tafsir'* in its Persian version played considerable role in the subsequent progress of the Persian language and stimulated the process of national self-identification in the Samanid state.

T. Malenka
PERSIAN CLASSICAL AND MODERN POETRY IN THE PERCEPTION OF THE UKRAINIAN LITERATURE OF THE 19TH –20TH CENTURIES

Medieval and modern Persian poetry translated to the Ukrainian language presents one of the most interesting phenomena in the Ukrainian literature of the 19th – 20th centuries. Persian poetry acquired prominent status in Ukraine due to the Ukrainian version by A. Krymsky of the poetry by Saadi, Hafiz, Firdousi and Rubai. It was A. Krymsky's activities that stimulated progress of the Ukrainian orientalism which became one of the signs of the Ukrainian modernism. This trend of the Ukrainian literature fell into decadence in 1920-s – 1930-s because of the totalitarian censorship pressure though later on in 1960-s –1970-s the renaissance of the Persian poetry motifs in Ukrainian literature took place due to translations by V. Mysyk who made poetry by Rudaki, Saadi, Hayam and Hafiz popular among the Ukrainian readers. Nowadays Persian poetry remains well-known to the Ukrainian audience owing to the translations by Ya. Polotnyuk, I. Malenky and others. Persian classical and modern poetry requires new approaches and new Persian poets may become well-known in Ukraine due to new Ukrainian versions of their poetry proposed by the representatives of the Ukrainian translation school.

Ahmad Amiri Khorasani

THE OVERVIEW OF THE CONTEMPORARY IRANIAN POETRY

The author of the article divides the history of the Persian poetry into 5 periods: 1) Khorasan style period (the second half of the 9th – late 11th century); 2) Iraqi style period (12th – 15th centuries); 3) Indian style period (17th – second half of the 18th century); 4) the style of the return period (middle of the 18th – late 19th century); 5) new style period (second half of the 20th century – present time). The article is dedicated to the poetry by Adibolmagagen Farakhani, Irag Mirza, Saed Ashrafoddin Gilani, Farokhi Yazdi, Parvin Etesami, Bakhar, Akbar Dehhoda which dates to the turn of the 19th – 20th centuries. Rhyme, patriotism and the diversity of poetic genres are typical for the works of all these poets. However starting from the middle of the 20th century poets' strong desire to give new interpretations for the reality have been spreading and unrhymed verses appeared. Nima Yushig, Mehdi Ahwan Sales, Sohrab Sepehri and others were principal representatives of this trend in Iran.

A. Emirova

SOME TOPICAL PROBLEMS OF THE CRIMEAN TATAR PHILOLOGY

Repression against Crimean Tatars significantly injured their language as well as Crimean Tatar philological tradition. Crimean Tatar linguistics and literature hasn't crystallized into two separate branches of the humanities thus Crimean Tatar phonology, the main lexical categories of the Crimean Tatar language, its phraseology and grammar still require comprehensive research. Norms of the literary Crimean Tatar language have not been codified until nowadays as the Crimean Tatar linguistic tradition hasn't produced any explanatory or etymological dictionaries. A wide range of theoretical issues concerning Crimean Tatar literature and its retrospective rationalization as well as its modern progress also demands full-scale academic approach.

V. Bushakov

AN OGHUZ-TURKMENIAN COMPONENT IN ETHNOGENESIS OF CRIMEAN TATARS

Several main ethnolinguistic components took part in ethnogenesis of Crimean Tatars: Rumeic ethnos, Abkhazo-Adigei tribes, Turkmen-Seljuks and the Golden Horde tribes, the conglomeration of which had been formed by Mongols, Turks and Alans. The geographical division of the Crimean Peninsula into three zones and composition of the initial components of the ethnogenesis resulted in division of the Crimean Tatar nation into the steppe inhabitants (Noghays), the highland and town inhabitants, and the inhabitants of the Southern Shore (Tats) and in division of the Crimean Tatar language, respectively, into the steppe, middle, and the southern dialects.

The Oghuz-Turkmenian component was considerable. Names of such Turkmenian tribes as *Bayat, Bechene, Yayji, Qiriq, and Chapni* that were members of the Golden or the Noghay Horde and had come to the Crimea through the steppes of Eastern Europe reflected in names of the Crimean villages. According to historical evidences, Turkmen-Salors migrated to the Crimea, but there are no sufficient grounds to connect origin of the hydronym *Salghir* with the ethnonym *Salor* (*Salur, Salghir*). From a hydrographical point of view semantics of the Turkic hydronym *Salghir* is self-determined, therefore its coincidence with the ethnonym *Salghir* may be casual.

In the XIIIth century the Turkmen-Seljuks headed by Saltuq-Baba (the tribe *Chapani*) and by sultan Izz-ad-din Key-Kavus had come from Anatolia to the Crimea through the Balkans and settled near Sudaq and Eski Kirim. Peculiarities in phonetics of the Tat and Rumeic dialects in the eastern part of the Southern Shore (the transition of the consonant **k** into **ç** before the front vowels), type of the village houses, local geographical terms (*egeç* "mountain ridge", *tütkel* and *xasar* "karst pit"), and the oikonym *Shelen* suggest that to this part of the Crimea Turks migrated from Azerbaijan. A local term *tıynaq* "pool" and its analog *tıynak* "dam", "pond" in the Gagauz language are indicative of historical bonds between Tats of the Sudaq region and the Gagauz nation, whose eponym might be sultan *Key-Kavus.*

О. Бубенок

ІРАНО-ТЮРКСЬКИЙ ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ СИМБІОЗ У СТЕПАХ ТУРАНУ ПІСЛЯ ГУНСЬКОЇ ЕКСПАНСІЇ

Наративні документи раннього середньовіччя практично не відзначають колишнє іраномовне населення в степах Турану, що був розташований на північ від осілих цивілізацій Середньої Азії та Ірану. Цю територію заполонили племена нових тюркомовних прибульців. Проте це не означає, що іраномовне населення повністю зникло зі степів Турану. Цілком очевидно, що тоді нащадки сармато-аланів стали політично залежати від тюркомовних прибульців, внаслідок чого були ними поступово асимільовані. Ономастичні дані підтверджують контакти тюркомовного населення степів Турану з їх іраномовними сусідами за часів раннього середньовіччя.

Свідоцтвом цього процесу можуть бути етнічні назви деяких тюркомовних племен. Нам відомі деякі етноніми, походження яких становить для нас особливий інтерес: ***булгар***, ***хазар***, ***кангар***, ***куман***, ***туркмен*** тощо. На думку Д. Єремєєва, форманти цих етнонімів ***-ар (-ер)*** та навіть ***-ман (-мен)*** мали іранське, тобто індоєвропейське, походження і означали – "людина, люди". Даний дослідник вважає, що тюрки запозичили ці терміни від іраномовного населення Турану десь на межі гунської й давньотюркської епох, тобто в V ст. нової ери.

Крім того, вірменомовний автор Мовсес Каланкатуаці зафіксував імена богів дагестанських гунів: ***Куар*** та ***Аспандіат***. А. Новосельцев вважав, що ці терміни мали іранське (сармато-аланське) походження. За його інтерпретацією, ім'я ***Куар*** мало означати "Сонце", а ім'я ***Аспандіант*** було пов'язане з іранським словом ***Асп*** – "кінь". Таким чином, ім'я хана протоболгар ***Аспарук*** слід перекладати зі східноіранських мов як "Світлий Кінь".

Поховальні традиції ранніх тюрок також мають аналоги до язичницьких поховальних звичаїв іраномовних народів. Деякі китайські ранньосередньовічні автори та візантієць Менандр повідомляють, що під час похорону тюрки різали свої обличчя та тіла і влаштовували кінські змагання на честь небіжчика. Мовсес Калакантуаці відзначає схожі традиції серед поховальних звичаїв дагестанських гунів. До того ж, за його даними, під час похорону дагестанські гуни били списами та мечами тіло небіжчика і билися на мечах. Арабський мандрівник X ст. Ібн Фадлан повідомляє, що волзькі булгари також мали схожі традиції та перевозили тіло небіжчика до кладовища на возику і ховали його в катакомбі. Геродот описав схожі поховальні звичаї скіфів уже в V ст. до н.е. Сучасні осетини та таджики Каратегіну ще й досі зберігають давні іранські язичницькі традиції, схожі на описані.

Таким чином, ономастичний та етнографічний матеріал, що міститься в наративних джерелах, підтверджує інтенсивні контакти між іраномовним і тюркомовним населенням степів Турану за часів раннього середньовіччя. Цілком можливо, що згадані аналогії стали результатом асиміляції іраномовних племен тюркомовними номадами.

Farhad Turanli

TOWARDS THE RELATIONS BETWEEN THE OLD UKRAINIAN STATE OF KIEVAN RUS' AND AZERBAIJAN IN THE 9TH – 10TH CENTURIES

Relations of the Old Ukrainian state of Kievan Rus' with Azerbaijan in the 9th– early 10th centuries are studied in the context of new, unbiased concept of historical researches. The facts given in the article form the basis for the statement about strong relations between Kievan Rus' and Azerbaijan at that time (9th – early 10th century).

V. Berezhynsky

ART OF WAR IN VOLGA BULGARIA AND BULGARIAN CAMPAIGNS AGAINST SLAVS

Armed conflicts between Volga Bulgaria and Rus' have started in the 10th century and continued until Mongol invasion into Eastern Europe in the first half of the 13th century. The main reason for the contradictions between Volga Bulgarians and eastern Slavs consists in their competition for the control over trade routes as well as for the right to collect taxes from the tribes of the Middle Volga area. The

armed conflicts started in 965 during Sviatoslav's ruling and progressed within the Vladimir period in 986, 994, 997 and 1006. In the 11th–12th centuries centralised Volga Bulgaria fought against neighbouring Vladimir-Suzdal' principality for the control over the territories on the right bank of Middle Volga. But the Mongol campaign of 1223 undertaken against Volga Bulgarians made Rus'ian princes and Volga Bulgarian rulers consolidated against the common enemy and put an end to the permanent conflicts between them. The article also presents comparative analysis of the Rus'ian and Volga Bulgarian military systems and armaments.

S. Svystovych
TO THE MAGYAR-SLAVIC ARMED CONTACTS

The first contacts between Magyar and Slavic tribes took place before the 9th century, i.e. before the period when the Northern Black Seashore steppes had been occupied by the Old Hungarians. From its very beginning Old Hungarians and Slavs coexistence bore the features of instability. Special attention is paid to the data from 'Gesta Hungarorum' (12th–13th centuries). According to them in the late 9th century some territories of Kyivan Rus' appear to have been under the Hungarian control. These historical data should be treated carefully as may present the result of the later rationalization. Two periods of the Magyar-Slavic contacts can be distinguished: sporadic armed encounters of the 6th– early 9th centuries and permanent armed Magyar-Slavic conflict of the 9th century.

V. Bodrukhin
OLD-RUS'IAN STATE AND POLOVTSIANS

Diversified relations were typical for the contacts between nomadic Polovtsians and settled Slavs within the period of the 11th–13th centuries. Polovsian activities didn't threaten substantially the state of Old Rus'. Due to Vladimir Monomakh's successful strategy in the early 12th century Polovtsians appeared unable to create their own centralised state on the Northern Black Sea shore. Thus the strategy of Old Rus'ian external policy in its basic principles was directed to the neutralisation of strong Polovtsian state-like organisations though may present numerous examples of alliances between the Old Rus'ian princes and Polovtsian khans on the eve of Mongol invasion.

I. Ignatieva
BIBLICAL SOURSES ABOUT THE CHANGE OF THE ETHNIC STRUCTURE OF PALESTINE POPULATION AT THE THIRD-SECOND MILLENIUM B.C.

The process of settling down on the territory of Palestine is one of the most complex problems in the history of the region. The studing of this problem demands the consideration of such questions as the definition of the territory of the settling down and the time of the appearance of the most ancient peoples of Palestine during third – second millenium B.C., reflected in the Bible.

This work based on the facts of the Old Testament books (Genesis, Joshua Navin, Jujes etc.); the linguistic theory of the I. Diakonov of the origin and history of the Semites, which were the dominant ethnic group of the Ancient Palestine; the results of the archeological excavations at the most important sites of Palestine (Beth-Shan, Shechem, Bethel, Jericho etc.), which confirm the biblical facts; the Egyptian names of the sites, place-names and the names of the Palestine people, reflected in the Kings' Chronicles of the Old and New Kingdom.

According to the theory of I.Diaconov, the native land of the Semitic people was, probably, Arabia. The Semitic peoples in sixth-fourth millenium B.C. inhabited the territory of Africa; the process of the people settling started from this territory; the people moved to the Arabian peninsula – from this land the next moving started to Syria and Palestine. But Hurrians did not belong to the Semitic people and their origin is still unknown.

The most ancient peoples of the Palestine are Canaanites and Amorites; the process of their settling dates about the end of the third and the beginning of the second millenium B.C. By the beginning of the second millenium B.C. date the first evidences of the Hurrian appearance; this people inhabited the territory of Palestine during the Hyksos invasion.

So, the main biblical people, the existence of which was proved by the linguistic and the archeological evidences, are Canaanites, which inhabited the territory of the Western Palestine; Amorites, who lived eastward the Jordan River, and Hurrians, the material culture remains of which were found southward the Dead Sea.

S. Vardosanidze
GOVERNMENT OF THE GEORGIAN CHURCH AND THE HISTORY OF THE EPARCHY IN 1920-s – 1930-s

The article contains a comprehensive analysis of the leadership principles in the Georgian Orthodox Church of 1917–1952 period. After the autonomy of the Georgian Church had been restored democratic principle became essential for its leadership tradition – all substantial issues of Church activities have being discussed at the Catholicos Council. In 1927 Catholicos and Patriarch of all Georgia Christopher abolished the Catholicos Council and instead Catholicos Synod consisting from the representatives of the priesthood exclusively was established. Thus the democratic style of leadership became a thing of the past. On the basis of a number of archive documents situation within the eparchies of the Georgian Orthodox Church in 1920-s –1930-s has been described as well.

A. Honcharuk
USSR AND USA POLICY IN PACIFIC OCEAN ASIA REGION IN THE CIRCUMSTANCES OF THE PRIMARY UNSTABLE POLITICAL STRUCTURE (1945–1951)

On the basis of a wide range of literary sources and documents the article covers one of the most important periods in the formation of the political structure in the Pacific Ocean Asia region. The author discusses USSR and USA approaches towards the problem of stability in the region. Considerable attention is paid to the attitude of the superpowers towards the struggle of the population of China and southern and northern Korea for the national idea. Within the period concerned both of the superpowers did their best to avoid military conflicts. Soviet leaders as well as the representatives of the USA Administration haven't expressed their will to intervene into the armed encounters in the Pacific Ocean Asia region.

K. Bardola
ON BYZANTINE ECONOMIC POLICY AND ARAB EXPANSION IN THE 7th CENTURY

The article is dedicated to one of the most exclusive historical events of an early middle ages – Islamic aggressive movement of the 7th century. The reasons and features of this movement and their interrelation with economic policy of the Byzantine empire are considered in it.

The fact, that the representatives of Arabian tribes took an active part in functioning of frontier system *limes*, and also that they occupied a significant part of trade sector of the Byzantine state, put their well-being in direct dependence on social-economic policy which was carried out by the Byzantine emperors. Decline of *agri limitanei* system and deterioration of a trade conjuncture undoubtedly have lowered a standard of well-being of Arabian tribes and have increased frequency and activity of their forays in search of military spoils. Besides, introduction of state monopoly on trade in the basic groups of the goods and the distribution of institute of the state trade agents – "kommerkiarioi" considerably limited the individual initiative of the Arabian dealers. All this resulted in the fact that trade-political elite of Arabian tribes led by the prophet Muhammad and his supporters, became skilfully to direct active military elements on creation and expansion of the single Islamic state as zones of free Arabian trade.

On the other hand, the rather close acquaintance of Arabs with social-economic, political and religious processes occurring inside the Byzantine state, undoubtedly, promoted successful expansion of the Islamic state. Giving the certain religious and administrative autonomy and simultaneously much more favourable conditions of the taxation, the Arabs won the sympathy of the local population. Inexperienced in skill of siege, Arabian troops captured many settlements of the Byzantine provinces without the special efforts and for short time.

Social-economic policy of the Byzantine state in the 6th–7th centuries has played one of the main roles in creation and expansion of Islam as powerful political movement.

Н А Ш І А В Т О Р И:

Матвєєва Л.В. – доктор історичних наук, директор Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України.

Щербань Т.О. – кандидат історичних наук, ст.н.сп. Інституту сходознавства НАН України.

Зозуля С.Ю. – аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України.

Петров В.П. (1894–1969) – доктор філологічних наук, видатний український вчений.

Корпусова В.М. – кандидат історичних наук, ст.н.сп. Інституту археології НАН України.

Кочубей Ю.М. – кандидат філологічних наук, пров.н.сп. Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України, головний редактор журналу „Східний світ”.

Гафарова У.О. – доктор філологічних наук, доцент Худжандського державного університету ім. акад. Б.Г. Гафурова. Республіка Таджикистан.

Маленька Т.Ф. – кандидат філологічних наук, доцент Київського Національного університету ім. Тараса Шевченка.

Ахмад Амірі Хорасані – PhD, іранський вчений.

Емірова А.М. – доктор філологічних наук, професор кафедри російської філології Таврійського Національного університету ім. В.І. Вернадського.

Бушаков В.А. – кандидат філологічних наук, ст.н.сп. Інституту сходознавства ім А. Кримського НАН України.

Бубенок О.Б. – кандидат історичних наук, заст. директора Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України

Ферхад Туранли – кандидат історичних наук, доцент кафедри тюркології Київського Національного університету ім. Тараса Шевченка.

Бережинський В.Г. – кандидат історичних наук, полковник, заступник директора Центру гуманітарних проблем Міністерства Оборони України.

Свистович С.М. – полковник, перший заступник начальника штабу – начальник оперативного управління ГУ ВВ МВС України.

Бодрухін В.М. – кандидат історичних наук, доцент Східноукраїнського Національного університету ім. В. Даля.

Ігнатьєва І.М. – аспірант Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України.

Вардосанідзе С. – доктор історичних наук, ст.н.сп. Інституту історії та етнології АН Грузії.

Гончарук А.З. – старший консультант відділу зовнішньополітичних стратегій Національного Інституту стратегічних досліджень.

Бардола К.Ю. – аспірант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського Національного університету ім. В.І. Каразіна.

Борділовська О.А. – кандидат історичних наук, н.сп. Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України.

Храпунов Н.І. – аспірант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Таврійського Національного університету ім. В.І. Вернадського.

Тарасенко М.О. – аспірант Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України.